

Sim. Lubliner

BRITANNIA
MUSEUM

ВІТАЛІЙ ЛОГВИНЕНКО

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ВІТАЛІЙ ЛОГВИНЕНКО

ТОМ ПЕРШИЙ

ХОЛОДНА
ВИСЬ

МЕРТВИЙ
ЯКІР

Романи

В первый том сочинений известного украинского писателя Виталия Логвиненко вошли романы «Холодная высь» и «Мертвый якорь».

С главным героем романа «Мертвый якорь» капитаном второго ранга Сергеем Глобой мы встречаемся, когда он выходит в отставку, но не может расстаться с морем, готов выполнять любую работу, только бы остаться во флоте, быть вместе с моряками. Закончили службу и генерал-майор Билоножка, и мичман Папуша, но жизнь продолжается, и никто из героев романа не может быть в стороне от жизни.

Роман «Холодная высь» — о морских летчиках. В центре внимания автора семья генерал-майора авиации Ивана Евграфовича Топала, его сыновья Олег и Игорь. Это произведение о сегодняшних буднях и боевой деятельности офицеров — людей с высоким чувством достоинства и чести, верных своему долгу, готовых к защите чистого неба Отчизны.

Рецензент И. М. Власенко

4702590200-015
Л М223(04)-85 44.86

Вступна стаття, художнє оформлення
© Видавництво «Радянський письменник», 1986
Перевідається за виданнями:
«Холодна высь». Видавництво «Радянський письменник», 1981
«Мертвий якорь». Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1981

СЛОВО ПРО ВІТАЛІЯ ЛОГВИНЕНКА

Він і досі впевнений, що йому пощастило...

Хоч його ровесники були призвані в армію пізніше, він же «примудрився» ще в 1943-м стати солдатом. Щоправда, довелося для цього вдатися до хитрощів. Як тільки наші війська визволили його рідне село Дическулове, що на Кіровоградщині, всі, хто підлягав мобілізації, пішли до армійського польового мобілізаційного пункту. З ними подався і Віталій. Звичайно, про те, щоб мобілізувати 15-річного, там і мови не могло бути. Але юний Логвиненко був уже досить рослий і по-селянському міцнуватий статурою. А ще побачив, що в прифронтовому мобіпункті не дуже-то з формальностями розводилися: бува, і без різних довідок обходилося, на слово чоловікові вірили (не куди ж бо рветься йти — на війну). Тож і взяв Віталій Логвиненко «гріх» на душу: словесно добавив собі аж два роки... І став воїном.

Та простимо юнакові той «гріх». Тим більше, що, потрапивши невдовзі на фронт, гвардії сержант, механік-водій танка Віталій Андрійович Логвиненко в складі 694-го самохідно-артилерійського полку 8-ї гвардійської армії пройшов з боями від Вісли до Берліна, воював достойно. Медалі «За визволення Варшави», «За взяття Берліна», бойові ордени Вітчизняної війни 2-го ступеня та Слави 3-го ступеня — свідчення тому переконливе.

По війні він курсант військово-морського училища (1946—1947). Потім певний час працює секретарем райкому комсомолу на Кіровоградщині. Тоді його направляють політпрацівником на Військово-морський флот, де доводилось йому ходити, зокрема, і на підводних човнах у далекі походи...

Все оте пройдене і пережите, весь отой набутий ще в молоді літа «запас біографії» найсуттєвішим чином позначиться на його літературній творчості. Різносторонньо позначиться, починаючи від вибору тематики, людського типажу до ідейно-проблемного спрямування, до вищої філософсько-естетичної категорії — концепції життя і людини.

В усьому тому війні, флоту роль належить визначальна. Бо саме там юний Логвиненко проходить надзвичайну за своїм характером школу змушніння. Граничні випробування війни, особливі умови пізньої флотської служби (надто ж — дальніх походів на підводних човнах) зі всією недвозначністю, наочною вияскравленістю розкривали перед ним справжню ціну людині, мимоволі

наштовхували на думки про народ, рідну Вітчизну, породжували відчуття своєї приналежності до них, відповідальності за їхню долю.

Звичайно, з роками — в міру того, як він ріс і мудрішав, збагачуючись і власним життєвим та творчим досвідом, і досвідом суспільно-історичним, — ті його погляди, відчуття розвивалися, глибшали. Це вже, приміром, у вступі-роздумі до свого зрілого (як на мій погляд, то й кращого) роману «Важка вода» письменник задасться глобального характеру питанням: «Хто ми?» І відповідатиме на нього (цікаво, що не тільки від себе — оповідача, а й від імені своїх товаришів-підводників, злитність власної долі з якими він так гостро і явно відчуває):

«Є люди, що народилися в морі, і море для них — отчий дім; є люди, для яких небо над усе, і вони сходять до нас з небес на гостини; а є люди, яких нічим не відірвати від землі, — там їхнє коріння. А всі ми одне — народ, для якого природна триєдність землі, неба і моря».

Задаючись уже новим, не менш вагомим питанням: для чого народжені? — він розвиває свою концептуальну думку: «Для продовження роду людського, щоб він постійно вдосконалювався, пізнавав не кривавості міжусобиць. Ми офіруємо багато чим заради тебе, людство!» Далі, продовжуючи вести мову від імені тих, «кому доручено стояти на чатах епохи в глибинах океану», письменник акцентує: «не романтика підводного походу, а розмаїтість материка вабить і тішить нас. Ми перетинаємо екватор і полюси біля самої мантиї, що оперезала земне ядро, а на думці — серпанкове світання над волзькими чи то дніпровськими плесами, і пробудження трав, скроплених росами, і безгоміння хлібів, що вже важкі зерням, і цвіт яблуні, і перший скрип журавля — все те, що є нашою Вітчизною...» Нарешті, підсумковий акорд: «...якщо ми чимось не дуже схожі на атлантів з легенди, то це тому, що ми просто люди».

Взагалі творам В. Логвиненка, передовсім їхнім так званим «ліричним відступам», притаманна подібного роду патетично-піднесена настроєність. Правда, не скрізь йому вдається втриматися на взятому «високому регістрі», досягти того, щоб «високі слова» (поняття, думки, чуття, які вони означають) звучали настільки ж природно, як у цитованому заспіві до роману «Важка вода». Втім, про це мова трохи згодом.

А зараз повернемося до питання про те, з яких основ ці погляди, відчуття письменника виростали. Один з дослідників його творчості В. Фащенко в післямові до роману «Холодна вись» з цього приводу зазначав зокрема: «У кожної людини є свої вчителі. У письменника — літературні школи, які формують своєрідне бачення явищ, особливий стиль художнього мислення».

Віталій Логвиненко... здавна тяжіє до поетичної прози Юрія Яновського, Олександра Довженка, Олесе Гончара. Прози, патетика якої виростає з реальних подробиць життя, відкриває урочисті формули характерів і промовисті символи часу, руху та простору»¹.

Підмічено точно — і щодо літературної школи (вчителів), і щодо деяких особливостей стилю художнього мислення письменника. Очевидно, в поняття школи в даному разі варто було включити ще й першовитоки її — поетику усної народної творчості, з якої, власне, й виростала вся лірико-романтична течія української літератури. На цій первісній основі ще з дитячих (сільських) літ почав формуватися і талант В. Логвиненка. Та і в наступній творчості його вона позначиться відчутно.

До цих очевидно-безперечних факторів можна додати й ряд інших: як загальних, соціально-історичних (стан і процеси розвитку нашої дійсності, рівень суспільної свідомості, її насущні запити), так і специфічно літературних (загальний рівень художнього розвитку, його тенденції, спрямованість, особливості творчих пошуків, «боротьба»-змагання різних стильових течій і напрямків), які в становленні та і всій подальшій діяльності кожного письменника роль відіграють неабияку. Бо ж він — син свого народу, свого часу, бо ж він — безпосередній учасник свого, найнерозривнішим чином з певним історичним часом пов'язаного, літературного процесу...

І все ж, коли говорити про те, звідки виріс Логвиненко-письменник, що породило його, як і численних інших літераторів так званого «воєнного покоління», то тут може бути лише одна відповідь: з війни.

Звичайно, як і кожне літературне покоління, це також має свою «диференціацію талантів», представлене і визначними, широковідомими письменницькими іменами (наприклад, Олесе Гончара і Юрія Бондарєва, Григорія Тютюнника, Василя Земляка, Михайла Стельмаха, Василя Бикова, Івана Стаднюка), і авторами більш скромної популярності.

Хоча варто зазначити, що й багатьма з цих авторів у наш багатонаціональний художній літопис подвигу радянського народу в минулій війні зроблено свій внесок. По-своєму вагомий, потрібний внесок, без якого загальна картина війни була б менш повною і вишкравленою. Недарма, спираючись на досвід розвитку воєнної літератури останніх ось уже сорока мирних літ, ми приходимо до майже одностайного висновку: правдиво й проникливо відтворити війну зі всіма її предметно-подійними та психологічно-людськими реаліями дано саме письменникам — її ветеранам. Тому й закликаємо

¹ *Фащенко Василь*. На сторожі миру. В кн.: *Логвиненко Віталій*. Холодна вись. Одеса: Маяк, 1984, с. 197.

тих із них, що залишаються ще в творчому строю, продовжувати свої розповіді про війну, розкривати різноманітні грані її, залишити художні свідчення того, «як було». Бо зробити це за них і так, як вони — очевидці, учасники,— ніхто не спроможен. Отже, і якісь важливі частки досвіду вистражданого і вибореного радянським народом в роки надзвичайних, трагічних випробувань і масових проявів безприкладного героїзму,— можуть втратитися, поглинутися невблаганним плином часу, не будучи мистецьки зафіксованими.

Відносно ж покоління письменників, які виростили з війни, слід ще наголосити на одній принципово важливій речі. А саме: що з кривавих бойовищ, страшних випробувань, зі всього ходу війни та її наслідків винесли вони нове, якісно збагачене відчуття цінності людини, відчуття історичної ролі й призначення рідного народу, його інтернаціоналістської, гуманістичної місії. Причому те відчуття, те розуміння не з абстрагованих (книжних) декларацій було почерпнуте, а винесене з власного досвіду пережитого, з суворой практики загальнонародної боротьби, її світового значення наслідків. Звідси бере початки й подальша спрямованість творчих зусиль письменників воєнного покоління,— звичайно, не лише їх, але їх у першу чергу,— на розкриття, естетичне утвердження людського в людині, в суспільному житті, на утвердження людини як вищої цінності буття, основної мети історичного прогресу. Така «націленість на людину» є, очевидно, тим основним, найбільш цінним, що вносить у розвиток художньої думки повоевних десятиріч це покоління, присутньо сприяючи своїми творами посиленню гуманістичних устремлінь радянської багатонаціональної літератури.

Ясна річ, внесок кожного з представників цього покоління був не однозначним. Він залежав і від міри та індивідуальних особливостей таланту, і від того, як слався кожному його літературний шлях, зрештою і від ряду інших факторів.

Приміром, Віталій Логвиненко ступає на літературну стежку не відразу по закінченні війни (що й не дивно, бо йому тоді не сповнилося ще й 18, віршів же він не писав, а розпочів пізніше з прози, вона ж, як відомо, вимагає більш солідного віку). З 1952 року на сторінках періодики починають з'являтися його оповідання. Дещо згодом вони склали першу новелістичну книжку молодого письменника «На морі Чорному» (1958).

Це була невеличка за обсягом (всього лиш трохи більше 5 друкованих аркушів) і справді «молода» збірка. Судячи з пізніше досягнутого В. Логвиненком художнього рівня, її оповідання слід кваліфікувати як «перші проби пера». Проте по-своєму цікаві, результативні спроби. В них уже намічались, а то й більш-менш окреслювались деякі з особливостей, що стануть характерними для творчості письменника.

Розповідаючи про якийсь небуденний факт (подію, бувальщину, а то й легенду), автор прагне, з одного боку, всіляко підкреслити, дати нам відчуття його реальності, життєву закоріненість. З другого — піднести його до узагальнюючого, символічного звучання. Наприклад, побачивши вкриті маками, мов килимом, Сацун-гору, оповідач принагідно згадає, як бився за неї в жорстокому бою, і ще розказану йому матросом-чорноморцем легенду про квіти, котрі почали тут рости ще після першої оборони Севастополя. Все те, власне, й «працює» на сентенцію-символ: тут «вся земля влітку вкривається маками, немовби сама природа бладе віпки полеглим героям» («Севастопольські маки»). Спогад батька, старого чорноморця-комендора, про істерію з птахою і повернутим довір'ям матросів теж прямо переростає в пораду «цінувати кожним матросом», у мудрий заповіт: «вір людям, і вони тобі віритимуть» («Мудрість»).

Певна ілюстративність прийому в такій подачі життєвого матеріалу, звичайно, відчувається. Хоча й мету при тому автор ставить незмінно високу: підносити прояви людського, героїчного. Причому коли перше (ще відчутну невірність у художньому зображенні) він у подальшій творчості досить успішно долатиме, то друге — послідовно розвиватиме, вдосконалюватиме.

Показовою можна вважати і тематичну спрямованість цієї збірки. Адже всі її оповідання про моряків-чорноморців. Навіть у «сухопутному» «Ти чуєш, Ельго?», де йдеться про те, як під час бою за Берлін наш солдат ціною власного життя врятував німецьку дівчинку, основним героєм виступає морський піхотинець, севастополець Сергій Нечипорук.

Вітчизняна війна, моряки-чорноморці стануть провідною темою творчості В. Логвиненка. Правда, в природній для народу «триєдності землі, неба і моря», про яку говорив автор у цитованому вже нами заспіві до «Важкої води», він і темі землі, темі сучасного життя колгоспного села немалу віддаваємо увагу. І то від початків свого творчого шляху. Ще в 1952 році він починає працювати над своїм першим романом «Літа молодії», котрий 1957 року був опублікований видавництвом «Молодь» і став фактично літературним («книжковим») дебютом молодого письменника.

Твір не пройшов непоміченим. Він привернув увагу передовсім своєю «гарячою» тематикою: розповідалося в ньому про тогочасне життя села, комсомолію сільського району. Зачіпалися в романі й досить гострі проблеми як соціальні — надто легкий трудовдень, інтенсивний відтік молоді з села, наклади і промахи в керівництві сільським господарством, так і морального порядку — про правду і чесність у відносинах між людьми, щирість і відданість у любові. З твору відчувалося, що описуваний життєвий матеріал автору добре знайомий, знаний ним не з «других рук» (згадаймо,

Логвиненко ж певний час очолював сільський райком комсомолу). Імпонувало і щире захоплення письменника своїми молодими героями, його віра в них, їхні сили і можливості. Хоча його літературно-професійна недосвідченість ще помітно давалася взнаки. І чи не найвиразніше в тому, що порушені життєві проблеми (проеци, конфлікти) ще здебільшого недостатньо «просвічувалися» через героїв, не отримували належного закорінення в їхніх душах, у зіткненні їх інтересів і домагань. А самі герої за тих чи інших ситуацій діяли не стільки відповідно своїх індивідуальних нахилів, переконань, особистісних прагнень, скільки виконували свою, як тепер кажуть, «соціальну роль» — секретаря райкому комсомолу, колгоспного бригадира, свідомої сільської комсомолки... В результаті чого навіть образи основних героїв — Олексія Вірного, Шевеля, Уляни — так виразно і не розкрились у своїй індивідуальній неповторності.

Так, романом «Літа молодії», мабуть, і помітніше — збіркою оповідань «На морі Чорному» В. Логвиненко зробив «заявку в літературу». Та для самоутвердження в ній ще належало йому пройти шлях нелегкий і далеко непростий — шлях до оволодіння майстерністю живописання людських образів, ліплення характерів, які в кішчевому рахунку й складають живу плоть і душу художнього прозового твору. Траплялися на тому шляху не тільки успіхи. Десь не обійшлося і без невдач (зрештою, мабуть, неминучих у такому ділі), без, як то кажуть, «холостих залпів». За приклад чого може правити хоч би повість «Давні рани» (1961), яку академічна «Історія української літератури» небезпідставно називає в числі творів, де «серйозні задуми показати боротьбу за виховання нової людини, її моральне вдосконалення, повести мову про довір'я до людини й вимогливість до неї» не отримали художньої реалізації. Бо замість поглибленого аналітичного дослідження складних життєвих явищ і проблем тут маємо «наспіх переказані, подекуди не без сентиментального забарвлення, історії колишніх справедливо чи несправедливо ув'язнених...»¹

Та в основному той шлях творчих шукань, самоутвердження був у В. Логвиненка поступальним. Якоюсь мірою це засвідчували збірки його повістей та оповідань: «Севастопольські маки» (1959), «Сузір'я» (1963), «Плоть від плоті» (1964). Але найбільш виразно — романи. До речі, саме в цьому найскладнішому й найбільш солідному з прозових жанрів письменник досягав значніших своїх успіхів. Правда, це трапляється вже в 70—80-ті роки, коли з'являється друком «Важка вода» (1972), «Росава» (1975), «Холодна вись» (1981), коли один за одним публікуватимуться романи з його воен-

¹ Історія української літератури, К.: Наук. думка, 1971, т. 8, с. 370—371.

ного циклу — «Мертвий якір» (1980), «Чорні бушлати» (1983), «Створи» (1984). Однак уже середина 60-х років, можна вважати, стала для нього порою результативного творчого самовизначення, змушчіння. Це показали в першу чергу такі його романи про війну, як «Віпчання» (1965) і «Рубікон» (1966).

Слід зазначити, що публікувалися вони (мабуть, з причин видавничого планування) в, так би мовити, зворотному порядку. За авторським датуванням «Рубікон» було завершено за рік раніше, ніж «Віпчання». Та й за характером своїм: за змістом, баченням воєнного матеріалу і способами його подачі: «Віпчання» порівняно більш зріле, ближче до наступних романів письменника про війну. Тож і почнемо розгляд з «Рубікону».

Академічна «Історія української літератури» зазначає, що в ньому В. Логвиненко в «зображенні людських характерів... робить значний крок уперед»¹, хоча при тому і зауважує не скрізь природну і психологічно зумовлену суперечливість деяких образів. Дійсно, попри деякі недотяжки, роман, можна вважати, став розмежувальним на творчому шляху письменника: поміж порою ставлення і змушчіння. По-своєму вписався він і в пошуки тогочасної воєнної прози.

Починаючи десь з кінця 50-х років (від появи «Живих і мертвих» К. Симонова, «Людини і зброї» О. Гончара, «Виру» Г. Тютюнника та інших творів), наша багатонаціональна проза дедалі пильнішу увагу приділяє відображенню і складних, драматичних сторін війни, у тім числі й першого — найважчого її етапу. Показуючи страшні випробування, що випали на долю нашого народу, не обходячи ні його драм і трагедій, ні допущених помилок, письменники воднораз прагнули осмислити і розкрити, як і завдяки чому народ зміг усе те витримати, як у кровопролитних боях, здавалось би, пеймовірних напруженнях волі, ратних і трудових зусиль закладалися зерна майбутньої нашої перемоги. Причому основний акцент робився ними на висвітлення, художнє дослідження людської морально-душевної підоснови, духовного складу радянської людини, котрі, врешті-решт, мали вирішальний вплив на сам хід війни, на її кінечні результати.

Провідною в розвитку воєнної прози стає тенденція посилення уваги до людини, підвищення масштабності вимірів, історичної ваги не тільки її діянь, всієї поведінки в екстремальних обставинах воєнного часу, а передовсім — її внутрішнього, духовно-морального змісту як побудника і основної скеровуючої сили її вчинків.

По-своєму відбилася ця тенденція і в творчості В. Логвиненка. В першу чергу в його воєнних романах, починаючи з «Рубікону».

¹ Історія української літератури, т. 8, с. 385.

В ньому автор обирає для відображення порівняно невеликий плацдарм: семеро бійців з різних частин, що потрапили в оточення в районі Південного Бугу (до речі, про те оточення вже в 80-ті роки опублікує цікаву документальну повість «Зелена брама» Є. Долматовський), зорганізовані й очолені старшим сержантом-танкістом, пробиваються до своїх, на з'єднання з Червоною Армією. В які тільки ситуації вони не потрапляють на шляху по ворожих тилах, які небезпеки на них тут не чагають. Смертельні небезпеки. З першої сімки четверо (Боярин, відчайдушний артилерист Ціташвілі, сапер Цимес і сержант Лиштва) не дійшли, героїськи зложили свої голови в боях. Але ж до тих, що залишилися, приєднуються нові радянські люди, які не могли не стати на бій з ворогом. В результаті — семеро дійшли, «подолали останній, а можливо, тільки перший рубіж-рубікон,— перебралися через маленьку річечку, без назви і без крутих берегів, і заглибились у Чорний ліс» — у партизани.

Непростий то був шлях і в людському, моральному відношенні. Складні, далеко не рівні, часто й не такі, що їх можна було б наперед передбачити, стосунки складаються поміж членами групи оточенців; нелегко й кожен з них робив свій вибір, віднаходив, як йому повестися, що робити за цих виключних обставин, тим більше, що й смертельно загрозливих небезпек на їхньому шляху траплялося чи не на кожному кроці. Критика навіть закидала письменникові, що він часом «переускладнює» колізії, суперечливості переживань своїх героїв. У чомусь і небезпідставно закидала, бо захоплення «складністю», котра подеколи набуває самодостатнього значення, в романах Логвиненка (приміром, і таких, як «Вінчання», почасти й «Чорні бушлати», «Створи») десь відчувається. Не слід, однак, забувати, що за описаних у тому ж, скажімо, «Рубіконі» обставин його герої могли зіткнутися не лише з подібними, але і з ще більш несподіваними, проте життєвими-таки ситуаціями, бо яких лишень неймовірностей не породжував бурхливий вир війни.

Цим і зовсім не хочемо сказати, що в романі все однаковою мірою вдалося автору. Для прикладу: часом якась загострена підозріливість-недовіра до товаришів медсестри Котигорошко чи падто «згущені» сумніви-вагання сержанта Лиштва видаються недостатньо зумовленими як логічно, так і психологічно. Проте в основному «Рубікон» сприймається як твір, що несе в собі певний відкривавчий момент у відображенні війни. Він не лише у відображенні складних обставин, особливих (доти літературою не освітлених) ситуацій, грапей суворого, трагедійного воєнного часу, а й — головне — в тому, що, провівши через них своїх героїв, автор показав, як, усупереч тим антилюдським умовам, зміцнювалася громадянська самосвідомість радянської людини, проявлялися за-

кладені в ній ще довоєнним життям високі моральні якості гуманіста, патріота-інтернаціоналіста.

У «Вівчанин» письменник також звертається до відображення рідкісних, навіть можна сказати, виключних подій, ситуацій воєнної пори. До того ж, очевидно дбаючи про читабельність роману, подає їх у явно пригодницькому ключі. (До речі, це стане властиве воєнній прозі, особливо тій її частині, котра розповідала про бойові діла нашої розвідки і контррозвідки. Згадаймо хоч би повісті й романи Е. Казакевича, В. Богомолова, П. Автомонова, Р. Самбука).

Такий спосіб подачі матеріалу в немалій мірі «підказувався» його характером. Подвійну основу роману складає розповідь про діяльність наших парашутисток-розвідниць, закинутих у прифронтовий (тому й особливо небезпечний) ворожий тил. Напередодні в цей район крупного залізничного вузла вже було скинуто групу досвідчених розвідників, але ворог її викрив і знищив. Отож начальник розвідвідділу фронту й вирішує послати дівчат-розвідниць, розраховуючи, що їм усе ж легше буде, зв'язавшись з підпіллям, легалізуватися у ворожому тилу і виконати бойове завдання.

Та від самого початку на розвідниць обрушується шквал складностей і небезпек (у тім числі й непередбачуваних). Тут і невдале приземлення, і провалені явки, котрі були їм дані, — отже, й вимушена необхідність самим шукати зв'язку з підпільниками, з партизанами. А ще й фальшивий «партизанський» загін, організований ворогами як приманка і очолений хитрим і підступним начальником охоронної поліції запродавцем Вербицьким...

Справді, ситуаційно-подійний вузол зав'язується дуже складний, міцно «закручений», з багатьма відгалуженнями, часом і зовсім несподіваними. Причому, за окремими винятками (скажімо, рейд групи козаків-кубанців під командуванням осавула Гелевері — капітана-розвідника Сковороди), ті ситуації видаються життєво вірогідними, до того ж — потрібними для твору. І зовсім не заради самодостатнього нагнітання «складностей» (бо ж війна і так скільки їх в собі несла), а для того, щоб достовірніше відтворити велими непросту дійсність воєнної пори, а також дати змогу авторові з наочною предметністю розкрити свої ідеї.

Це стосується подій вже й зовсім особливих. Наприклад, історії з Ніною Гомельською. Коли її було затримано, керівники ворожої служби безпеки скоро побачили, хто вона є. Але не піддали її ні катуванням, ні розстрілу. Навпаки — ще й привілейовані умови для неї створили: вигадливо-підступний штандартенфюрер Квірінгейм вирішив перевербувати її на свою сторону. З цинічною відвертістю він скаже Ніні: «Розстріляти вас? Навіщо? Коли ви категорично відмовитесь із нами співробітничати, я накажу вас випустити на волю». Зрозуміло, ви кинетесь до своїх, але ж вони

вам не повірять, бо для них «ваша неушкодженість буде підозролю». І хоч я відпущу вас просто так, «але певен, що ваш «смерш» розправиться з вами не гірше моїх «лікарів». Ви запевнятимете у своїй незрадливості, а вам не повірять».

Після повернення Гомельської спочатку, правда, дехто поставився до неї з підозрою, недовірою. Та досвідчений і мудрий радянський контррозвідник полковник Меланін, зрештою, повірив їй і в неї, мав певність, що стане вона справжнім розвідником. І не помилився...

Так розкривається одна з важливих ідей роману: довір'я до людини, віра в її сили, благородство душі, пагріотизм. Ідея високого гуманістичного змісту, котра в літературі 60-х років дістає широку і різносторонню розробку.

Основним же у «Вінчанні», очевидно, слід вважати намір автора в ширших масштабних вимірах подати (і відповідно осмислити, оцінити) героїські діла і душі невеличкої групи бійців, яка виконувала конкретно-локальне бойове завдання. Недарма вже в експозиції твору інформативно повідомляється про навальний наступ Червоної Армії влітку 1943-го, про її вихід на Дніпро, захоплення кількох плацдармів на його правому березі. З чим пов'язане й термінове прибуття Гітлера до штабу командуючого групою армій «Південь» Манштейна з метою вжити екстрених заходів по врятуванню критичного становища німецьких військ. Паралельно буде повідомлено про те, як командуючий 2-м Українським фронтом Конєв дає вказівку начальникові розвідділу Меланіну щодо організації розвідки в районі Помічна — Первомайськ.

Ось на якому широкому загальному тлі війни дається, ось в якій великій бойовій операції «вписується» рейд у ворожий тил п'ятірки розвідниць-парашутисток. Цим автор мовби прямо підказує читачеві, з якими мірками слід підходити, як сприймати, оцінювати реальні діла, вчинки, саму долю звичайної людини на війні.

«Війна примусила дооцінити все до неї недооцінене. І передусім саму людину, звичайну, невибагливу, завжди готову на всілякі нестатки, на голод і холод заради світлого майбутнього своїх нащадків і, зрозуміла річ, самої Вітчизни...

Підлягаючи законам часу, який, постійно змінюючись, міняє і все навколишнє, я відчуваю, що сам також рішуче змінився, але чи на краще — того сказати не годен, живу постійно в трьох вимірах: в минулому, де багато такого, на чому можна спинитися, де поруч із гірким є чимало й відрадного, в нинішньому, яке хоч і цілком забезпечене, але надто постійне й одноманітне для офіцера у відставці, і трохи — в майбутньому, котре неодмінно вибирає в себе і перше, і друге, однак, по суті, нічого привабливого, крім постійного старіння, не обіцяє, — моє покоління відходить, стає все менш зрозумілим для наступних поколінь, так само, як і

ті, хто приходять на зміну нам, не все переймають од нас, не все схвалюють і не завжди хочуть бути схожими на нас, своїх попередників».

Це з роздумів головного героя пізнішого, написаного вже в пору творчої зрілості роману «Мертвий якір» Сергія Глоби. Героя, від імені якого в основному ведеться розповідь у творі. (Правда, подеколи ту функцію перебирають на себе інші персонажі. Наприклад, сержант запасу, пині горновий майстер Виливко. Приїхавши оце тепер із сином у Севастополь, він пригадує, як бився тут, зокрема і як рятував з вогню знамениту папору — разом з іншими матросами різав па шматки, згортав, щоб відправити в тил. Адже Глоба ні учасником, ні безпосереднім свідком цих подій не був, через що, очевидно, автор і «доручає» згадати-розповісти про них Виливкові).

До речі, такий прийом — викладу подій твору якимось з його героїв — характерний і для інших романів письменника (хіба що за винятком «Росави»). У «Чорних бушлатах» цю роль виконує Семен Ромодан, у «Створах» — Василь Печеніг, навіть в об'єктивоване повісткування «Важкої води» періодично вклинюється зі своєю розповіддю замполіт підводного човна, капітан 3-го рангу Юрій Боллобаш. Причому тих оповідачів автор не лише «наділяє» певними рисами своєї біографії, власне пережитого на війні чи під час служби на флоті досвіду. Вони, здебільшого, виступають і виразниками Логвиненкових поглядів, роздумів, оціночних суджень про життя і людину. А буває, що й розкривають нам деякі з «творчих секретів» письменника. Візьмімо хоч би знайомство Сергія Глоби зі складеною вже в повоєнний час «флотським генералом» Білоножкой великою картотекою моряків-ветеранів, його нинішніх земляків. Особливою картотекою, матеріали якої мали «мемуарно-художній ухил, тобто давали стислий опис фронткових подвигів кожного ветерана», бува, й коротку історію його життя. «Все минає, все забувається, — зазначав Білоножка, — але ніщо не повинно бути віддане непам'яті». Як видно з роману, цей девіз сповідує і Глоба-оповідач (і автор). Як безсумнівно й те, що пильне вивчення матеріалів згаданої картотеки (і ширше: знайомства з тими чи іншими живими учасниками війни, дослідження історико-документальних матеріалів) допомогло йому розповісти про немало які події, грані воєнної пори, про особливу, завжди по-своєму неповторну долю багатьох людей в ній. Розповіді правдиво й проникливо, — в чому, безперечно, дав себе знати ефект власне пережитого автором на війні, під час пізнішої служби флотської.

Та повернемося до цитованих вище роздумів Глоби. Видаються вони щирими. Хай у чомусь і мінорними за своїм звучанням, але ж той мінор по-людськи і зрозумілий, і виправданий. Бо й справді, хоч ти вже й солідного життєвого досвіду набув, і помудрішав,

очевидно... але ж — уже й став офіцером у відставці (пенсіонером і не дуже-то захоплює тебе твоє нехай і забезпечене, проте постійно-одиоманітне життя, і прийдеши́м живеш ти лише «трохи», бо, по суті, нічого привабливого, крім постійного старіння, воно тобі не обіцяє... Тож хіба такі думки-відчуття на бадьорощі, на мажор потягнуть? Ні, бо це була б фальш чистісінької води.

Із зажурою він констатує: «моє покоління відходить» (бо що тут вдієш? Такий невмолимий закон природи), і з вутрішньою глибкою стривоженістю: воно «стає все менш зрозумілим для наступних поколінь». Бо хоча останнє й теж по-своєму закономірна річ: нові покоління мають йти далі своїх попередників і, природно, не все від них схвалювати-сприймати. Однак вони — наші нащадки — повинні знати, що довелося пережити, вибороти нам (радянському народові), зокрема і передовсім на такому крутому історичному повороті, яким була минута війна. Мусять перейняти основне, найбільш вагомє з такою дорогою ціною набутого воєнним поколінням духовно-морального досвіду (насамперед щодо справжнього «дооцінування звичайної радянської людини»), бо це конче необхідно їм для історичного самоусвідомлення, для успішного творення майбутнього.

Та глибока громадянська стривоженість і визначила основне кредо, творче надзавдання Глоби, інших оповідачів — учасників війни з романів Логвиненка. Та і самого письменника. Оскільки ніщо з пережитого радянським народом і людиною у війні, винесених з неї уроків, які й до сьогодні зберігають особливу історичну вагу, духовно-морального досвіду, не повинне капнути в непам'ять.

Характерно: го́й досвід живе, по-своєму діє і в такому наскрізь сучасному, присвяченому гострим екологічно-ентеєрівським і моральним нашим проблемам романі, як «Росава». Зрештою, він є тією підосною, на якій зростає мораль господаря рідної землі, свого Таборища, на якій базуються державність мислення колишнього старшини-мінера, кавалера орденів Слави, а нині голови колгоспу Аристарха Стурчака. І недарма розповідь про здобуту ним перемогу над «прожектором» свого молодшого брата Мстислава («прожектором», у якому верхоглядно-безвідповідальне ставлення до рідного села, рідної землі було ще й густо замішене на престижно-егоїстичних домаганнях) закінчується повідомленням про те, що сільський скульптор-самоук Іван Панікарча нарешті завершив роботу над пам'ятником «Неглі́нним». Тобто тим, що зложили голови в боротьбі з напасниками, захищаючи свою землю. Бо ж рідне село, його угіддя для героїв-таборищан — то їхня «мала Батьківщина», котру вони захистили ціною крові, котру оновлюють своїм трудом; то, водночас, і часточка планети Земля — житла людства. Так тема пам'яті війни, винесених з її жорстоких випробувань моральних уроків органічно входить у повісткування про динамічно-гострі

змагання сучасності, її духовні основи, гуманістичні домагання.

Природно, що тема війни значно ширше і, сказати б, об'ємніше розробляється в романах про сучасне життя флоту: підводників з атомного човна — «Важка вода», військово-морських льотчиків — «Холодна вись». Природно, бо для них, наших Збройних Сил взагалі, досвід війни — постійно діюча першооснова. І в бойовому навчанні, і у вихованні особового складу, виконанні своїх обов'язків — у всій їхній далеко і далеко не простій службі і житті.

Для Логвиненка-письменника взагалі характерним є інтерес до відкриття незвіданого, неосвоєних ще літературою особливих життєвих умов, явищ, ситуацій. Переважно граничних ситуацій, умов, за яких герої — чи то на многотрудних дорогах війни, чи, скажімо, вже в «мирній» своїй військовій службі — випробовуються на межі своїх особистісно-людських можливостей. Завдяки чому в кращих, зрілих своїх творах йому вдається досить переконливо розкрити процес гартування характерів героїв, «докопатися» до їхньої глибинної людської сутності.

Один з яскравіших, показовіших у цьому відношенні — роман «Важка вода», який критика справедливо назвала своєрідним тематичним і характерологічним відкриттям у нашої прозі. В чому ж тут бачаться основні запоруки успіху письменника? Безперечно, і в зверненні автора до ще не освоєної літературою важливої теми («Важка вода» була першим в українській прозі з творів про підводні походи наших атомоходів). І вдало знайдена ним подійно-фабульна основа, котра значною мірою сприяє читабельності роману. І добре знання письменником (якому доводилося самому ходити на підводних атомних човнах у далекі рейди) предметно-подійної фактури відображуваного матеріалу, а головне — стану людини, особливостей її поведінки, психологічних реакцій у тих вельми специфічних умовах. Останнє, приумножене на вже набутий Логвиненком суто літературний досвід, і дало йому змогу створити цікаві, по-людськи змістовні образи героїв-підводників. Командир човна Можаров, Болюбаш і Галаєв, акустики Медядько і Девушкін, мічман Чотій, лікар Аратський — кожен з них постає і як характер, і як неповторна індивідуальність. Одні з них більше самовиявляються, інші показані в процесі самовдосконалення, та в усіх так чи інакше відчувається набутий в умовах їхньої особливої служби гарт підводника сучасного атомного човна.

Та основна, найбільша творча удача письменника — образ контр-адмірала Видиша. Він і виписаний найбільш досконало, і несе в собі високої ваги концептуальне навантаження. На його прикладі переконливо розкрито, як багато важить винесений з війни досвід справжнього поцінування людини, поважливе ставлення до кожної особистості, віри в її здатності. Визначальними в його стосунках

з людьми, з підлеглими в тім числі, є також совість комуніста, душевна відкритість, тактовність і повага до кожного. Додаймо до цього ще й суто людську, особистісну привабливість комісара Видиша, тоді й зрозуміємо силу його благодетельного впливу на всіх членів екіпажу підводного човна, збагнемо, чому багато з них учаться на його прикладі великої науки бути людиною.

Моральна проблематика займає провідне місце і в романі «Холодна вись». На прикладі двох поколінь родини морських льотчиків-надзвуковиків — генерала Івана Топали та його синів Ігоря й Олега (кожному з них присвячено окрему повість, які в сукупності своїй і складають роман) — послідовно проводиться думка, що недостатньо бути досконалим спеціалістом своєї справи. Для того, щоб витримати іспит на «свою відповідність», на високе звання людини, треба й самому в усьому і скрізь бути людиною.

Свій внесок у художній літопис подвигу радянського народу і людини зробив Логвиненко і згадуваними вже романами «Мертвий якір», «Чорні бушлати», «Створи».

Два перші з них про участь наших червонофлотців у війні, їхні бойові звитяги. Звичайно ж, і про флот. У романах з властивою Логвиненкові точністю і предметністю відтворено цілий ряд мало-відомих подій, з діяльністю флоту в перший, найтяжчий період війни пов'язаних. Це і перший бій Дунайської флотилії, котрий вона прийняла на світанку 22 червня 1941 року, і героїчний рейд моніторів Бугом до захопленого ворогом мосту, і відчайдушний бій кораблів з авіацією ворога під час переходу з Миколаєва в Севастополь, загибель крейсера «Адмірал Сенявін» тощо.

Особливу сторінку подвигу народу в роки війни відтворено в романі «Створи». Організована вчителем Димо молодь окупованого ворогом південноукраїнського села Заріччя створює підпільну групу «Спартак» (подія дійсна, в 70-ті роки описана Логвиненком у документальній публікації), допомагає партизанам, веде активну боротьбу з гітлерівцями та їх прислужниками.

Але в усіх трьох романах не тільки фронтові операції, дії підпільників і партизан цікавлять автора. А передовсім люди — учасники і, можна сказати, вершители тих подій, долі героїв, міцність, надійність їхнього духовно-душевного складу, котрі, в кінцевому рахунку, й стали основною передумовою нашої Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

В їх радянському первородстві, у вихованих соціалістичним способом життя рисах їхніх характерів і шукає письменник у своїй творчості відповідей на такі кардинальні питання, як: Хто ми? Для чого народжені? Чому маємо право посити високе звання — радянський народ?

Кость Волинський

ХОЛОДНА ВИСЬ

Роман

КРУТІ ВІРАЖІ

Громовий гуркіт упав з вишини на аеродромне поле, враз сколихнувши літній сумир, пригнітив до землі мерехтливу траву, ввійнув по бетонці і приземлився десь у степовій далечині. Всіх, хто стояв на стартовому командному пункті, обдало жаром, і вони майже фізично відчули поштовх ударної хвилі далекого вибуху й несамохіть завмерли, хоча це явище було для них невидовижу.

А сріблястий літак з трикутним крилом, несподівано з'явившись над ними, круто злинув угору, подолав звуковий бар'єр і розтанув у небесній блакиті, ніби його і не було, зоставивши за собою інверсійну смугу над зоною польотів.

Спостерігаючи за надзвуковим перехоплювачем, генерал-майор авіації Топала радів і переживав за молодого пілота, який, перш ніж гості опам'яталися, досяг стратосфери і загубив слід у неоглядній вишині. Обіч аеродрому, над морем, інший реактивний винищувач виконував неодмінний каскад фігур за класичною схемою вищого пілотажу — після віражу робив «площадку», йшов на бойовий розворот, знову — «площадка», за нею переворот, пауза і «петля Нестерова», «бочка», стрімкий підйом, — усе виконувалося справно, можна було тільки втішатися тим, як винищувач переходив од фігури до фігури, як чисто, без похибок, пілот кермував машиною і як вона слухняно поводитися на всіх висотах.

Демонстраційні польоти на честь закордонної делегації успішно продовжувались, але генерал Топала час від часу кривився, наче від зубного болю, і це не лишалося непоміченим, — командир полку Супрун, поглядаючи на генерала, також хмурився і намагався розгадати причини генералового гніву. Куратор делегації, полковник із штабу Військово-Повітряних Сил флоту, надзвичайно втішений демонстраційними польотами перехоплювачів і тим, як зачаровано стежили за ними чехи, болгари, німці й поляки, ладен був уголос висловити своє захоплення льотною підготовкою в полку, однак стримувався з тих-таки міркувань: генерал-майор авіації був явно не в гуморі, хоч і не висловлював свого невдоволення при гостях. «А втім, — роздумував полковник, — його ніколи не збагнеш, цього Івана Євграфовича. Не генерал, а «томський ведмідь». Полков-

ник був сибіряком, Іван Євграфович же походив із Севастополя й жодного разу не був у Сибіру. Отож порівняння не зовсім вдале, хоч де в чому й слушне. Справді, генералові явно бракувало вміння роздаровувати дипломатичні усмішки, вдавати з себе надзвичайно демократичного і люб'язного господаря, коли йому щось не подобалося. Іван Євграфович — показний, ставний, але дещо грубуватий у поведженні. Він був льотчиком до самих кісток, родом з боцманської сім'ї, і вишуканим манерам його ніхто не навчав, зате з дитячих літ прищеплювали любов до чорної роботи, вкорінювали у ньому чистоту і непорушність морських законів, вірність братерству.

А ці риси часто йдуть у парі з душевною прямою та суворою чоловічою правдою, що не відає ні вдаваного щиростердя, ні прихованої облуди.

Він, генерал Топала, взагалі не розумів начальства, що прислало до нього у дивізію різні військові делегації, нехай і союзницькі. Його драгувала не лише необхідність давати команду на демонстраційні польоти, що самі собою порушували чіткий ритм бойового навчання, а й те, що вся процедура зустрічі та проведів високошановних гостей забирала у нього і його підлеглих чимало дорогоцінного часу, вносила в життя гарнізону аритмію.

Цю делегацію очолював полковник Герхард Нацмер — високий на зріст німець, сухорлявий, сутулуватий, блідолиций, з постійною усмішкою у кутиках уст.

Генерал Топала з-під козирка спільна оглядав небо. По якомусь часі найближчий МІГ завершив політ, приземлився і викотив на стоянку. Полковник Нацмер зголосився особисто подякувати льотчикові за бездоганний пілотаж. Він так і сказав Іванові Євграфовичу: «Геносе генерал, з вашого дозволу я хотів би вітати чудового винищувача. Перший клас!» Генерал поморщився, але куратор, не дожидуючи його відповіді, звелів черговому по польотах запросити пілота на СКП. Топала насупився, однак не заперечив. Допоки чекали на льотчика, ні господарі, ні гості жодним словом не порушили напруженої тиші, що стояла на командному пункті. Походжаючи під наметом із закладеними за спиною руками, генерал зрідка дослухався до голосу оператора з розмальованої у шахову клітинку будки СКП — той стежив за літаками, за приладами, переказуючи відомості черговому офіцерові.

Та ось з'явився і сам пілот — низькорослий, щуплявий, ще не охололий після польоту — і якимось непомітно, мов і не його викликали, став поруч із командиром ескадрильї.

Лише після того, як його підштовхнув комеск, бочком обійшов старших офіцерів, з'юрмлених під наметом біля гостей, зупинився проти генерала й дзвінким від хвилювання голосом доповів про прибуття. «Вільно,— всміхнувся командир дивізії.— Непогано літаєте, лейтенанте, зовсім непогано. Вас зажадав побачити наш шановний гість».— «Слухаюся!..» — затнувся льотчик, не годен приховати хвилювання, викликаного суворою добротою командира дивізії й увагою полковника-німця. Льотчик, у надійно зашнурованому костюмі, в чорному шоломофоні та червоному рятувальному жилеті, з рукавичками, які все ще тримав при собі, непорушно стояв перед начальниками та гостями, обливався потом і терпеливо чекав, що йому скаже німець. Нацмер прискіпливо оглянув лейтенанта і заявив Топалі, що йому дуже приємно було познайомитися із таким бойовим генералом, як Іван Євграфович, і навіть переконатись, якими сміливими та грамотними пілотами той командує. Він буде щасливий, коли генерал дозволить вручити льотчикові на згадку скромний сувенір. Комдив згідливо кивнув полковникові, і той похалпиво замацав по нагрудних і бічних кишнях свого мундира, нітяться, що не знайде відразу завбачливо припасеного сувеніра. Майор-болгарин запропонував свого, але Нацмер відмахнувся і шукав далі.

Полковникова збентеженість мимоволі передалася лейтенантові, генералові, кураторові, всім, хто помітив ніяковість німця.

Щоб якось розрядити атмосферу, льотчик підступився до нього ближче і почав доводити на мигах, що він і так, без пам'ятних сувенірів, удячний за високу оцінку його пілотування, що радянські льотчики над усе цінують взаємну довіру і дружбу, що на них, авіаторів братніх флотів, чекають нові злети й нові зустрічі, отож усе можна легко поправити. Генерал-майор схвалив лейтенантів демарш, люб'язно взяв Нацмера за лікоть і легенько стиснув, даючи зрозуміти, що тому не варто надто перейматися тим, що сталося. Тут же, в раптовому осяянні, зняв з руки власного годинника і подав льотчикові. Лейтенант іще вагався, брати чи не брати генералів дарунок, як той уже був у його правиді, затиснутій між долонями командира дивізії.

«Які-бо у нього великі, важкі руки»,— подумав лейтенант, відчувши міцний генералів потиск, і проказав уголос: «Служу Радянському Союзу!»

Нацмер зашарівся і запевнив, що генералів благородний вчинок аж ніяк не звільняє його самого від обіцяного сувеніра.

Польоти тривали далі. Кілька літаків усе ще були в повітрі за сотні кілометрів від аеродрому, й оператори вели з ними розмови закодованими командами. «Я — «Гавань», я — «Гавань», викликаю «Двадцять четвертий». Викликаю «Двадцять четвертий!» — «Гавань», я «Двадцять четвертий», перебуваю у заданому квадраті». — «Вас зрозуміли... Викликаю «Сьомого!» — «Я — «Сьомий», вийшов у зону пуску...» Через хвилину «Сьомий» уже доповідав, що його ракети накрили ціль і він бере курс на свою гавань.

Командир дивізії, хоч як він це приховував од гостей, був помітно схвильований: «Сьомий» — це лейтенант Ігор Топала, це у нього, його молодшого сина, сріблястий літак із трикутним крилом, і, як доповів полігон, «Сьомий» атакував цілком грамотно, пуски здійснив на відмінно. І стратосфера, досяжна ще не кожному пілотові, скорилася синові, як колись корилися батькові всі можливі тоді висоти.

Вістка, принесена оператором, викликала похваллення серед гостей. Куратор-полковник не втримався від спокуси поміркувати вголос про перспективи і можливості космічної авіації, про її універсальність та ударну силу. Посилаючись на певні досягнення і на прорахунки ряду конструкторів закордонних фірм, він явно перехвалював деякі, ще далекі від досконалості, наші зразки. «Згубна жарота плавить мозок», — кинув генерал, не відриваючи погляду від неба. Цю репліку куратор сприйняв як одверте невдоволення комдива його міркуваннями, як натяк на недооцінку ним, представником вищого штабу, радянської технічної думки у створенні гіперзвукових та космічних літаків.

І полковник одразу поправився, згадавши про викинутий на вітер мільярд американських доларів, асигнованих на спорудження експериментальної «валькірії» — невдалого ракетоплана.

По гнітючій паузі, що запала під наметом СКП, Герхард Нацмер зазначив, що незалежно ні від чого вони нині стали свідками групового стрибка у стратосферу флотських пілотів, і це тим присмішше, що його здійснено на серійних гіперзвукових літаках.

Німець іще не висловив усіх своїх похвал нашим конструкторам і пілотам, іще шукав гідних їхньої величі пристрасних слів, а натренований слух генерала Топали уже вловив у чистій блакиті бентежний висотний гул. Іван Бвграфович вийшов з-під намету й уважно, квадрат за квадратом, оглянув небесну височінь. Невдовзі його зіркі очі набачили блискітливу цяточку, що ясніла у сонячному

промінні, ніби супутник, увесь час ростучи, аж поки стало видно, що то літак-перехоплювач. Генерал-майор несамохіть підніс руку, мовби наказуючи пілотові гасити нестримний літ машини, що відчайдушно понеслася до землі. Ніби у відповідь на його застереження, пілот випустив шасі й закрилки, одначе літак, здавалося, нітрохи не збавив швидкості й так само випробовував генералові нерви. І тільки коли на бетонній смузі викресались од шасі пучки іскор, а за хвостовим оперенням спалахнули гальмові парашути, Іван Євграфович полегшено зітхнув і вибачливо мовив, ні до кого не звертаючись:

— Гемонський хлопець, так ризиковано виходити на посадку!

— В авіації завжди панував і пануватиме ризик,— озвався полковник-куратор. Він хотів додати ще щось, але повз стартовий командний пункт уже рулив гіперзвуковик-винищувач, сповнюючи повітря таким ревом, що полковник і сам не почув би свого голосу, не те що генерал-майор. Як і Топалі, як і всій делегації, що її супроводжував, кураторові подумалося, що цей висотний перехоплювач, безперечно, надійніший за всякі «валькірії», здатний здійснювати будь-які маршрути, досягти куди більшого, ніж вимагалось від нього у нинішньому польоті,— бо ясної ночі він майже сягав зірок, а ясного дня кружляв дець побіля сонця. І ніхто не дивувався, що цей срібний, наскрізь просвічений променями красень, байдуже, був він далеко чи близько, поставав перед ними, ніби з марева, і що навіть коли його колеса вже котилися по землі і на трикутному крилі чітко вирізнялися червоні зірки, він усе ж видавався примарним птахом, що не відкидає ані найменшої тіні й не лишає за собою жодного сліду, крім інверсійного, який ще довго не розходитьсь у небі.

Генерал провів літак сина чи то схвальним, чи осудливим поглядом і кинув нечутний для гостей докір командирові полку Супруну, що деякі льотчики заражені непотрібним молодечтвом і що це почасти виявляється на зльоті та посадці. Полковник притакнув, хоча йому й кортіло заперечити, нагадати генералові, що це не зовсім справедливо, бо зліт і посадка тихохода та гіперзвуковика зовсім не схожі. Топала знав про цю різницю і не здивувався б, якби Супрун нагадав про неї, але той одразу ж погодився, і генералові стало прикро за свої слова.

— Погоджуетесь, гвардії полковнику, а думасте проти-лежне. Чи не так?

— Ні, не так, товаришу гвардії генерал.

— У такому разі, може, ви злітали б зі мною у зону й показали молодим справжній вишкіл і льотну дисципліну?

— З вами, товаришу генерал, «на спарці»?

— Чому ж «на спарці»? Я вам не інструктор, самі вчені... Веденим.

— Слухаюсь! Дозвольте розпорядитися?

— Прощу, командире.

Генерал розумів, що ніхто з підлеглих не посміє йому ні в чому відмовити, заперечити, і ця постійна готовність виконати кожну його забаганку дратувала, роблячи ще відчутнішою самотність. Не перед ним, а перед його мундиром покvapливо розступалися солдати й офіцери, не він, а його мундир змушував їх брати на віру кожне слово.

Топала ніколи не міг розгадати, де кінчається готовність до покори, беззастережний послух.

А втім, він усе менше думав про це і звичним тоном, що не терпить жодних заперечень, домагався виконання своїх наказів.

Тепер же навіть пошкодував, що звелів Супруну ладнати машини до вильоту, забувши, що той одразу ж передасть його наказ черговому по польотах. Невдовзі командир полку запросив генерала до кабінету лікаря, що містився тут-таки, на аеродромі, — лікарський огляд — неодмінна й обов'язкова процедура для льотчиків, і жоден чин чи ранг не звільняє від неї. Топала знав, що при найменшій його недузї черговий лікар заборонить виліт, і він не перечитиме ескулапові, задовольниться тим, що все-таки бажав, намірявся злетіти у небо перед підлеглими та делегацією.

Лікар машинально віддав честь генералові і сказав, що виліт дозволяє. Топала зронив коротке «дякую» і, насунувши на лоб кашкета та хмурячи брови, пішов перевдягтися.

Супрун зайняв місце у лікарському кріслі.

Рішення генерал-майора здійснити показовий політ разом із командиром полку кураторові припало до серця, і він заходився розповідати почергово членам делегації про бойові та командирські заслуги генерала, його постійну відданість авіації, незаперечний авторитет на флоті, де всі знають, що Іван Євграфович віддає всю душу авіації. Саме йому, Топалі, належить відоме визначення: молодість сама посилає себе на смерть, життєвий же досвід і родина авіатора всіляко застерігають від цього. «Бережіть молодість!» — улюблений генералів вислів. Куратор-полковник

міг би продовжити перелік генералових чеснот, але на стоянці літаків з'явилися Топала із Супруном, й увага присутніх на аеродромі переключилася на них.

Скинувши вгору обтягнуті польотними рукавичками руки, комдив і командир полку рушили до літаків. Іван Євграфович прийняв рапорт техника, поп'явся по стрем'янці до кабіни. Повагавшись якусь мить, легко перемахнув через борт і став уможуватись у кріслі пілота. Майор-інженер збіг по стрем'янці, нахилився до генерала, показуючи на щось у кабіні, зробив характерний жест рукою, всміхнувся і сказав голосним баритоном: «Щасливого запуску!»

Нарешті зійшов на землю, і механік прибрав стрем'янку від літака.

Генерал, а за ним і Супрун вирулили на бетонку, затрималися там на хвилику і враз злетіли стрілою, полишивши на аеродромному полі пронизливий свист турбін та білі хвосты, розстелені над ромашковим цвітом. Разом з гостями куратор захоплено стежив за двома винищувачами, що блискавками шугали у небі і, ніби яскраві голки, зшивали інверсійними нитками перлинові хмари. Раптом машина Топали різко відкинулася назад і майстерно виконала «петлю Нестерова». Супрун наслідував генералів приклад, потім сам зробив переворот через крило, напівпетлю, «бочку», знову переворот і поставив «свічку». Чудовий пілотаж полковника справляв сильне враження, тоді як Топала начебто не зважувався повторити каскад фігур.

Іван Євграфович, як ніколи, відчув увесь тягар перевантажень, що з неймовірною силою навалилися на нього, втис його в пілотське крісло. Час від часу, на якусь невловну мить, темна поволока заступала, туманила очі, й генерал з особливою гостротою усвідомлював, як його втомлює навіть цей нетривалий політ. Отож не минуло і чверті години, як він, звелівши Супруну продовжувати політ, попросив у СКП дозволу на посадку й зробив над аеродромом традиційну «коробочку». Черговий насторожено спостерігав за посадковою смугою, тримаючи наготові мікрофон. «Приберіть лівий крен», — підказував він неголосно, мовби призабув, що в кабіні літака сидить досвідчений ас, а не зелений новак. Винищувач торкнувся колесами бетонки і, випнувши лебедино-білу шию, з велично відкинутими назад скошеними крильми побіг смугою. «І не гойднувся ж! — захоплено й водночас заздрісно відзначив куратор-полковник. — Мені б так посадити». Згодом своє захоплення, свою заздрісність він висловив і самому генерал-майорові, котрий, не скидаючи з голови білого захисного шоло-

ма, лаконічно мовив: «А все-то, полковнику, мусили б знати, чудовий літак!» Вертався на стартовий КІ децю збуджений і мовби помолоділий, наче не літав щойно у високості на бойовому винищувачі і не відчував тих навантажень, що примусили його покинути зону й поспішити на землю.

Полковник Супрун знімався усе вище й вище до небесного склепіння, і все довкола, аж до далеких білих зірок, було залите сонячним промінням. Промені сліпили полковника, і він, мружачись, спустив на шоломі захисний фільтр. Пілотував залюбки, змінюючи горизонтальний лет на вертикальний, ідучи то по прямій, то по замкненому колу. Втішався польотом і навіть відчув деяку прикрість, коли черговий скомандував негайно повертатися на аеродром і попередив про наближення фронтальної хмарності. Супрун пішов на зниження і тут-таки побачив, як чорні хмари, мов величезні потвори, поступово застинали землю.

Полковник виконав розворот, і машина ввійшла в хмарність.

Різкий контраст — від сонячної голубіні до темної сірості — вразив пілота, хоча з цим явищем він був обізнаний і раніше, частенько з ним стикаючись, тому поспішив доповісти черговому, що йде на посадку. Та наступної ж миті відлягло од серця: хмари zostались угорі, і внизу, справа, поруч високого морського берега, з'явилася схожа на рівну річечку блискітлива смуга аеродрому. Полковник ввімкнув кран випуску шасі. Літак злегка здригнувся, і цей його підозрілий дроз, не схожий на звичайний, не пройшов повз увагу командира полку. Що б то за знак? Він поглянув на контрольну панель — одна з лампочок не горіла, не фіксувала виходу лівого стояка. Супрун перевів кран на випуск шасі і повторив операцію — лівий стояк не виходив. Прибрав шасі, підняв літак і пішов за хмари. Аеродром запитав, що сталось, і полковник, не втрачаючи самовладання, пояснив черговому з польотів про несподівану несправність. Мікрофони вмовкли. Супрун став викреслювати чотирикутник і невдовзі ще раз поставив кран на випуск шасі: знову знайомий дроз, знову мертва контрольна лампочка. «Гавань» порадила спробувати випустити стояк аварійно, хоч і земля, і полковник знали, що це передостанній шанс. Аварійний кран нічого не дав. Залишилося останнє: за допомогою перевантажень виштовхнути стояки шасі, однак цей засіб не завжди виявлявся ефективним. «Нуль-другий», — скомандували Супруну, — я — «Гавань», пройдіть над СКІ».

Генерал-майор уже не стримував свого дедалі дужчого неспокою, і незабаром під наметом командного пункту створилася та гнітюча атмосфера, в якій і не винний відчуває себе винним. Якби не високошановні гості, дехто, напевне, зник би з аеродрому: нікому не хотілося бути свідком надзвичайної події, що насувалася на командира полку, на весь полк. Інші відчували задуху: перехоплювало подих і пересихало в горлі, коли літак полковника, трохи не торкаючись радіоантен СКП, пронісся над їхніми головами і всі виразно побачили, що лівого стояка шасі все ще нема. Святковий настрій на командному пункті змінився неприхованим сумом. Топала відмовчувався, злегка похитуючись від хвилювання, поводився так, ніби враз утратив свою особистість, якою вона досі йому уявлялась і якій належало тепер дати щонайжорстокішу оцінку. Всі присутні намагалися не дивитись у його бік, щоб не ятрити генералової душі. «Що трапилося? Чий недогляд? Як це могло статися?» — здавалося, запитував генерал усім своїм похмурым виглядом, запитував і не знаходив відповіді.

Супрун кілька разів розганяв машину, потім різко брав штурвал на себе, і літак піднімався вгору, створюючи переваження, але й це не допомагало. Інших засобів уже не було, і всі, хто стежив за машиною полковника, потай подумували про фінал цього польоту: тип літака виключав посадку без одного стояка шасі. Виключав з огляду на конструктивні особливості, підпорядковані іншим завданням — габаритам, швидкості, профілю винищувача. Як і всі присутні, генерал розумів, що зараз має настати, передбачав дії Супруна, залишалось одне — катапультуватися, себто вистрілитися з літака разом із сидінням. Але полковник зволікав. Невже він не розумів, що часу на роздуми майже не лишається, що пальне в баках ось-ось скінчиться і тоді вже ніщо не зможе відвернути кінця? «Гавань», я — «Нуль-другий», дозвольте посадку». Черговий з польотів, чиє становище незмірно ускладнилось, поглянув на командира дивізії, але генералове обличчя лишалося непроникним. Черговий занепокоївся: якщо інструкція забороняє посадку літака в аварійній ситуації, то як він може її дозволити? Невже про це не подумав командир полку, коли питав дозволу? Черговий з польотів — його заступник, і вони обоє завжди стояли на тому, що за складних обставин, подібних до цих, ніщо не повинно домішуватися до чіткого виконання інструктивного, статутного обов'язку! Ніщо — ні емоції, ні міркування якогось вищого порядку — не мусить впливати на поведінку керівника польотів,

на його остаточну ухвалу. Долю людей віддано у руки самих людей. І з-поміж сили всіляких чинників не останнє місце займає сама людина, її характер, досвід, рішучість чи нерішучість у ситуації, що склалася, вміння брати на себе чи знімати відповідальність. Ніхто нікого не неволить ризикувати, навіть розумно відступатися від інструкції.

Лице генерал-майора було все так само непроникливе.

— «Нуль-другий», слухайте мене... Тепер я вас вести-му... Вестиму я!

Усі зрозуміли, що це був відчайдушний дозвіл на посадку.

— Не забудьте, товаришу гвардії підполковник, викликати всі аварійні служби,— холодно мовив генерал і відійшов якнайдалі від столика керівника польотами. Якби він зміг здолати себе і, незважаючи на присутність гостей та їхнього куратора, зізнатися, що солідаризується з черговим, напевне, зміцнив би віру підполковника в успіх, але Топала цього не сказав і цим остаточно визначив відповідальність чергового за всі можливі наслідки. Генерал-майор не виказав свого хвилювання, лише повів плечима, мовби скидаючи з себе все, що йому заважало, і, заклавши руки за спину, підняв голову, завмер із кам'яним обличчям, на якому не здригнувся жоден м'яз.

Поки Супрун закінчував розворот, черговий віддав належну команду аварійно-рятувальній службі і ще раз запитав метеозвездення. «Вітер південний, можливо, напочатку він допоможе командирові полку». — «Дублювати розмову з полковником по всіх каналах зв'язку». — «Нуль-другий», сидатимете на запасну смугу!»

Супрун повів літак на посадку. Все нижче і нижче, нарешті перший доторк до землі. Як і передбачив керівник польотами, південний вітер підтримує ліву площину машини, що на неймовірній швидкості проноситься льотним полем. Найменша нерівність — і літак зірветься куди завгодно: на КДП, ангари селища. Полковник чимдуж стискує штурвал, і швидкість машини помітно падає. Врешті літак опускає ліве крило і, мов по лижні, ковзає по траві ґрунтової смуги, проскакує всі заборонні покажчики аеродрому й завмирає. Десятки людей зітхнули з полегшенням і через весь аеродром помчали до командира. А він, полковник Супрун, сидів у врятованому літаку, застиглому й занімілому, і сам не міг зрушити з місця, полишити кабіну, сидів і думав над тим, як усе це скоїлось і який чудовий у нього заступник — черговий з польотів.

Що б не казав потім генерал, він, як командир полку, певен: інші льотчики у подібних ситуаціях скористаються його досвідом.

Герхард Нацмер майже зі слізьми на очах, украй схвилюваний та захоплений, підійшов до генерала і, вхопивши обіруч його правицю, став її тіпати, тиснути, цілою зливою слів виказуючи почуття, що поїняли його, вихваляючи відвагу, мужність та майстерність пілотів, що не осоромили генералової Золотої Зірки, високого авторитету свого командира. Слухаючи німця, Іван Євграфович ніяк не міг позбутися відчуття, що той нещирий, що тому не вистачає головного, найпереконливішого аргументу на користь Супруна, його інженерів і техніків. Нацмер аж надто добре усвідомлював, що спричинилося до надзвичайної події у полку його, генералової, дивізії, і ніякою майстерністю Супруна та командного пункту, ніякою відвагою та мужністю не виправити того, що сталося на очах багатьох льотчиків і сторонніх людей. Слухаючи Нацмера, Топала вже думав про висновки флотської комісії, про наступні засідання Військової ради, партійних інстанцій, про накази командирів і все більше й більше переконувався, що доля незаслужено обернулася проти нього.

Ця генералова переконаність не дозволила йому далі приховувати свої роздратованості, різкості у подальших розмовах з полковим інженером та черговим з польотів, з усіма, хто намагався заговорити з ним.

Визначивши цей випадок як явну безвідповідальність, злочинне недбальство, він навіть відмовився від урочистого обіду на честь гостей і, не попрощавшись з полковим командуванням, поїхав до себе у штаб. Не міг пробачити собі, що підбив Супруна на цей політ, а ще більше тим, хто мав забезпечити їхній нормальний зліт і посадку, але не забезпечив. Генерал уже ніскільки не приховував цього перед своїм ад'ютантом і водієм-старшиною, сварив усіх угорос, його обвітрене, мужнє обличчя, весь вигляд виказували страждання. Так, похмурий як ніч генерал-майор вельми страждав, нестерпний біль за самого себе і за своїх молодших колег діймав його вкрай зранену душу і натомлене тіло. Здавалося, вже ніколи не полегшає, ніщо не зможе потішити, що після цієї надзвичайної події, яка сталась у присутності поважної делегації, до нього не повернеться добре знаний усім гарячий блиск ув очах, молодецька постава й той офіцерський шик, що вирізняє кадрового командира від чоловічого загалу.

Наскільки розумів його ад'ютант, командир дивізії нітрохи не відгороджувався від неприємностей, усе брав близько до серця, і йому слід було б на час відійти од будь-яких справ, негайно взяти відпустку і податися якнайдалі від їхніх аеродромів та літаків кудись до правічної тиші, ще не сполоханої ревищем авіаційних турбін ani роком вертольотних моторів.

Але ж де тепер не літають повітряні гіганти, не снують гелікоптери і не залишають білих слідів та свого тривожного гуду? Всюди, де ступає і ще не ступала людська нога, куди ще вчора людина могла перенестись хіба що в мріях, сьогодні вже пролягли надійні траси.

І в небі, і на землі.

Ад'ютант облизав пошерхлі губи — його мучила страшена спрага, але не зважився запропонувати генералові спинитися біля пивного бару, де крізь скляні двері й вікна було видно, як сходять солодко дріжджовою піною повні по вінця янтарні кухлі. Єдине, на що спромігся ад'ютант, це запропонувати командирові не зупинятися коло штабу, не заходити туди, а відразу їхати додому, розслабитись і перепочити. Іван Євграфович промовчав, не заперечив ад'ютантові, і той з водієм сприйняли його мовчанку за згоду, за вгадане ними його бажання. А над ними все пролітали й пролітали винищувачі-бомбардувальники, що поверталися із зон і один по одному заходили на посадку, і селище повнилося знайомим ревом, що перекодя гас десь за ангарами.

— Злітаються, — зронив старшина, віддаляючись од військового селища, що здавалось у цей час геть безлюдним.

— Летять, — озвався генерал і надовго замовк, думаючи щось своє.

Він займав садибу з двоповерховим особняком віддалік од гарнізону, майже над морем, що припадало до високої кручі то піжким плюскотом хвиль, то штормовою розбурханістю. І це обійстя у військовому селищі дістало назву Генералової дачі, хоч воно призначалося для полкового начальства й Іван Євграфович його зайняв ще тоді, коли командував полком і був начальником гарнізону. Призначений на посаду начальника штабу дивізії, а потім комдива, генерал-майор не поспішав звільняти особняк та перебратися до Севастополя, і новий комполку Владислав Супрун мусив задовольнитися окремою холостяцькою квартирою. Втім, буваючи в Івана Євграфовича в гостях, полковник привагідно висловлював своє задоволення і комдивові,

і його дружині Аделіні Михайлівні, піби підкреслюючи цим, що він не зазіхає ні на садибу, ні на дім.

Відпустивши ад'ютанта з машиною, Топала провів їх довгим поглядом, трохи постояв коло воріт, потримався за клямку хвіртки, повагався і врешті рушив попід парканом до моря. Високий дощатий паркан, ряд тополь з трьох боків відгороджували садибу від степу та моря, що зійшлися тут на самому краю материка. Степові вітри наганяли задушливими літніми днями настояну на полинах і чебреці гіркотну спеку, а морозяними зимовими ночами крутили сніговії, гнали поземок і сипали іскрами, викресаними з-під ніг та коліс, сходилися з вітрами морськими, яких вистачало на тижні, місяці і разом з якими приходили несамовиті шторми, що накидалися нещадними валами на узбережжя, забирали пісок, руйнували гранітні брили крутосхилів. Коли його Аделіна не зносила сусідства стихій і воліла б за краще жити десь на Великій Морській вулиці чи проспекті Нахімова, то сам генерал сприймав цей факт як дар божий, і ніяка сила не змогла б (хіба що якась неспогадана ухвала вищого командного складу) переселити його кудись до міста, чимдалі від аеродрому та літаків і поближче до штабів та міської суєти.

Залишаючись генералом, Іван Євграфович не відмовляв собі у задоволенні повертатись на самоті до дитинства, до тих безхмарних днів, коли їхня присадкувата біленька мазанка серед дерези, у бухті Голландія, була, може, найзатишнішою з усіх моряцьких хат, а його батько Євграф Топала — чи не найпомітнішою особою з-поміж севастопольських боцманів. Можливо, завдяки визнаному батьковому авторитету ніхто ніколи не боронив Іванові ходити на цлюпці до морських авіаторів, чиї гідроплани завше сонно погойдувалися на хвилях бухти. Часом хтось із льотчиків (а частіше привітна тітка Поліна Денисівна, котру пілоти величали помзавом харчоблоку, або ще Осипенчихою) дозволяв вудити на камінцях біля ангарів жирних чорноморських бичків та втішатися «летючими човнами» зблизька. Інколи вони, дітлахи, підпадали під особливу ласку Поліни Денисівни і могли, взявши у грізного каптера чисте ганчір'я, мити білосніжкі борти та хвостове оперення гідропланів, салони та кабіни літаків. Його постійним супутником був Степанко Нехай, невідомний джура і друг, постійна руда тінь, що терпеливо зносив усілякі образи і готовий був зазнати ще більших утисків, аби тільки разом ділити і радощі, й горе. Пораючись коло літаків, коло цих загадкових «гідрів», вони почувалися щасливими, розкошу-

вали неவிбагливим щастям і подумки, своїми дитячими помислами злітали у небо, щоб уже звідти не спускатися. Вони не сміли просити когось, щоб узяв їх із собою туди, де ширяла їхня невизріла мрія і де так вільно лебедями кружляли над містом та морем повітряні кораблі. Аж ось одного літнього дня, якраз перед перельотом із Севастополя до Архангельська через Київ і Новгород, Поліна Денисівна сама запросила хлопців поглянути на своє місто з висоти пташиного лету, щоб вони побачили всю просторінь севастопольської гавані і море за Херсонесом, щоб могли відчутти красу польоту, силу літакових крил. І вони злетіли в небо, злетіли до високості, педосяжної для чайок та буревісників, стрілися зі своєю мрією і заприсяглися навечно віддати себе новому флотові. Отож після школи відразу подали заявки до Качинського училища, але медична комісія, визнавши його, Івана Топалу, придатним до льотної служби, навідріз відмовила Степанові. Довелося тому мандрувати на Волгу і там учитися на авіамеханіка. Їхні шляхи розійшлися на два роки, щоб потім, напередодні війни, знову зійтися в полку, що його уславила Поліна Осипенко, їхня тітонька Поля.

Не ставши пілотом, Степан задовольнився тим, що готував до вильотів інших, тимчасом як його, Топалу, бентежили честолюбні заміри: повторити, а при нагоді й перевершити авіаційні рекорди Чкалова і Коккінакі, першому облетіти без посадок земну кулю по екватору й полюсах. Його рапорти командуванню з різними пропозиціями і проєктами лишалися перозглянутими, й дні бойового навчання тягнулись так само одноманітно, як і раніше. Юнака не радували ні його визнання як пілота-снайпера, ні дострокове падання чергового військового звання та підвищення по службі, ні опублікований у «Червоній зірці» нарис про нього, що обійшов усі аеродроми і привернув увагу самого командуючого флотською авіацією, героя іспанських боїв генерал-майора Острякова. Той — йому тоді ще не минуло і тридцяти — зажадав особисто познайомитися з Іваном Топалю, і його запросили до Севастополя на Куликове поле. Командуючий, готуючись до вильоту на штабному літачкові в якусь частину, дозволив затриматися, прийняв Івана, вислухав і поспитав: чи не хотів би він, корінний севастополець, прийняти у бухті Голландії ескадрилью «летючих човнів» — «ембеерів»? Юнак зрадів і, не роздумуючи, заходився дякувати Острякову.

Із Севастополя Топала повернувся комеском і з дозволом командуючого забрати з собою механіка сержанта Степана

Нехая. Радості свого командира і друга Степан не поділяв — його гнітили і нові літаки, що їх слід було освоювати, і те, що, перебуваючи у становищі підлеглого, мусив забезпечувати Іванову кар'єру. Топала знав, що Степан його любить, а той, хто любить, завжди страждає.

Надто ж коли їх розділяє службова відстань — сходинки, що ставатимуть дедалі крутішими і вищими. Степан лише відмовчувався, коли командир запевняв, що ніякими військовими статутами й умовностями не похитнути їхньої дружби, вищої від усіх звань та посад...

І Степан поїхав з Іваном у бухту Голландія.

Пригадавши це, Іван Євграфович зізнавався собі, що тоді він був щирим і лише життя, роки багато в чому спростували його запевнення та переконання. Життя взагалі багато що спростує і переінакшує по-своєму. Насупивши розгнітані брови, він ішов берегом моря і ніяк не міг позбутися неприємного передчуття. Кітель був розстебнутий, дихалося легко, ноги ступали пружно й певно, але неприємне передчуття тривожило душу, виснажувало. Ставний, широкоплечий, з ясним, щирим поглядом сіро-блакитних очей, смаглявий, Іван Євграфович мав молодецький вигляд, і збоку здавалося, ніби ця людина не знає ні свого віку, ні зносу, ні душевної гризоти, ні розчарувань і що їй усюди таланить. Для всіх, хто його знав, Іван Євграфович Топала здавався генералом од народження, вічним генералом.

Втомлений день схилявся до заходу, де над обрієм недвижно лежала неширока цитриново-жовта смуга. Темна, схожа на гартовану крицю поверхня моря ледь помітно колихалася, граючи сліпучими сонячними лелітками. Іван Євграфович дивився в заобрійну далину невідривно, наче мав щось там розгледіти, але не знаходив того, чого хотів. Море ластилося біля його ніг дрібними хвильками, що, відкочуючись назад, губились у прибережному піску. Генералові було б зовсім добре стояти коло моря і повертатись у згадках до молодості, ба навіть до дитинства, але невимірюване гірке передчуття не полишало його й далі і врешті-решт змусило піднятися по крутосхилу додому. Не легкість, як завжди, приніс із собою від моря, а все ту саму важкість, що далася взнаки зрання, непомітно псуючи настрої на демонстраційних польотах. Хотів збагнути, звідки все-таки відчуття цієї тривоги, і не зміг — чим дужче прагнув докопатися до істини, тим більше з'являлося різних здогадів, хоча жоден з них не спроможний був пояснити його гнітючого стану.

Інтуїція не підвела — не встиг Іван Євграфович переступити порога, як кухарка Маня подала телеграму. З глибини її сполошених темних очей визирало сумне співчуття, і генерал несміливо взяв телеграфний бланк, розгорнув, перебіг по ньому очима і вже тільки по тому вдумливо прочитав. Руки його тремтіли, і папірець дрижав у них, мов осиковий лист... «Вона помирає... вона помирає і хоче востаннє бачити... Але чому? Чому помирає саме вона? І чому телеграма підписана якимось Казанським? Хто він, той Казанський, і які у нього взаємини з Любою?.. Казанський, Казанський... Знайоме прізвище... Десь чув його, але де саме, за яких обставин, не пригадати...»

Відклавши телеграму, Топала важко опустився в крісло, випростав зомлілі ноги.

Маня стояла перед ним, ховаючи у ґартушку сухі, зморшкуваті руки і чекаючи якихось розпоряджень. Він мовчить, і вона стоятиме, доки Іван Євграфович не обізветься, не зажадає від неї чогось, що вона з готовністю виконає. Генерал весь час відчував на собі її тривожні погляди.

Зітхнувши, мовби змудилася, Маня витягла з-під ґартушка руку і доторкнулася пальцями до свого м'якого волосся, що вже почало братися сивизною.

— Чому ви не спитаєте, де Аделіна Михайлівна? — не витримала Маня.

— А й справді, де Адель? — озвався він з удаваною щиросердістю.

На килим посеред кімнати лягли довгі тіні.

— Після сніданку поїхала до Севастополя. Телефонувач начальник КЕЧі.

— З якого приводу?

— Кажуть, вам виділили квартиру. В центрі і дуже гарну.

Топала мовчав, і Маня поспитала, чи подавати обід. Генерал пасилу підвівся, згідливо кивнув головою і пішов до ванної прийняти душ. Посвіжілий, дещо підбадьорений, сів за стіл. Старанно пережовуючи, з'їв миску улюбленого харчо і порцію беф-строганова, ні на мить не перестаючи думати про телеграму та неприємну подію на аеродромі, що закінчилася для Супруна і для нього більш-менш щасливо, але яка неодмінно матиме небажаний резонанс на всіх флотах. Випивши склянку холодного узвару й подякувавши Мані за старанність, Іван Євграфович пройшов у кабінет, де дозволив собі прилягти і перепочити, щоб зняти напругу. Він кинув оком до заголовках свіжих газет, відклав їх

і поглянув на столик із телефонами, що таємниче мовчали,— знав напевне, спочивати довго не доведеться, бо коли інші й не зважаться турбувати генерала дзвінками, то сам він усе-таки не втерпить, щоб не зняти трубки й не спитати у когось із штабників про обстановку в дивізії після його від'їзду. Топалі не тільки сьогодні, завжди здавалося, ніби без нього, без командирського ока, може статися халепа, і потім, ясна річ, усе звернуть на нього, командира дивізії. Армія і флот головний акцент тепер робили на виховних функціях, і чим більше йому, крутому на вдачу генералові давньої закваски, нагадували про це, тим спокійніше він почувався. Все це надавало його поглядам суворой визначеності, постійно змушувало пильніше придивлятися до оточення. І не тільки до оточення, Топала придивлявся до всіх, із ким спілкувався, і коли раптом у комусь не помилявся, коли його припущення щодо когось із товаришів справджувалися, роз'ятрена душа заспокоювалася.

Він не поділяв людей ні на підлеглих, ні на тих, кому сам був підпорядкований, ні на рідних та близьких, ні на чужих,— Іван Євграфович розглядав їх здебільшого невіддільно одне від одного, у сукупності, ніби стоячи десь ізбоку, осторонь.

Обізвався телефон.

Не підводячись із канапи, генерал простяг руку до телефонного столика, зняв трубку.

— Алло, слухаю.

— Турбує полковник Лобурець.

Дзвонив начальник штабу. Коротко доповівши про дружній обід у полку Супруна на честь військової делегації, начштабу повідомив, що з вірогідних джерел стало відомо: на аудієнції у командуючого флотом Герхард Нацмер, високо цінуючи льотну виучку їхніх авіаторів, від імені представників співдружності висловив безмежне захоплення подвигом Супруна, розповів Військовій раді про витримку і мужність командира полку, що можуть правити за взірць для всіх армій та флотів. Після захопленої промови Нацмера адмірал пообіцяв відзначити полковника Супруна в наказі. І жодного слова про надзвичайну подію, про те, що цей випадок гідний осуду, а не возвеличення. «Все, товаришу гвардії генерал, над сподівання добре... Яку ж тепер позицію зайняти нам?..» Топала мовчав, хоч і знав, що на другому кінці проводу начальник штабу терпеливо жде його вирішального слова.

— Та-а-ак, над сподівання добре,— врешті заговорив генерал приглушеним голосом.— Однак, Арсене Мартино-

вичу, радіти рано. Рано,— повторив гучніш і твердіш.— Усе може обернутися для нас зовсім інакше, ніж гадаємо. Ми з вами старі солдати і мусимо знати, що у начальства часто буває дві думки: одна для гостей, друга для підлеглих. Ні, рано втішатися. За такі подвиги, як той, що здійснив Супрун, часто-густо стинають голови. Адмірал іще зажадає від нас докладного пояснення. І доповідь головнокомандуючому, а той даною йому владою звелить... Звелить?

— Звелить, товаришу гвардії генерал.

— Арсене Мартиновичу, призначте комісію для розслідування цього випадку. Цього і всіх можливих. Комісію очолите самі. І негайно, не чекайте вказівок згори.— Генерал уже не приховував свого роздратування.— Нам ніхто не пробачить нехлюйства та недбалості. Видавати надзвичайну подію за мужність і героїзм щонайменш... блюзнірство. Як ви вважаєте?

— Точне визначення, товаришу гвардії генерал,— явно улесливо мовив Лобурець.— Якби політвідділ усе так принципово кваліфікував.

— А що... політвідділ? — поцікавився Топала і потерліву щоку, по якій бігала мурашка.— Вже втрутився?

— Іще ні, але начполітвідділу, можливо, має особисту думку. Відомо, що Супрун — його симпатія.

Генерал Топала був надто сумлінним службистом, щоб у стосунках з підлеглими керуватись особистими симпатіями та антипатіями, і не терпів цього ні в кому, хоча сам припускався несправедливої підозрливості, категоричності і ще багато такого, чого, звісно, не припускався ніхто в дивізії, не кажучи вже про політвідділівців. Інколи йому здавалось, ніби ті втручаються взайве і часто лише заважають справжнім командирам, хоч з їхньою думкою не можна не рахуватися.

— Начальникові політвідділу,— Топала вже трохи заспокоївся,— належить за посадою мати особисту думку. Включіть до складу комісії його заступника, і нехай прискіпливо перевірить, як там у полку з виховною роботою, змаганням, наочною агітацією і таке інше... Все розглядати у комплексі, по-партійному, але без зайвих демократичних реверансів. А втім, Арсене Мартиновичу, ви все знаєте і розумієте незгірш мене.— І його опанувало схоже на озноб нетерпеливе бажання закінчити розмову з начштабу. Інші теж могли домагатися з ним з'ясувань.

Інтимно-стриманим голосом полковник Лобурець поспитав:

— Дозвольте потурбувати ще раз? Ознайомити зі складом комісії?

— Не знаю, не знаю... у мене горе.— Здавалось, генерал відчув себе присоромленим, наче стояв перед власним сумлінням.— Помирає... дорога людина. Термінова телеграма.

— Прислати машину і замовити квиток в аеропорту? — по паузі і з сумним співчуттям запитав Лобурець.

— Пришліть за годину. Квиток до Києва... Та-а-ак, Арсене Мартиновичу, на цьому світі нічого не дістається задарма, сплачуємо сповна... Подбайте, будь ласка.— І, не чекаючи від начальника неодмінного «єсть» чи «слухаюся», поклав трубку.

«Я справді заслуговую на співчуття»,— подумав про себе Іван Євграфович, який ще кілька хвилин тому, до розмови з начальником штабу, не відчував такого, як зараз, пекучого жалю до самого себе. Він і досі не дійшов остаточної думки про поїздки до Городища, де помирає Люба, Любов Василівна, та й, окрім телеграми Казанського, було ще безліч невідкладних справ. Невідчепні, болісні думки про можливу Любину смерть виводили з рівноваги, віби підтверджуючи, що Іван ніколи її не переставав кохати, хоч і одцурався від неї, переконавши себе у протилежному. Саме тому, коли Люба відхилила його пропозиції зустрітись і порозумітись, легко витлумачував ці відмови по-своєму, сприймаючи їх як доказ її байдужості, навіть радів, що ці зустрічі не відбувалися — минуле не воскрешалося, розуміючи, що вороття до нього вже нема. Фатальна телеграма була не чим іншим, як дозволом прибути до неї, прибути і дістати прощення на всі ті дні, що залишилися йому на цьому непогамованому світі. Іван Євграфович уже не мав часу на роздуми.

Підхопившись з канапи, поспішив на кухню оголосити Мані про свій від'їзд. Маня вислухала його спокійно, як і належить, навіть не поспитала, що має сказати Аделіні Михайлівні, коли та повернеться із Севастополя. Допомогла спакуватися, дістала із шафи сирій цивільний костюм, у якому генерал бажав їхати, поставила праску і пройшла нею по сорочках, краватках, які той брав із собою. Склавши необхідне у дорожній портфель й одягнувшись у все буденне, Топала присів на веранді, чекаючи машини. Хвилювання не влягалося, думки плутались і, підхоплені вихором почуттів, несли кудись у безвість, і він знову й знову лютився на себе, похмурнів, супив зрощені на переніссі брови, і в його смутних очах, схованих у синіх тінях

від брів, крім внутрішньої спустошеності, нічого вже не можна було побачити.

Відколи Іван Євграфович уперше прочитав телеграму, його губи були міцно стулені, не зникали гіркі зморшки в їхніх кутиках і не вгавало легке тремтіння рук. Марно намагався подолати хвилювання... Він належав уже не собі, а минулому. «Я, може, й сам... сам її не вартий... Любов — високих помислів сестра... Під легіт пишних верховіть... Кохання — пісня прехороша... Навколо осі власної Земля іще не обернулась, десь в тумані стоїть вчорашній день...» Єресь! Чому вусить пам'ятати те, що відпалахкотіло, відбуло і чого вже нічим, ніякими присяганнями не відродити? Ні під буремний клекіт моря, ні під вогненне схрещення у небі прожекторів, ні під легіт пишних верховіть... Навіщо все це? Навіщо це мені, коли і тепер ввижаються її сірі очі, проймаючи душу крижаним холодом?

Забути?.. Але ж як зробити, щоб її позбутись і ніколи не згадувати? І навіщо саме тепер цей рокіт машини? Незабаром же ніч!

Генерал уже не знав, що з собою вдіяти, — грозові розряди ніколи не викликають стільки суперечливих думок та почуттів у пілота, як перед зльотами та посадками літака, коли слідом за ним здіймаються гарячі вихори.

Ніч, усюди ніч. Дивізія, якою Топала командував, як і Севастополь з усіма його вогнями — вогнями прибережних проспектів, довколишніх селищ та злітно-посадочних смуг, підсвічених прожекторами, вогнями аеродромів, — усе це лишилося десь іззаду, внизу разом із землею, від якої відірвався пасажирський лайнер і тепер неухильно тримав курс на північ. Скинувши генеральський мундир і вбравшись, як усі, Топала не переставав відчувати себе генералом, хоч уже був вільний, як перелітний птах, що може сідати, де хоче, і зоставатися самим собою за будь-яких обставин. Звісно, це давало йому якусь перевагу над усіма генералами і маршалами, обтяженими многотрудними службовими обов'язками, а з другого боку, його честолюбство було трохи вражене, що ніхто — ні стюардеса, ні пасажирки — не бачили в ньому генерала авіації і лишалися до нього байдужісінькі. Останні не відводили очей від стрункої постаті стюардеси, яка, мило всміхаючись білими разками зубів між пелюсток малинових уст, час від часу бралася командувати ними, сповіщала висоту й швидкість руху літака, його місценеребування і забортну температуру, наче це мало якесь значення, і, по суті, була для

кожного єдиною сполучною ланкою з екіпажем, від якого залежала доля всіх,— відірвані від землі, вони вже жодною мірою не належали собі.

Звичайний стан повітряних пасажирів, стан, що його він, Топала, пізнав уперше в дитинстві, піднявшись на гідроплані над Севастополем. Відтоді, вже будучи пілотом, завжди вважав за краще самому тримати штурвал літака, ніж сидіти склавши руки й цілком залежати від чийогось уміння. Він довіряв собі, і тільки собі, часто-густо навіть не думаючи про це, чисто інтуїтивно, і саме через це не раз наражався на смертельну небезпеку. Влітку сорок першого, командуючи ескадрильєю, Іван сам повів «ембеер» на морську розвідку, залишивши пілота на березі. І що ж? За півтори сотні миль від бази «ембеер» атакували три «месершміти». Одного з них збив кулеметними чергами, але його гідроплан теж дістав серйозні пошкодження, і Топала мусив сідати на воду. Ледве штурман із стрільцем-радистом викинули надувну шлюпку й екіпаж перебрався на цей плавзасіб, «летючий човен» пішов під воду. Коли шлюпка загойдалась на хвилях, ніхто не зважувався заговорити перший,— усі знали, що до кримського берега понад сотню миль. Кругом, скільки сягало око, розстиалося пустельне море, яке Топала так любив і яке тепер стало для них усіх чужим та осоружним. «Пити... хоча б один ковток води»,— прошепотів радист, і кожен відчув на сухих губах присмак звичайної питної води, без якої сконаєш і посеред моря так само, як посеред палючих пісків. Надвечір море втихомирилось, хоч і не настільки, щоб хвиля потроху не заливала шлюпку. Отож вони пороззувались і почали вичерпувати воду черевиками. Спливла перша і, може, найдовша ніч. Іще довшим видався наступний день— шлюпка мов і не посувалася до берега, що мрів на обрії і до якого всі гребли роз'їденими сіллю руками. Ясна порозпухали від морської води, якою потерпілі змочували губи, пекло всередині. Сонце сховалося за обрієм удруге, й вдруге на небі висипали зорі. Вітер посвіжішав. Море погрожувало штормом, і хтось уголос подумав, що не завадило б поставити вітрило. Відповіддю була мовчанка— вони не мали ні полотнища, ні щогли, ні фалів.

Тоді Іван перший розірвав на собі комбінезон, штурман з радистом зробили те ж саме. Коли комбінезони було зв'язано, двоє з них стали біля бортів, розтягли вітрило, спіймали вітер, і шлюпка помітно прискорила свій біг.

Так пливли ще кілька годин, доки держали ноги й слухались руки. «Краще б одразу всіх... разом із літаком»,—

жеврила гадка, але ніхто про це й словом не обмовився. Руки й ноги порозпухали, і вже ніщо, крім думки, їм не корилося, зникла остання надія на порятунок. Ківш Великої Ведмедиці, обійшовши за ніч навколо Полярної зірки, нахилився до них, ллючи в море молоко літнього світанку. І Топала (здається, таки він) зауважив, що життя кожному з них — це всього-на-всього мить між минулим і майбутнім і що день, який їм судитиметься прожити у муках, може, останній їхній день, і його, незважаючи ні на що, слід вітати, вітати хоча б тому, що це світання для них. Кожен, хто був у шлюпці, сприйняв це зауваження по-своєму, і тільки в одному всі були однастайні, що це їхній останній світанок, іншого вже не буде. Проте доля виявилася милосердною: їх було знайдено й підібрано «летючим човном» на третій день марних, безплідних пошуків на бриючому польоті. І всі зійшлися на тьму, що не випадок, не щасливий збіг обставин пригнав шлюпку до рідних берегів, а витривалість та мужність капітана Топали, який вдихнув у свій екіпаж стійкість, снагу, завдяки чому вони не здалися на ласку долі, на ласку безжальної стихії. І він, комеск, не заперечував, хоч знав, що це не зовсім так, що його вже була охопила байдужість до себе і що в такому стані, в якому був третього дня, у стані напівмарення, сам не переборов би себе, вивалився б із шлюпки й навіки канув у морську пучину, як ті незнані німці із збитого ними «месершміта». Так, Топала був готовий вчинити якесь безумство, але товариші нікому б не дозволили найменшого прояву безвілля, і коли він утримав їх від якихось дурниць, то й сам не міг претендувати на абсолютне право називатися рятувником екіпажу. Пілот «ембеера», що його Іван тоді заміняв, пізніше один літав у морську розвідку і не вернувся, — його розшукував і командир ескадрильї Топала, й інші досвідчені льотчики. Вони обмацали квадрат за квадратом увесь район розвилки, все узбережжя, всі марні до мису Тарханкут і не знайшли слідів «ембеера», піяких уламків, що їх колись та викидає на берег розлючене штормами гнівливе море.

Перша болюча втрата... А скільки їх чекало попереду! Пригадує, все в ньому німіло від думки, що ніхто ніколи не знатиме, не зможе вгадати, кому надійшла черга йти на смерть, кому з них згорати у небі, падати у морські хвилі, вибухати при зіткненні з землею. Чий двигун, висмоктавши останню краплю пального, зупиниться назавжди? Яка блискавка у твій чи твого товариша літак влучить і запалить, щоб згорів, як метеор? Чия вечірня чарка із нарко-

мівською стограмівкою зостанеться невипитою за вечерею у кают-компанії? І хто питиме солодке вино перемоги?.. Про це тоді не мовилося, і ніхто про це не питав ні себе, ні свого товариша, бо кожен розумів, що його доля і життя проти долі й життя народу, держави — ніщо. І тільки особливий героїзм та нагороди за нього трохи вирізняли героїв із загалу ратоборців, як місце у ключі вирізняє найдужчих і найдосвідченіших птахів. Людина-птах, людина-меч, і нічого для особистості, щоб потішити власне честолюбство, — час був жорстокий до моторошності, бурхливий і навальний, летів крізь дні-роки закривавлений, невблаганний, із присмаком солі на устах, увесь просяклий потом, у ранах та мозолях, натомлений за двох і за трьох (можливо, тому й рахували один рік за три) і все-таки неогрубілий, незачерствілий, здатний по-дитинному сприймати на віру. Час вимагав братися і за кулемет, і за штурвал, і за перо, і за клавіші гармонії чи струни гітари. «Темная ніч... Тільки кулі свистять у степу...» Нічому ще по-справжньому не навчившись, бралися до всього і все осягали, так і не збагнувши, як це у нас виходить. Час не дозволяв ні озиратися, ні свідомо розрізняти те, що дано розрізняти людям у звичайних умовах, бачити все, на що багатий світ, — і весняний капіж, і приліт журавлів та ластівок, і веселкове коромисло після першої грози, і теплість літніх дощів. Самі бурі, сльота та пороші, спекотні вітри та морозяні завії — і все охоплене вогнем та димом, сказати б, в одній пригорщі. Час велів, щоб усе підпорядковувалося смертельній битві, щоб світ поставав перед усіма лише простором для бою, щоб дивилися на нього лише солдатськими та матроськими очима, щоб живі всюди вбачали у своїх командирах і начальниках тільки незворушних організаторів бою, беззастережно сприймали та виконували їхні накази й розпорядження і самі звикали віддавати накази іншим, уникаючи таких формул чемності, як «будь ласка», «з вашого дозволу», «даруйте за нескромне запитання», й натомість гримаючи, як і належить на війні, на забарних, змушуючи повертатися їх хутчіше...

Різкий поштовх урвав ланцюг гнітючих генералових думок, повернув його до дійсності, до усвідомлення, що політ скінчився і лайнер здійснив посадку в київському аеропорту. Ніщо не затримувало Топалу у древньому Києві. І він, без особливих труднощів доставши квиток на Городище, за дві години помандрував далі на Ан-2 — всюдисущій «аннушці», що впродовж усього маршруту не здійснювала вище кількох сотень метрів, і пасажири, наче на повітря-

пій прогулянці, могли милуватися привіллям степів, блакиттю річок та ставків, темно-зеленою повинню лісів, червінню вишневих садів численних селищ, золотавим зблиском покосів. Якщо очі когось із пасажирів утомлювалися від різнобарв'я пейзажів, вони дивились у прочинені дверцята пілотської кабіни, захоплено пильнуючи за кожним рухом дівчини-пілота, що так певно почувала себе за льотним штурвалом. І якби не золоті командирські нашивки на погонах мундира, можна б подумати, що дівчина всього-на-всього стюардеса і штурвал їй довірено знічев'я справжнім пілотом, який сидів поруч і виконував обов'язки штурмана.

Дівчина-пілот! Цікаво, звісно, але нітрохи не дивно, не випадково у наш час. А дівчина-космонавт? І до цього ми вже звикли — у війну наші жінки та дівчата вчилися багато чому незвичайному. Це не називалося ні емансипацією, ні якимось іншим поняттям, а було необхідністю, доконечною потребою. Жіночі авіаполки нічних бомбардувальників, ланки винищувачів, літаки розвідки і зв'язку — скільки їх, повітряних бійців, із кращої половини людства.

Звісно ж, саме за їхнім прикладом вісім жінок у Нідерландах заявили про свій намір стати пілотами військово-морських сил...

З Любою Топала теж зустрівся на польовому аеродромі, коли приймав поповнення в ескадрилью. На той час він уже командував винищувачами Приморської армії. Лейтенант Любов Кривич нічим не вирізнялася з-поміж інших льотчиць полку — та сама гімнастєрка й важкі кирзові чоботи, та сама коротка стрижка під шоломофоном, — хіба що трохи вищим зростом, що робив її ніби стрункішою, яскраво-голубими очима і приємною усмішкою на вустах. А ще своєю відвертою юністю: Любі йшов двадцятий рік... Іван Топала згадував і ніяк не міг пригадати того дня і години, коли вперше здригнулося його серце від її голубого погляду. Можливо, це сталося саме у Севастополі, після визволення, коли полк відзначив цю вагому для моряків перемогу і збирався перебазуватися під Вилкове. Після передполітної трапези біля літаків, на галявині, баяніст розтяг міхи, і Люба повела у танок його веселих хлопців. Вона танцювала натхненно, з нездоланим відчуттям своєї молодості, дівочої краси, снаги і високого духу, танцювала наперекір усьому, що принесла і що відібрала у неї війна. Іван бачив, як важко було їй ногам у кирзових чоботях, нелегко рукам з твердими мозолями від льотних штурвалів, і все ж вона владала ними, змахуючи, ніби чайними

крильми, й уся була як ота третя весна у прифронтовому лісі, де поміж гарматного гулу та снарядних вибухів усе-таки синіли проліски, озивалися стукотнечею дятли, співали дрозди та солов'ї і все живе вбиралось у найкращі свої строї, шукало пари.

Поминула вічність, багато чого було і забулось у житті, та нічого не забулось, не залишило його з фронтového буття, вриваючись несподіваними зустрічами, уривками тривожних снів, іноді чиїмись позивними, чиїмось коханням, обірваним у зародку влучною кулею німецького снайпера чи сліпим уламком ворожої міни. Однак образ Люби — Любові Кривич — горував над усіма спогадами. І тепер, дивлячись на дівчину-пілота Ан-2, що так певно, майже збитошно тримала штурвал, весело перебалакуючись із другим пілотом, що не зводив із неї закоханого погляду, він, Топала, бачив у цій піднебесній парі себе і Любу в ті короткі хвилини перепочинку між вильотами, коли вони залишалися віч-на-віч, не годні надивитись одне на одного. Коли це було?.. Так, так, навесні сорок четвертого, десь за Ізмаїлом, під шатром гледичії, що потріскувала торішнім струччям і вже готовими розповитись бруньками.

Хтось із механіків, колишній хлібороб-степовик, палко доводив, яке це незвичайне дерево — гледичія, як воно швидко росте, яке міцне, невибагливе й неприступне завдяки колючкам.

Довго ще просторікував механік про його чудові властивості, визначав вік за зростом тощо, та вони, Іван із Любою, майже не слухали, тішачись скупим щастям прилюдного побачення.

Аж ось червона, завжди песпогадана ракета підняла ескадрилью в повітря, й одразу ж над лінією фронту вони зустріли велику групу ворожих бомбардувальників. Топала вирішив іти в лобову атаку. Моторошно було бачити зімкнутий стрій «юнкерсів» та їхнє прикриття з «месерів», що скеровує на тебе стволи всіх гармат і кулеметів, відчувати, як той стрій, узявши літак на приціл, відкриває вогонь. Але ніхто з «яструбків» не здригнувся, не звернув. Не звернула і Люба Кривич, чим остаточно заповонила його серце. Вони розсіяли бомбардувальників, зламали впертістю та льотним вишколом і виграли бій. Але наступного дня командир лейтенанта Кривич не встиг її виручити — до Люби знизу підкрався «фокер» і збив. Дівчина встигла відстебнути прив'язані ремені, висмикнути шнур шоломофона і викинутися з палаючого винищувача на па-

рапуті. Німецький льотчик спробував розстріляти Любу в повітрі, але не зміг, не розстріляв. А коли вона приземлилась, її схопили солдати з есесівської дивізії «Рейх», зірвали погони, бойові нагороди, гвардійський знак, жорстоко допитували. Льотчиця нічого не сказала, не обмовилась жодним словом, і її разом з іншими полоненими вивезли товарняком на Захід. Хтось із них спромігся приховати від німців складаний ніж, вирізав ним отвір у стінці вагона, й через той отвір полонені відкрили вночі дверну скобу. Потім на повному ході повистрибували з вагона, а з ними й Люба Кривич. Зранена, голодна, вкрай знесилена, вона сотні кілометрів пробивалася до своєї полку, ховаючись у чагарях, стіжках та вовчих ямах. І дійшла, і доповіла, що готова виконати будь-яке нове бойове завдання. Однак її відразу до літаків не допустили, і командирові ескадрильї довелося попоходити до слідчого особливого відділу, по різних флотських інстанціях, доводячи, що лейтенант Кривич ні в чому не звинила і що полон, втрата нагород та гвардійського знака не що інше, як звичайний фронтовий випадок, тому Люба Кривич заслуговує на співчуття, а не на покарання. Вперто домагаючись свого, Топала наражався на осуд, ризикував військовим званням і репутацією, але не відступався. Ця комескова настирливість, небайдужість до Любиної долі викликали у полку різні кривотлумачення. Але командир був непохитний: незважаючи ні на що, домагався дозволу лейтенантові Кривич літати, і тільки винищувачем у його ланках. Кінець кінцем Топала домігся свого, і Любу знову було зараховано до льотного складу ескадрильї. На той час Дунайська флотилія ввійшла в гирло річки, фронт втягувався у Карпати, і їхній винищувальний полк, що підтримував бронекатери та морську піхоту з повітря, повів щоденні виснажливі бої. Любов Кривич трималася належно. І ніхто вже не смів докрикнути їй хоч словом, нагадати про невдалий бій...

Лі-2 прощелестів над зораним полем, пригнув гвинтом густу порось лісосмуги і, гуцикаючись по ґрунтовій злітній смугі, наче по вибоїстій дорозі, покотив до скромного аеродромного будиночка, над яким свіжий степовий вітрець надимав смугастого «чаклуна», бринів високими антенами та флюгерами. Літак спинився неподалік радіомашини, і дівчина-пілот, скоряючись жестам стартового, вимкнула мотор. Аеродромна обслуга подала сходні. Вимкнувши всі прилади і поставивши їх на нуль, екіпаж полишив свої місця і, як належить, перший зійшов на землю. Коли повз Івана Євграфовича проходила дівчина-пілот, він хотів був

поцікавитися, звідки вона і де навчалась, але не зважився: надто вже суворий погляд кинула красуня льотчиця на поважного гранда з портфелем, що сидів поперед нього й, з усього видно, теж мав намір зайняти її словом.

Топала спустився на грудкувату, порослу сизим полинцем землю майже останній, з холодком стривоженості у грудях, і, не замислюючись, пішов слідом за пасажиром з укладистим портфелем — на виході з льотного поля поважного гранда зустрічали місцеві керівники. Вони чекали його біля чорної «Волги» і, ще здала впізнавши гостя, враз заусміхалися. Досвідчене око Топали запримітило, що зустрічаючі були в однакових сірих костюмах, однакових черевиках і однакових, мишастого кольору, велюрових капелюхах, ніби цим підкреслювали свою приналежність до одного відомства й рівність геть в усьому. Один з них, невисокий, в окулярах, за якими мружилися ясно-зелені очі, поквапився запитати у гостя про самопочуття, потім зацікавлено поглянув на Топалу, вгадуючи мету його прильоту до Городища. Не чекаючи, поки його почнуть розпитувати, Іван Євграфович поцікавився, чи бувають тут таксі і як дістатися до міста. Зглянувшись із гостем, другий городищанин — крижастий, з відвертим лицем — запросив його до «Волги». І тоді Топала назвався тим, ким був насправді, й одразу змінилося ставлення до нього всіх, хто зустрічав поважного гостя, — генерал явно затьмарив його своєю особою. Крижастий відрекомендувався секретарем райкому партії, вибачився за Аерофлот, що тримає на місцевих маршрутах такі старенькі літачки, як Ан-2. Далі секретар похвалився, що район за останні роки економічно зміцнів і вони мають змогу працювати спокійніше, мають час поміркувати про перебудову сіл, подбати про сучасні культурні й освітні заклади, впорядкувати дороги.

Стара бруківка, що вела узвозом з аеродрому до міста, була щільно обсажена дубами й горіхами, що при наближенні до околиць ставали все рідшими, дозволяючи бачити синю блакить річкового плеса, південний підлісок, зміцнений кущами глоду, шипшини й подекуди тамариску, розложистий, старанно доглянутий фруктовий сад, а за ним сині левади, простелені до самої ріки. Дивлячись на ці рідкісної краси краєвиди, генерал нічим не висловлював своєї радості, свого захвату — у нього просто не було для цього сил, єдине, чого йому бажалося, це вийти з машини, присісти де-небудь край дороги й, заплуштившись, ні про що не думати, розчинитись у цьому світі. Не хотілося бачити світла цього дня, що тільки-но зачинався, цього ясно-

го сонячного ореола над благодатною землею. Зараз він радше споглядав би барви пізньої осені, коли під подошвами черевиків шурхотітиме листопад і дерева постануть у всій вогненній красі, розливаючи стійкий, прятий запах життя, що відходить, подібний до запаху тліну, небуття. «Вона помирає... Чому вона, а я мушу ще жити й каратися своїми злочинами, вчиненими перед нею? Чому? Хто і коли дав мені право пережити її і все, що мав віддати їй, віддати іншій, нехай і вродливішій, нічим не виснаженій? Чому?»

Секретареві райкому партії здавалось, ніби генерал невдоволений, що вони їдуть не по асфальту і їх трясе у «Волзі», кидаючи з боку на бік, — він не міг позбутися почуття провини за ці кілька нестерпних кілометрів, що відділяли аеродром від райцентру. Кінець кінцем, щоб якось приховати свою ніяковість, секретар заговорив із київським представником, що супився обік Топали. Секретар ніби розмірковував уголос, що настав час повести рішучий наступ на всіляке нехлюйство, ледарство, безгосподарність, потім став нарікати на брак у книгарнях потрібної літератури для села. Київський гість згідливо кивав головою, потім глибокодумно вирік: «Доц завжди іде під час ярмарку або коли ми сушимо білизну. Те, що ми шукаємо по всіх усюдах, неодмінно знаходиться у найглибшій кишені».

За жнивним полем звівся синій гай, куди, поблискуючи, котила свої води звивиста річка, щоб схватись у його темрявих закамарках, за гаєм — зелені насипи стародавнього городища, поміж яких стриміла шпилем ретрансляційна вежа, ловив своїми металевими сітями ефір пеленгатор. Вони викотили на довгу і рівну, як лінійний сажень, зранку ще не зовсім залюднену вулицю містечка, обабіч якої сонно перешіптувалися листям гінкі тополі, збирали під собою ранкові тіні молоді каптани. Перед райкомом «Волга» зупинилась, Топала, чемпо відкланявшись секретареві, пішов далі, так і не обмовившись про мету свого приїзду до Городища.

Він міг поспитати у когось із стрічних про Козачу вулицю, де мешкала Любов Василівна Кривич, міг, урешті, довідатися про це у кіоскерів, що найперші почали торгівлю біля пошти і базарної площі, але його щось усе-таки стримувало, і, повагавшись, Іван Євграфович звернув у парк, віднайшов лаву зі спинкою і присів перепочити, подумати на самоті, прийти до тям і повернути душевну рівновагу.

В міру того, як сходило сонце й зникала ранкова свіжість, у парку ставало душно, незатишно, і Топалу долала незрозуміла млість, мабуть, викликана лоскітливо-гіркуватим присмаком пилюги, що постійно висіла у повітрі й усучіль вкривала листя дерев та посохлу траву. Й він уже не мав сили підвестись і йти до неї, Люби, котра, можливо, мала померти саме цієї ранньої години,— свідомий власної ницості перед нею, свого страху перед її справедливим вироком, що, певно, навіки полишить на ньому тавро чоловічої ганьби. Генерал знемагав од сонячного світла, що, здавалось, проникало своїми палючими променями в усі його клітини, морило і гнало з місця, квапило на вулицю, де з асфальту випаровувались останні вологі краплини, зависаючи суцільною пеленою білястої ядучої пари. У грудях тисло, і серце з них мало не вискакувало, мовби від перевантажень у надзвуковому перехоплювачеві, тіло ставало важким-преважким, просто свинцевим. І вже від підсвідомого остраху, що незабаром взагалі не підведеться, Топала рішуче звівся на ноги й рушив з парку. На виході, коло кам'яної арки, зустрілася дівчина з пучком свіжих квітів, і, пропустивши її повз себе, нараз пригадав, що з'являтися до Люби без дарунка якось не подобає. Не роздумуючи, перетнув базарний майдан і попрямував до універмагу, що вивищувався над усіма навколишніми будовами. Під погами вгнувся асфальт, і світ перевертався, у ньому закипало обурення й набирало сили, як набирає сили весняна брость, наростало розчарування і внутрішнє незадоволення власною спонтанністю, жалісливістю до самого себе. Здавалось, уже не зробить і кроку, не те що двісті-триста, що лишалося пройти до універмагу, та його вела мета й підстьобували насторожені погляди людей, що відразу розпізнавали в ньому чужого.

Топала був здивований вибором краму в універмазі, надто ж подарунками, яких не завжди знайдеш і в столиці: в нього промайнула думка, що багато чого виявилось б цікавим не тільки для Любові Кривич, а й для Аделіни, й він знову розсердився на себе і вже не годен був зосередитись на виборі подарунка. Дратувала запобігливість дівчат-продавців перед вибагливими жінками, що натовпами рухалися з поверху на поверх, гучно перемовлялися, жестикулювали і все обмацували, хоч, видно, й не збиралися робити закупок. Йому, чоловікові, що взагалі відмовлявся супроводжувати Аделіну в її обходах крамниць, ставала нестерпною ця атмосфера, і генерал уже збирався купити перше, що потрапить під руку, коли погляд нараз зупинився на

аметистовому намисті під склом ювелірного відділу. Мимоволі здригнувшись, мовби від зустрічі з давнім, призабутим знайомим, Топала попрохав продавщицю показати намисто й дати потримати його в руках. Ні, він не помилився, намисто справді вирізнялося своєю небуденною красою,— коли Топала поклав його на долоню, воно враз спалахнуло пурпуровим вогнем, хоч доти видавалось фіалковим. Генерал пригадав, як Люба казала тоді, у скрутний повоєнний рік, що обожнює колір аметисту, й розповіла, що богиня Діана перетворила на ліловий аметист свою німфу, щоб урятувати її від переслідувань бога виноградарства Бахуса. Дороге намисто для них під ту пору було майже недосяжне, й Іван Євграфович пообіцяв Любі, що з часом неодмінно купить їй такий або подібний до цього разок кристалів. Зараз Топала невимовно зрадів знахідці і, не роздумуючи, вибів чек.

Окинувши побіжним поглядом зали універмагу, збіг вниз, заглянувши до квіткового ряду базару, вибравши пишний букет із червоних та білих троянд, і, переповнений незбагненними почуттями, тремтячи від нервового напруження, спіймав вільне таксі, звелів водієві їхати на Козачу вулицю.

Сонце підбилося вже височенько і пражило аж-аж-аж, у таксі стояла подвійна задуха, й обличчя Топали спотворила гримаса болю. Готуючись до зустрічі з Любою, він спробував зібрати думки до купи і не зміг,— ніяк не щастило спекатися душевного хаосу та бентеги, що владарювали над усім. Переконав себе, що зустріч із Любою не обіцяла якихось приємних спогадів, що тішитися нею наперед не варт. Усі почуття були болісно загострені. Кожна наступна вулиця чи завулок, що проїжджали, здавалась Топалі Козачою, і щоразу найглибші надра його єства починали повнитись непогамованою первісною тугою.

— Козача... Приїхали,— раптом сповістив водій буденно і байдуже.

Топала не обізвався й сидів далі, мовби пришпилений до сидіння. Незмірна, незнапа досі втома опанувала ним, серце, що досі згорало від нетерпіння, одразу похололо. Лише на скронях нервово бився кволий живчик.

— Так, так,— урешті обізвався, поквалливо дістав із кишені гаман, розрахувався. Відтак поривчасто відчинив дверцята кабінки, вийшов з машини, взяв свої речі.

Серце завмирало, здавалося, разом з усім світом, наскрізь просвіченим сліпучим сонцем. Стояла сонна літня тиша, незрушна, як і все навколо, як незрушне було саме

спекотне повітря, придатне не так для дихання, як для того, щоб у ньому слухати. І справді, незабаром до його загостреного слуху звідкись із небесного обширу донісся глухий вібруючий звук, що постав у просторі. Генерал звично підніс голову й угледів у прозорій блакиті білу стрічку, ледь помітний для ока висотний літак, що перетинав навпіл небесний дзвін, торуючи у ньому свій меридіан. Покишений ним слід незрушно висів коромислом і не танув. Нараз, немов згадавши, де він і навіщо, генерал відірвав погляд од літака і глянув на обійстя, перед яким стояв...

Невисока кам'яниця з ясно пофарбованими віконницями й розчиненими навстіж дверима, повітка, льох, стара дровітня — і нічого більше, що виказувало б зухвалу пику й неприступність господарів. Жовта акація живоплотом обступала дім і палісад, де заклично червоніли високі ружі й у задушливому повітрі чулися гострі запахи любистку та м'яти. Топала переступав з ноги на ногу, чекав, щоб хтось із мешканців з'явився на порозі, але ніхто не подавав ніяких ознак життя. Машинально, за звичкою військового, обсмикнув на собі цивільний піджак і, мовби відчувши на плечах генеральські погони, що завжди надавали йому певності й, можливо, допомагали долати хаос у думках та почуттях, пройшов у незачинені ворота. Ступивши кілька кроків, ненароком зачепився носком черевика за прив'ялий васильковий і ромашковий цвіт, що лежав на моріжку, й відступився. Далі, до самих дверей, також було порозкидвано квіти, наче ними навмисне встелено доріжку. Блискавичний здогад, мов куля, прострелив його наскрізь, кров ніби полишила тіло, дихання перервалося, він завмер, мимоволі випустивши з рук принесеного букета. Потім, уже зовсім не володіючи собою, кинувся до розчинених дверей, вбіг до вітальні. Ніде нікого, все стоїть отвором, все на видноті. І знов-таки квіти під ногами — смертельно прив'ялі, стоптані. Топала машинально полишив валізу біля дверей і важко опустився на лаву.

Мозок гаряче туманився. І саме в цей час, коли, здавалось, іще трохи — й він зомліє, в його стражденній душі непомітно, спроквола, хвиля за хвилиною, почало прокидатися невблаганне шаленство, яке не можна було нічим погамувати — ні заспокоєнням нестерпної спраги, яку відчував досі, ні думкою про невідворотні закономірності людського буття.

Топала не пам'ятав, скільки часу перебував у болісному заціпенінні, як довго палили йому гарячі, сухі долоні,

в яких сховав своє обличчя. Та ось пальці розщепилися, і він огледівся, кинув оком по кімнаті, по її стінах. Щось неприємне чи, може, аж надто приємне вразило його: брови звелися, суворі запалені очі незрушно-допитливо націлилися на два портрети, почеплені над подружнім ложем,— його портрет, Івана Топали, і її, Любові Кривич. Досі ніколи їх не бачив, портрети було Perezнято з першої повосенної фотографії, коли обоє, капітан і лейтенант, іще не знали й не могли передбачити всієї складності своїх стосунків, і яскравих спалахів кохання, і гнівливої непримирності перед розлукою. І ще побачив під тими портретами, мовби на виправдання всьому, що існувало поміж батьками: у рамочках фотографії дорослих синів, яких вони зростили і кому з обопільної згоди показали дорогу до неба і моря...

Та, певно, зараз годилося б думати не про це, а про щось незмірно значиміше, найважливіше тепер для них усіх: про неї, про матір його дітей, котрій вони мали віддати все, що їй належало, і не віддали,— збутися будь-яких сторонніх думок, що нічого вже не важили ні для нього самого, ні для його хлопців, ні тим більше для небіжчиці, Любові Василівни... І мовби в передчутті невідворотності суду над самим собою, скорої відплати, що не знає милосердя, Топала знову похнюпив голову й утопив лице в гарячих долонях. Відтепер час для нього зупинився остаточно, й він уже не міг збагнути, що діється навкруги, звідки і які саме доливають звуки і що за тіні маячать перед ним, тіні, яких не відженеш, не позбудешся, тіні, з якими можна хіба примиритися. Чув тільки, як у його грудях, що стугоніли від клеkotу пекучої крові, наростає і наростає шаленство; безсиле, безтямне, позбавлене будь-якого глузду, воно вимагало якихось дій,— рішуче встати і йти, йти без мети, навмання, куди очі світять. Але це було понад спромогу, й генерал сидів непорушно й відсторонено,— здавалось, у ньому назавжди порушилась сдциість духу і тіла, враз очерствів, збайдужів до самого себе, втратив здатність відчувати пекучість пожадливого вогню, що тіснився в грудях, їв поїдом, ніяк не годен вирватися на волю. І все ж Топала хотів би позбутися тих тіней, що маячили перед ним, позбутися тихо, мирно, він почав розтирати собі скроні неслухняними пальцями. «Невже це тіні предків, невже їм зажадалося дістатися до мене крізь віки? Ну, хіба це не безглуздя?...» — промайнуло в розгарячілому мозку.

— Батьку, це ти?

Топала важко підвів голову, і тіні враз зникли. Це був Олег, старший син, капітан морської авіації, зодягнений по всій формі, з кашкетом у руці. Ясноволосий, як мати, плечистий, як він, батько, з посірілим обличчям, що не встигло ще взятися засмагою, син болісно скривив пошерхлі вуста, зламався у колінах і впав батькові на груди, ридючи, як дитина. І те, що досі стискало генералові горло, стояло там клубком, ураз прорвалося несподіваними сльозами, і вони обидва, батько й син, дали волю почуттям, стиснувши один одного в обіймах, як, може, ще ніколи не стискали. Вони мусили виплакати, полегшити собі душу і тільки тоді озватися, заговорити.

Високий, сухорлявий, невизначеного віку чоловік з похмурим жовтавим лицем стояв біля одвірка й ніяк не зважувався переступити поріг, поки батько з сином мовчки виливали спільну тугу. Це був той самий Казанський, чий підпис стояв під телеграмами, що звели їх у цьому домі, Август Стефанович Казанський, терапевт місцевої лікарні, для якого Любов Кривич була не менш близька людина, ніж для них, а в чомусь і значніша, ніж для генерала Топали, який зараз невдавано страждав, але мав дітей і нову дружину, так і не зазнавши самотності. Він, Казанський, пам'ятав і ніколи не забував Люби, відколи вони разом тікали з полону, й не одружувався до сорока років, неначе чекав, коли Іван Топала зрадить її і вона сама назавжди перебереться до нього у тихе Городище. А втім, хоч би як там мовилось, а на переконання Казанського ніколи і ні в кого не буває спільного горя,— як і щастя, кожному воно дане своє і може лише здаватися спільним, однаковим.

Казанський стояв мовчки, невтішний. Вим'ятий костюм висів на ньому, наче на цвяху чи на жердці, черевики з позбиваними носками і кашкет були помітно запилені,— здавалось, він збайдужів до свого вигляду і, неголений, недоглянутий, згадав про нього, лише даючи генералові руку, згадав і знітився, але тільки на мить. Він не плакав, як генерал чи капітан Олег Топала, однак його сірі, в глибоких орбітах очі були запалені й сльозилися — Август Стефанович також заслуговував на співчуття. Стомлений, заморений усім, що діялося в його домі, Казанський урешті знайшов собі місце — присів біля відчиненого вікна.

Ніхто не говорив, нікому не хотілося розтуляти вуст, кожен уникав поглядів інших, поринувши у споглядання власної душі. Невдовзі до кімнати ввійшла літня жінка у широкій чорній спідниці й синій кофтині, голову її вкри-

вала темна газова намітка. Вона принесла сніданок, пляшку горілки і чарки. Топала-старший відчував страшенний голод, однак не міг нічого їсти, — його відвертало од печені, над якою струміла задушлива пара, від жирних шматків м'яса, накладених горою, і він попросив холодної води. Жінка сходила у льох, принесла глечик сирівцю, й Іван Євграфович одним духом випив дві склянки домашнього папою. Олег повідомив, що вони з Августом Стефановичем тільки-но повернулися з кладовища, куди ходили спозарання, і хотіли б пом'янути матір. Генерал кивнув на знак згоди, і всі трое, навіть не глянувши один на одного, спорожнили чарки. Генерал абияк прожував шматочок курятини й знову заходився цідити сирівець. Казанський з Олегом, що допивали пляшку, сиділи, розморені задухою і хмелем, тільки час від часу носовичками витирали піт із чола. Вони вже сі'яніли, були збуджені, що проявлялося у гарячкових рухах, у неприродному блиску очей, у небажанні мовчати, хотілося комусь щось заперечувати. Генерал спідлоба стежив за Казанським, і лікар це помічав. Проте нітрохи не зважав на генералові погляди.

— А ви, Іване Євграфовичу, — зпенацька мовив Казанський, як давньому знайомому, — не сумнівайтесь. Люба заслуговувала на шану й чесне ставлення до себе... І я беріг її. Мені не соромно дивитись людям у вічі, бо я її беріг... Моя совість чиста.

— За ці дні я переконався, Августе Стефановичу, — озвався Олег Топала, — що дорікати вам ні за що.

— Ні, Олег Іванович, ні, дорікати є за що. Я завше чесно виконував свій обов'язок щодо вашої мами, але зволікав з виконанням її останньої волі — послати телеграму товаришеві генералу. Два дні їй не вистачило, всього два дні, щоб устигнути його побачити... І в цьому винен я.

— Нітрохи, — заперечив Олег, — нітрохи, повірте мені. Хто-бо знав, що він відгукнеться.

— Я знав, — твердо мовив Август Стефанович.

Топала сидів з якимось очужілим виглядом, ніби розмова між старшим сином та лікарем його анітрохи не зачіпала, не доходила ні до серця, ні до свідомості, ніби вона зовсім не торкалася величної генералової душі. Він і справді вже нічого не відчував, крім жару в усьому тілі, що потроху нищив його, щоб урешті спалити на попіл. Коли терпіти далі було вже несила, попрохав у Казанського ще келих сирівцю. Жінка більше не з'явилася, й Августу Стефановичу самому довелося спускатися в льох. Разом із сирівцем лікар приніс іще пляшку «Сибірської» горілки,

і генерал цього разу впився, чого раніше з ним ніколи не бувало.

— Душно... важко дихати.— І послабив комір сорочки.

— Парко, що й казати,— погодився лікар.— Дощів немає від самої весни. Земля тверда, як камінь. Суха на півтора метра... Суцций граніт.

Генерал трохи подобришав, передовсім до самого себе, а подобришавши, запитав Казанського, що стало причиною передчасної смерті Люби. Відповідь Августа Стефановича знову сповнила його глибоким сумом: осколок, той самий осколок, що залишився у неї під серцем з війни. Лікарі наполягали на тому, щоб вирізати його ще замолоду, але Люба не зважилася на операцію, не зважилась через те, що він, Іван Топала, засумнівався у щасливому кінці операції, не повірив ні флотським хірургам, ні московській професурі. І ворожий метал помстився їм усім через десятиліття — осколок німецької шрапнелі, як того й остерігались лікарі, ввійшов у її серце тоді, коли про нього найменше думалося. Нова звістка завдала генералові найлютішого болю, що його він переміг лише неймовірним зусиллям волі, притискаючи руку до грудей. «Все через мене, через мою безвідповідальність, через мій безпросвітний егоїзм». Він остаточно визнав себе злочинцем перед власною совістю, одним із тих, що спокійно живуть собі, користуються повагою і тільки самі напевне знають, хто вони такі насправді. «Найгірше, коли відчуваєш себе злочинцем у душі».

— Гай-гай, який же я злочинець! — сказав генерал углол, і йому начебто відразу полегшало.

— Чому ти не взяв із собою Ігоря?

Батько не відразу знайшов, що відповісти старшому синові. Проте він уже не зазірав собі у душу, не копирсався в ній і не ятрив її,— вона й так була переповнена горем і тугою,— а болісно пригадував, чому ж усе-таки не сповістив Ігоря про телеграму з Городища. Хто міг передбачити такий фатальний кінець?.. Пригадавши перипетії того дня — приїзд військової делегації, демонстраційні польоти, посадку полковника Супруна, за яку йому ще перепаде на горіхи,— Топала пригадав і те, що після польотів одразу наказав їхати до штабу дивізії, потім додому, так більше й не побачивши молодшого сина. Він міг сказати про все це Олегові щиро, однак завагався і зронив тільки коротке:

— Служба.

— Літає Ігор?

— Так, літає.

— Це добре. Мама завжди казала нам, що знаходила собі заспокоєння лише у небі.

Генерал не прохопився більше жодним словом — він був схожий на корабель з поламаними щоглами або на літак без оперення, відчував ізнову гарячковий дроз і неприємну кволість у всьому тілі. Перед очима пливли різнобарвні каламутні кола, голова не трималася на плечах, тіло вкрилося липучим потом. Казанський запропонував прилягти. Іван Євграфович, підтримуваний сином, пройшов у прохолодну кімнатку, де Олег допоміг батькові роздягтися і вклатися на твердій канапі. Припавши головою до подушки, Топала-старший одразу ніби провалився у якусь чорну безодню і вже не відчував ні смертельної втоми, ні скрухи, що весь час тиснула на серце, не думав більше про своє незрозуміле й таки жалюгідне особисте життя.

...З тривожним стогоном Топала пролетів безодню й опинився у центрі сонячного ореола, де все топилося від спекоти і де він уперше, на свій подив, не виявив власної тіні. Озирнувся назад, потім розглянувся навколо і з жахом побачив, що його оточують обличчя, достоту подібні до його власного. Терпіння від страху, підніс догори правицю, і всі його двійники повторили цей жест, змахнув з обличчя сонячну циндру — змахнули й вони. Він розгубився, спробував якось їх спекатися — рушив до своїх літаків, що ледь мріли серед ковили і висхлих трав, але вони не тільки не відставали од нього, а, здавалось, обступали ще щільнішим колом. Коли Топала йшов швидше, вони теж надавали ходи. Спека ставала все дужчою, від сліпучого блиску ковили починали боліти очі, а літаки віддалялися од нього й віддалялися. І йому спало на думку, що цьому аеродрому немає ні кінця ні краю, що все це лише марево і що краще попрохати у своїх двійників ковток води. Але язик вже не слухався, і мовчазні супутники враз одступилися від нього, ніби вовча зграя, що чекає, поки в руках людини догорит смолокип, щоб кинути її на неї, коли вона непритомна впаде додолу. «Найбільше пам до вподоби ті люди, що не відчувають до нас ні ненависті, ані заздрощів. Але хто ж вони, ці двійники, що переслідують мене?..» Щойно Топала це подумав, як за спиною щось сколихнулося, зашвирило й обдало його крижаним холодком. Здрігнувшись із несподіванки, оглянувся на двійників, але нікого вже біля нього не було, неначе могутній подув вітру змів їх укупі з немилосердною спекотою. Небесну блакить зараз заступили щільні хмари. Грізний гул прокотився між небом і землею, блискавки хрестили синяво-чорні хмари, світ

несподівано переінакшився, втратив свою задушливу ясноту, сповнився зловісності, нестямного шаленства і неспокою. Все вирувало, перебувало в невпинному русі, і щоразу, коли гримів грім та літали ламані стріли блискавок, здавалося, ніби він сам, скинувши із себе задушливі кайдани, звільнившись від їхнього нестерпного гніту, відірвався од землі і летить з несамовитою швидкістю вгору, до блискавок та громів, до коловерті хмар... Але то тільки здавалося, насправді ж Топала стояв посеред злітного поля і з насолодою стежив, як одна по одній блискавки протинали хмарні нашарування, як вологий вітер гнув додолу ковилу і тонкі пагони дерев лісозахисної смуги, як перші дощини падали на його простерті до неба долоні. Потім відчув, як повітря стало зовсім інакше, свіже й запашне, мов настане на пахучих травах, і очисний озон виповнив не лише груди, а й усю його істоту, ввійшов у всі клітини, у всі шпарини знеможеного тіла, даруючи щастя оновлення. І коли зашумів дощ, полив із хмар, як із луба, Топала навіть не пробував ховатись, а стояв на місці, підставляючи груди під живодайні потоки. А як дощ помандрував далі, рушив слідом за ним, і хода його була напрочуд легка, і ніщо вже не заважало рухатися вперед, до мети, про яку не мав ані найменшого уявлення...

Що було сном, а що уявою, він не знатиме довіку, оскільки ні Городища, ні Августа Казанського більш не судитиметься бачити. Так само не зможе поновити в пам'яті всіх деталей, усіх перипетій своєї сумної поїздки до тихого містечка над Тікичем. Топала вже ні в чому не йнятиме собі віри, ні в чому не буде остаточно певний. І насамперед у смерті Люби, Любові Кривич, на чію могилу ходив зі старшим сином та лікарем Казанським і навіч бачив, що її поховано край кладбищенського рову, що могильний горб насипано із сухої-пресухої глини, яка лежала великим грудням, кам'яніючи під шмальким серпневим сонцем.

Інколи Топалі пригадувалась дівчина-пілот з Ан-2, що вела літак із Києва до Городища й назад у Київ, пам'ятав і те, що вона своїм пильним оком помітила його пригнічений стан, зажуру і поцікавилася після посадки в Києві, що з ним таке. А він розчулився, поцілував їй руку й віддав аметистове намисто, якого дівчина-пілот не хотіла брати, поки генерал не нагримав на неї, ніби на рідну доньку чи невістку, і не сказав, хто він. Взявши на себе всі клопоти, пов'язані з придбанням квитка, Карина, як вона назвалась Топалі, не відходила од нього до відльоту, провівши аж до літака. Те, що аеродромний контроль, екіпаж ІЛа й стюар-

деса виявляли до неї підкреслену увагу й шанобу, сприймала як належне і тільки чарівно всім усміхалася. Увага, якою користувалася Карина, поширилась і на нього, й Іван Євграфович увесь політ відчував турботу стюардеси. А втім, може, йому це тільки здавалося, як здавалось і все інше, сприйняте радше інтуїтивно, ніж розумом.

Топала не хотів вірити, що бачився із старшим сином Олегом, якого вигнав з дому за зв'язок із хатньою робітницею Дусею і який мусив переселятись із нею, вже вагітною, на приватну квартиру, а потім переїжджати на Північ, куди відпросився у командуючого. Аделіна Михайлівна, ревна охоронниця високого генералового реноме, сприйняла від'їзд молодого подружжя з тріумфом і подбала, щоб старший син нічим не турбував батькового серця. Він знав про синову службу майже все, кожен із начальників Олега вважав за честь повідомити генерала про зразкового сина, що росте у нього внук Іван, названий на честь діда, хоч Олег із Дусею ніколи не писали йому листів, обмежуючись вітальними телеграмами.

Зустріч у Городищі теж не можна було вважати за зустріч — про особисте вони майже не говорили, та й взагалі Олег, здавалось, більше прагнув спілкуватися з Казанським, ніж із ним. Топала не ревнував Олега до лікаря, проте синова байдужість до батька, можливо, була тією незагойною ранюю, що спричинилася до гарячкових генералових марень, до того, що йому вже незмога було втямити, де закінчувався сон і де починалася дійсність або навпаки. Єдине, у що Іван Євграфович ще вірив, це у своїх двійників, що обступали його посеред порожньої площини, і хоч відступилися завдяки передгрозовому гримкотінню, але неодмінно ще стрінуться, і та, наступна, зустріч буде не що інше, як смертельний герць.

Неабияк здивований, що серед тих, хто зустрічав в аеропорту, виявились полковник Лобурець, ад'ютант і двоє старшин — водії птабних машин, — генерал не втримався, щоб не запитати, як вони дізналися про годину його прильоту і номер рейсу.

— Все в ажурі. Ваша термінова телеграма, — відповів Лобурець і розгорнув перед ним аркушик телеграфного бланка. — Зв'язковий безвідмовний.

Смертельна втома відчувалась у кожному генераловому русі, хоча всім, кому Топала подавав правницю, здавалося, ніби його рука була, як завжди, міцна і навіть міцніша, ніж звичайно, а розважливий голос, неквапливі звертання до начштабу, водіїв та ад'ютанта створювали атмосферу

спокою і довіри. Старшина поставив генералову валізу у багажник автомобіля, порозчиняв дверцята машини. Топала не квапився сідати, стоячи біля відчинених дверцят, він пригадував, чи ходив на пошту київського аеродрому давати телеграму, і не пригадав.

«Це Карина, точно. Брала посвідчення для квитка і разом зробила й цю послугу»,— здогадався він і сам собі всміхнувся. Потім, спохопившись, зігнав усмішку з обличчя і жестом запросив полковника їхати з ним. Ад'ютант з генералового дозволу перебрався у машину начштабу. «Поїдете попереду»,— звелів ад'ютантові, вмоцнюючись на задньому сидінні й прибираючи ногу од дверцят, що їх ад'ютант мав власноруч зачинити за ним.

— Які новини? — спитав генерал Лобурця, щойно машини залишили територію аеропорту й виїхали на блискучу асфальтову дорогу, що в'юнилась до синюватого пасма гір на обрії.

— Призначено нового начальника Політуправління.

— І звідки ж він?

— Із Півночі. Підводник... Контр-адмірал Болюбаш, Юрій Васильович.

— З молодих?

— Атож. Учора цілий день провів у Супруна разом із начальником політвідділу,— мовби пенароком зронив Лобурець.

Генерал-майор, що досі здавався байдужим до всього, кинув гострим поглядом на начштабу. Тепер генералове обличчя здавалося твердим, а його баритон перейшов трохи не в бас, зраджуючи приховану підозру:

— Чому тільки... в Супруна?

— Знайомився з механіком, якого було визнано винним у надзвичайній події з командиром полку. Висновки комісії, що я затвердив, начпо заперечив. Вимагав затримати всі документи на механіка до вашого повернення.

— Які документи?

— На звільнення в запас.

— А ви часом не поквапились, Арсене Мартиновичу?

— Гадаю, що ні, товаришу гвардії генерал. Механік закінчив ще довоєнну школу і в міру того, як прибувала нова техніка, поглиблював свої знання у полку. За віком — готовий пенсіонер. Відпочинок у нього цілком заслужений. Справедливо і не образливо.

— Слушно,— погодився Топала. І, мовби прагнучи виправдання перед самим собою, прикинув, що могло б бути образливого для механіка-надстроковика у висновках комі-

сії. Не знайшовши нічого несправедливого, остаточно за-
спокоївся,— яким би чистим той не здавався, а нічого без
причини не буває. І взагалі, яке йому діло до якогось стар-
шини, коли власні болі, те, що він переніс за останні дві
добы, теж нікого не обходять, ніхто не спитав його, що
це була за поїздка: ні полковник Лобурець, ні ад'ютант,
ні водій, про якого генерал знав майже все. Начштабу по-
мітив, що Топала чимось роздосадуваний — погляд став
жорсткий, пронизливий, це був той самий погляд, що мимово-
ло підкоряв усіх, хто стикався з генералом. Лобурець
трохи відсунувся від Топали, зняв кашкета, витер долонею
спітніле чоло й знову насадив кашкета на голову. На його
розгарячیلій фізіономії застиг вираз покори, готовності ви-
конати будь-які накази та розпорядження, ба навіть забав-
ганки, однак Топала вперто хмурився й мовчав, і це ще
більше непокоїло полковника.

— Жаркий місяць. Як ніколи жаркий... Спека, наче в
Сахарі,— непевно мовив Лобурець, але кашкета не ски-
нув — лише поправив його, торкнувшись долонею дашка.

— Жарко,— погодився генерал усе з тим самим похму-
рим виразом.

Широке, подвійне підборіддя полковника звисало на
чорний вузол краватки, в маленьких, заглибоко посадже-
них очах застиг біль од затісного мундира. Лобу-
рець урешті зважився скинути кашкет і покласти собі на
коліна. У нього було рідкувате, підстрижене під «польку»
волосся, довгий м'ясистий ніс, що схвильовано роздимався,
ніби у загнаного бичка. Йому йшов лише сорок п'ятий рік,
але полковник уже відчував страшенну перевтому і від
служби, і від незаспокоєного самолюбства, що не давало
бути одвертим навіть із самим собою,— він ніколи не ви-
словлював уголос того, що його гнітило. Ця постійна по-
таємність, самоконтроль інколи доводили його до шален-
ства, яке теж старанно приховував, до того, що він, людина
зрештою неабияка, мусив задовольнятися дрібними втіха-
ми, які давали полковницькі погони та ще думка про нього
генерал-майора Топали як про другу особу в дивізії. Однак
літа не ждали, не милували, і Лобурець, як, до речі, і його
дружина, відчував, що засидівся у полковниках, що гене-
ральський чин непомітно віддаляється і теперішня посада
та звання — це, по суті, його вершина.

Повернення комдива він чекав особливо нетерпляче й
ось тепер, зустрівши його, ніяк не зважувався сказати про
те, що мучило і гризло всю минулу добу, що постало перед
ним гострим, невідкладним питанням подальшої службової

кар'єри. Коли досі полковник був сповнений рішучості й сміливості, то тепер його охопило хвилювання. Він боявся генералового гніву, нарешті — відмови, наче той таємний рапорт був чимось недозволеним, неприпустимим для людини його звання й віку.

— Ви ще щось хотіли сказати, Арсене Мартиновичу? — озвався Топала, ніби відчувши полковникові вагання.

— Начебто нічого такого... важливого, — замулявся начштабу. — Хіба що...

— Що? — Топала окинув полковника пронизливим поглядом. — Може, вже надійшла відповідь адмірала флоту на ваш рапорт?

Приємно застуканий тим, що його рапорт не лишився таємницею для комдива, з яким, напевне, радилися і командуючий авіацією, і командуючий флотом, полковник остаточно знітився.

— Так точно, нас із вами викликають до штабу флоту.

— На коли?

— Сьогодні, вісімнадцять нуль-нуль.

— Добре, полковнику, добре. Але ви мусите знати, що без мене вам цього так просто не розв'язати. Ніщо не дістается задурно, — всміхнувся краєчком вуст.

— Так точно, — відповів Лобурець, напинаючи кашкета при в'їзді до розташування гарнізону. Він був аж надто поважний, і ця папуска поважність надавала йому вигляду педанта, котрого неможливо чимось розчулити чи задобрити. Вміння вдавати із себе непідкупного, нікого не виділяти з безлічі підлеглих, вчасно і вдало користуватися статутними параграфами, — за провини накладати стягнення, за ретельність заохочувати, а за виявлену доблесть представляти до нагороди, — було однією з найприкметніших його рис. Та в чому Лобурець був неперевершений, то це в опіці над комдивом, якого оберігав од усяких дріб'язкових клопотів і лише принагідно доповідав Іванові Євграфовичу про свої рішення, що їх той неодмінно схвалював. Незамінність начальника штабу для Топали була незаперечна. «Я розпоряджаюся долями інших тому, що мені так звелено народом, — відповідав він на нарікання офіцерів на Лобурця. — Чому ж мій бойовий заступник, моє друге «я», має бути інакшим, не таким прискіпливим та вимогливим? Вам не подобається, яким це мовлено тоном? Даруйте, а де, у якому статуті сказано, що начальник має перед кожним розшаркуватися?.. Ніяких скарг на нього не приймаю. Педантизм начштабу мені до вподоби...» Насправді ж де-що у полковникові було для генерала неприйнятне, бо він

сам не визнавав ні педантів, ні одвертих лакуз, хоч і втішався тим, що начштабу в усьому прагнув бути схожим на нього, прославленого авіатора Великої Вітчизняної війни. Але, оберігаючи себе від прикрих несподіванок, генерал беріг і відданих помічників, вбачаючи у цьому запоруку сталості та надійності,— саме тому йому зараз не хотілося ніяких змін і переміщень у ввіреній дивізії.

Апогей — найвіддаленіша від Землі точка орбіти Місяця або штучного супутника, а ще — найвищий ступінь чогонебудь, вершина, розквіт. Для нього, генерал-майора авіації, як і для начштабу Лобурця, цей найвищий ступінь лишився вже позаду, і вони обидва, самі того не помічаючи, перебували на спадній вітці польоту, наближалися до свого місця посадки, до своєї постійної гавані. Все це Іван Євграфович зрозумів після прийому у командуючого флотом, який недвозначно заявив Лобурцеві, що той заізно подав свій рапорт, що на Північному флоті, як і на Далекому Сході, відповідних його досвіду та званню вільних вакансій нема і що доцільніше було б знайти для нього не менш відповідальну, але спокійнішу посаду на іншому флоті. Військова рада погодилася з командуючим, і відділу кадрів дано відповідне розпорядження. Адмірал був з полковником настільки люб'язний, що не лишалося жодних сумнівів у небажаному для Лобурця фіналі. Слухаючи командуючого, Топала вже думав не про начштабу, а про себе і відчув наче на собі самому, як змінюється флотський клімат, змінюється не на краще для нього, — досі доброзичливий та сприятливий, цей клімат непомітно посуворішав, став багатший на бори і трамонтани.

Потім, сидячи на розширеній Військовій раді, вони слухали доповідь командуючого про наступні всефлотські навчання, і Топала ніяк не міг позбутися настирливої, як дзижчання гедзя, думки про свій вік, про те, що колись усе-таки доведеться розпрощатися з пєбесними меридіанами. Командуючий флотом нагадував, що сучасний бій надзвичайно динамічний і швидкоплинний, що він гранично насичений різноманітною складною технікою, що не лише дрібним підрозділам та частинам, а й цілим з'єднанням доводиться часто змінювати напрямки свого руху, переходити від наступу до оборони і навпаки. У такому бою, навіть при розв'язанні тактичних завдань, взаємодіють різні роди військ, і саме тому на навчаннях йому, командуючому, хотілося б бачити гнучкість у всіх діях генералітету й адміралів, вміле використання обома сторонами надводних

і підводних кораблів, авіації, ракетних частин. Адмірал сповістив, що частини надводних кораблів та підводних човнів, ракетні і торпедні катери, десантні та допоміжні судна за два дні вийдуть у море, а узбережжя займуть ракетно-артилерійські підрозділи. Завдання флотській авіації: атакувати ескадри літаками-ракетоносцями і бомбардувальниками. Протоки і гавані, підходи до них узяти під нагляд вертольотів, протичовновим літакам — оволодіти технікою пілотування на низьких висотах в умовах ночі і відсутності орієнтирів. Нічого нового й особливого в цих настановах не було, проте всі адміралові акценти Топала сприймав на свій карб, ніби на Військовій раді не було присутнє командування повітряних сил, і намагався не пропустити жодного слова, не датися комфлоту застукати себе несподіваним зверненням. Лобурець, як здавалося Топалі, тримався преспокійно, майже відчужено, і генерала це навіть дратувало: справді-бо, якого біса приндиться цей самозакоханий полковник, кому хоче довести, що сидіти на Військовій раді для нього звичайна річ і що все сказане тут йому не новина?

Він мимоволі зацікавився виступом контр-адмірала Болюбаша і чим довше його слухав, тим більше захоплювався мовою нового начальника Політичного управління — простою і виразною, позбавленою дидактики, пройнятою турботою про всіх, хто братиме участь у навчаннях. Топала несамохіль замилювався його щирим, енергійним обличчям. Ясноокий, пишнотубий, статурний, контр-адмірал нагадував Топалі його самого у цвіті літ, коли відставка здавалась чимось далеким і нереальним, відділеним від теперішнього дня не швидкоплинними місяцями й днями, а десятиріччями. Болюбаш виявився значно молодшим на вигляд, ніж уявляв собі Топала, коли вперше почув про нього від Лобурця, й водночас над сподівання статечним. Ще не знаючи, чи той завинив перед ним, генерал пробачив йому все і сам був приємно вражений своєю великодушністю. Начальник Політуправління розповідав про відомі речі, але в його вустах вони звучали як відкриття. Контр-адмірал наголошував на тому, що боротьба проти буржуазної ідеології — це насамперед боротьба проти провідників термоядерної війни, боротьба за справедливе суспільство, за людину, і ніхто не мусить стояти осторонь цієї боротьби, особливо командний склад флоту. «Тут ми не можемо оборонятися, і не тому, що не зміємо тримати оборони, ні, просто наступати наш обов'язок, ми повинні наступати силою свого інтелекту, духу.. І авторитету!.. Не

покладаючись на вчорашню освіченість. Ці якості мусять бути одним з критеріїв оцінки людей на службі і поза службою. «Сиве волосся до чогось зобов'язує», — завжди нагадував Майстер Корабля».

Іванові Євграфовичу здалося, ніби начальник Політуправління при цих словах поглянув у його бік, і знову думка-здогад про літа, про тиху гавань пройняла все ество спершу крижаним холодом, а потім безпричинним хвилюванням. Топала витер носовичком спітніле чоло. «Чого б це? Нічого не сталося, політробота в дивізії на рівні, зауважень ніяких... А може, щось скоїлося за час мові відсутності? Ні, якби щось було, Лобурець негайно доповів би. А може, він не знає?.. Ну, ні, — заспокоював себе, — це такий, що знає все. Мусить знати». Лобурець сидів так само спокійно, ні на що не реагуючи, і Топала трохи заспокоївся, хоча тепер уже не спускав очей з Болюбаша, ловлячи кожен його рух, кожну зміну на обличчі.

Після засідання Військової ради генерал сам підійшов до контр-адмірала і відрекомендувався. Зробив це якось тихо, мовби звіряючи Болюбашеві особисту таємницю серед інших генералів й адміралів, що очікували нового начальника Політуправління. Болюбаш, здавалося, зрозумів стан Топали. Мило всміхнувшись, подав правичцю і так само тихо відповів, що йому приємно заізнатися з прославленим авіатором і що він був би радий бачити Топалу у себе в Політуправлінні. Не завтра, не колись, а саме тепер, коли обидва звільняться, через годину-дві. І генерал-майор раптом пройнявся симпатією до контр-адмірала, до цієї людини, яка теж несе на своїх плечах тягар відповідальності.

Відіславши Лобурця до штабу повітряних сил для одержання конкретніших інструкцій та карт районів дії їхніх полків, Іван Євграфович вирішив не зволікати з візитом до Болюбаша й, щоб не з'явитися до нього завчасу, спершу заглянув до Приморського парку, де під шатром літньої кав'ярні з'їв порцію пломбіру й посидів трохи на лаві у тіні густих акацій, споглядаючи світ відчуженими очима. Над Севастополем усе ще ціпеніло оранжеве сонце, тільки вже не круглясте, а якесь видовжене, ніби диня-бухарка, і все довкола утопало в його жаркому промінні. Узбережжя кишило пляжниками, парк також був уцертъ переповнений жінками з дітьми і без дітей, що мліли на сонці і в тіні. До лави, де сидів Топала, окрім дітей, ніхто не підходив, немовби остерігався генеральської самотності. Під акаціями цвірінькали і порпались у пилуці всюдисущі горобці, інколи перелітали із затінку до затінку лінійні голуби.

Топала час від часу поглядав на годинник, але стрілки повзли так повільно й непомітно, що видавалися майже нерухомими. Топалі набридло споглядати одноманітність пляжного життя, і він одвернувся до моря, що теж нічим особливим не приваблювало, — ніде ні кораблів, ні вітрил, один блиск леліток на дрібних хвилях та сліпучі спалахи перламутрових скелець бонів.

Комендантський патруль, що кілька разів проходив мимо, вітав його, скидаючи догори правиці, і генерал недбало кивав їм головою.

Моряки були підтягнуті, напрасовані, бляхи на ремнях начищені до сонячного блиску, і той блиск на тлі білих форменок, як і засмага молодих облич, мовби свідчив про їхню причетність до жаркої атмосфери, що панувала у місті й на морі. Сповільнена хода, навіть деяка вайлуватість ніяк не відповідали уявленням про чудовий вишкіл військових моряків, що відзначаються охайністю, стійкістю, витривалістю, здатністю виявляти силу духу там, де інший не дав би собі ради, що ніколи не втрачають самовладання та почуття гумору, не попускають собі ні в морі, ні на березі.

Все це генерал висловив капітан-лейтенантові під впливом раптового роздратування, коли патруль у черговий раз проходив повз нього. Обливаючись потом, офіцер і старшини стояли перед ним наввишки, вбиті наповал залізною генераловою логікою. Потім — коротке «єсть», кинуте капітан-лейтенантом, дружний поворот кругом і чіткий крок, яким трійця рушила від нього, крок такий енергійний, аж під моряцькими черевиками заскрипів сухий пісок алеї. Генерал спіймав себе на думці — ця покора патруля була не чим іншим, як мовчазним протестом проти його недоречної службової запопадливості, проти виявленої щодо них несправедливості: моряки, певно, тільки повернулися з тривалого походу й відразу мусили відбувати гарнізонну службу, паритися під сонцем у задушливому місті. Топала рішуче підвівся і, щоб розвіяти ці думки, рушив до Політуправління. «Справедливий я чи несправедливий? — запитував себе і не знаходив відповіді. — Істина все-таки не в мені, а в людях. Ними слід командувати, і тоді вони менше чинитимуть дурниць, не піддаватимуться спокусам. Ні, я був до них справедливий, адже вони на службі, моє сумління не могло і не повинно було мовчати. І безглуздо вдаватися до самовиправдань. Сенс життя не в тому, щоб існувати, треба справно виконувати свій обов'язок. Ми зобов'язані вимагати один від одного справно його виконувати.

Не можна жити байдужим життям, на це не маємо права вже хоча б тому, що на нас історія покладає надії, що саме ми, а не хтось інший відповідальні за тих, кого знаємо і кого ніколи не знатимемо. Ми — їхні рятівники...»

Контр-адмірал Болюбаш прибув на аеродром, як і домовилися з Топалою, перед самісіньким заходом сонця. Протичовновий літак, що мав перший летіти на пошуки підводного ракетносося, ще стояв на техогляді, і генерал-майор запросив начальника Політуправління на вечірній чай до кают-компанії. Льотчики поштиво розступилися перед високим начальством, різноголосий гомін, що стояв у просторій кімнаті, враз стих, змінився обережним перешіптуванням. Болюбаш і Топала сіли за найдальшим вільним столиком, і білява офіціантка негайно принесла їм чаю.

Болюбаш звернув увагу на те, з яким смаком опоряджено кают-компанію — картини відтворювали красу неба і моря, а блакить гардин та синява фіранок немовби виводили в їх неозорі простори. Перехопивши зацікавлений погляд контр-адмірала, Іван Євграфович зауважив, що, за деякими прогнозами, повітряний флот певдовзі остаточно витіснить залізничний транспорт, а можливо, й автобуси на міжміських лініях.

— Літаками звичайних форм нам тоді не обійтися, будуть потрібні спеціальні лайнери. І, звичайно ж, передусім їх матимемо ми, військові, все починається з нас. Напевне, з'являться гіганти до тисячі тонн, а то й більше. Це будуть якісно нові кораблі, не схожі на теперішні ні крилами, ні оперенням, ні фюзеляжем, ні шасі, ні двигунами. Злітатимуть з будь-якого місця і за будь-яких умов. Довжина розгону машини дорівнюватиме нулю, а отже, не буде потреби в злітних смугах. Такі машини — літальні апарати — називатимуться вже не аеропланами, а, приміром, екранольотами-катамаранами.

— Ваша власна фантазія, Іване Євграфовичу?

— Ді Бартіні, авіаконструктора, Юрію Васильовичу.

— Прогнози багатонадійні.

— Авжеж. Ще Петро Нестеров вважав, що літак у повітрі скрізь знаходить опору.

— Науково-технічна революція спокою не дасть.

— Революція?.. Революції!.. Нам весь час треба буде переучуватися.

— Необхідність. Нічого не вдієш.

— Так точно. Молодим іще все до снаги, приміром, моїм синам. Але я вже не вженуся, — сумовито проказав Топала,

помішуючи у склянці ложечкою чай.— Вік не визнає ніяких революцій.

Контр-адмірал не втішав, не підбадьорював Івана Євграфовича, він просто сидів і мовчав, і генерал ураз відчув у душі якусь спустошеність, нерозважну, вселенську тугу, що приходить тоді, коли всі зусилля вичерпані і фатального кінця вже нічим не відвернути. Не виходячи з глибокої задуми, Топала заходився похашцем сьорбати гарячий чай, як людина, якій уже нікуди спшити, проте вона ще не може не скоритися багатолітній звичці. Нарешті допив свій чай, підвів голову і подивився на Болюбаша, що теж відставив порожню склянку, пробуджуючись із глибокої задуми.

— Іване Євграфовичу,— озвався Болюбаш,— я все забуваю спитати вас...

— Я вас слухаю.

— Чи знайомі ви особисто з актом комісії, що розслідувала обставини незвичайного приземлення командира полку Супруна і визнала винним механіка? Ви затвердили цей акт?

— Ні, його затверджував начштабу. Я був відсутній, мусив відлучитися, Юрію Васильовичу.

— Знаю, ви поховали першу дружину, висловлюю вам щире співчуття. Але ж доля механіка... вашого товариша по службі, фронтового товариша. Даруйте, вам годилося б зустрітися з ним, поговорити...— І Болюбаш умовк, пригадавши, як тремтіли витягнуті по швах руки старшини, шкарубкі, грубі, як у всіх, хто має діло з металом, пальним та мастилами. Болюбаш зустрівся із старшиною під час свого попереднього приїзду, уважно вислухав старого авіатора і запевнив його, що з поверненням комдива все буде з'ясовано, ніхто не відніме у нього радості заслуженого відпочинку, й останній наказ свідчатиме про чесно виконаний ним обов'язок перед народом і Вітчизною. «Я не заслужив, щоб мене виганяли з флоту. Зрештою, я маю свою гідність»,— і знову тремтіли жилаві, зморшкуваті руки, що випустили в небо сотні літаків, і зривався хрипкуватий голос.

— Викликати, поговорити — нескладно,— скривився Топала.— Зовсім нескладно. Однак чим я можу його порадувати? Злочин не вигадка, а доконечний факт.

— А чи не спало вам на думку, що інколи злочин здається нам подвигом, а подвиг сприймається як злочин?

— Воно-то так, але ж... як зрозуміють нас угорі?

— Зрозуміють цілком правильно. Нікого ж не карали, скажімо, за випадок із капітаном Корнійцем? Ви знаєте, що тоді сталося?

Топала мовчав.

— Його літак без ніяких пригод вирулив на старт і з дозволу керівника польотами взяв розгін. Та далі сталося непередбачене. Коли корабель набрав швидкість і Корнієць узяв штурвал на себе, літак різко задер носа, відірвався від землі і майже прямовисно, свічкою, шугнув угору. Пілот спробував зменшити кут набору висоти, але літак клюнув носом і пішов до землі. Корнієць інстинктивно потяг штурвал до себе, і машина знову зробила круту гірку. Так повторювалося багато разів. Небезпека наростала. Літак ось-ось міг розвалитися на частини, зіткнутися з землею. Сумнівів не лишалось: у системі управління якась несправність. Нараз літак став падати. Що робити? Катапультиватися? Пізно. Ціною нелюдських зусиль Корнійцю вдалося досягти до тумблера і відімкнути автоматику керування літаком. Але якою ж силою треба володіти, щоб у таких умовах впоратися із штурвалом вручну! Командир загону тодім заневирав, що в ту мить капітан був дужчий за самого Жаботинського. На руках льотчика лопалася шкіра, краплі крові червонили руків'я, проте капітан не випускав його. Міліметр за міліметром рухався штурвал у потрібний бік. Літак тремтів, наче підбитий птах, і зрештою перестав падати. Минуло ще кілька виснажливих секунд, і висотомір уже показував цифри: триста метрів... чотириста... сімсот... дві тисячі, п'ять тисяч... Півтори години перебував у повітрі екіпаж капітана Корнійця, поки переконався у можливості шасливої посадки. Кінець кінцем капітан блискуче приземлив свій бойовий корабель. Командир дивізії, що сам не раз зазірав смерті в очі, чудово розумів, що сталося в повітрі, й належно оцінив подвиг капітана Корнійця. Знаєте, що він сказав? «Що не кажіть, а людина сильніша за смерть!» І командир дивізії, і командир полку не стали шукати випуватця. Вони доповіли про... подвиг і героїзм льотчика! І там, як ви кажете, вгорі, їх зрозуміли й підтримали. Техніка не завжди безвідмовна, техніка навіть до свого хазяїна безсердечна, бо вона ж метал... Але люди, Іване Євграфовичу, люди — це є люди!

— Прошу пробачення, Юрію Васильовичу, армія, флот не визнають ніяких слабостей, легкодухості, розбещеності, свавільства. Звісно, літак — машина, але до польотів її готують люди, про яких ви клопочетеся. Люди для людей. Аварії, ба навіть катастрофи, здебільшого стаються з вини

перших і зводять зі світу других. І що ж, я маю дивитися на надзвичайну подію крізь пальці, вихваляти і Супруна, і механіка? Безвідповідальність виставляти подвигом? Ні, ні, потрібен урок. Жорстокий, але справедливий. Для всіх.

— Усіх?

— Від командира полку до чергового по стоянці. Полковника Супруна я покараю своєю владою.

Контр-адмірал тяжко зітхнув: марно було б заперечувати генералові Топалі з його залізною логікою. Прихильність, що зародилася була між ним і Топалю ще в Севастополі, зненацька згасла, й обидва почувалися незручно, ніби в чомусь завинили один перед одним. Щось схоже на почуття обов'язку, змішане з почуттям своєї правоти й небажанням загострювати стосунки з контр-адміралом, змусило Топалу додати до сказаного:

— Якщо це так важливо й доконечно треба, я подбаю, щоб перед звільненням у запас механіка запросили до мене. Для пом'якшення удару. Якщо це так важливо й доконечно треба.

— Важливо й доконечно треба передусім для вас, — сказав Болюбаш. — Атож, саме для вас, зважаючи на те, що старшина Нехай і ровесник ваш, і ваш механік.

Топала сполотнів. У грудях, зліва, відчував гострий біль, що, знав, ніколи вже не мине. І все ж почекав трохи, перш ніж заговорити знову. Говорив тихо, з понуреними в землю очима, говорив про те, що завинив, заборгував перед собою, перед своїм сумлінням, прогледівши життя свого побратима. Потім знову став виправдуватися, посилаючись на різницю в їхніх званнях і становищі, на різну міру відповідальності, та всі його доводи здавалися силуваними, нещирими. І хоч біль під серцем став начебто тупіший, не такий відчутний, Топала ще раз пересвідчився: легше вже йому не буде, біль житиме у ньому постійно, надаючи життю нового сенсу і примушуючи повсякчас виправдуватися перед своєю совістю. В сяйві золотих погонів, в ореолі слави не помітив, як втратив двох, можливо, найближчих йому людей. Тепер він це зрозумів, хоч нікому б у цьому не зізнався, надто ж цьому молодому адміралові, у якого ще все попереду, не те, що у нього.

Мовчанка затягувалась, і вони невимовно зраділи появі майора, що сповістив про готовність до вильоту літака. Мовби виправдовуючись, контр-адмірал повідомив майорові, що він з підводників і що йому не раз доводилось уникати переслідувань протичовнових літаків. Тепер він має знати всі таємниці авіаційних атак. На стоянці їх зу-

стрів командир корабля і теж доповів про готовність. Болюбаш одягнув рятувальний жилет, попрощався з Топалю та його супроводом, зійшов на борт літака. За хвилину, підсвічений прожекторами, літак, ніби сонна чайка, яку зігнали з нічлігу і яка ще не здужає розпростати крила, вирулив на старт. Сліпучий промінь прожектора, заточивши дугу і проклавши на злітній смузі ясну стежку, на мить згас, знову спалахнув і супроводжував літак-хімеру аж до синього обрію.

— Машину подано, товаришу генерал, — доповів ад'ютант, однак Топала нічого не сказав, не дав жодного розпорядження, й ад'ютант, відчуваючи його умонастрій, злий дух, що вселився в генерала, завбачливо сховався у тіні. Тим часом прожектор вимкнули, і на аеродромі стало темно, як у склепі. Не кажучи ні слова, Топала рушив до будки стартового командного пункту, на даху якого спалахували і гасли сигнальні ліхтарі. Генералові думки були такі ж важкі, як і його кроки. Супровід тримався на шанобливій відстані. Душа вібрувала, як крила літака у момент дії перевантажень, та ніхто цього не знав, не відчував, і до генерала й далі зверталися з найдрібнішими питаннями. Зрештою, так воно і мало бути: згідно зі статутом без його дозволу підлегли офіцери не мали права звертатися до старших за чином і робити ще сили-силенної інших речей. Але зараз вони дратували Топалу, хоч він і не виказував цього. Згорбившись на розкладному стільці біля відчинених дверей будки СКП, генерал дослухався до радіорозмов операторів. Як і в Городищі, Іван Євграфович відчував неймовірну втому, потребу тривалого перепочинку, — і не в гарнізоні, не в Севастополі, а десь-інде, якнайдалі від усього цього, щоб можна було скинути із себе мундир і побути у звичайному одязі звичайної людини. Знав, що без мундира він майже ніхто, що це позерство перед самим собою, і все ж було приємно уявляти себе у цивільному одязі, й він не відмовляв собі у цьому задоволенні. Здавалося, ніби бачить світ не так, як усі, що завдяки загостреності сприйняття його образи набувають особливої ваги, тимчасом, як для інших, молодших, усе це більш-менш скороминуще, незначне, чому не слід надавати значення. На зміну душевній самотності приходила невідступна гризота, і все довкіл мимоволі оберталось для нього суцільним абсурдом, у центрі якого він сам. Після відвертої розмови з контр-адміралом гарно думати про себе було вже невміч. «Я не заслужив, щоб наді мною так жорстоко збиткувалися, щоб виганяли з флоту. Зрештою, я маю гідність!» Чим же тепер

зарадити, зігріти Нехая, дорогого, незрівнянного старшину? Так, великий, непростенний гріх узяв Іван Євграфович на свою душу.

Дивно, але Топала ні разу не подумав про начштабу, не кинув на його адресу жодного звинувачення, хоч фактично кашу заварив полковник Лобурець. З'явившись на СКП, він віддав Топалі рапорт, на що той лише кивнув, не зауваживши навіть, що з полковником прибули офіцери-посередники з білими пов'язками на рукавах, — вони обходили його не більше, ніж начштабу.

Генерал мовчки стояв на місці. Він мусив знати все про нічний політ протичовнового літака, на борту якого перебував член Військової ради, начальник Політичного управління. Спершу генералові доповіли, що літак точно вийшов у заданий район моря, вийшов у цілковитій пітьмі, за відсутності будь-яких орієнтирів, і розпочав пошук підводного човна. Потім надійшов рапорт, що по команді штурмана у розрахованій точці скинуто перший радіогідроакустичний буй, далі, через рівні інтервали, — решту. Буї утворили бар'єр на шляху підводного ракетноносця. «Тепер важливо не втратити контакт із ціллю, поки не надійдуть дані і все необхідне для атаки». Відтак потік донесень урвався на досить тривалий час. Урешті принесли радіограму. Читаючи і переречитуючи її, генерал виразно уявляв, як, незважаючи на складність пілотування у пітьмі над морем, літак усе-таки вчасно ліг на бойовий курс і кинув торпеду, як вона, розпоровши морську хвилю, полинула в безгомінні глибини, на ціль. Нарешті полегло зітхнув і встав. Несамохіть глянув угору, на чорну безодню неба, звідки мав донестися літаковий гул. Небо мовчало.

— Товаришу генерал-майор, — звернувся полковник Лобурець, — дозвольте за півгодини піднімати ескадрилью перехоплювачів.

— Гаразд.

— За годину вислати в район гавані ланку вертольотів.

— Гаразд.

— Телеграма головкома. Полковникові Супруну присвоєно військове звання генерал-майора авіації.

— Привітайте відповідно. Від командування і політвідділу дивізії... Залишається за мене, полковнику. Я мушу трохи поспати. Я втомився. Я майже хворий... Зустріньте Болубаша і вибачіться за мене. Мені більш несила пильнувати.

З цими словами відкозирнув усім і рушив до своєї машини.

Ад'ютант, як завжди, послужливо відчинив дверцята. «Отже, Супрун також генерал-майор?» — «Виходить, так». — «Позачергово?» — «Виходить... Не затримався у полковниках, не затримається і в генерал-майорах...» На цьому внутрішній діалог урвався. Тепер Топала не мав жодних сумнівів, що звання генерал-лейтенанта авіації вже не для нього, що воно належатиме комусь іншому. Як і всі наступні чини, як і всі наступні почесні.

ХОЛОДНА ВИСЬ

Стомлива одноманітність аеродромної повсякденності не збуджувала і не драгувала його молодий мозок і спроквола не підточувала юнацьку мрію про інші далекі світи, ще не знані й ніким досі не розгадані, хоча небо, здавалося, його менше вабило, ніж раніше. А в ті ясні дні, коли воно повнилося блакиттю, зовсім було безхмарне, він, лейтенант Ігор Топала, цілком вільний од земних клопотів, усе рідше й рідше звертав свій погляд у небесну вись, де в її глибинній бездонності час від часу зависала кошлата, мовби нитка білого прядива, дуга через увесь небокрай — слід у стратосфері їхнього винищувача, що йшов на швидкості, яка дорівнювала кільком швидкостям звуку. Знав, що його доля також летіти у тій холодній синій порожнечі і що зобов'язаний щохвилини бути готовим до того чергового лету, бажаючи відвернути рантовий напад безумців з блакитних глибин на рідну землю; в якому він відчуває свою причетність до активного життя, що, неначе його надзвуковик-перехоплювач, невпинно мчить уперед і ввись, полишаючи за собою інверсійний слід.

Ігор ніколи, за його глибокою переконаністю, не зловживав своїм становищем у полку та в ескадрильї, зкосив службовий тягар і нестатки нарівні з усіма, нітрохи не бравуючи батьковим генеральським чином та посадою в дивізії, дивізії, де в особі Топали-батька втілилися всі державні закони та статутні вимоги, де синові якоюсь мірою дещо попускалося навіть без його згоди, без якоїсь особливої потреби. Неправда здебільшого починається зі страху, а Ігор завжди прагнув до правди у взаєминах із друзями й начальством також, бо правда, хто б її не висловив і яка б вона не була гірка, ніколи не повинна отруювати стосунки, заважати службі, яку він тільки розпочинав. Однак, коли траплялися льотні небажані події з Ігоревої виши і пляма лягала на ескадрилью, всю відповідаль-

ність командування поклало на комеска чи ще на когось, тільки не на лейтенанта Топалу. Та минали дні, цю подію заступали інші, значливіші й помітніші, Ігор заспокоювався, його атестації залишалися так само бездоганні, й Топала міг розраховувати незабаром вийти у командири ланки, а згодом потрапити на Вищі курси чи й одразу до Повітряної академії, яку колись по війні закінчив його батько — відомий комдів.

Льотна праця складна, і завжди на тебе чатують якісь несподіванки, ти не застрахований од деяких помилок. Проте батько-генерал суворо спитав з нього, коли Супрун доповів, що син при зниженні на посадку навмисне відхилився од глісади¹, що лише дивом обійшлося все гаразд, що Ігор дозволив собі перевищити швидкість руління літака, встановлену нормою, а на полігоні виводив машину на занадто малій висоті і її ледь не пошкодило осколками від бомби. «Молодецьтво не заміна виучці»,— сказав командир полку, а Супрун не схильний був удавати, що всі льотні передумови виникають,— хоча буває часто-густо і так,— від недостатнього вишколу пілотів, молодості, бажання чимось наслідувати старших товаришів, виявити перед ними свою відчайдушність. Генерал вислухав полковника з належною увагою, погодився з усіма його висновками, бо не погодитися ніяк не можна було, і того ж таки дня, вдома, ввечері, зачинившись з Ігорем у домашньому кабінеті, в гострій розмові з ним нагадав, що син комдива не має ніякого права порушувати дисципліни на землі, а тим більше у небі. Звичайно, генерал не з тих батьків, котрі воліли б створити своїм дітям безтурботний затишок і не хотів би мати надто обережних синів, позбавлених льотного зухвальства, але ж воно має бути виправдане, викликане потребою! Він, як командир дивізії, згоден із Супруном, хоч які дошкульні його закиди щодо сина-лейтенанта.

Вислухавши батька до кінця, Ігор різко підвівся з крісла, обсмикнув кітель, напружився і сказав, що повністю приймає всі завваги полковника й надалі порушень не припускатиметься. Синоюю реакцією та вишколом Іван Євграфович залишився вдоволений, не подумавши навіть про те, що це єдина їхня чоловіча розмова за всі роки хазяйнування в спільному домі молодої Ігоревої мачухи, лагідної Адель, з якою той співіснував на доброзвичайних засадах. Він намагався не помічати її природних нахилів

¹ Глісада — прямолінійна траєкторія зниження літака.

до улесливості, вдаваної відвертості, іноді вів із нею на самоті розмови на різні теми, здебільшого про свої амурні справи, на яких Адель безперечно розумілася і могла дати належні поради. Молода мачуха надто переймалася Ігоровими любовними невдачами і не раз виявляла бажання особисто зарадити їм,—переговорити з його обраницею, доткати словесне мереживо, яке, на її думку, Ігор умів зачинати, але не доводив до останньої в'язки. Адель любила споряджати Ігоря на офіцерські вечори чи побачення, оглядати його дбайливо і напучувати, її лагідність та завбачливість зворушували, він ладен був пробачити їй, а разом і батькові, їхній тяжкий гріх та глум над пам'яттю його матері. Проте це був лише хвилинний порив, бо смерть матері відбилася в ньому гострим болем у грудях, лежала каменем на душі, непростенною образою на батька, який не спромігся сказати синові про це і не взяв його з собою до Городища. Своєї вини Ігор не відчував, хоча міг би пригадати і материні листи, що залишилися без відповіді, і свої відпустки, коли він безтурботно відмовлявся їхати до неї на село, в глушину, а обирав славнозвісні курорти, де людська коловерт створювала ілюзію активного відпочинку, а нові знайомства заступали буденні, що вже ставали звичними, аеродромні обличчя.

Про службу хвилювався щонайменше, служба йшла своїм звичаєм і йти інакше не могла, а в частині, підпорядкованій його батькові, не могла й поготів. Ця обставина інколи гнітила, прищипувала самостійність, тримала Ігоря під батьковим крилом, вельми надійним, що не захищало його від завваг хіба тільки полковника Супруна. І, певне, ніхто в полку з підлеглих генерала так, як лейтенант, не жадав, не вимріявав перевodu Івана Євграфовича до іншого гарнізону чи перевodu його самого, Ігоря, навіть на інший флот, під руку нехай і вимогливіших командирів, але таких, що надавали б молодому пілотові більше можливостей виявити себе, пізнати всі принади їхньої неординарної служби.

Сталося все несподівано, нібито всупереч усім припущенням, насправді ж за суворими життєвими законами: генерала Топалу відкликано у розпорядження командуючого авіацією, а місце комдива заступив свіжоспечений генерал Супрун. Адель негайно обладнала севастопольську квартиру, Ігор залишився в гарнізоні, переселився в офіцерський гуртожиток, у кімнату на двох, разом із своїм перевесником Василем Гулаком, багато в чому схожим на нього. Попервах їх обох цілком задовольняло власне това-

риство — коло знайомств, які вони підтримували з училища і в яких Ігореві постійно належало перше слово, і майже вирішальне. Відтоді ж, як генерал Топала відійшов од них за обрій, Ігореві акції в товаристві похитнулися, коло розімкнулося і розпалося, вірним його дружбі залишився все той самий Гулак, і це було для Ігоря чи не найдорожчим, Гулакова вірність скрашувала Ігореві і незручності гуртожитку, і відособлення багатьох його колишніх прибічників, і всілякі службові тарапати, що з дивовижною незабарністю стали навідуватися до нього цієї весни.

Заходило сонце, а офіцерський склад ескадрильї, з усього видно, ще ніяк не міг полишити аеродром. Як і всі, Ігор Топала сидів в ескадрильному класі, де їх зібрав комеск після напруженого донезмоги льотного дня і зумисне-очікувально не поспішав сказати щось дуже важливе своєму офіцерському складу. Комеск з хитруватим осміхом обвів очима столи справа, де сиділи лейтенанти, шильно поглянув на Ігоря, котрий не намагався заглядати йому в очі, а дивився кудись удалину за зелене стеливо аеродрому, на багровий небокрай, ніби там, у морі, мав відшукати відповідь на власні сумніви й неясні думки. Втім, Ігорева голова за день обважніла, і в нього не було інших бажань, як дістатися до гуртожитку, впасти на ліжко і завмерти в непорушності, у цепамяті. Він сидів поруч лейтенанта Гулака, також начебто збайдужілого до всього, а насправді, за твердим переконанням майора-комеска, завжди готового виконати будь-який його наказ. Гулакова байдужість видавалася невтаємниченою завдяки його кремезній постаті, показній млявості, інертності, що межували з незграбністю, начебто цілком протипоказаною винищувачеві.

Де були очі комісії, котра визначала Василеві Гулаку надзвукові перехоплювачі, службу, яка передбачає пасамперед проворність і кмітливість, гострий зір та блискавичний розрахунок холодного розуму? Не менш дивною для багатьох була дружба Гулака з Ігорем: франтуватий Топала, гарний собою, затьмарював глетьякуватого Василя; в його присутності, надто при дамах, Ігор завжди мав виграшні шанси, які майже використовував, залишаючи своєму другові недвозначну роль статиста. Проте ця роль улаштовувала Гулака: він не любив зайвих клопотів (улещування жінок, підношення їм квітів та подарунків, писання вітальних адрес і подібних галантних умовностей), тоді ж як Ігор аж купався в них, щоразу обновляючись, мовби все це спеціально вигадане для нього. Ігорева при-

страсть — поговорити на всі приступні й неприступні теми, виявляти в усьому свою компетентність, здебільшого дилетантську, скроплену іноземними слівцями та крилатими висловами визначних діячів минулого. «Нехитре діло потрапити погою у вторований слід, куди важче, зате почесніше, прокладати шлях самому». Ця Ігорева обізнаність завжди нітила командира ескадрильї, котрий побоювався виглядати перед підлеглими інтелектуальним невігласом й обминав молодого Топалу, залишаючи право майбутньому визначити вартість новітньої порості. З від'їздом Топали-батька комекс посмілішав, Ігорева особа його вже не лякала, і генералового сінка майор майже не помічав, хоча коли-не-коли накидав на нього недремним оком.

Майор витримав довгу паузу і неквапом оголосив, без усяких емоцій, як про щось буденне, звичайне:

— Попереду, завтра і позавтра, очікувані вихідні, а нам поставлено завдання перегнати на Кавказ «спарку». «Нуль-двадцятку». Маршрут понад морем. Командиром екіпажу призначено начальством капітана Грозана. А ось льотчика-оператора наказано визначити нам самим. Вважайте, що полетить доброволець... Прошу зголошуватися. Але не всі разом, по черзі,— і в примружених очах комеска заграла потаємна хитринка.

Тоді, як старші пілоти ще роздумували, виважували, молодь уже приготувалася, напружилася. Здавалось, іще якась мить — всі лейтенанти враз підхопляться, а їхні голоси, заглушаючи грюкіт стільців, прорвуться впевненим хором: «Товаришу майор, дозвольте мені!» І комекс, схвилюваний їхньою готовністю, враз просяє, зауєміхається й мовить: «Прекрасно, нічого не скажеш! Я знав, що ви молодці, і ми врахуємо вашу готовність. Але цього разу летітиме досвідченіший...» Та хору не вийшло, всіх винеревидив Ігор Топала: «Дозвольте мені?» Раніше, напевне, це справило б належне враження, але тепер командир ескадрильї керувався якимись іншими міркуваннями, він лише переглянувся зі своїм заступником, а відтак з неприхованою іронією у погляді зміряв худорляву постать лейтенанта, який дивився на свого комеска рішучими сірими очима, що світилися відвертим викликом. На Ігорових блідих щоках проступили яскраві плями. Офіцери завмерли, командир ескадрильї погасив усмішку. «Знову ви?» — спитав Ігоря тоном украй здивованого чоловіка, обізнаного з його неспроможністю виконувати відповідальне завдання. І, злагіднівши на обличчі, пояснив, що для нього, лейтенанта Топали, з неділі знайдеться не менш відповідальна

робота. «Блажен, хто смолоду был молод, блажен, хто вовремя созрел», — не стримався Ігор й ураз прикусив язика під пильним поглядом комеска. — Дозвольте сісти?» — «Сідайте».

Ах, цей зрадливий язик!.. Ігор знав, що людина здебільшого припускається помилок з вини свого язика, і комеск, який не володіє вишуканою мовою, особливо гумором, не забуде йому цього двозначного натяку. Власне, то був навіть і не натяк, а хизування умінням гострословити, якого командир ескадрильї позбавлений сам і не визнавав в інших, особливо в молодих зухвальців. Ігоря Топалу він вважав зухвальцем і терпів його, поки над ним, у дивізії, сидів Топала-старший, вельмишановний льотчик і крутий, неприступний для багатьох генерал. Тому-то комеск начебто проковтнув Ігорів дотеп й оголосив, що льотчиком-оператором полетить на «спарці» лейтенант Гулак.

І наступного ранку Василь полетів, а Ігор зостався засмучений. До обіду він прибирав кімнату, протрушував постелі, свою і Василю, порядкував у шафі, тумбочках, письмовому столі, потім, коли прибиральниця мила підлогу, прасував у побутовій кімнаті цивільний костюм, — він заприсягся завтрашньої неділі відвідати Севастополь і заглянути до батька. Однак, трохи натомившись і заспокоївшись, розважив, що севастанопиські гостини необов'язкові, що коли б батько знудгувався за ним, то, напевне, зателефонував у полк або переказав іще якимсь побитом. «Ім добре і без мене. Хто зараз я для них? Нагадування про батькове минуле, про його першу дружину, мою матір?.. А лагідність Адель, її вміння поділяти зі мною... А що поділяти? Таємниці моїх сумнівних любовних пригод, які для неї, очевидно, ще бажані, хоча б у розмові, а для мене вже бридкі, як і я сам собі. Ні...» І, дійшовши такого висновку, Ігор заліг спати на цілий день, відмовившись од тривного обіду в офіцерській їдальні, від зустрічі з гресмейстером у гарнізонному шаховому клубі та публічної лекції вченого-міжнародника. Він знехтував би й вечерею, задовольнившись склянкою чаю, що завжди був у гуртожитку, — дяка богові, чергові пильнували, щоб окріп стояв у них цілодобово, — і лише поява в його кімнаті заступника командира ескадрильї змусила Ігоря розлучитися з ліжком і вислухати замполіта.

Капітан Козуб, поки Ігор ходив умиватися й чепурився, повсякчас вибачаючись за негаданий візит, сповістив про приїзд дружини Василя Гулака і хотів би Ігоревої згоди зустріти її на севастанопиському вокзалі. Щодо розміщен-

ня жінки на час, допоки повернеться з відрядження Гулак, то найкраще було б поселити її в якомусь міському готелі, у крайньому разі десь тут у гуртожитку. Ігор запевнив, що подбає про неї якнайліпше. Від десь у потаємних закутках душі був дуже вдоволений тим, як усе складалося, — комеск замість нього відіслав на «спарці» Василя, а випадкові було вгодно, щоб Ігор зустрічав і дбав про Василеву дружину. Яка вона собою, Ігор не мав певного уявлення, бо ж Гулак одружився минулої відпустки і фотографії, ним привезені, були аматорські, де вайлуватий Василь у флотській уніформі стояв поруч своєї парченої, котра у весільному вбранні більше пагадувала ще нерозквітлий пуп'янок, ніж саму квітку, де її стап заступила довжелезна фата, а вінчик фати всуціль оповив дівочу голову. Дівчина видавалася проти інших дівчат стрункішою, вона була нижча на зріст од Василя і, безперечно, вродлива.

Тішило Ігоря не тільки те, що капітан Козуб доручив йому цю загалом звичайну справу і чимось притамував образу на комеска, котрий позбавив його далекої дороги, а отже, й утіхи задовольнити свою молодецьку непосидючість; комеск начебто здогадувався, знав про Ігореву пристрасть до подібних зустрічей, про те, яке задоволення йому дають такі доручення — когось зустрічати, вітати і влаштовувати. Цю синову пристрасть помічала ще мати, коли малий Ігор поважно йшов поруч неї на залізничний вокзал, на аеродром чи на пристань, а потім виявлявся щиро-сердим господарем, квапливо хапаючи чемодани і так само квапливо несучи їх попереду дорослих, ніби хтось із приїжджих мав розчаруватися в ньому і негайно повернутись, так і не звідавши всієї гостинності родини Топали. Іван Євграфович сам не раз був вражений цією Ігоревою особливістю і ніяк не міг визначити, від кого в їхньому роду йде ця риса молодшого сина. Батько папевне знав, що не від нього, хоч багато хто із знайомих вважав це за батькову рису. Та чи варто заперечувати, коли так визначають сторонні люди?

Весь вечір і ніч, коли прокидався на хвилинку, а потім не міг заснути, і на світанні, поки матрос-водій не запустив двигуна та не виїхав штабним «газиком» за шлагбаум гарнізону, Ігор внутрішньо себе покваплював, хвилювався, його хвилювання перекидалося на матроса-водія. Тому-то вони прикотили на вокзал задовго до приходу поїзда. Ранній ранок усе-таки зібрав чимало севастопольців, і вокзал ними роївся, ніби вулик. Штабний «газик» водій

поставив на стоянці у ряду інших і взяв усе, що мав узнати лейтенант, відтак приєднався до нього на пероні. «Все, товаришу лейтенант, за графіком». Невдовзі його довідку ствердив динамік вокзальної трансляції. Ігор мимоволі зиркнув у бік Корабельної сторони, де за її високими схилами зникали струни заросених колій, котрі вилискували холодним блиском.

Свіжовиголений і папахчений, у начищених черевиках, у напрасованому мундирі, поляскуючи білими рукавичками по долоні, Ігор несамохіть поглядав на ручний годинник, звіряючи його стрілки зі стрілками на великому циферблаті вокзального годинника. Пероном походжали й інші флотські та армійські офіцери, але нікого знайомого Ігор не бачив. Його увагу привернула літня дама у білому капелюшку з широкими крисами, але тільки на якусь мить,— до дами підійшов підполковник-береговик, і вона охоче просунула свою руку під лікоть підставленої ним руки. «Які всі зрання милі, наче в чудових романах»,— подумалось Ігореві, і він сам собі веміхнувся.

Поїзд вигулькнув з-за стрімкого схилу гори якось знепацька, і всі люди на пероні мимоволі рушили йому навстріч. Прогуркотів, випускаючи пару, локомотив, а вже за ним, один по одному, пропливли охайні вагони, потроху стихаючи хід, допоки весь їхній лапцюг урешті не зупинився. Ігор повагом пройшов до передостаннього вагона. Як і матрос-водій, він пильно оглядав усіх, хто виходив із вагонів, і стривожені очі ні на кому не спинялися. Врешті з'явилася тендітна жінка в легкому світлому плащі з величезною валізою. Підправляючи раз по раз тонкими пальцями світле волосся, що спадало на лице звивистими пасмами, вона розглядалася навсебіч, як людина, що ступила на зовсім незнайому їй землю. Ігор сміливо виступив наперед і, скинувши до козирка руку, привітав:

«З благополучним прибуттям. Смію вас запитати: Маргарита Гулак будете?» На Ігоря війнула таємнича синява очей, торкнута ніжним усміхом. «Так, ви не помилилися. Це так. А де Василь Якович?» — «Маю честь відрекомендуватися. Лейтенант Топала, Ігор. Дозвольте валізу. Все роз'ясниться дорогою». Маргарита віддала водієві свою валізу, яку матрос уже підхопив, випросталася і, озирнувшись назад на колію, зітхнула, а крізь зітхання мовила: «У вас тут якось незвично, дивно». — «Запевняю, що звичнеться. Все як усюди. Всюди — життя. А воно інколи постає перед нами новими, ще непізнаними грацями, і тоді ми чудуємося». — «Я ніколи не дивувалася». — «Ви просто

милі!» — «Як коли і як кому! — щиро засміялася. — Та все ж таки... де мій пілот?» — «А самолеты сами не летают, а пароходы сами не плывут...» — «Дякую, зрозуміло».

Пейзажі, що кружляли навкруг машини, море, його побрижена до обрїю синява, де мигтіли під непорушним сонцем суденця-мотоботи та рибальські баркаси, часом захоплювали Маргариту Гулак, і вона невідривно вдивлялася в усе, що поставало перед її зором, іноді так пильно, що Ігореві думалося: ця жінка, напевне, родом з безпросвітної глушини і все їй удивовижу. І вайлуватий Гулак заповнив її не чим іншим, як своєю небуденною службою, де поєдналася романтика неба та моря, де кожеш з авіаторів видається серед повсякденної одноманітності майже героєм. «Цікаво у нас?» — спитав Топала після тривалого мовчання, перехилившись до неї із переднього сидіння на заднє, де жінка привільно розташувалася. «Звичайно, новизна завше викликає цікавість. Хоча мені все щось нагадує. Неначе я у вас уже колись бувала. Втім, усе наше, і де не будеш, нагадуватиме своє. Я хочу дочекатися травня і побачити маки. Севастопольські маки... — Й, усміхнувшись до Ігоря, що дивився на неї своїми, примруженими усміхом, очима, тихо зітхнула. — Ви ж знаєте Васю. Я чула про Севастополь багато, розпитувала, а він лише знизував плечима, відбувався: «Нічого особливого. Маки як маки, звичайні...» Так поетично, по-філософському! У наших краях, каже, було б не менше, якби не виполювали». — «Василь Якович справжній філософ», — Ігор стримано їй підхихикнув й одразу ж завважив, що це так схоже на Василя, що її чоловік, Гулак, до всього ставиться як ділова людина, на противагу йому, Ігореві, що він помічав: з Василя Яковича, на противагу знову ж таки йому, буде чудовий сім'янин, зразковий чоловік, дбайливий батько, а з часом і винятковий дідусь. Він достатньо стриманий, про все говорить неквапом, ніби знехотя, його мова позбавлена всіляких пишнот, паймешпої пози. Василь, здається, не дуже вірить людям, які за словесною тріскотною прагнуть приховати своє справжнє обличчя, свою душевну порожнечу, ба й нікчемність. Гулак, помічено, шанобливо ставиться до служби, але ні перед ким не запобігає, він позбавлений будь-якої бравади, хоча справжньої мужності йому не позичати. Він невибагливий, в усьому стриманий і, безперечно, вірний товариш, годен стати на захист друга. Ігор у цьому не раз впевнювався. З командиром ескадрильї Ігореві, мабуть, таки доведеться гостро зіткнутися в чомусь (їхній комеск не хто інший, як принциповий пристосуванець),

але в чому майора можна підтримати, то це в тому, що симпатизує Василеві, покладається на нього. Саме з цих міркувань і призначив його на переліт оператором. Відрадження далеке, але не тривале, і для Василя буде приємним сюрпризом поява дружини в гарнізоні.

Маргарита, розчулена Ігоровими похвальними відгуками про її чоловіка, зізналася, що боялася наразитись на гнів Василя: вона без домовлень із ним зуміла обійти інститутські рознарядки і дістати вільний диплом. Її непокоїть робота, якої, звичайно, не знайти в гарнізоні за фахом, але вона ладна піти по якійсь близькій педагогові лінії, скажімо, бібліотечній або ж культурно-масовій. Водій «газика», котрий досі вперто мовчав, як і належить матросові при офіцерові, нагадав, що місцева школа також потребує молодих учителів, що багато хто з педагогів дійшов пенсійного віку і їх тримають як неоціненний скарб, миряться з усіма їхніми вадами — матрос знає це достеменно, бо дружина його безпосереднього начальства також нещодавно прибула десь іздалеку, з-під Тюмені, і її довелося влаштуувати на початку нового року, шукати вільних годин з тим, щоб вона могла згодом дочекатися належної ставки. «Втім, — віщував матрос, — освіченій людині ніде не складно. З роботою немає проблем». Матрос мав рацію, і йому ніхто не заперечив. До того ж кому знати про це краще, як не штабному водієві, який завжди з начальством і, отже, повніше поінформований, ніж будь-хто з рядових офіцерів.

Спокійне море заступили сади, і враз аеродромними ангарами та рядами зачохлених літаків і пофарбованих у темно-зелений колір бойових вертольотів виринув гарнізон. Маргарита помітно пришикла, коли одразу за шлагбаумом «газик» вкотився в одну з вузьких порожніх вуличок, де, крім двошеренового строю моряків, їм ніхто не зустрівся, де поміж густого плетива молодих акацій та сріблистих тополь мовчазно пильнували за курявою, що схоплювалася під колесами машини, широкі, де-де розчинені навстіж вікна червоних домів. Чепурненькі дворики з палісадами побіля будинків також повнилися дрімотною тишею. І тиша порожньої вулички, і загальна селищна тиша порушувалися лише гуркотнявою двигуна їхнього автомобіля. Навколишня сонливість справила на Маргариту Гулак якесь несподіване тривожне враження, зовсім нею не очікуване в авіаційному вертепі, не такому, як звичні для неї цивільні аеропорти. Вона начебто не тільки пришикла, а навіть безпорадно зіщулилася, її очі взялися смутком, затуманилися, з лиця спав рум'янець, і воно зробилося сі-

рим, невиразним. Помітивши ці зміни на обличчі молодої жінки, Ігор поквалливо нагадав, що вона прибула у неділю, що вільні від служби гарнізонники ще втішаються ранковими снами і не дуже спішать полишати ліжка.

«Як ваги мусять хилитися туди, куди переважає тягар, так і людська воля — туди, куди велить тягар чогось вищого. Нудитися вам не доведеться. Як і всюди, у нас життя б'є ключем, буяє, кипить, гримить і всіх глушить. Ще батько історії Геродот казав...» Далі Ігореві виректи, що саме казав Геродот, не вистачило ні дороги, ні часу — машина несподівано повернула круто і як укопана зупинилась перед будиночком полкового штабу, де на неї вже очікували майор-комеск та капітан Козуб. Вони відразу зішли з ганку, відкозирнули і допомогли Маргариті вийти з машини. Комеск шанобливо з нею привітався, потім дружньо потиснув руку Ігореві, кивнув матросові і дозволив йому поставити машину в гараж. Потому, полишивши Гулак на свого заступника, відкликав лейтенанта набік і побідкався перед ним з приводу такого непередбаченого ускладнення, як брак житлового місця, що, звичайно ж, накладає відповідальність на нього як командира, на самого Ігоря, Василюго друга, за дружину офіцера. Комеск сподівається на якусь радикальну пораду від нього. Ігорю неважко було здогадатися, якої саме відповіді чекає командир ескадрильї, вельми збуджений і незвично люб'язний, й Топала всміхнувся. «Товаришу майор, ви хочете, щоб я залишив гостю у гуртожитку, в нашій кімнаті, чи не так? Ніяких заперечень». Майор просяяв: «Лейтенанте, ви просто чудові! Я ще про це не подумав, а ви вже готові на самопожертву. Я сам, сам домовлюся де треба і з ким треба. Ви просто молодець! — І раптом, спохватившись, спохмурнів: — Все добре, але ж... де перебудете ви? Вам годилося б відпочити, у вас на завтра заплановано політ на учбовому, для обльоту після заміни двигуна. Вам треба ретельно підготуватися до завдання».

Ігор без вагань запевнив майора, що офіцери в гуртожитку знайдуть йому притулок до того, як повернеться лейтенант Гулак і займеться влаштуванням дружини. Майор залишився цілком задоволений, подякував «за ініціативу» і вже з гарним настроєм повернувся до Козуба, котрий чи то розважав, чи то розпитував Маргариту про дорогу, яким здався їй Севастополь і, звичайно, Чорне море біля кримського берега. Маргарита ще нічого певного не могла сказати, але, щоб не нітити старанного капітана, відбувалася однозначними відповідями. Вона розпитала

про тривалість чоловічого відрядження, але ні капітан, ні майор не могли нічого певного їй сказати,— служба в службою, і ніхто ні за що не поручиться. Комеск натомість став вихваляти лейтенанта Топалу, приписуючи Ігореві такі гарні риси, про які він і не здогадувався; тим більше дивно було почути все це від комеска, який не любив Ігоря, майже не приховуючи своєї неприязні відтоді, як командиром дивізії став інший. Майор сповна поклався на Ігореву розторопність і поспішно розкланявся з Маргаритою Гулак без сліду тривоги, з заспокоєною душею, якій повсякчас життя велить хвилюватися передусім за своє службове становище — для майора, в розумінні Ігоря, воно заступало всі аспекти повсякдення, і командир ескадрильї мусив хвилюватися за Маргариту так само, як за наступний лейтенантів політ. Майор назавжди запам'ятав свою розмову з комдивом, коли той, затверджуючи призначення, двічі нагадував про честь і гідність командира, підкреслюючи, що взагалі служба — неосяжне поняття, що вона збирає водно різних людей, змикає їх єдністю мети, ставить у такі умови, де все вимірюється категорією обов'язку і диктується інтересами вищого порядку. Майор прагнув в усьому дбати насамперед про ті інтереси, а потім по зможі і про все інше, сказати б, побутове, особисте підлеглих. Та найбільше командир ескадрильї оберігав свій службовий стан.

Ігор інколи співчував комескові в тому, що його посада клопітна, зобов'язує багато до чого. Але він потай не любив майора, не зносив його самомилування та егоїстичного самоутвердження. Комеска не можна було запідозрити в моральних вадах, у тому, що його хвилювала служба і аж ніяк не пастрій самих авіаторів, їхній душевний стан. Майорові не дорікнути, що він порушує правові та моральні норми суспільства, військові статuti, своїм рангом укорінює недозволені речі,— він був дуже правильним чоловіком, настільки правильним, що все більше потрапляв у полон власної пихи, неначе для авторитету треба всюди ходити тільки зі службовим виразом на камінному обличчі і, так би мовити, розмовляти з людьми службовим басом. Саме цього в майорові Топала і не зносив. У присутності командира ескадрильї він нітився, ніяковів і немовби ставав скутим, втрачав самого себе. Ця його слабкість, сказати б, риса, про яку ніхто не здогадувався, але яку знав він сам, драгувала Ігоря — він вважав її за ознаку боягузтва, готовності до сліпої покори і в чомусь значно більшому.

Майор полишив їх, а капітан Козуб з Ігорем підхопили речі Гулак і рушили з нею до гуртожитку. Дорогою капітан розпитував жінку про звичайне, цікавлячись її самопочуттям, памірами, бажаннями, всім тим, що нікого ні до чого не зобов'язує, проте викликає прихильність і формує пайпершу думку про людину, якій не байдужі чужі долі, чуже благополуччя. Ігор помовчував, прикидаючи, до кого із ровесників він міг би тимчасово перебратися. Виходило, що не було ніякої можливості. «Із найбезвихіднішого становища завжди, коли гаразд поміркувати, вихід знайдеться», — і на тому заспокоївся.

Маргарита не втрималася, щоб не похвалити їхню з Василем кімнату, її зразкову чистоту й лад, подивувавшись господарському хисту чоловіків, — їй, як і капітанові, було невтямки, що цей ідеальний порядок — заслуга лейтенанта Топали, який добре потрудився перед приїздом молодої дружини Василя. Як холостякові, Ігорю було приємно почути щирю похвалу з жіночих вуст, і він навіть трохи зашишався, хоч і не зізнався, що Гулак ніколи не відзначався особливою охайністю, не був взірцевим чепуруном і що кімнатний затишок — справа його, Ігоревих, рук: звичка тримати приміщення в чистоті збереглася у нього ще з курсантських часів. Він вказав Маргариті чоловікове ліжко, тумбочку і шафу, а сам, залишивши з нею капітана, подався шукати собі притулку в якійсь із суміжних кімнат.

Його похід виявився невдалий — багато хто з офіцерів був відсутній, а ті, що залишалися в гуртожитку, мали свої причини відмовити Ігореві, — повернувся засмучений, з останньою надією дістати дозвіл Козуба на виїзд до Севастополя. Втім, пригнічений настрої Топали не потребував ніяких додаткових пояснень: Маргарита наполягала, щоб він залишився в своїй кімнаті, мовляв, нічого не станеться, якщо він побуде в ній, поки не з'явиться її Гулак. «Сльози разом, сміх навпіл, — усміхнулася. — Я вірю, що з-поміж вас не знайдеться таких, хто потім зневажливо відгукнувся б про офіцера та дружину свого товариша». — «Коллектив різнорідний, та все ж ми маємо справу з офіцерством. Залишайтеся, потім подумаємо разом», — погодився капітан і, впевнившись, що його присутність нічого не змінить, дипломатично відкланявся, залишивши Маргариту на цілковиту опіку лейтенанта Топали.

Ігор дав їй змогу перевдягтися з дороги, поклопотався, як і належало, про все, що потрібно було Маргариті, створив умови для відпочинку і вже під обідню пору запросив до офіцерської їдальні, яка, подібно до корабельної, також

називалася кают-компанією. Ігорева поява в кают-компанії з Маргаритою Гулак викликала неабияку цікавість в офіцерів, і лейтенант, випереджаючи недоречні запитання присутніх, поквапився відрекомендувати жінку льотчикам за сусідніми столиками. Офіцери підводилися, поважно називаючи свої військові звання і ймення, чим відразу зняли помітну зічепість Маргарити, яка кожен рух, здається, погоджувала з Ігорем. Може, тому йому не раз кортіло поглянути на себе збоку за таких обставин, коли він правив їй за опікуна на велелюдді. З нею Ігореві було легко, відчував, як Маргарита прагнула вгадувати наперед його думки, і їй часто-густо це вдавалося, бо вони, здається, розуміли одне одного. Топалі вірилося, що він фізично відчував би біль, коли б жінці довелося душевно страждати. Вона була досить мила собою, навіть чарівна, але чарувала не яскравою красою, що відразу впадає в око, а тим чаром, що пізнається лише зрідка, у тих виняткових ситуаціях, коли жінка вимріює зустріч з людиною, якій хоче подобатися, і намагається змінитися на краще, подбати про свій грим, ошатність і, звичайно, поведінку. Маргариті все це вдавалося, й Ігор подумки позаздрив другові за його знахідку, за його королеву Марго, як він інколи подумки величав молоду дружину. Ігор навіть дивувався мамулистому Гулакові, який обзавівся такою дружиною, котра прикрашатиме його все життя! Як він помилявся у Василеві, вважаючи, що друг саме з тих невдах, котрі, зневірившись у перевесницях, згодом звиряться якійсь літній жінці, від якої дістануть майже все: передусім ніжність; пам'ятаючи про різницю у віці, вона силкуватиметься будь-що затримати чоловіка біля себе. Нічого подібного! Василь Гулак обрав гарну дівчину, зумів знайти собі достойну пару.

Відвідання кают-компанії не справило ніякого враження на Маргариту, яка взагалі обідала без належного апетиту. Вона не дослухалася до чоловічих розмов, до реплік, якими вряди-годи обмінювалися офіцери, зате пильно стежила за манірною офіціанткою, що не зводила з Ігоря залюбленого погляду, раз у раз покліпуючи на нього довгими віями, що прикривали своєю чорнотою її чорні очі. Собою офіціантка була б нічогенька, якби її невибаглива молодість не ховалася за суцільним шаром гриму, на який не поскупилася дівчина. В тому, що Ігор подобався офіціантці, Маргарита не сумнівалася, як і в тому, що він до неї байдужий, і подумки погоджувалася з ним, віддаючи йому в усьому перевагу. «Ви помітили, Ігоре, наша пастушка

цілком поглинута вами?» — «Помітив, було неважко помітити. Про це мені казав Василь також. Але нічого не вдієш... Хоча відомо, що хвилина любові говорить серцю більше, ніж тривалі розмови про неї, і ніщо так не скоряє, не пом'якшує чоловіче серце, як усвідомлення того, що його кохають», — й усміхнувся значливою посмішкою. Якби він був спостережливіший, то, напевне, завважив би, що Маргарита-Марго помітно насторожилася, слухаючи його глибокодумні, сповнені штучного піднесення, тиради, мовби заново відкривала його для себе. Досі-бо вся її прихильність спиралася на чоловікові словесні характеристики Ігоря як Василевого найближчого друга. Вона ще не була певна у своєму визначенні — позер і не більше, випещений молодик з генеральської родини, мазун, якому ніколи і ні в чому не відмовляли, якому все і всюди було приступне. А Ігор роздумував далі на одвічні теми кохання, шлюбу, вірності і зради, зміцнюючи власні міркування класичними висловами. Маргарита лишалася незворушною, її серце було глухе до всіх його велемовностей, і врешті Ігор усе-таки збагнув, що вся його балаканина, в якій б шати не була вбрапа, не здатна вплинути на те, що відчувала молода жінка у гарнізоні, де служив її чоловік. І замовк, нараз відмовившись запрошувати Маргариту до авіаційного клубу, до ресторану чи й танцювальної зали, яку сповнював громом вальсів і фокстротів гарнізонний духовий оркестр.

Він ішов поруч дружини свого товариша мовчки і не міг одкараскатися питання: що робити з нею далі? Як чипити, як поводитися, щоб потім не викликати мовчазних парікань з боку Василя Яковича?.. А втім, начебто парікань не мусило б і бути, все у межах можливого для його дружини зроблено, Маргарита, а разом і майор з капітаном їй залишилися ним задоволені. «Я можу почуватися вільно, можу почуватися товаришем, котрий чесно викопав свій дружній, офіцерський обов'язок і котрому ніхто більше не пав'язуватиме подібних доручень. Ми з нею незалежні люди, нас об'єднує тільки умовність, існування третього, який за кілька днів прибуде і візьме на себе клопоти, клопоти родинні... Я ж можу відкланятися будь-коли, звільнити її від своєї присутності і себе від неї, чим огордити обох від різних пересудів... І, звичайно ж, невідоме ставлення третього — Василя — до надмірних запобігань друга перед його дружиною. Так, надмірних, бо все має свої чітко визначені межі і нікому не відомо, який ревнивець Гулак. Ревнивці не потребують доказів: вони

самі себе переконують у тому, що явно суперечить їхнім переконанням...»

— Маргарито, даруйте, я мушу вас покинути,— озвався Ігор холодно, повільно і твердо, коли вони спинилися перед входом до гуртожитку.

— Щось нагальне?

— Саме так. У мене на завтра політ, і дещо слід було б з'ясувати. Я йду до механіка.

— Розумію, я вас розумію,— швидко погодилася жінка.— Коли чекати на вас?

— Відпочивайте. Я ще сам не знаю, на скільки затримаюся. Відпочивайте спокійно. Я подбаю про те, щоб вас не тривожити.

Вона покірно схилила голову. Коли піднялася сходами до вхідних дверей, обернулася, привітно всміхаючись. Він відповів їй вимушеною, але широкою усмішкою. Маргарита зникла за скляними дверима, й Ігор полегшено зітхнув, ніби на цьому кінчилася його несподівана місія. Ще не знав точно, куди мусить іти, але напевне знав, що кудись таки йти повинен. І насамперед туди, де можна було б відпочити перед польотом, перед відповідальним завтрашнім вильотом, на який його запланував командир ескадрильї. Обліт учбового літака після заміни двигуна майор міг доручити комусь із старших, досвідченіших, ніж Топала, льотчиків, аж ні, доручає саме йому, і це знаменно. Це — іспит, іспит молодого пілота на витривалість, на виучку, його готовність до складніших завдань, до повної самостійності.

Лейтенант не підозрював навіть, що вибір припав на нього не з доброї ласки майора, а з наполягань нового командира полку, котрий іще сам нещодавно вважався замолодим для високих посад і якого, за порадою генерал-майора Супруна, було висунуто на нову командну висоту. Комеск неохоче погодився з підполковником, проте бажав Ігореві щасливого польоту, вбачаючи в цім завданні, як і в усіх інших, піднесення всієї ескадрильї і його самого. Майор наперед співпереживав, можливо, більше, ніж сам Ігор, який над цим не дуже замислювався завчасно, у вихідний день, коли попереду була ще сила-силенна часу, що належало використати згідно з потребами молодого неврівноваженого серця.

Врівноважувалося воно, як йому здавалося, лише в обіймах дівчиська, що потрапило на очі зменацька, як зменацька опинилося у їхньому гарнізоні, де дівчина найнялася кухаркою матроської їдальні і де обрала собі захи-

стом від невідступних солдатських зазіхань його, лейтенанта, котрий умів невтомно і красиво її розважати. Водночас розважаючись і сам, умів викликати не тільки її прихильність, а щось іще більше, те, про що вона, ніяковіючи, чула від подруг та від чого щоразу нітилася, соромливо опускаючи потьмянілі очі, коли він пригортав її і дозволяв нескромні пестощі. Дівчина подобалася йому ще й тим, що не докучала ніякими домаганнями, мовби все колись мало влаштуватися самохіть, сприймала їхні стосунки такими, якими вони були насправді. Теплими вечорами Ігор забирав її з танців чи кіно і вів кудись якнайдалі, до моря, де вони довго просиджували на крутосхилі, обійнявшись і втопивши погляди в безмежну синю далечінь. Йому, молодому й дужому, подобалося триматися за її тонкостан, відчувати тендітність її тіла, тамувати чоловічу спрагу цілунками у трохи солонуваті вуста, доки вона не почне, звиваючись у його руках, задихатися і врешті-решт, ніби заново впокорена, спливати стогоном і німіти. Дівчина всю весну і літо лишалася для Ігоря незамінним джерелом душевних надбавь,— наставав час серйозно замислитися. Та він зволікав з розв'язкою, не певний, що це не якесь запаморочення, саме кохання, той випадок, коли жінкою не пересичуються і щоразу знаходять у ній нові привабливі риси, коли вражають не її надмірна краса й інтелект, а щось природне, притаманне саме їй. Вона передусім була створена для любові, що творить сім'ю і потім тримає на собі за будь-яких умов, тримає без парікань і без втоми. І сама ще не усвідомлювала цього свого призначення, не цінувала його і кривдила себе, затамивши, що бравий пілот-офіцер ніколи з нею не одружиться, що до їхнього кохання його приголублювали інші, досвідченіші жінки, з якими він згодом легко розходився, так, як і зближувався. Дівчина не могла передбачити, але відчула інтуїцією, що їй належить спинитися, їй, а не Ігореві, котрий уже ніколи не покохас її так, як вона здатна кохати його. І дівчина, з глибокою раною у серці, зважилася дати згоду на шлюб іншому офіцерові, котрий готував літаки до польотів і який мав перебиратися десь на схід до нового місця служби, де жіноча чарівність багато чого важить, якщо не все. Технік знав про її зв'язок з Ігорем Топалюю, вона ні в чому не крилася, проте заздалегідь пробачав усе, бо вірив, що це цільна натура, що вона віднаїде в ньому те, чим захоплювалася в Ігореві. Сердечний, насправді увірував, що дівчина здатна колись призабути свого найпершого й наймилішого, що

все відходить у непам'ять. Він не міг знати, що радість — і в стражданні, що цієї гіркої радості жінка буде зазнавати впродовж довгих літ, навіть тоді, коли для Ігоря зітруться її невиразні риси...

Хазяйка квартири, у якої та наймала кімнату, сповістила про несподіваний від'їзд квартирантки з помітним сумом, здивувавшись Ігоревій необізнаності і байдужості, певна, що він не смів, не повинен був поступитися комусь іншому такою дівчиною і що з роками все-таки усвідомить свою непоправну втрату. Жінка стояла в старенькій куфайці, кирзових чоботях, запнута картоато хусткою, стояла зі штиковою лопатою, якою перекопувала палісад, і пильно, проймаючи гостя наскрізь, вдивлялася у зблідле обличчя Ігоря, не дорікаючи йому ні в чому і ні про що не розпитуючи. Вона, напевне, була втаємничена в їхнє кохання, і тут не обійшлося без її порад. Ігор попросив вибачення за те, що потурбував, і, не озираючись, побрів назад до гарнізону, ошуканий самим собою. Спершу ніяк не годен був збагнути, як це сталося, чому? З нею він не бачився тиждень-два, все було як завжди, може, навіть і краще, і раптом?..

Ігореві нелегко було себе переконати, що все сталося так, як мало статися, що його відмовчування, коли дівчина забалакувала про їхнє майбуття, бентежило її, що їй хотілося ясності, не влаштовувала роль коханки, і вона зважилась на те, на що ніколи не зважився б він сам. Однак Ігор ніяк не погоджувався залишатися в становищі покинутого, цього з ним раніше ніколи не було. Мусив зізнатися, що в усьому винен сам, що засуджувати її гріх, як гріх було б користуватися її слабкістю — жіночою податливістю, розглядати її, як додаток до себе, об'єкт для задоволення своєї непереборної потреби в любові. І не підозрював, що в ньому сидить, живе, розповивається ненаситний егоїст, честолюбець, котрий, заради заспокоєння власної пристрасті, ладен не помічати чужих болей, чужих сліз. А дівчина плакала не раз, і він мусив її заспокоювати, улещувати, застосовувати весь свій словесний арсенал. Вона затихала, начебто була згодна знову й знову коритися його волі, пливати з ним і далі за течією, — не знала, хто з них має рацію, а хто ні, бо ж у всьому виходило, що він правий, а їй лишається тільки винитися. Це не могло тривати вічно, вона подорослішала, розсудила по-своєму і рішуче звільнилася від любовного гноблення.

Ігор повертався в гарнізон геть замучений ревністю, якої раніше не знав, відхилив, як таку, що чимось нагадує за-

здросі чи ненависть і якої йому все-таки судилося зазнати. Зазнати і відчуті спустошеність, що вона лишає після себе. Ні Маргарити, ні когось з ескадрильї не хотілося бачити, і він уперше подумав, куди б себе подіти. Але ж спав вечір, годилося зайти за Маргаритою, провести її до кают-компанії, куди вона ніколи б не зважилася зайти сама. Молода Василева дружина, відіспавшись і належно причепурившись, стріла його зі стриманою радістю, так ніби чекала не чиеїсь, а саме його появи. В кімнаті, де він стільки витратив часу на прибирання, все було заново переставлено і підметено, розкладено на нові місця згідно з жіночими уявленнями про кімнатний затишок,— Ігор звернув на це увагу, але промовчав, неначе йому було байдуже, що і де стоятиме після нього. На його пропозицію піти до кают-компанії Маргарита згідливо кивнула, поглянула на себе в люстерко і, ніби ненароком, зауважила, що фільм «Смужка нескопєних квітів» в Будинку авіаторів — нова кінокартина, і вона була б не від того, щоб його подивитися. Ігор буркнув щось собі під ніс, та враз, схаменувшись, сказав, що йому також було б приємно піти разом із нею на повий фільм. «Він зі мною не зовсім щирий,— подумала Маргарита,— проте намагається бути таким. І пехай, з ним не занудьгуєш». — «Вона надто чванлива,— подумав Ігор,— та яке мені до цього діло!... Я терпеливий... Гулакові буде гірше». І несамохїть порівняв Маргариту з тією, яку втратив і яка вже була від нього недосяжно далеко. І тут знову відчув, як боляче щемить під серцем а чи й у самому серці, в його найвразливішому, найчутливішому куточку. Ігореве сум'яття передалося Маргариті, вона винувато пробачилась. «Якщо вам не хочеться в кіно чи ще кудись, я не наполягаю, не силую. Я готова перебути час у гуртожитку»,— і в її словах, у голосі він не вловив нотки гіркоти, а надто чванливості, в якій її запідозрив. «Чого там роздумувати,— відповів, коли виходили на вулицю,— коротати вечір в кінотеатрі, звичайно ж, приємніше, ніж у чотирьох кімнатних стіпах. Надійде осїнь, і ви з Василем іще насидитесь». — «Ваша правда, Ігоре»,— зітхнула Маргарита, а він знову подумав, що його любов завжди визнавала за ним рацію і ніколи не наполягала, щоб визнати її за собою. «Про жінок завжди знайдеться сказати чи подумати щось нове, поки хоч одна з них залишиться на земній кулі... Їм приємні залицання, навіть ті, що вони відхиляють».

Вони сиділи за тим самим столиком, що й обїдали, і їх обслуговувала та сама, закохана в Ігоря, офіціантка.

Дівчина була також чимось знічена і неприховано сумна. Як і Маргарита, Ігор добре це бачив, але не зважувався зачіпати її, на протипагу Маргариті, яка, вибравши слухну хвилину, запитала: «Даруйте, Келю, що з вами? Втомилися чи образив хтось?» — «І те, й друге». — «А чи не хотіли б ви піти з нами в кіно?» — зірвалося з вуст Маргарити. Сказала і пошкодувала, що до цього не порадилася з Ігорем. На Ігоровім обличчі не відбилося ні осуду, ні схвалення, його не обходило, кого гостя запросить іще, він мав зносити все без ремства і доповіді Василеві, що шлюбна дружина — це не що інше, як зашморг на шні, і Ігор не поспішатиме нею заводитися. «Ви невдоволені, що я її запросила, цю Келю?» — тихо запитала Маргарита, помітивши тінь на його обличчі. Він лише здвигнув плечима, ніби ствердив її здогад. «Чиніть, як знаєте, — мовив перегода з усмішкою. — Я на службі, несу караульну службу». — «Як так?» — «Караулю дружину друга». Для неї ці слова прозвучали образливо, але Маргарита вдала, ніби не розчула їх чи не надала їм значення. Вона встигла проголодатися і знай прихвалювала біфштекс із свіжої яловичини, смакувала їй і кава з молоком та тістечком, якої випила дві чашечки. Маргарита осміліла в кают-компанії і вже привітно відповідала на побажання «смачного» знайомим офіцерам, які їй запам'яталися.

В Будинку авіаторів Ігор чомусь почувався напружено, перебуваючи в товаристві двох молодих жінок, до яких він фактично лишався байдужим, просто «ніс караульну службу», та й годі. Намагався не помічати допитливих поглядів офіцерських дружин на нього і його компаньйонку, особливо на Келю-офіціантку, що цвіла червоною ружею обік Ігоря. Лейтенант-ферт, за якого вважали Ігоря гарнізонні паречені, в цей час переживав у душі всю гіркоту невдач і прагнув показати на людях, що йому цілком випадково випала місія опікуватися чужою дружиною та офіціанткою, яка, з погляду місцевих інтелектуалок-вродливиць, ніяк не пасувала генераловому синові. Міщанські уявлення, але ігнорувати їх у гарнізоні ніхто не зважувався. Ігор на всі питання, з якими зверталася Келя, відповідав неухажно, не до ладу, чим виявляв свою ніяковість, і ледве дїждався третього дзвінка, що сновістив про початок сеансу.

Тільки тоді, коли вимкнули світло і настала темрява, в якій ніхто не міг його критично розглядати, Ігор начебто заспокоївся і, зручніше вмовившись у кріслі, вільніше відчув себе поміж своїх дам. Іноді його поривало зауважити, що сценарій, за яким знято кінокартину, надто викривлює

оригінальний твір, не чітко доносить авторську думку, що він, Ігор, прихильник цього твору, хотів би бачити на екрані зовсім не те, що показують кіномитці, але стримувався від будь-яких коментарів, помітивши, як беззастережно сприймають фільм Маргарита з Келею, і розсудивши, що йому ліпше помовчати. І мовчав, не відмовляючи собі в задоволенні інколи звертати погляди на своїх дам, дивуватися їхньому щирому жіночому співпереживанню екранних подій. Йому, юнакові кмітливому, мимоволі думалося, що він, мабуть, передчасно зчерствів, став розумкуватим циніком і ще кимось таким, кого неможливо довго любити, але легко зненавидіти. Відчув до себе жалість, покинутого коханою і наче на глум посадженого поруч нелюбої дівчини, такої безпечної в житті, зате в цю мить схвильованої до знемоги кольоровими кадрами на миготливому кіноекрані; схвильована і не помічає, як він час від часу поглядає в її бік, ніби хоче впевнитися, що її невибагливі риси — ніжний профіль з кирпатеньким носиком, з пухкенькими вустами та коротеньким підборіддям — є не що інше, як прикмета справжньої слов'янської вроди і що її анфасом та профілем могла б пишатися не одна вишукана жінка. А простачка Келя не пишалася і обходила її з нею немилосердно, судячи з того, як фарбувала довгі її над прозорими очима та молоді свіжі губи.

Якоїсь миті, заповнена перебігом екранних подій, Келя була прихилилася до нього, та Ігор, відчувши її гаряче дихання і немилостиве биття серця, параз випростався, знову набрав поважного вигляду, — хоча цього ніхто не міг бачити, — взяв її маленьку ручку в свою і відхилився, чим дав дівчині зрозуміти недоречність подібних пестощів у кінозалі. Вона сіла рівніше, й Ігор відпустив її руку, відпустив обережно, нітрохи не образивши дівчини, котра, напевно, не звикла до подібної делікатності, можливо, стикаючись більше з нічим не обмеженими домаганнями, з грубою силою, до якої вдаються чоловіки, силою, що ламає солону і жінок.

Маргарита Гулак також невідривно пильнувала за екраном і навіть замружилася від електросвітла, яке спалахнуло по тому, як скінчився фільм. Глядачі неквапом підводилися, рушали до виходу, й Ігорю було приємно, що його особа вже нікого, здається, не зачіпала. Маргарита і Келя пірнули в гущу людського стовнища, й Ігор несамохіть трохи відстав од них і вже на вулиці змушений був роззиратися, шукати очима. Проводжати Келю без Маргарити Ігор вважав непристойним і змовив гостю пройтися з ними.

Маргарита погодилася, хоч насправді їй було вельми приємно, що чоловіків друг не полишив її самотньою в цім незвичнім гарнізоннім селищі, де все для неї видавалося ззовні несприйнятним і де їй судилося до всього звикати впродовж десятків років. Ігор ішов посередині, між своїми дамами, і підкреслено ввічливо звертався до них почергово, звертався так, щоб ні тій, ні другій не було складно з відповідями, щоб порушена тема відповідала рівневі їхніх знань і не здавалася комусь із них нецікавою. Проте не міг відмовити собі у задоволенні пофілософствувати про любов і людську душу, на що Маргарита зауважила, що вони, жінки, краще вміють відчувати душі чоловіків, ніж чоловіки вести мову про це. Й Ігор із нею погодився, погодився на словах, маючи на думці протилежне. Він і потім погоджувався з нею в усьому, поки йшли до квартири Келі, а відтак поверталися назад, до себе в гуртожиток. Маргарита помічала, що він трохи кривить душею, але їй було приємно, що не заперечує, не прагне будь-що стояти на своєму. Саме із цього вона й виснувала, що її Василь, замкнутий у собі, не міг не обрати в друзі Ігоря Топалу, свого антипода, велемовного і тямущого хлопця, галантного, природно вихованого, чим не захоплюватися, надто жінкам, ніяк не можна. І коли Маргарита сказала про це, що власне могло об'єднувати його з Гулаком, Ігор також не заперечив, але згодом нагадав Джона Локка, який стверджував, що в погано вихованій людині відвага стає грубістю, ученість — педантизмом, дотепність — блазенством, простота — неотесаністю, а добродушність — лестоцями. Всього цього він не зносив змалку і завжди не зноситиме в людях. Вона погодилася і запевнила, що їй самій подобаються його принципи, що в них закладена суть справжнього людинолюбства, що це і є критерій всього, чим живеш і чим прагнеш жити.

Непевність у своїх можливостях і в знаннях виникає згодом, з бігом літ та з набуттям достатнього досвіду. Лейтенант Топала не мав ніяких сумнівів, твердо вірив, що обліт учбового винищувача він проведе якнайкраще і комескову довіру виправдає неодмінно — службове доручення лестило його честолюбству. Й Ігор тихо, щоб не розбудити Маргарити, яка неспокійно спала ніч і тільки під ранок поринула в глибокий сон, зодягнувся і пішов на аеродром, де папувала незвична для авіаційного гарнізону ранкова тиша. Де-де світилися в досах оранжеві квадрати вікон,— офіцери і надстроковики збиралися на службу. Тополі й акації стояли недвижно, на безвітрі не сте-

путься жодною галузкою, жодним листочком. Десь у степу по-літньому яскрів схід, але сонце все ще ховалося за обрієм і нічна прохолода повсюдно висіла довгими синіми тінями.

Перекинувши через плече планшет, Ігор попрямував до стартового будинку, де міг передусім стрітися з командиром ескадрильї і доповісти про свою готовність до польоту, а відтак і пройти всі неодмінні передпольотні процедури, медичний огляд. Комеска в стартовому будинку не було, майор іще не з'являвся, зате в затишній кімнатці відпочинку вже сиділи генерал-майор Супрун, командир полку і керівник польотами, щось жваво обмірковуючи. Поява Ігоря Топали змусила їх урвати розмову, але ніхто з них не виявив ані найменшого невдоволення його приходом, і всі троє приязно відповіли на його статутне вітання. Ігор хотів був відразу ж і відкланятися їм, зачекати свого командира надворі, але генерал Супрун випередив його: «Що ж це ви, лейтенанте, не пристаєте до гурту? Не бажаєте доповісти начальству зміст свого завдання? Сідайте з нами і доповідайте. Сідайте!» По тій мові вказав на вільне крісло. Останнє слово прозвучало як наказ, й Ігореві нічого не залишалось, як відповісти флотським «єсть».

Комдив ґрунтовно розпитав Ігоря про зміст завдання й, упевнившись, що завдання ним гаразд з'ясоване і продумане, щиро побажав успіху, завбачливо застерігши від самовпевненості та непотрібного молодецтва. «Техніка взагалі не терпить до себе зневажливого ставлення, навіть від майстрів вищого пілотажу», — зауважив насамкінець генерал, пеначе лейтенант Топала вже грішив у повітрі цим самим молодецтвом. Застереження не було образливе, й Ігор вислухав його серйозно, вступивши проникливий погляд світлих очей у генерала, чим неначе запевнював Супруна, що для нього, Ігоря, це зараз найперша турбота, що він подбає про те, щоб ні на йоту не відійти від настанов. «В авіації ніяких дрібниць не було і не буде, небо не терпить недбалості». Своїм «так точно» Ігор ствердив, що всі настанови він уже взяв до уваги і докладе всіх зусиль, щоб у польоті зарекомендувати себе якнайкраще. Запевнення лейтенанта переконали тих, хто був присутній у стартовому будинку, що так воно і є, що молодий льотчик цілком готовий до виконання завдання. І йому дозволяють іти до літака, туди, де вже з півгодини, як висаджено в повітрі застояну аеродромну тишу, де грізний гул турбін уже змітав із злітної смуги залишки степової сонливості, де один по одному відривалися з бетонки перехоплювачі і десь на околиці селища, над морем, ішли в ранкову

холодну вись. А тим часом через гучномовці метеорологи повідомляють, що в районі полігона спостерігається грозова хмарність, і це повідомлення покладає на всіх пілотів додаткову відповідальність, на Ігоря передовсім; і якби командир ескадрильї на поліг на тому, щоб відкласти його політ, Ігор не настоював би, та майор знову згадав про інструктаж, повторив сказане раніше й офіційно дав йому розписатися в листі обльоту, який поклав перед ними заступник командира по інженерно-авіаційній службі. Ігор підмахнув лист не глянувши, з поваги до підписів інших, більш авторитетних, ніж він, товаришів,— зрештою йому і тільки йому буде надано право записати після польоту всі завваги експлуатаційникам, завваги, яких їм ще досі не роблено. Й Ігор звиряє стрілки годинника і надіває гермошолом. Діставши від командира ескадрильї «добро», піднімається по сходнях у кабіну літака, запускає двигун і вирулює на старт. Керівник польотами, сидючи за пультом управління під скляним ковпаком командного пункту, натискає кнопку. Спалахує зелене вічко світлофора на старті, й Ігор, ввімкнувши форсаж, спрямовує винишувач уперед,— слідом за ним стелиться по білястій смузі бетонки густа попеляста в'язь спрацьованих газів: за кілька секунд Ігор побачить сонце, ще нікому не видне на аеродромі.

Піднесений настрої не полишив Ігоря і після того, як літак повис над синьою просторінню моря, де білими баранцями скипали хвилячки і линули до берега. На «спарці» він уперше літав разом з інструктором-капітаном, ще в училищі, перед випуском. Літак набрав потрібну висоту, і капітан сказав, немовби попередив: «Увага, я зараз вам покажу декілька фігур простого і складного пілотажу». Ігор ще не встиг відповісти капітанові, зосередитись, як раптом земля опинилася над головою, а відтак побачив її зліва від себе, потім справа. Його то втискувало в крісло, то неначе викидало з літака, але, як не дивно, це йому сподобалося. Він зазнавав якогось особливого душевного піднесення, і крізь радісний гуркіт двигуна вчувався чийсь переможний марш а чи й відома Ленінградська симфонія Дмитра Шостаковича. Сповнений звуками симфонії, політ ураз скінчився для нього, як тільки інструктор мовив: «А тепер візьміть управління на себе». В Ігоря все похололо всередині. «Даруйте, товаришу капітан, а чи... зможу?!» Інструктор мовчав, ніби не почув його схвильованого запитання. «Так,— обізвався за хвилину,— так, так. А тепер зробіть крен уліво. Чудово. Сміливіше. Он як вас слухається машина, прекрасно слухається». Після призем-

лення, коли Ігор залишив кабіну і побачив злітну смугу, над якою клубочилось гаряче марево, прислухався до тиші, порушеної тільки співом жайворонка, він відчув усім своїм єством, що вже надовіч зріднився з небом, що небо є не що інше, як продовження землі, а небесні дороги — продовження земних. Знав: щоб стати справжнім льотчиком, належить ще багато чого пізнати, подолати чимало труднощів, але те, що його вибір авіації — не випадковість, відкрив для себе з радістю. І тут він почув від інструктора, що не буває двох однакових польотів, як немає дня, що повторював би день учорашній. «І відкриваються нові обрії тим, хто піднімається вгору, хто прагне висоти і ніколи нею не задовольняється». Начальник училища, батьків фронтний побратим, вручаючи Ігорю лейтенантські погони і диплом у день випуску, сказав: «Ось вам і тривале відрядження». — «Куди?» — не зрозумів Ігор. «У небо», — посміхнувся генерал... Проте дорога в небо має свої складнощі, підступні вибоїни виникають несподівано з власної вини, виникають навіть там, де на них ніяк не сподіваєшся. Ігореві ніколи не забудеться його необачність на цьому літаку, коли напровесні, перед польотами, молоді пілоти проходили тренаж й Ігор набрався сорому. Вони тренувалися на піднятому на «козелках» літаку, опановували аварійний випуск шасі. Ігор тричі намагався їх випустити, а вони не виходили. Технік «спарки» стояв блідий. Лейтенант Топала безжально шмагонував його дошкульним закидом: «Літак не гарба, товаришу прапорщик! Його готувати слід...» Технік не обмовився жодним словом, мовчки сам сів у кабіну, потягнув одну, другу скобу, клацнув замками — і стойки вийшли! Знову шасі прибрано — знову клацання замків на випуску. Прапорщик прибирав і випускав шасі стільки разів, скільки треба було, щоб переконати командира ескадрильї та молодих лейтенантів, що літак до занять ним підготовлений належним чином. Залишивши кабіну, технік відкликав Ігоря вбік і висловив йому все, що вважав за потрібне. І тільки ще одна людина, комеск, знала, про що йшлося між ними. Того разу майор усунув Ігоря від запланованого польоту, усунув, потерпаючи, що лейтенант наскаржитья батькові-комдиву, але він не наскаржився, перетерпів усю свою гірку образу.

Можливо, саме через це майор і доручив йому облїт учбово-тренувального літака, — надто вже затяглася Ігорева неприязнь до техника, котрий не подарував образи. Топала не подумав, не замислився над тим, що йому самому не вистачає потрібної гнучості у стосунках з рівними і ниж-

чими за званням колегами. Коли він згадав про своїх товаришів, які промайнули перед ним однією шерегою, риси прапорщика Марата Калича немовби застопорилися перед очима, заступили прилади, відбилися у їхніх шкалах поміж стрілок, знаків, цифр, й Ігор мимоволі протер рукавичкою відображення техніка на приладах.

Власне, чим завипив Калич перед ним, Топалою? Тим, що викрив у присутності командира ескадрильї Ігореву легковажність перед польотом, змусив знову сідати за підручники, інструкції та настанови і вислуховувати майжорів відмови, коли йшлося про дальні перельоти, на яких уже побувала більшість Ігоревих ровесників, повсякчас ходити в невдахах, коли всі це розуміють не гірше, ніж він сам, але ніхто не висловить співчуття. Все у подальшому залежало тільки від нього самого, й Ігор знову й знову сідав за книжки, випрошував собі дозвіл на додаткові тренування на землі, шліфував свої навики. Він не гребував навіть вивченням теоретичних викладок, зроблених для літальних апаратів, чим немало дивував не лише Василя Гулака, а й усю ескадрилью. Поширилася чутка, ніби Ігор готувався до вступу в академію, і ця чутка здавалася командирові ескадрильї вірогідною. Може, тому комеск уперто стояв на своєму і не довіряв лейтенантові того, що йому вже було довірено дипломом.

І раптом цей політ! Ігор знав, що після його виконання для нього, Топали, багато чого визначиться надалі, і він уже ні в чому не попускатиме собі, щоб уберегти свою честь, репутацію, своє реноме льотчика. Ця думка заступила всі побічні думки, й Ігор уважно переглянув показники приладів, перевірів стан тумблерів та важелів і заспокоївся — до нього повернулися піднесення, певність. Літак ішов на висоті дев'ять тисяч метрів і мав ще набрати дві тисячі, а потім, по команді з землі, почати повільне зниження. «І відкриваються нові обрії тим, хто піднімається вгору, хто прагне висоти і ніколи нею не задовольняється».

Море і небо злилися водно, горизонт ніби змазався, вкрився синявою імлою. Ігор добре пам'ятав непорушне правило морських льотчиків: у польоті над морем довіряти лише приладам і тільки їм, бо ж емоції, почуття, враження, власні очі можуть підвести. Ввімкнувся приймач, і почувся голос керівника польотів: «Нуль-двадцятий, я — «Гавань», як перебігає політ?» — «Все гаразд, політ перебігає нормально. Висота...» Його дослухали до кінця і тут-таки нагадали, щоб не захоплювався і повертав назад у зону. Ігор ствердив прийом вказівки, і земля відімкну-

лася. Він дав літакові змогу пройти ще трохи по прямій і набрати встановлену висоту.

Десять за хвилину-другу, коли стрілка висотоміра заколивалася над цифрою одинадцять, двигун винищувача несподівано заглух. Ігор спершу не повірив у це, якесь мить був у полові сумнівів, потім, без паніки, без страху, почав міркувати: що сталося? Був переконаний, що не припустився помилок, через яку б могла зупинитися турбіна. Він не схибив, не міг схибити. То що тоді, в чому притичина?.. Доповісти землі? А чи не витлумачить хтось це його донесення як передчасне панікування?.. Ігор натиснув на кнопку запуску, але двигун не послухався, не ожив. Літак по троху втрачав висоту. Натиснув кнопку вдруге — турбіна німувала. «Рано, ще рано, — сказав він собі, — треба зачекати до зниження у щільніші шари атмосфери». Він песамохить став утрачати самовладання і за кілька секунд знову взявся запускати двигун. Літак здригнувся — турбіна обізвалася, і машина одразу, як і перше, стала слухняною. Але чому ж у роботі чути якісь незвичні сторонні шуми? Що з турбіною? Чому саме його, Топалу, треба піддавати жорстоким випробуванням? Чому саме його, чому? І на очах мимоволі виступили сльози. Ігор ввімкнув передавач, доповів керівникові польотами про самовимкнення турбіни і дістав дозвіл на посадку. Дослухаючись до стукоту в турбіні, усе-таки постарався посадити літак якнайкраще, зарулив на стоянку.

Сидів у кабіні і не зважувався зійти на землю. Першим зі сходнями біля нього опинився технік Калич. «Лейтенанте, дорогий, що сталося?» Ігор мовчав, не приховуючи погляду, в якому відбилися і його самовладання, і невисловлений докір, і схвильованість, щойно пережита ним. До нього бігли і бігли люди, питали про одне й те ж саме, а він лише знизував плечима. Та й що могла пояснити людина, котра ще не охолола після боротьби, пов'язаної з величезною напругою? Лейтенант лише кліпав очима, не сприймаючи того палкого захвату, що виявляли перед ним старші пілоти та аеродромники, все це немовби не обходило його, нітрохи не зачіпало молодого збудженого честолюбства. Він з трепетом чекав появи свого командира ескадрильї, майора, якому надано право винести остаточний вирок Ігоревим здібностям, льотній майстерності в незвичайних обставинах польоту.

Врешті надходить і комеск, також, як і всі, вкрай збуджений: обличчя у нього якесь темно-червоне, багровіше, піж звичайно, й очі поблискують жовтавим лютим вогнем.

З вигляду суворо-непримиренний, він усе-таки посміхнувся кутиками вуст і поблажливо поляскав виструнченого лейтенанта по плечі, наче цим жестом пробачав усі можливі прорахунки та недогляди. Ігореві здалося, що цієї миті майорова посмішка була знущальна, недоречна, що він уловив у ній ознаки комескового задоволення його невдатним польотом. «Ну що, орле сизокрилий, знову підрізав собі пера? І знову припустився передумови до льотної події, чи не так?» Ігор похнюплено мовчав. «Мовчите? То скажіть, яка тому причина, прошу?» Ігор глухо, через силу витиснув із себе: «Прилади об'єктивного контролю показують, товаришу майор». Комеск сховав знущальну посмішку. «Звісно, покажуть. Але я мушу знати від свого льотчика, що він думає...» — «Цього вам не скажу, не знаю. Вимкнувся двигун, і все». — «І все? Легке пояснення. Тільки подібним поясненням, як відомо, не відбутися. Більше нічого не скажете?.. Це на вас цілком схоже. Гадаю, тепер генерал Супрун врешті-решт переконається, що ви насправді собою являєте і на чийому боці... істина». Майор говорив якимось туманно, й Ігор не зрозумів, що саме комеск мав на увазі і в чому конкретно не погоджувався з ним комдив. Але з його слів було ясно, що цим польотом Ігор підтвердив комескові передбачення і спростував генералові твердження. Комескові, звичайно, було чого тріумфувати, пехай і був його тріумф із присмаком гіркоти та жалю. Майор звелів Ігореві звільнитися від льотних обладунків і йти до стартового будинку, щоб перепочити, заспокоїтися, а вже згодом бути присутнім на попередньому розборі. «Підготуйтеся до гострої розмови, лейтенанте, морально підготуйтеся», — сказав наостанку комеск, і в кутиках майорових вуст ізнову пробилася знущальна посмішка.

Двигтіла від літакового гулу суха земля, небо мережили інверсійні смуги, хмари відпливали на захід, навіть не покропивши степову просторінь, по-літньому смалило сонце, і польоти тривали. А Ігор ішов до стартового будинку і роздумував над тим, що це не просто збіг обставин, це — його вроджена невдатність, якої вже не спекатися і яка завжди стоятиме йому на льотному путі, що нікому не було вигідно випробовувати його волю у високому небі, а потім домагатися, аби він іще зазнав моральних, образливо-гірких, нічим не заслужених випробувань на землі. Коли б комеск знав, як Ігор дорікав собі за гадане пехлоїство, як картав і мучив себе, мучив дужче, болючіше, ніж спромігся б на це сам майор, нітрохи не замислюючись над тим, що рятував літак і все чинив за вищими законами

мужності! Він шукав свої огріхи, недогляди і ні разу не подумав про те, що заслуговував усіляких похвал й аж п'як не осуду, до якого одразу ж вдався майор. На це йому натякнув технік Марат Калич, котрий наздогнав Ігоря вже за стояшкою і пішов поруч нього. «Нічого робити трагедії, коли її не сталося. Слід у всьому докладно розібратися. Двигун після ремонту, всяке могло трапитись. А ви, товаришу лейтенант, врятували машину. Я вдячний вам...» — «Облиште, мені не до цього», — відмахнувся Ігор. «Надаремне гніваєтесь, надаремне, — примирливо мовив Калич, — випадок, який скінчився все-таки вдало». — «Про що ви говорите? — дратівливо, нітрохи не заспокоєний, відповідав прапорщиківі Ігор. — Від нас вимагають справної служби, а не подвигів чи... льотних передумов! Нікому немає діла до того, як я посадив машину, питання не в цьому... Прилади об'єктивного контролю покажуть усе, питання не в цьому. А в тім, що піднявся у повітря на несправному літаку, знехтував одвічним правилом: довіряй, але й перевіряй».

Роздратованість лейтенанта остудила прапорщика, і на його розпалілому лиці відбилася безпорадність. Калич уже не знав: чи непомітно від нього відстати, чи все-таки йти з ним далі. І він, власне, вже не ступав, а плентався поруч, надимаючи губи й остерігаючись забалакувати з Ігорем злову. Роїлися різні думки: що ж буде з ним, техніком? Що покажуть прилади об'єктивного контролю? І як поставляться до цієї події інженерно-авіаційна та експлуатаційна частини, що скаже заступник командира полку майор-інженер Число? Там, у Числа, все, там і вирішальне... слово. Щось подібне пекло й Топалу, хоча він міркував по-своєму, хоч його думки були пов'язані з колом інших осіб, від яких залежали інші висновки, висновки, що визначають його, Ігореву, спроможність як пілота, льотчика-винищувача. Він мовчав, мовчав і Калич, усе так само йдучи за Ігорем, готовий покласти на плаху свою голову поряд із головою лейтенанта.

Проте на командному пункті на них навіть не звернули уваги, — всі були заклопотані чимось іншим, не маючи часу і словом перекинутися. Як Топала, так і Калич одразу здогадалися, що сталося справжнє лихо, про яке вони дізнаються потім, але якого зараз їм знати ще не годиться. Де сталося: на землі чи в повітрі? Певніше, що все-таки на землі, — польоти не припинялися і злітали нові перехоплювачі, а керівник польотами звично сидів у своєму фотелі під скляним ковпаком. Його оператори і черговий

польотів також посідали на місцях за звичним розкладом, — все було, як завжди. Хіба що Ігореві вчувався запах горілого, що витав усюди, хоч ніхто нічого не палив і не було видно, щоб збирався палити. Прапорщик Калич зауважив, що запахи праху — погана прикмета, але лейтенант не надавав ніякого значення його словам, як узагалі не надавав значення всіляким прикметам та забобонам.

— Лейтенанте Топала!

— Слухаюся, товаришу капітан.

Козуб уже збігав на стоянку, розпитав про Топалу механіків і надгогнав Ігоря майже на порозі стартового будинку. Відкозирнувши, капітан належно відповів на його та Каличеве вітання і, витираючи хустинкою піт із чола, хотів був про віщось запитати зніченого техніка, але, відразу забувши, що від нього хоче, безнадійно махнув рукою і зараз же поспитав Ігоря про те, заради чого розшукував його майже годину. Як і сподівалися льотчик із техніком, замполіт не виявляв ніякого невдоволення ні ним, ні техніком Каличем, котрий приготувався до найнесподіваніших висновків начальства про свою особу і тепер чекав будь-яких з будь-чийого боку. Капітан був задоволений не ними, а кимось іншим. Хоч як він умів приховувати свої гризоти і болі, на його обличчі все ж відбилася і неймовірпа стурбованість, і прихована розгубленість, і печать не лише фізичного страждання, а й чогось іще глибшого, нерозважнішого. Очі капітанові були запалені, піби з безсоння, під ними понадималися сніп мішки, чорною щіткою на бороді і вилицях пробився заріст, якого піколи не помічали в завжди акуратного капітана.

— Ігоре Івановичу, ви навідувалися до гуртожитку?

— Ні, не мав часу, товаришу капітан.

— Негайно йдіть туди. І побудьте біля дружини Гулака. Подбайте про неї. Я знаю вас, ви, коли захочете, все зумієте. Дуже прошу подбати.

— А розбір? Комеск наказав чекати розбору. Чи ви ще не знаєте?..

— Розбір відкладено. Зараз ніяких розборів... Останньою радіограмою підтверджено, що пілота доставлено в госпіталь і що він виживе. Оператор, на жаль, загинув. Причин катастрофи поки що не з'ясовано. В горах була гроза.

Капітанова звістка приголомшила і Топалу, і Калича, — обидва стояли перед замполітом і лише бліднули. Врешті Ігор спромігся поспитати Козуба, про кого все-таки йдеться: про Василя Гулака чи про когось іншого? І чи не

закралася тут якась фатальна помилка, чи не допустився хтось із радистів випадкового недогляду, неточності, перебільшення, не скористався чиеюсь хибною інформацією? Він питав про свого друга, навіть не подумавши, що міг бути сам на його місці, що не полетів оператором тільки через погане ставлення до нього командира ескадрильї. Ігореві не спало і не могло спасти на думку щось подібне — дякувати долі, котра не полишила його і засліпила комеска, коли майор відмовляв лейтенантові у відрядженні, приборігши для нього випробування тут, на аеродромі, перед очима всіх. Капітан Козуб повторив свою гірку звістку, пославшись на повторну радіограму, бо ж попередній усі в полку не йняли віри, не квапилися дочасно ховати свого товариша. «Немає Гулака і вже не буде, лейтенанте. Небо ніколи не впокориться так, як упокорюється людині земля, на якій ми стоїмо обома ногами...»

Ігор не дослухав капітана, не дочув,— йому здалося, ніби хтось поблизу вистрілив, вистрілив і поцілив у серце, хоч самого пострілу не розчув. Він ще не дивився у вічі смерті, не був порапений навіть маленькою кулькою, але про рантову смерть уже міг розповісти,— виразно уявляв, що відчуває людина, в котру поцілено кулею, і не кудись там, а в самісіньке серце. «Болю немає, його не встигаєш сприйняти свідомістю»,— скаже він собі згодом. А поки що встояв на ногах, лише кров йому відринула від голови, аж у ній запаморочилося, і бліде обличчя видовжилось, як у мерця. Ігоря суцільним муром обступила глухота, він бачив, що капітан Козуб про віщось настійно твердить йому і Каличу, відчайдушно напружував слух, але так нічого і не розчув, ніби позакладало після пострілу невідомого стрільця і ні слова, ні півслова не доходило до нього. Та Ігор не спиняв, не перепитував капітана, тільки згідливо кивав та інколи тривожно зглядався з техніком. Уже пізніше, коли замполіт поспішив до політвідділу і вони вдвох залишилися на порозі стартового будинку, згадав про Василеву дружину, про молоду вдову, і що на нього покладено далі нею опікуватися, а він ще не знає, як поводитися і як вона сама поведеться. Твердо знав, що хай би там як, а має все знести стійко, як належить мужчині, знести сам і подбати, щоб його стійкість якоюсь мірою передалася і їй, Маргариті, Василевій Марго.

Очевидно, це йому велів і капітан Козуб,— а про що ще було казати капітанові, заступникові командира по політичній частині? Як і вони з Каличем, капітан сам був ошелешений, розгублений, щоб тверезо міркувати, як і чим

зарадити нещасній жінці. «Немає гірше, ніж рана, яку підліковують зверху, не витягнувши смертоносною стрілою... В ній-бо отрута! Тим часом ця стріла зовсім невидима, невидима зовсім. Як же зарадити?» А він же має рятувати Маргариту, хоча Ігоря ніхто і ніколи не навчав цьому. Нас багато чому не вчать, життя павчає всьому, — воно і твоя гімназія, і твій лицей, і твоя академія, всі твої наукові заклади разом.

Все, зрештою, минає, відходить... У полку менше і менше згадували Василя Гулака, а якщо ненароком, принагідно заходила про нього мова, то здебільше серед ровесників та близьких товаришів, котрі, бувало, почнуть гадати, що сказав би Василь про ту чи іншу подію, як він зреагував би на неї. Ігор начебто ніколи не згадував друга, мовчав і лише носив у собі, у найпотаємніших закутках душі, невиліковний біль, на який нікому не поскаржишся, який ні з ким не поділиш. Усе, що було з ним самим, начебто ніяк не відбилося в свідомості. Зовні Ігор був незворушний, мовби запрограмувався у своїх почуттях та реакціях, насправді ж тяжко перебаповував лихо, зносячи все, як належало знести не комусь, а саме йому. Він прийшов зі страшною звісткою до Маргарити вже тоді, коли над нею чаклували медики невідкладної допомоги, а в гуртожитку всі розмовляли тільки пошепки й упівголоса, ніби мали першої-ліпшої хвилини туди привезти самого Василя.

Ігор не полишав жінку до самого її від'їзду із Севастополя, до тієї миті, коли вдарив третій дзвін і лейтенант зважився на прощання поцілувати її в солоні від сліз щоки. Поцілував — і зостався німотно стояти на пероні, до поки поїзд не сховався за крутосхилом Корабельної сторони. Ігор залишався жити в тій самій кімнаті, яку колись вони з Василем уподобали для свого парубоцького життя. Все було, як і раніше, хіба що в кімнаті бракувало деяких речей, що їх забрала Маргарита. Ці речі належали Василю, вони стали для неї пам'яттю про нього. Стриміли цвяхи на стінах, де колись висіли люстра і гітара з блакитним бантом, — гітару Василь купив з ним у складчину ще курсантом і дорожив нею незвичайно. Як і фотоапаратом, якого придбав з першої офіцерської получки. Як і темносинім костюмом та лакованими черевиками, що йому довелося вдягнути раз-два, і то з Ігорових наполягань, коли виїздили в театр на виставу знаменитого столичного театру. А загалом Василь любив свої речі і, на відміну від друга, ставився до них дуже дбайливо й акуратно, до педантизму. Все залишалось, як і раніше, от хіба що тільки від-

пала почерговість у кімнатних прибираннях, і тепер Ігореві не доводилося з'ясовувати, кому належить засукувати рукави, братися за віник та швабру, — він сам, і ще ретельніше, підтримував чистоту й порядок у своєму житлі, не наче привабливістю кімнати компенсував усі службові замешки, що неодмінно мали призвести до бурі. Звільнений від польотів до з'ясування причин самовимкнення двигуна, Ігор інколи заходив до ангара, де стояла нещаслива «спарка», біля якої постійно вешталися фахівці летючої лабораторії, знаходив прапорщика Калича і розпитував, як і в якому руслі посувається розслідування. А посувалося воно зовсім не так, як він сподівався. Перший і наступний огляди літака на стоянці здійснювалися під наглядом майора-інженера, який одразу виявив пошкодження лопаток компресора. Чому так сталося? Встановити істинну причину аварії було б зовсім не складно, якби майор-інженер не спрямував розслідування у хибному напрямку, — він перший знайшов у турбіні підозрілі шматки стороннього металу, потай сховав їх у кишеню і ні слова не сказав про свою знахідку ні механікам, ні фахівцям летючої лабораторії, котрі прибули для визначення причин аварії. І хоч йому було все ясно, допитував Ігоря з упевненістю, напшовував на думку, що через неправильне руління або ухил під час розгону на злітній смузі у двигун потрапила якась тверда річ. Інженера підтримав командир ескадрильї, і за порадою капітана Козуба Ігор подав рапорт з переконливим обґрунтуванням непомилковості своїх дій на рулінні та зльоті. Зі свого боку інженер висунув нову версію: мовляв, на висоті льотчик не витримав заданого режиму польоту, що і призвело до зупинки двигуна. А забоїни на лопатках компресора — наслідок помпажу.

Виходило так, що Ігор — винуватець у всьому, що цілком улаштувало полкового інженера, особливо ж комеска, який спав і мріяв позбутися генералового сінка. Упертість, з якою Топала наполягав на потребі розібратися в істинних причинах події, командир ескадрильї вже сиріймав як лейтенантову затятість, небажання зізнатися у своїх промахах, у своїй невідготовленості. Ігор на зібранні льотчиків відмовився визнати свою провину і сказав, що лише справжня причина дозволить знайти правильний шлях до гарантування безпеки всіх польотів. «Невинуватий ви, — злісно визначив комеск-майор, коли Ігор навідріз відмовився підписати акт обстеження, — невинуватий і зарозумілий. Запевняю вас, лейтенанте, іще не раз обпечетеся. А напевне обпечетеся!.. В авіації, між ін-

шим, як усюди: є командири і є підлеглі, які мусять слухатися своїх командирів та начальників. Слухатися, лейтенанте, і менше огризатися. Саме цієї риси вам бракує. А батько ж був комдивом! Друг ваш, Гулак, не зазнав подібних вигод, а служив як! Приємно згадати». — «Істина — понад усе, товаришу майор». — «Істина? Чия істина? Ваша чи моя?» — «Вона для всіх одна. Двох не буває, не існує в природі. Як і двох правд... бо ж друга вже називається кривдою».

Майор усміхнувся кривою посмішкою і не став далі дискутувати з лейтенантом, котрого, за його переконанням, ні в чому не можна було переперти. Він знав усі свої переваги над лейтенантом і вмів використати ці переваги якнайкраще, не потерпаючи за службову кар'єру, що залежала від багатьох чинників. І пішов до штабу, до самого начальника штабу, щоб вилити підполковникові свою душу і виблагати у нього якоїсь поради та помочі, щоб позбутися лейтенанта-зарозумільця. А Ігор, підтриманий хіба що кількома співчутливими поглядами ровесників, полентався, мовби хворий, до себе в гуртожиток у свою кімнату, де все було, як і раніше. За винятком того, що не було Гулака, з яким він міг порадитися, а Василеве ліжко лишалося заслане чистою постіллю і ніхто не зважувався займати його. Ігор узяв з книжкової полиці томик поезій, приліг, спробував читати, але чомусь не читалось. Погортавши книжку, відклав. Лежав горілиць із заплющеними очима й обдумував, як поводитися далі, як йому чинити, і завжди спинявся на одному і тому ж рішенні: не відступатися ні на йоту, не піддаватися слабодухості, вистояти! В тому, що справної служби в цій ескадрильї не буде, поки командує нею майор, він уже переконався, але де ж вихід і в чому? Відпроситися на добу і поїхати до Севастополя? До Севастополя на пораду з батьком? А чи зрозуміє його, спна, генерал зі своїми залізними принципами, своєю бетоновою непохитністю?

На нього, молодого пілота, ще тільки лейтенанта без якихось заслуг, кинута тїнь, і спекатися цієї тїні майже неможливо. Й Ігор уже подумав, що найгірше — це службова невідповідність, звільнення в запас, а відтак пошуки собі місця десь у цивільній авіації. Він уже почав уявляти себе за штурвалом неодмінного над полями літачка, що висіває добрива або хімікати, літачка, який повсякчас злітає і знову котиться по землі, що перевозить десяток пасажирів від одного районного центру до іншого, пошту та місцеві вантажі і в якого завжди є вихідні та нельотні по-

годи. Він уявив себе потім командиром трансатлантичного лайнера, що здійснює важливий переліт з Москви до Нью-Йорка через Париж, і науявляв би ще бозна-чого, якби настійний стук у двері не примусив його повернутися до дійсності й підхопитися. «Увійдіть, прошу!» — похашливо відповів, прибираючи належного вигляду.

Прапорщик Калич, Марат Миколайович. Не треба було відзначатися спостережливістю, щоб одразу побачити його незвичайну схвильованість, нервову збудженість, що нічого доброго технікові не обіцяла і напевне була викликана якоюсь великою неприємністю, такою великою, що він уже не приховував свого поганого настрою. Схвильованість Калича заважала йому почати розмову, і він, повсякчас озируючись на двері, пеначе переслідуваний зграєю вовків, збирався з силами, щоб заговорити, заговорити про те, заради чого наважився потурбувати лейтенанта. Тим часом Топала вибачився за своє негліже й гречно припросив техника присісти на канапу, заспокоїтися. Калич присів, але зауважив, що не затримуватиметься, йому ніколи, до того ж не хотів би бути поміченим в Ігоревій кімнаті кимось із офіцерів їхньої ескадрильї. Топала сказав, що цієї пори, коли відбуваються польоти, мало хто заходить до гуртожитку, більшість офіцерів на аеродромі або в тренувальних класах.

Лейтенантові запевнення ніби трохи заспокоїли техника, хоч і після них він усе-таки позирав на щільно зачинені двері і завбачливо попереджав лейтенанта: все, що скаже йому віч-на-віч, — це гірка тасмниця і посилатися на нього буде непристойно для офіцера. Він і сам, як техник літака, щойно дізнався — майор-інженер Число виявив у турбіні пиматки стороннього металу і сховав їх. Коли ж комдив Супрун наказав розстикувати літак по експлуатаційних розняттях, то в фюзеляжі ремонтники знайшли уламок ключа з клеймом інструментального ящика, який записано за групою регламентних робіт, де пачальником не хто, як сам майор-інженер Число. Про втрату ключа раніше ніхто майорові не доповідав, і той одразу збагнув, що обнародувати цей факт — все одно, що визнати свою власну недбалість, заплямувати власну атестацію. Куди ліпше перекласти вину на них, лейтенанта і прапорщика, ще молодих та нерозважливих. А щодо нечесності, професійного недбалства, то кому, мовляв, колись спаде в голову запідозрити вельмишановного майора, визнаного фахівця? Так-то... До чого тільки не приневолить життя, надто в авіації! А ще, здається, і командир ескадрильї також на боці ремонтни-

ків і ладеп усю провину перекласти на них, лейтенанта Топалу і Калича. Йому, прапорщикуві, негоже домагатися правди, зате льотчикові годилося б постояти за свою офіцерську честь, взятися до справи принципово і вивести обох майорів на чисту воду... Калич замовк, і в кімнаті запала напружена тиша. Ігор стояв спиною до гостя і лише знизував плечима, мовби таким чином виявляв свій подив та свою неймовіру, приголомшений людським віроломством, якому, виявляється, немає меж.

Безперечно, технік мав рацію, нагадавши лейтенантові про офіцерську честь, яку слід боронити, відстоювати на всіх рівнях. Лейтенант ще не знав, у який спосіб боронять честь мундира за подібних обставин, на кого спираються, але те, що він не буде бездіяльний, що викличе на двобій обох майорів, не викликало в нього сумнівів. Вони ще поплачуться за це, за свою самовпевненість, за віру в безкарність.

Ігор стояв перед вікном і крізь шибви поглядав на злітну смугу, де злітали один по одному вишищувачі, а сам думав про ті часи, коли будь-хто з офіцерів міг кинути рукавичку іншому офіцерові і зітнутися з ним у смертельному поєдинку. Дуелі відійшли, втрачено чимало з того, що, крім погонів й еполетів, прикрашало особу офіцера, а повітні офіцерські кадри здебільшого пічим не вирізняються з-поміж загалу, хіба що уніформною, і їхня честь ґрунтується на повазі до армії чи флоту людей, котрі в кожному з них, військових, бачать насамперед захист і справедливість. Раніше з цими міркуваннями Гулака Ігор не погоджувався, але тепер пригадав їх і був недалекий від цілковитої згоди. Недаремне прапорщик дбає про конфіденційність цієї розмови. Ігор знайде, як викрити спекулянтів благородним офіцерським званням і як покарати їх, — тепер є суд офіцерської честі. Він іще вигадував би якісь покарання майорові-інженеру та командирові ескадрильї, якби Калич не нагадав, що варто з'явитися на стоянці і дізнатися про історію з ключем ще від когось і цим остаточно зняти з нього, прапорщика, підозру. Калич зараз піде в авіаційно-ремонтні майстерні, а лейтенантові радив би з'явитися біля «спарки» самому і поцікавитися у когось, де міг би розшукати техніка.

«Наївно, — озвався Ігор, — наївно, прапорщику. За своє благополуччя вам пережити нічого. А боротися за себе ви вмієте?» — «Боротися? З ким, з начальством? Хто виграв цю боротьбу?» — «Той, у кого чиста совість, друже». — «Не вдавайте із себе Доп-Кіхота». Топала пройшов до шафи, дістав чистого кітеля, випрасувані штани, начищені чере-

вики. «Саме нагода йти до генерала. Йти разом, удвох». — «До генерала... я не готовий, товаришу лейтенант». — «А до командира полку?» Калич лише похитав головою. Ні, йти в штаб він не погодиться. «То що, все... неправда?» Ігоря вже злила Каличева нерішучість. «Я не провокатор, я ваш друг», — промимрив прапорщик. «То чому ж пасуете перед підлістю?» Калич мовчав, приховавши від Ігоря очі, ніби розглядаючи під ногами стоптану і зіжмакану райдужну доріжку. На всі його доводи технік лише хитав головою або відбувався коротким «ні». «Пробач, Марате Миколайовичу, ти... або безпросвітний невіглас, або ж просто-напросто блягуз. Тоді сиди і скній. Скній до всесвітнього потопу. Щастя, як відомо, завжди на боці відважних». — «Народжений повзати — не годен літати». — «Слабовольний ти чоловік, Марате Миколайовичу». — «Сам знаю, — не суперечив технік. — Мені про це казали ще в школі. Якби менше про це нагадували...»

Здавалося, ще трохи — і він пустить сльозу. Суперечка між ними заходила у брехвиць, і вони вже не знали, як розійтись. Поява командира ескадрильї застукала обох знепацька, тоді, коли технік Калич готовий був скоритися настійним Ігоровим вимогам сідати до столу і писати рапорт на ім'я комдива про негідну поведінку майора Числа. Комеск нагодився тієї хвилини, коли Ігор Топала шукав у шухлядах чистий аркуш паперу, що міг би правити за офіційний: білий, незіжмаканий, пелінований і нічим не забруднений. Майорова поява до краю сполошила Калича, і він підхопився, заціпенів, мовби спіймавший на гарячому, тоді як Ігор відповів на вітання комеска чемним «здоров'я бажаю» й одразу ж не втримався, щоб не запитати навпростець з в'їдливою інтонацією, чим він зобов'язаний командиру ескадрильї такій високій честі, як відвідини його скромного житла? Єхидне запитання лейтенанта не зіпсувало чудового настрою комеска, якого так бракувало останнім часом амбітному майорові. Він проковтнув Ігорову гірку пілюлю залюбки і з піднесенням, яке не покидало його від часу приходу, відповів:

— Я ніколи не приходив до вас з поганими вістями, лейтенанте. Ви не помічали мого гарного ставлення до вас, а можливо, і не хотіли помічати, що саме по собі несправедливо.

— Чому ж, товаришу майор, дещо помічав, але вважав за краще стримувати свої почуття. Гніватися на начальників не заведено, не передбачено статутом. Тому-то, мабуть, солдати і носять у ранцях маршальські жезли.

— Не буду з вами патякати, вас не перевершити ні в словесних турнірах, ні в любовогах. Гаразд, порозумімося коли-небудь іншого разу. Сьогодні ж ви повинні бути в командуючого повітряними силами флоту. В штабі полку ца вас чекає відрядження.

— Єсть. Дозвольте запитати, товаришу майор?

— Будь ласка.

— Мене переводять за новим місцем служби?

— Не знаю, не знаю, лейтенанте, — заквапився комеск. — Ми з вами люди військові, все може бути. Наше діло виконувати. У ваших літах усяке переміщення треба сприймати, не вдаючись у жаль, аби тільки було небо і море. Чи не так, прапорщику?

— Звісно, товаришу майор. Не ми обираємо місце для служби, служба сама визначає для тебе місце.

— Слушно, — задоволено відзначив комеск і нетерпеливо поглянув на ручний годинник. Ігор також мимоволі поглянув на свій, хоча певно знав, що на лаштування йому треба не більше як десять хвилин. — Я піду, вас же, лейтенанте, попрошу не баритися. А ви, прапорщику, власне... чому тут, у гуртожитку, а не на стоянці? — немовби пригадав майор, уже виходячи з кімнати і взявшись за дверну клямку. Командир ескадрильї, здається, вперше пильним, допитливим поглядом зміряв Калича, що враз вишнево спаленів, ніби майор пенароком застукав його на чомусь недозволеному, непристойному, такому, що заслуговує на всіякий осуд. — Що ж вас привело сюди, коли не секрет?

Техпик стояв перед командиром ескадрильї виструнчений, готовий до будь-якої команди, і не зважувався навіть кліпнути, повести очима. А майор квапив Калича своїм пропикливим поглядом, паче відчув у його мовчазній готовності виконувати накази бажання приховати щось істотніше, що могло стосуватися і самого командира ескадрильї.

— То що, прапорщику?

— Підступність майора-інженера Числа. Спихати власну провину на льотчика — це щонайменше непорядно. Ми з лейтенантом це так не полишимо. Підступність і злочинність з офіцерським званням несумісні.

— Слухайте, Калич, — повертаючись од дверей, заговорив з погано прихованою тривогою комеск, — а ви переконані, що майор Число припустився злочину? Ви усвідомлюєте, чим пахне ваше звинувачення старшого офіцера? Ви усвідомлюєте чи ні? — Обличчя командира також набуло бурякового кольору, стало таке ж погрозливе, як і

його останні слова. У Калича не здригнувся жоден м'яз, лише по лиці перебігали багрові тіні та під коміром кітеля ходило ходором підгорля.— Усвідомлюєте, я питаю?

Раніше командир ескадрильї зім'яв би прапорщика, стер на порох, але цього разу відступився й дав Каличеві спокій. Він став переконувати лейтенанта не заводити подібних розмов у штабі до з'ясування всіх обставин справи,— в Ігоревім віці краще нічого не знати, не чути і дбати лише про наступну атестацію. «Шила у мішку не втаїти».— «Шила не втаїти, але до часу бити на сполох — теж не робить честі».— «Кому не робить честі? Прапорщиківі Каличу чи майорові Числу?» На це Ігореве питання командир ескадрильї не знайшов що відповісти. Йому взагалі не хотілося сперечатися з підлеглими, на його думку, безвідповідальними хлопчачками, для яких іще не існує нічого святого, гідного наслідування, шани. Проте майор, ще раз нагадавши лейтенантові, що тому слід негайно йти до штабу, з належною його рангові гідністю залишив кімнату, тихо, без грюкоту, причинивши за собою двері. Щойно в коридорі віддалилися майорові кроки, Ігор з прапорщиком зглянулися. Калич сказав, що комеск темер неодмінно розшукає майора Числа і розповість полковому інженеру про все вивідане — про змову молодих відчайдухів, льотчика і техника, які вирішили викрити службовий переступ. Та як би потім не винуватили Калича, він зуміє постояти за себе. Ігор Топала і собі запевнив товариша, що теж не має наміру відступатися, що коли Калич дав комескові урок сміливості та партійної принципиовості, хоч перед тим закликав до обережності, то у нього, офіцера, немає іншого вибору, як воювати з прапорщиком бік-о-бік до останнього. Ігор це сказав з пафосом — лейтенант піколи не відмовлявся від гучних слів. Звичка. А її вплив, як запевняв іще Вольтер, далеко ширший, ніж володіння природи.

Полк, як і ескадрилья, ланка,— єдине ціле. Цей свій незмінний принцип командир полку проголосив перед строем, коли знайомився з льотчиками, приймаючи на себе командирські функції, заступаючи генерала Супруна, котрий ішов угору з відходом Топали-старшого. Відтоді Ігор не раз бачився з новим комполку, але щиросердої розмови у них не було — підполковник відрізнявся від свого попередника тим, що багато часу перебував в оточенні своїх найближчих помічників і не вважав за можливе стрічатися з рядовими льотчиками, хіба що вряди-годи, зіткнувшись із кимось із них лицем до лиця, ронив неодмінні питання про здоров'я, про службу і таке інше, висловлював поба-

жання, ніби завчені із святкових вітальних листівок, і пезабаром нового командира полку льотчики потай уже називали Пасхальним гусаком. Ігор певної думки про підполковника не мав і не висловлював про нього ні поганого, ні гарного. І не з огляду на донощиків та наклепників, котрим нічого не важило все сказане ним переінакшити і витлумачити по-своєму, — до таких думок він ще не дозрів, — а просто не стикався з комполку близько і не мав що сказати.

Міцний у плечах, дещо повільний, начебто завжди втомлений, підполковник стрів його підкреслено люб'язно і з смутком у голосі, прибираючи з чола пасмо волосся, що вже сивіло, сповістив: лейтенанта Ігоря Топалу командування відряджає в іншу частину; доля йому приготувала крутий поворот у льотній біографії. Командир полку, звичайно, засмучений тим, що змушений віддавати одного з найкращих пілотів, але наказ педвозначний: направляти найкращих з молодих у морську військову авіацію, де відбувається щось схоже на революцію. З'явилися літаки вертикального зльоту, вилітають з палуби кораблів. То чому б не випробувати себе у новій справі? Підполковник помовчав, а відтак рубонув долонею повітря, неначе ця справа не обходила його самого: а чому б не випробувати себе? Звісно, буде важко, все там уперше, все слід починати заново, з азів. Але кому ж іще починати, як не молодим, обдарованим льотчикам, таким, як Топала?

В Ігоревій голові враз завирували і загусли, мов негашене вапно, різні сумніви, суперечливі думки. Щонайперше він подумав про море: що, власне, зв'язувало його з ним? По суті, пічого, хоча вважався морським льотчиком. Доводилося літати майже завжди над морем і бачити його збоку, — орієнтирів ніяких, море і небо злиті водно. Й Ігор засумнівався, чи погоджуватися, хоча, як запевнив комеск, відрядження виписане. Але ж відрядження — тільки напірець, а Ігорева згода — путівка на все життя. Вертикальний зліт — заманливо, та про такий зліт він лише читав, а побачити не довелося. Помітивши лейтенантову зніченість, підполковник співчутливо підбадьорив: «Ви не сумнівайтесь, ніхто не збирається вас силувати. Не поспішайте з остаточною згодою. Я знав вашого батька, бойового мужнього льотчика. Дозволяю поїхати до Севастополя і порадитися з ним». — «Вельми вдячний, товаришу підполковник. Батько порадить іти на пові літаки». — «Вірю вам. Це на нього схоже». Ніби ненароком, Ігор поспитав у командира полку думку комеска. «Комеск також радить

саме вас». — «Поспішає збутися?» — «Ви так гадаєте?» Ігор ствердно кивнув головою. Комполку спохмурнів. З його дозволу Ігор розповів про вранішню зустріч з прапорщиком Каличем, відвідини комеска, чим змусив підполковника знову замислитися. «Гаразд, — мовби підсумував їхню розмову командир полку, враз поважніючи. — Тоді здавайте всі справи і рушайте до штабу флоту. Розвести вас з майором по різних кутках якраз слухна нагода. Бажаю успіхів у подальшій службі. Щасливої дороги!» І подав на прощання руку, мовби відрізаючи його цим рукостисканням від рідного полку, від ескадрильї, від гарнізону. «Гарний хлопець, не зіпсутий, зовсім не такий, як про нього наговорено, — думав про лейтенанта підполковник ще довго після того, як зачинилися двері. — Втім, може, це для нього й краще, життєвий струс для молодого буває корисним. Усе ще попереду».

Ігор дістав своє відрядження і не знав, чи засмучуватися йому, чи радіти. Відчуття якогось внутрішнього невдоволення переслідувало його і потім, коли, врешті, опинився в заштатному морському містечку на курсах перепідготовки, де все, на перший погляд, начебто сприяло духовному відродженню, фізичному гарту. Знову, як і в училищі, лекції змінювалися лекціями, перед очима зарябіли на класних дошках формули і схеми. А нові наставники повсякчас твердили, що нову техніку з наскоку не подолати, літак — не гімнастичний кінь, одразу не перескочити, що тут, як лічильно-вирішальному приладу, слід брати до уваги немало різних чинників: швидкість корабля і свою швидкість, хвилювання моря, напрям вітру і всілякі інші, непередбачені для польотів, моменти. А Ігор, як і всі льотчики курсів, згорав від нетерпіння, коли ж розпочнуться заняття на літаках вертикального зльоту, ніби ці літаки все ще існували в кресленнях, у перспективі.

За осінніми хмарами й туманами спливли перші місяці, потім потяглися одпоманітні, овіяні солошми вітрами зимові, надто схожі один на одного постійними мжичками та сумовитою пасурмленістю, інколи з мокрим снігом і короткими зазимками, враз змінюваними сонячними весняними днями, що все павкіл роз'яснювали. Й Ігор виявив для себе: він усе-таки не просидів цей час даремно за партою, устиг багато чого пізнати нового і корисного. Одного весняного ранку інструктор повів їхню групу до нового літака. Літак, за спільним визнанням курсантів, сподобався їм з першого погляду. Він вразив лейтенантів своєю досконалою формою, незвичайністю конструкції: гострий ніс,

гострі крила, своєрідне шасі, незвичне розташування двигунів,— машина неначебто приготувалася до вертикального стрибка у небо і потім до стрімкого польоту у просторі. Кожному з офіцерів було дано змогу побувати у кабіні, посидіти в пілотському кріслі і перекопатися: огляд чудовий, багато нових приладів, стрілок, важелів. Безліч сигнальних лампочок. Що й казати, машина класна,— такої складної і досконалої техніки історія авіації ще не знала. Проте його наставники мали незаперечну рацію: чим складнішою виявилася техніка, тим серйозніше належало їм готуватися до опанування нею; і готуватися не десь на кораблях, не потім, а тут, на землі.

І він охоче взявся до науки, до вдосконалення повітряних прийомів, заповнював свої знання з теоретичних положень, особливо з тих, що складали основу сучасних літальних апаратів, і, здається, навіть не помічав, як одцвіли каштани, за ними акація, як одшуміли Травневі свята, як відгріміли весняні громи та зливи. Його молодечу непогамовність та заповзятість параз заступили розсудливість і поважна посидючість, що начебто не пасували Ігоровій гарячкості, до якої звук тільки Василь Гулак і до якої завжди ставився упереджено поміркований комеск, як і до Ігорового самохизування. Власне, можливо, він і не хизувався своїм становником, але виходило саме так, коли Ігор жартома пагадував, що походить з роду авіаторів і покликаєй продовжити цей рід,— майор-комеск сприймав жарти за якісь натяки, розуміючи їх по-своєму. Зате Ігорева гарячковість, як переконав себе честолюбний майор, нічого доброго не обіцяла нікому з командирів. Спекатися лейтенанта Топалу стало для комеска нав'язливою думкою, і він усе-таки відіслав його чимдалі з ескадрильї, відіслав, як здібного льотчика, котрому не гріх підписати відмінну атестацію.

Якби комеск поглянув на лейтенанта тепер, на те, як той заповзівся опанувати нову техніку, він без вагань підписав би щонайкращі характеристики і сказав би на будь-якому зібранні: з Ігоря Топали ми ще матимемо першокласного військового льотчика. Сам же Ігор, як і раніше, залишався про себе скромної думки... Знову й знову підручніки, знову й знову одпомітні тренування: піднявся над землею, завис, опустився. І вдруге так, і втретє, і вдесяте. Нічого особливого, хіба що доводиться проводити чимало робочих операцій. З кожним тренуванням набував нових навичок, опановував техніку, яка виявилася виятково надійною,— літак усе більше і більше йому ко-

рився, зігрівав душу, й Ігор подякував у думці долі, що вона послала йому командира ескадрильї, який позбувся його і відправив на перепідготовку. Тривожило море, що чекало попереду. Як стріне, що подарує — радість чи самі розчарування? Злетіти з корабельної палуби не штука, зате сісти не так-то просто.

Якщо він перше пачебто побоювався моря, то тепер дедалі більше впевнювався у собі. Коли закрадалися якісь незрозумілі сумніви щодо себе, Ігор з потаємною скорботою згадував свій полк, ескадрилью, звичні стежки в гарнізоні, пригадував знайомих і просто знаних в обличчя, і йому ставало гірко на душі, прикро, що легко розлучився з полком, мовби покарав себе за провину, якої не припускався і не міг припуститися. На відстані вже не здавався таким нестерпним, як тоді, зблизька, і командир ескадрильї. Комеска теж слід було зрозуміти, а найбільше — невдоволення справами в ескадрильї, яку переслідували одна по одній різні надзвичайні події, аж майор почав думати, що, крім цього, ця ненормальність нікого не зачіпає, не обходить. Ігор звідси, з курсів, поспівчував майорові і подивувався його оперативності: за кілька днів одержав докладну відповідь. Майор писав, що настрої у нього бойовий, що ескадрилья виконала всі планові завдання і посіла в полку чільне місце, що багато хто з офіцерів підвищений у чергових званнях і посадах. Йому приємно повідомити й Ігоря про присвоєння йому звання старшого лейтенанта; він вірить, що Топала ніколи не принизить честі свого полку, не раз ще радуватиме високими злетами над морем, гідно репрезентуватиме себе в нових для себе умовах. Майорів лист був зворушливий, але без подробиць стосовно конфліктної ситуації між Ігорем, Каличем та інженером Числом. Лист-відповідь Марата прояснив ситуацію: бідний технік добряче перехвилювався, допоки всілякі комісії не дійшли спільного висновку, що ні льотчик, ні технік не причетні до аварії двигуна в польоті, що за все мусить відповідати майор-інженер та його підлеглі. Та перш ніж взяла гору справедливість, скільки довелось прапорщикові стерпіти погроз, скільки разів його викликали до всіляких начальників! Не обійшлося без втручання самого генерала Супруна, той особисто вивчив висновки всіх комісій та пояснення до них, зіставив різні думки і нарешті видав наказ. Машина зараз має першокласний вигляд, у строю, і її називають усі не інакше, як машиною Ігоря Топали.

Калич цим повідомленням трохи потішив Ігореве самолюбство, і молодий офіцер знову занудьгував за рідними

полковими стінами. «Все минуле полишити минулому. Ніби справді, я себе розмагнічую, переконаю, що не зможу досягти мети, ніби насправді такий безвольний і не хочу собі в цьому зізнатися. Туга за минулим — жаль до самого себе. Той, хто підіймається вище, і бачить більше. Тільки вперед і вгору. Тільки до вершини...» А що воно за вершина, він чітко не уявляв, маючи попереду майже все життя і сподіваючись, що воно саме дасть виразну відповідь.

З незрозумілим хвилюванням розпечатав конверт з листом, написаним жіночою рукою великими каліграфічними літерами, лист від Маргарити Гулак. Марго почала з численних подяк йому за турботи, за співчуття до її нежданого горя, постійну увагу до неї, за все те, що виявляє друга за найгірших обставин, ба навіть ріднить. Ігор Топала назавжди залишиться для неї взірцем чоловічої доброти і доблесті, і вона, звичайно, колись-таки знайде час навідатися до нього, скористається його запрошенням. Тільки, на жаль, не тепер. Тепер, за порадою лікарів, їде до Одеси до будинку відпочинку, — пережите потрясіння дало свої наслідки, і їй, до осені, до початку нового навчального року, слід якимось урівноважитися, дати раду нервам. Маргарита певна, що в його товаристві швидше б віднайшла душевну рівновагу. Але їхати до нього на службу без поважних причин не зважається. Коли його ласка, Ігор міг би, при нагоді, побувати в Одесі, знайти на Фонтанах будинок відпочинку і розшукати її, Маргариту. Звичайно ж, при нагоді.

Ігор перечитав листа кілька разів, розшифровуючи справжній зміст між рядків, й урешті дійшов висновку, що Маргарита не вклала в нього ніякого підтексту, що вона взагалі не хитрувала з ним, як хитрують досвідчені жінки, а написала просто й щиро, як писала б когось із близьких людей, можливо, самому Гулакові. Він не зміг скоритися своїй звичці відразу, після прочитання, знищувати будь-які листи, звичці, що виробилася з курсантських часів, коли лист, одержаний від знайомої дівчини і помічений одним з насмішників-курсантів, надовго ставав предметом усіяяних дотепів. На перепідготовчих курсах офіцери були поважніші від тих хлопчаків, що охочі — в силу свого віку і поаять — брати на кпини чужу таємницю. Але Ігореві дехто з теперішніх товаришів видавався схожим на колишніх рядових курсачів, яким тільки-но вручено офіцерські погоони і надано права, котрими ніхто не на-

вчив користуватися, як не навчив шануватися, оберігати офіцерське звання.

Прохолодного червневого ранку на шикуванні старший інструктор оголосив про польоти з корабельної палуби — виділений крейсер появиться в акваторії місцевого порту на зовнішнім рейді не пізніше наступного дня зі своїми літаками подібної конструкції, зі своїми інструкторами, котрим надано право виставляти польотні оцінки, що можуть стати вирішальними при випуску. Застереження старшого інструктора не були марні, бо ж попередній випуск не зазнав від флагманських фахівців ласки — чимало офіцерів залишилися на березі доучуватися і тепер удруге потерпали за іспити, тим більше, що це не обходило вище командування, яке, звісно, ніколи не скупилося на суворі нагіпки.

Батько, Іван Євграфович, вибухнув повчальними міркуваннями на кількох сторінках, застерігаючи сина від легковажності та самовпевненості, від сподівань на легке життя на службі, де найбільше важать знання і практика, мовляв, йому не хотілося б червоїти за сина перед командуючим, з яким доводиться стрічатися і який не раз його вітав як батька достойних синів. Іван Євграфович також повідомляв, що після курсів всім випускникам буде надано відпустку, і радив Ігореві нікуди не їхати, а тільки до Севастополя, нехай зігріє своєю присутністю його, батька, котрий частіше й частіше подумує про вічний спочинок. До речі, запросив у гості дівчину-пілота з Києва, котра вела літак до Городища, коли літав на похорон матері, і хотів би познайомити з нею Ігоря, — дівчина варта того, щоб якимось пригріти її в родині Топалів. Цьому батьковому зізнанню Ігор не зрадив, не здивувався, він тільки ще раз упевнився: генерал авіації надто постарів, коли вибирає синові наречену, так ніби її не годен вибрати сам син. Втім, Івана Євграфовича можна було зрозуміти, адже їхня мати також була пілотом, до того ж дівчина стрілася батькові печальної днини, і це зрідило її з ним. Однак їхати до Севастополя у відпустку Ігореві ніяк не хотілося, хоча він любив це місто і пишався тим, що досі служив неподалік головної бази флоту. Зрештою, вирішив нічого не писати про це до випуску, — потім усе саме собою якось владнається.

Крейсер, як і планувалося штабом, прибув на зовнішній рейд за розкладом, коли повітря повнилося ясним сяйвом ранкової зорі. Синоптики пообіцяли гарну погоду, хвиля не мала перевищувати двох-трьох балів. Усіх

випускників і служби, що забезпечували польоти, доставили на крейсер баркасами, де їх стріли командир корабля та представники вищого штабу, які негайно познайомилися з випускниками за списком, розбили їх на групи й відрекомендували своїх пілотів-інструкторів. Нікого із знайомих Ігор не стрів, хоча багатьох нібито бачив у полку, знав в обличчя. За чверть години на крейсері оголошено похідну готовність, і корабель вийшов у море. Офіцерам курсу надано кают-компанію, де можна було відпочити і підготуватися до польоту. Старший помічник командира навідався особисто, відрекомендувався й одразу ж застеріг від будь-якого свавілля, вимагав дотримуватися морської культури. Нагадав, що корабель — не циганський табір і не пасажирський лайнер, тим більше не рибальський сейнер, і він сподівається, що піхто не допуститься нехлйовства й нерозважливих вчинків, поки товариші офіцери будуть на їхньому кораблі. Після старпома до кают-компанії завітав майор-інструктор із штабу і запитав, хто з випускників готовий першим злітати з крейсера і виконувати учбово-тренувальний комплекс завдань. Ігор не ввався жодної хвилини:

— Старший лейтенант Топала, — виструнчився він. — Я готовий, товаришу майор.

— Чудово. Знання вершить справа. Летіти доведеться зі мною. «Спарка» вже на верхній палубі. Прошу.

Ігор перевдягався до польоту, а між лейтенантами точилася не дуже приємна розмова, до якої він дослухався, хоч цього й не слід було робити. Обізнаніші в тонкощах випуску, ті недвозначно шкодували, що інструкторську групу очолив саме цей майор, відомий своєю доскіпливістю і педантизмом, скупий на похвалу й оцінки. Ці розмови, хотів того Ігор чи ні, оживили в ньому рештки колишніх сумнівів, і хоч як він прагнув їх спекатися, сумніви не покидали його до кінця польоту. Ігор зайняв своє місце в кабіні, дочекався команди на зліт і легко відірвався від палуби, на якусь мить призабувши, що він не сам, що позаду, під ліхтарем, сидить непідкупний, неблаганний майор. Набравши висоти, скоряючись пілотові, літак полинув уперед, потроху випереджаючи крейсер, що прямував у море. В Ігореві дії майор не втручався, мовчав навіть тоді, коли старшому лейтенантові хотілося почути його владний голос, зауваги, від яких ніколи не відмовлялися курсові інструктори. Ігор пильнував за приладами, стежив за курсом і внутрішньо здригнувся від несподіваної команди майора повертатися на корабель. Звично поглянув униз,

але нічого надзвичайного не побачив, — там слалася одноманітна безкрая морська гладінь. Відчуття безконечного обширу посилювалося ще й тим, що горизонт, звичайно так чітко окреслений унизу, тут, із досить пристойної висоти, здавався розмитим, і простим оком годі було визначити, де море, а де небо. Ігор на якусь мить відчув у душі глуху самотність, з'явилося відчуття цілковитої відірваності од земної повсякденщини, але тільки на мить, — у навушниках клацнуло й обізвався інструктор. Майор порадив збавляти швидкість, якої вистачить долетіти назад до крейсера. Ігор неквапом виконав цю, поки що єдину, настанову. Та все ж коли побачив здалеку ледь помітну цятку, вже не міг відірвати від неї погляду — то був їхній корабель, їхній крейсер. У міру того як літак наближався до крейсера, він набував своїх звичних могутніх обрисів, усе чіткішими ставали жовті плями тягачів та червоні мазки протипожежного обладнання.

«Час гальмувати», — подумав собі і відповідно перемкнув швидкості. Літак різко сповільнив літ, завмер над зрізом широкої корми. Відтак ще просупувався на кілька метрів і плавко притиснувся до корабельної палуби. Ігор упевнився, що машина надійно стоїть на палубі крейсера, вимкнув двигуни. Озирнувшись, помітив усміхнене обличчя грізного майора, який звільнявся від ременів. «Зауважень не маю, є побажання, старший лейтенанте. А загалом не мав би нічого проти, щоб узяти вас до своєї ескадрильї. Ба вважав би за честь. Дякую за політ».

Майор пішов доповідати начальникові льотної комісії, а Ігор стояв біля літака і не зважувався рушити до каюткомпанії, мовби йому належало повторити зліт і посадку цієї дивовижної машини, — готовий літати, й літати, і повторяти все спочатку, знову й знову притискатися до палуби крейсера, на якому йому не судилося служити, але який начебто відразу став рідним домом. Стосовно ж труднощів, що ж, без труднощів не буває служби, падає ж у льотчиків та моряків, і це для нього, либонь, найшерша розрада.

Роздумувати нічого, виписуйте проїзні документи до Одеси на весь час відпустки. Чому до Одеси, а не до Севастополя чи ще кудись, чимдалі від моря та ревища авіаційних двигунів? Хіба не здатні його зворушити сині тині гаїв, озерна тиша і спів жайвора? А шелест хлібного поля, а ненастанний щебет птахів та сюрчання коників і цикад у травах, а дорожній пил, що пахне свіжим молоком після того, як пройде череда? А кування зозулі та гучний дріб дятла в бору? А гелготіння гусей на плесі? І поклики

крижня в очеретах? І вечір, нічим не схожий з вечорами на морі? І міцний сон на сіпнику, і холодна вода з крипиці, із земних надр?.. Все це чудово, й Ігор колись скористається якоюсь із ваших порад, товаришу начальник інтендантської служби, але зараз у нього є нагальна потреба їхати не до Севастополя, а саме до гомінкої Одеси, де, хто знає, можливо, вирішуватиметься його особиста доля. Він ще нічого певного сказати не може, та роздумувати нічого: життя саме визначить, що і як, як уже визначило його жереб — служити в корабельній авіації, літати над морями та океанами. А поки що нікому не відкрив мету своєї поїздки до Одеси, це його таїна, і вона його бранка, він не хоче, не буде її розголошувати, щоб потім ненароком самому не стати бранцем, щоб не зашкодити цим собі, знов не розчаруватися, цього разу остаточно.

Й Ігореві виписали проїзні документи до Одеси, і він вирушив у дорогу на теплоході, що курсував на Кримсько-Кавказькій лінії. Теплохід заходив до Севастополя, стояв тривалий час на відкритому рейді, Ігор, більше часу перебуваючи на верхній палубі, вдивлявся в знайомі обриси міста — Приморський бульвар, проспект Нахімова, набережна Корнілова, Велика Морська вулиця. І як одвічний символ міста-фортеці, непорушності флотської твердині — бронзовий орел з лавровим вінком у дзьобі, якому випало довіку втілювати в собі пам'ятник загиблим кораблям. Десь у цьому зеленому севастопольському кутку могли розгулювати батько з Адель й міркувати про Ігоря, сподіватися на скорий його приїзд, а він був неподалік, стояв біля борту теплохода і не збирався сходити на берег до них.

Вивантаження тих, хто сходив у Севастополі, і тих, хто піднявся на борт, щоб дістатися до Євнаторії та Одеси, давно закінчено, трапи прибрано, принайтовано, припинено всякий зв'язок із портом, а теплохід усе ще стояв на рейді, витримував потрібний час для стоянки, неначе хтось із екіпажу сподівався, що старший лейтенант Топала все-таки передумає і попроситься зійти тут. Йому таки й майнула якась думка зійти з теплохода, проте пересилив себе, і щоб далі не випробовувати долю, не піддаватися настрою, пішов у каюту й ліг, примушуючи себе заснути. Довго перекидався з боку на бік, дрімав, перебуваючи на межі між сном та явою, і в дримоті не відчув, коли теплохід знявся з якоря і вийшов у море. Та ось лежати стало невміч — струснув із себе дримоту, сполоснув лице й знову піднявся нагору, на верхню палубу.

Теплохід ішов на пord-вест, і над його щоглами світився ківш Великої Ведмедиці. За бортами з одпоманітним шелестом фосфорилася морська вода, і в темні південної ночі, набігаючи одна на одну, хлюпотіли дрібні хвилі, — вічний супокій обіймав сонне море і сонний корабель. Льотчиків морської авіації Ігореві подумалося, що сотні, тисячі подібних ночей на кораблі, вготованому йому на флоті, нічим не відрізнятимуться від цієї ночі, хіба що будуть тривожніші і він буде далі від рідних берегів, деь під Південним Хрестом або за Гренландією, звідки не завжди просто дійти крейсером чи долетіти літаком. І як же хотітиметься швидше повернутися з походу, коли знатиме не тільки свою базу, не тільки службове гніздо, а й ще щось — затишний куток на березі, свій рідний дім. Він ще довго довго стояв під півбаком, розмірковуючи про своє немудре життя-буття, і доходив висновку, що його подальша путь лежить зараз тільки через Одесу, через той будинок відпочинку, де влаштувалася Маргарита Гулак, від чийого остаточного рішення залежало для нього багато.

Стосовно батька, то все тут ясно: як і старший брат Олег, Ігор ображений на нього за матір, за те, що батькова зрада матері, можливо, спричинила її передчасну смерть і чимало такого, чого неможливо одразу пригадати, перелічити на пальцях, їх не вистачить у всіх них. Йому кривдно, що батько-генерал не подумав узяти сина із собою до Городища на останнє побачення з матір'ю, ніби тому було байдуже, чи побачиться з нею, чи ні. Якщо все у нього владнається з Маргаритою, якщо вони порозуміються і ще матимуть кілька вільних днів, Ігор умовить Марго з'їздити до Городища разом і вклонитись могилі матері. Він неодмінно має вклонитися тому горбикові землі, що прикрив її тіло від земних наруг, від чиеїсь невдячності та байдужості навзаєм за всі її труди і подвиги, здійснені на цім шаленім, невблаганнім світі.

Ігор ще багато про що думав — про велике, значне і про щось мізерне, таке, що нічого не важить, але все одно лізе в голову, чого не позбутись, як не позбутися самого себе, своєї тіні, щоразу різної, чи то надто довгої, чи надто короткої. І завжди трохи викривленої, як усі тіні. Та не в цьому дріб'язку суть! Суть у тому, щоб пригріти біля себе людину, з якою самому легше б і думалося, і служилося, з якою він у всьому доходив би спільної думки, спільних бажань та спільних звершень.

Одеса впливала з морського туману білопінним узбережжям у ясноті зелено-пишних крутосхилів, поспіль

поцяцькованих розкішними будовами — кубиками корпусів численних здравниць, порізаним бухтами і бухточками з силою вітрильних яхт, прогулянкових катерів та рибальських човнів. Човни і баркаси ранньої пори ухитрилися вийти далеко за акваторію приміської зони і стрічали теплохід на фарватері цілими ескадрами,— рибалки не зважали ні на високі хвилі, що розганяли собою кораблі, ні на те, що їхні вутлі суденця збивалися до купи, мовби силкуючись зіпхнути одне одного у безодню, ні на те, що інколи поміж них з'являлися прикордонні катери і через гучномовці закликали до порядку, а тільки безнастанно пильнували своїх вудок, до яких чіплялися жирні чорноморські бички. Теплохід пройшов крізь рибальську армаду, ледь не перекинувши якийсь із баркасів, і націлився на Воронцовський маяк, що вирізнявся білим стовпом за брекватером аванпорту.

Ігореві довелося вистояти чергу на стоянці, поки зміг назвати водієві потрібну адресу. Одесит не втримався, щоб не зауважити, що всі приїжджі спочатку необачні, не лічать заощаджень і наостанку залишаються «при своїх інтересах», змушені обходитися копійками та добиратися, куди треба, на трамвайчиках,— слава господіві-богу, що в останні роки «батьки» міста подбали заміпити старий трамвайний парк повими вагонами, залишивши тільки маршрут на дачу Ковалевського, як реліквію, як данину старій Одесі. Привоз — то майже певність, бо на Привозі можна купити що завгодно, все, крім звичайної скумбрії та кефалі, якими повнилося Чорне море і які параз зникли з його вод, так, що ніякий Костя, знаний на Молдаванці та Пересипу, не привозитиме шаландами ні кефаль, ні камбалу, ні скумбрію-делікатес.

Ігор слухав його, цього балакучого одесита, і не слухав, розглядаючись навсербіч. Йому вже випадало бувати в Одесі, місто тоді його вразило, тепер же він не вбачав у ньому нічого особливого і дивувався, як могла знайти тут притулок загадкова «чорна кішка», коли навіть катакомби стали музеєм, де бувають тисячі відвідувачів і де водій радив йому також побувати, поглянути на партизанську минувшину. Двічі таксист зупиняв авто, щоб привітатися з іншим, зустрічним таксистом, поспитати про життя-здоров'я його самого і рідних, про виконання добового плану, про гаражні новини, ніби він не виїхав із того гаража щойно вранці, і, нагадавши про футбольну зустріч, призначити побачення біля пивного кіоска, де товста Секлета торгує чебуреками і найсвітлішим у світі пивом. Він був веселуц

і жартівник, йому на всіх людей вистачило б слів, і було б гріх ображатись Ігореві на водія, котрий добре знав свою справу і справно сидів за кермом.

Навстріч гуркотіли трамваї, нічим не відрізняючись од тих, що в інших містах та селищах. «Аркадія, Аркадія, кінець моїх надєжд і чувств», — проказав урешті співучим голосом і загальмував перед високими, фарбованими на зелене, ворітьми. Ігор поспіхом, неначе запізниювався або міг запізнитися, розрахувався і рушив до воріт, до тілистої вахтерки, що заступала йому вхід.

Розшукати Маргариту було дуже просто, вона займала місце в крайньому від воріт корпусі, що тільки прокидався, — на корпусній веранді якийсь молодик, дужий і за-смаглий, виправлявся після сну з гантелями, і його міцна гола спина вилискувала проти сонця краплинами поту. Він неохоче обернувся на Ігорів поклик, недбало відповів на вітання і з неприхованою досадою пішов у корпус викликати Маргариту Гулак. Повернувшись, сказав, що вона, мовляв, іще «пухла» зі сну після вечірньої прогулянки і здивована, хто б міг цікавитися нею спозарання, кому знадобилася під таку пору? Ігореві довелося чекати не менше, як півгодини, доки Марго прибралася, набрала належного вигляду і вийшла. Ігор стояв перед нею знічений, як хлопчисько, серце його гучно билося, наче у спійманого птаха, і він не знав, що годиться сказати після того, як вона певдавано здивувалася його появі. «Ах, це ви? — і стрельнула в нього синявою очей. — Подумати тільки... Звідки?.. Втім, допитуватися дарма, все одно не скажете. Ходімо до моря, в альтанку. Тут усі вештаються, розмовляти не з руки... Хто б міг подумати, що знову зустрінемося. І де, в Одесі! А ви змужніли, начебто стали вродливіші».

Він заготував чимало гарних слів, але вона трималася трохи осторонь, і це його охолоджувало, утримувало від тих піжпостей, якими занасався всю дорогу й ще рапніше, на курсах, коли вчитувався і вчитувався у її лист. Вони пройшли чепурними липовими алеями, стежкою, що вилася поміж кущами акації та дикого чагарника, й опинилися в засміченій альтанці, над самим крутосхилом побіля моря, яке плескалося десь унизу, дістаючи хвильками до лежаків на пляжі і різних будок, що охоплювали пляж півколом.

Непривітність альтанки не дуже сприяла задумовності, й Ігор наважився запропонувати все-таки зійти до берега.

— Навіщо? Хіба тут вам так погано, незручно?— І вона мимоволі оглянулася навкруг, мовби боялася, що хтось підглядить, підслухає їхнє побачення. Для годиться, Ігор спершу поцікавився, як їй ведеться, яке тут ставлення до тих, хто відпочиває, чи не має потреби в чомусь, і, доставши від Маргарити задовільну відповідь на все, ніби вичерпався і замовк. Марго не згадувала Гулака, й Ігор витлумачив це як ознаку, що її рана ще надто болюча, що зачіпати таку рану ще не годиться, ятрити не слід. Несамохіть вона проходила словом про свою гірку поїздку до Севастополя, до їхнього гарнізону, і висувала, що нічого б відрадного не чекало на неї, якби довелося на все життя пошитися в офіцерські дружини, день у день, рік у рік жити тривожними вістками, скіти в чеканнях, самій перетворитися в чоловіків додаток. І чим більше вона прагнула підкріпити свої докази прикладами з інших життєвських сфер, надати думкам видимої вагомості, тим більше втрачала в очах Ігоря свою колишню принадливість, і потроху його захоплення Маргаритою заступало прикре розчарування. Ігор уже не сподівався почути від неї запитання, де влаштувався і чи буде зручно перебувати в цьому чужому місті, і сам завів розмову про те, що тільки-но прибув з теплохода, що йому насамперед слід було з'явитися в комендатуру, відмітитись, а потім розшукати собі якийсь притулок: коли не в готелі, то хоча б на приватній квартирі, що їх частенько наймають у приморських містах, звичайно, на околицях, ближче до моря. Маргарита погодилася з ним, що дістати квартиру в розпалі купального сезону нелегка річ, що, на жаль, пічим йому не може зарадити і що пропонує записати їхній телефон на випадок, коли Ігореві заманеться знову панести їй дружній візит,— вона потерпає, що її може це виявитися вдома і він марно добуватиметься до Аркадії. Маргарита ледве приховувала свою нетерплячку, з усього видно, їй хотілося якомога скоріше завершити рапкову зустріч, й Ігор сказав, що йому час зайнятися справами, про які ще не мав ніякого уявлення. Він казав неправду не лише їй, Марго, а й собі теж, і ця неправда не компрометувала його у власних очах, не ображала жінки. Вона все-таки поцікавилася, чи надовго Ігор гадає затриматися, і попросила, по змозі, якимось повідомити її про від'їзд, щоб провела його. Він пообіцяв неодмінно зателефонувати. Маргарита подала руку й знову відзначила його змуженість та ощадливість у мові, якої не помічала за ним при попередніх зустрічах.

Ігор почервонів і відбувся жартом, що чоловічі вади ніколи не робили чоловіків не чоловіками, так само, як жіночі вади не заважали і не заважають жіночій чарівності.

Маргарита пройшлася з Ігорем до прохідної і привітно помахала ручкою, коли він опинився за ворітьми будинку відпочинку. Ігор відповів їй взаємністю і закрокував до тролейбусної зупинки, відчуваючи внутрішню полегкість від того, що попросився з Маргаритою, що все начебто закінчилося для нього якнайкраще і він за її допомогою розв'язав усі задачі з усіма для себе невідомими.

Маргарита (переконаючи себе) не була взірцем краси і мудрості, як здавалося раніше, взірцем жіночої чистоти та цілісності, носієм вірності. З усього випливало, що вона кимось уже захопилася і все ним почує йде не так від неї, як від того невідомого зальотника, можливо, від молодика з гантелями, дужого тілом і обмеженого розумом, як здебільшого трапляється,— природа рідко винагороджує всіма своїми приладами.

Ігор дочекався трамвая, протовпився у вагон, став у куток задньої площадки і, затиснутий між курортниками та гамірними одеситами, добрався до Привокзального майдану, де стрів військовий патруль, що чергував, і довідався в офіцера, де гарнізонна комендатура і чим можна йому зарадити: він відпустивник і має намір на день-два завернути до Городища за Києвом, уклонитися могилі матері. Старший наряду, рівний Ігореві за званням і віком, з емблемами танкіста, похитав головою і порадив не заходити до комендатури,— нічого гаяти дорогоцінний час,— а відразу їхати до аеропорту, до тамтешнього помічника коменданта, котрий, напевне, допоможе придбати квиток або дасть більш слушну раду, ніж сам гарнізонний, якого цікавить тільки реєстрація і відповідна форма одягу. Він поквапився застерегти, щоб Ігор не сприймав буквально все сказане, але ніде подіти правди, цієї пори в Одесі всюди завізно і комендатура не дуже клопочеться про таких, як він, проїжджих офіцерів.

Ігор вдячно відкланявся побратимові і слухняно рушив до аеропорту за його порадою.

Як і перше, скористався таксомотором,— не хотілося ні блукати, ні затримуватись у преславній Одесі, що не справила на нього ніякого враження. Можливо, винна в цім насамперед Маргарита Гулак, для якої його поява була не тільки несподіванкою, а й несподіванкою небажаною, про що неважко було здогадатися. Він її не звищувачував ні в чому, картав і винив тільки себе, свою легковажність.

А ще хотів із нею поєднати життя, шукав у ній собі сора-
ратника! Дякувати Марго, що сама обмовилася про їхній
гарнізон, де нічого привабливого не знаходила для себе
і ніколи не знайшла б, де, як вона розуміла, їй було легко
занидіти в ролі офіцерської жони. Думки про Маргариту
відлітали і знову поверталися, особливо тоді, коли Ігор
звільнявся від власних клопотів, пов'язаних із посадкою
на літак. Помічник коменданта виявився не тільки привіт-
ним, інтелігентним, а й дбайливим офіцером. Капітан запи-
тав Ігоря, чи він уже пообідав і згоден чекати три години на
свій рейс, а дізнавшись, що старший лейтенант досі не
мав у роті ріски, запропонував сходити на другий поверх
до ресторану і замовити собі щось тривне, льотний наїдок,
без якого політ не політ. І він послухався капітана, з за-
видним апетитом ум'яв порцію наваристого українського
борщу та порцію котлет, зашиваючи кувальницькою
водою.

Від ситого обіду та жару, що надходила десь із степів,
Ігоря розморювало, і він, як тільки літак злетів, відірвався
од бетонки і взяв курс на північ, одразу ж поринув у дрі-
моту, чим немало здивував інших пасажирів, котрі ще
вмоцувалися і ніяк не могли вмотитися. Продрімав го-
дину, поки лайнер не здійснив посадку під Києвом. Тепер
Ігореві належало дістатися на інший аеродром, на той, що
забезпечував місцеві лінії і випускав літаки на Городище.
Перебравшись на Жуляни, долетів до районного центру,
де пробув добу. Через військкомат відшукав лікаря Казан-
ського, котрий і запросив до себе, водив Ігоря на кладо-
вище до матеріної могили, старанно ним, Августом Сте-
фановичем, доглянутої, відтак супроводжував наймолод-
шого Топалу в обході містечка — правив за екскурсовода,
докладно розповідаючи історію містечка з давнини до су-
часності і показуючи всі городищенські пам'ятки, що за-
лишилися після всіх світових бур, революції й особливо
фашистського нашестя, яке просто ні з чим порівняти,
хіба що з біблійним мором. Він і сам, Казанський, мовби
навівав думки про той мор — своїм жовтавим обличчям,
сухорлявістю, тихою, розважливою мовою, що скидалася
на шепіт певиліковно хворої людини. Його висока постать
повсякчас горбилася, пеначе Август Стефанович завше
був готовий будь-кому прислужитися, і, передовсім, бажа-
ному гостеві.

Казанський ходив за Ігорем, як за малою дитиною, без-
перервно пропонував йому сідати до столу, підносив то те,
то се, ніби старший лейтенант прибув із голодного краю,

неначе наймолодший Топала так само виснажений, як і він, лікар Казанський.

Уважність Августа Стефановича до нього, ба навіть запобігливість, нагадували Ігореві запобігливість і надмірну увагу матері, яка дуже любила меншого сина і не взяла з собою при розлуці тільки тому, що не сподівалася дати таку достойну освіту, яку міг би дати батько-генерал. Генерал і Герой! Цього досить, щоб можна було знайти для Ігоря щось краще, ніж авіаційне училище. Проте, здається, сини самі обрали свою будучину, відважилися продовжити дорогу батьків — дорогу небесних підкорювачів, що саме собою було відрадне і для батька-генерала, і для матері, котра доживала свою частку життя віддалік од авіації, одначе ніколи себе не списувала з її бойового складу. Казанський запевняв Ігоря, що він — викапана мати, що у нього не менш вродженої делікатності, природної культури, а то й сором'язливості, ніж було в Любові Кривич, і, мабуть, Ігореві пасувала б педагогічна діяльність, якби раніше хтось підказав. Ігореві було присмпо чути таке, хоча сам був про себе далеко гіршої думки і ніколи ніяких педагогічних талантів за собою не відчував, а вчительство його не приваблювало взагалі. Але добра думка про нього Августа Стефановича все ж тішила, і хотілося видаватися ще кращим. Він потай од усього світу чомусь вважав себе егоїстом, інколи все навколо здавалося чужим, крім власної особи, та ніколи не дозволяв, щоб над ним брала гору байдужість і зарозумілість.

Похвали Казанського, висловлені на його адресу, були тим бальзамом, що лікує від усяких хворостей, й Ігор одразу відчув їхній благодатний вплив.

Август Стефанович, прощаючись з Ігорем на скромному городищенському аеродромі, все припрошував залишитися на якийсь день, хоча знав, що той не зостанеться навіть до наступного рейсу, — він пудився в незнайомому містечку і щоразу задирав голову, зачувши гуркіт авіаційних літаків, що пролітали над ним на швідень-північ за своїми вивіренними маршрутами. Відхилив думку і про поїздку до старшого брата Олега: той також міг відбути кудись у відпустку, можливо, і до Севастополя або ще кудись на Кримське узбережжя, та й не так просто дістати зараз квиток у будь-яку сторону, особливо через московські аеропорти чи вокзали. І, після всіх своїх міркувань-роздумів, спинився на єдино слушній думці: їхати до батька, де все ж те саме море, ті самі кораблі, той самий, паче на службі, флотський порядок. Ігор прощався з лікарем

Казанським, як із давно зною людиною, обіцяв активно листуватися, не забувати його і завжди, принагідно, відвідувати в цьому заштатному містечку. Не скупився лікареві на обіцянки і вірив, що все буде так, як він казав Августові Стефановичу. І відлетів з цією вірою на «аннушці», що чомусь задовго кружляла над високими городищенськими тополями, пачебто ніяк не хотіла повертатися до київського розмаю.

Натиснув кнопку дверного дзвінка, і на порозі батькової квартири постала дебела дівчина з розпущеною косою, в шовковій піжамі. Вона зміряла Ігоря пильним поглядом з ніг до голови, ніби виважувала, хто б він міг бути, поглянула йому в вічі своїми великими настороженими очима і, не відступаючи від одвірка, спитала:

— Вам кого?

Ігор мило їй усміхався, ставлячи на підлогу валізу.

— Генерала Топалу, Івана Євграфовича, якщо хочете.

— Їх немає. Ні Івана Євграфовича, ні Аделіни Михайлівни. Власне, з ким маю честь вести переговори? Ви часом не син? Не Ігор Іванович? — І її круглі щоки взялися рум'янцем, в темно-сірих очах з'явився привабливий блиск.

— Дозвольте ввійти?

— Прошу, прошу, — квапливо посторонилася вбік, прошуючи його жестом повнявої міцної руки. — Для Івана Євграфовича буде приємна несподіванка. Він уже не на жарт гнівався, де ви могли запропаститися. Настрій у нього вкрай зіпсований. І всьому виною ви, ваша милість. — Її грубувато-жартівливий тон дещо спантеличив Ігоря, проте ласкавий усміх привертав своєю чарівністю, щедрою добротою, й Ігор, залюбки схиляючись перед її вродою, підхопив валізу й увійшов у передпокій. Розглядаючись, поцікавився, хто ж буде вона. Дівчина назвалася Кариною, гостею з Києва, його цивільним колегою. Вона відразу запропонувала йому освіжитися і після дороги перепочити, нагадавши, що спершу мусить зняти з себе хоча б кітель, мовляв, пічого вдома паритися, ходити застебнутим на всі гудзики і гачки. Ігор зауважив, що кожного військового моряка надто прискіпливо роздивляється комендатура й причіпливі севастопольські патрулі, — порушувати визначену на день форму ніхто не дозволить. Карина порадила, дізнавшись, що Ігор нікуди не зникає, що він прибув з її рідних країв, куди їй доводиться літати вже три роки і де вона зазнайомилася з Іваном Євграфовичем, котрий

прилітав у Городище на її машині на похорон Любові Васи́лівни, і де генерал запросив її погостювати в Севастополі. Карина скористалася запрошенням, щоб поглянути зблизька на легендарне місто, і цілком задоволена гостинністю генерала й Аделіни Михайлівни, з якою неможливо не заприятелювати і яка помітніше за батька хвилювалася за Ігоря, що невідь-куди подівся, нікого не попередивши. Іван Євграфович злився на сина за легковажність, з якою, як з'ясувалося, той виписав проїзні документи до Одеси, неначе йому було мало моря в Севастополі, розташованому до того ж південніше одеських берегів, неначе морська вода біля Криму не чистіша. «Враже плем'я, — сердито казав батько, — до сорока літ віятимуть у голові шалені вітри! Не попередити, не порадитися і зірватися!.. Куди, чого? Не інакше, як потягнувся за слідницею».

Все це було схоже на правду, на батькову реакцію, але, почуте з вуст сторонньої дівчини, для Ігоря прозвучало як грізний осуд самого громовержця, обдало холодним душем, і він увесь спалахнув. Що ж, батько ніби у воду дивився: як-бо ще можна було розцінювати його поїздку до Одеси, до Маргарити Гулак, котра не знайшла для нього теплого слова, не кажучи вже про щось більше. І від цієї думки Ігор спалахнув ще помітніше, гнівно картаючи себе за легковажність, так, саме за легковажність і щіщо інше.

Він обійшов усі кімнати, залишився задоволений умеблюванням, відзначив, що Аделіна подбала, щоб міська квартира не виглядала згірш, ніж їхній гарнізонний особняк, де їм, особливо батькові, завжди було привільно і затишно. Одна кімната, де стояли телефони, всім, а найпаче бібліотекою, нагадувала робочий кабінет, й Ігор одразу визначив, що тут Іван Євграфович перебуває час за роботою, і мачуха мусила погодитися, щоб поруч портретів синів висіла велика фотографія Любові Васи́лівни в уніформі лейтенанта авіації, одна з тих фронтових фотокарток, що так любив розглядати генерал на дозвіллі. А такого гулящого часу, як відомо, не так багато бувало в Івана Євграфовича. Ігор затримався у батьковому кабінеті, а з ним затрималась і Карина. Вона, подібно до Ігоря, розглядала все довкола значно пильніше, ніж раніше, й беззастережно відповідала на всі питання.

За годину Ігор уже знав, що Кариною її назвав батько — капітан Арктичного флоту, що народилась вона в Карському морі між якимись широтами і довготами, що залиши-

лась сиротою у сім літ і виховувалася в дитячому будинку, де вступила до аероклубу, бо вступали всі хлопці, а вона ніколи не дружила з дівчатами і трималася тільки хлопчачої компанії. Їй поталанило, коли до їхнього дитбудинку завітав маршал Скрипко і визначив, що Карині пікуди не слід вступати, крім авіаційного інституту. Маршал залишив свою рекомендацію, і ця рекомендація прислужилася їй, коли при вступі не вистачало якогось бала. Карина має змогу полишити льотну службу, перебратися на штабну роботу, але, поки не зв'язана сім'єю, ніякими клопотами, не залишить літаків, не відмовиться літати і підвищувати клас. Ігореві кортіло похвалитися, як волею долі його послано на перепідготовку, щоб якось позбутися генералового сипочка, але нічого поганого з того не вийшло: новітні літаки, на яких доведеться літати, просто диво, казка, мрія, про них не розкажеш, їх треба бачити, відчувати в польоті,— але стримався, залишивши розповідь для батька, який, напевне, знав про подібні літаки раніше від багатьох на флоті. Звичайно, ніякі розповіді так не вразять Іваца Євграфовича, як Карину, котра, мабуть, гадає, що морська авіація відрізняється од їхніх пасажирських літаків чи й лайнерів тільки тим, що злітає з води, з морських бухт, і не уявляє, яка це незбагненно могутня сила, настільки могутня, що чогось подібного не побачиш і вві сні. Він не стримався і зауважив, що авіація разом із флотом значно переоснастилася, вдоскопалилася і нині, як ніколи раніше, льотному складу треба постійно вчитися й учитися. А літати, зокрема йому самому, доведеться в складних умовах і в різних широтах.

— Іван Євграфович цим і занепокоєний,— сказала Карина,— і подбав, щоб вас залипили тут, у Севастополі.

— Де, при штабі?

— Не скажу, не знаю,— знизала плечима.— Я чула, як він гнівався, де подівся сні, вельмишановний Ігор Іванович. Себто йшлося про вас. І про те, що командуючий розпорядився, дав завдання відділу кадрів залипити вас у якійсь інспекції. Та інспекція подала позитивні висновки, схвалила вашу кандидатуру. Ось і все, що мені відомо,— і пильно поглянула на Ігоря, який начебто після всього, сказаного нею, дещо спохмурнів і заневав духом. Огож Карина покванилася відразу його підбадьорити, розважити, пагадавши, що остаточне рішення залежатиме від нього самого, що ніхто і ніколи не приневолить його стати на осоружну службу, де він не матиме справжнього задоволення, а командування — повної віддачі. Карина мірку-

вала як жінка, як людина, котрій незрозумілі військові порядки, армія чи флот, де все ґрунтується на командах і волі начальників, де ніхто не посміє суперечити командирові й обстоювати власні права,— все підпорядковано статутним законам.

Ігоря непокоїло батькове клопотання про нього перед командуєчим, бо хай би там як, а в цьому було щось припливне, не гідне його особи, яку він оберігав насамперед од усяких зазіхань на гідність і честь у флотських умовах. І перш за все подумав про свого колишнього командира ескадрильї, який дуже хотів Ігоревої протекції перед батьком-комдивом, хоч не обмовився про це й словом, а син начебто не розумів цього і ніколи не замовляв перед батьком за нього слівця. Тепер йому пропонувано ту ж саму протекцію, що потребує подвійної, а то й потрійної напруги, щоб виправдати її, протекцію, яка завжди висітме припливним тягарем. Ні, він так і скаже батькові, що його клопотання вельми присмне, але він, як офіцер, не прагне затишку, не вдовольниться ніякими інспекціями, бо ж інспектувати іншого має моральне право тільки той, хто пізнав усі принади льотної служби на морях та океанах, принади, які він постарається пізнати сам. Його батьки спізнали війну не зі слів бойових льотчиків, не з газетних нарисів та інформації, то чому ж відмовляють синові випробувати себе? Він вірить у свій корінь, у свою незрадливу зорю.

І скільки Ігор не міркував уголос, Карина лише схвально похитувала у такт головою, ніби він висловлював її власні думки, поділяв її погляди на життя. Вона запропонувала поснідати, але Ігор відмовився, пославшись на те, що під'їв у дорожньому кафе, втім, не відмовився від склянки чаю,— Карина також випила чашечку кави з молоком і тістечками. Поснідавши, знову сиділи у батьковому кабінеті і по черзі розповідали одне одному смішні й трагічні зі свого небагатого життя, що, за обоюстороннім визнанням, іще тільки складалося. Вони стояли біля портрета матері-фронтівички, й Ігореві було приємно переказувати Карині оповіді льотчиків, які воювали з нею і захоплювалися її мужністю. Дивно, але Ігор почувався в присутності Карини так, ніби вони давно знайомі,— його не полишала невимушеність і повна внутрішня розкутість.

Карина дедалі більше подобалася. Несамохіть порівнював її з Маргаритою Гулак, і Карина вигравала зрілістю мислення, поважністю. Вона по-своєму була вродлива, хоча

раніше Ігореві не подобалися жінки її складу, такі, яких з літами називають чоловікоподібними. Ігор переконував себе, що нічим у Карині не здатен захопитися, але дівчина чимось мимоволі привертала до себе, і він усе віднаходив і віднаходив у ній звабу: то в постійному невимушеному усміху повнявих уст, то в прозорості темно-сірих очей, то в соковитому голосі, якого вона нітрохи не підвищувала, то в родимці, що визирала з-під комірця піжами.

Захоплені одне одним, вони незчулися, як Аделіна Михайлівна відімкнула двері і перед ними постали Іван Євграфович та мачуха в усьому блиску молодої світської дами. Вона була зодягнена у квітчасту маркізетову сукню, прикрашену намистом із самоцвітів. Такий самий самоцвіт вилискував у шпильці, що тримала зібране докupi волосся, вибілене-висріблене і підсинене висококваліфіковано перукаркою, яка, папевне, розумілася на сучасних жіночих зачісках, надто для севастопольських адміральш, генеральш чи директрис, котрі вже своєю присутністю мали прикрашати чоловіків-генералів чи чоловіків-директорів різних трестів та управлінь. Адель втілювала добробут і благодущність, на її кругловидому личку не лежало жодної тіні, вона вся пашіла, ніби щойно витягнута з печі пампушка, тоді як генерал помітно опав, навіть змарнів. Як завжди, він був старанно поголений, кітель на ньому білий, свіжий, а штани напрасовані. Голубий генеральський кант на холошах мовби вивищував його у зрості, але Іван Євграфович уже сутулився, горбився і проти Аделіни Михайлівни виглядав старим чоловіком. Указуючи на Ігоря, мачуха радісно сплеснула руками:

— Батьку, глянь-но, якого гостя маємо!

Іван Євграфович визирав із-за її спини і лукаво розглядав сина, розправляючи пальцями глибокі зморшки навколо рота.

— Прибув урешті, зробив таку ласку? — Ігор стояв перед ними і мовчки червонів. — Сам прибув, без супроводу?

— Так точно, супроводити не було кому, — насилу здобувся на слово Ігор, іще не розуміючи, на який супровід натякає батько: на комендантський чи жіночий? Тим часом Аделіна Михайлівна підійшла до Ігоря і цмокнула в щічку, полишивши на лиці сліди помади. Поцілував і батько, й незручність, що виникла була на якийсь час, непомітно зникла, розсіялася сама собою.

Жінки подалися на кухню готувати до столу, залишивши батька й сина на самоті.

— А де ж... Маля? — нагадав Ігор про хатню робітницю, до якої так звикла Адель і якій молода генеральша була віддала кухонні справи на відкуп.

Батько неохоче пояснив, що Маню вони мушили звільнити, що одного дня вона заявила про своє бажання повернутися до рідного села. Цим обмін найістотнішими новинами ніби вичерпався, хоча Ігореві було ясно, що головна розмова попереду. Батько не поспішав і зовні лишався сином задоволений, бо що б він не думав про Ігоря, син на ділі виявився кращим, ніж думалося. «А чому не питаєте, де був... ці дні?» — «Сам скажеш», — холодно-байдуже відповів батько-генерал і чекав якоїсь напіввигаданої, разючої історії, що скоїлася з його сином, де неодмінно мала брати участь жінка-авантюристка, з якою Ігор зазнайомився ще на перепідготовці і яка заманила його до Одеси, звідки той ледве вибрався живий. Що Ігор в Одесі, Іванові Євграфовичу повідомили із штабу інтенданства, де виписували проїзні документи, це не могло генерала не приголомшити, позаяк нікого з рідні чи близьких Ігор в Одесі не мав і завести туди могла лише лиха година.

І якби Ігор згадав Маргариту Гулак, здогади Івана Євграфовича знайшли б своє підтвердження. Але син сказав, що йому хотілося провітритися на морі, на морському лайнері, що ніяк не передбачалося інтендантськими інструкціями, і він здійснив цю подорож, відтак злітав до Києва і Городища, де погостював у лікаря Казанського, який гостинно й приязно його прийняв, запросив ще наїздити, навідуватися до матеріної могили. Цим неспогаданим повідомленням син розчулив Івана Євграфовича, батько враз забув усе, що збирався сказати гнівливого, моралізаторського, і тільки закусив нижню губу, щоб не розхвилюватися вкрай і не пустити при синові небажану старечу сльозу. Здолавши в собі слабкість, генерал, як і рапіше, утримався від зізнання Ігореві, що його батьківська любов цілком належить йому, молодшому синові, що він бажав би йому тільки щастя, самого щастя, яким би той розпорядився куди розумніше й обачливіше, ніж розпорядився своїм він сам, визнаний льотчик і командир.

— Карина з Києва і водить літаки до Городища, вже знаєш? — по паузі спитав Іван Євграфович. — Пілотус «аннушку», на якій ти літав.

— Так, розповідала. Нічого дивного, зараз багато хто з жінок літає.

— Як вона тобі здається?

— Приємна людина,— відповів син майже байдужим голосом, ніби застерігаючи себе від подальших батькових запитань про Карину.

Але Іван Євграфович не припиняв розмови про неї, по-рекомендував Ігореві пильніше придивитися до їхньої гості, мовляв, Карина не лише вродлива і по-селянському привчена долати всілякі знегоди та труднощі, вона гідна щонайкращої пари, і він, як батько, був би не від того, щоб мати Карину за невістку. Як помітив Ігор, батькові хотілося й далі балакати на цю тему, але син мовчав, не виказуючи ніякої зацікавленості його словами,— він ще не міг так категорично, як Іван Євграфович, стверджувати, що Карина не по-жіночому кмітлива, що вона коректна і, напевне, буде ніжною дружиною, дбайливою матір'ю. Згадка про коректність Карини лише викликала в Ігоря прихований усміх — пригадав її грубувато-жартівливий тон, коли стріла його, і ті вставні слова, що прохололювались у її розповідях. Іван Євграфович не помітив того синового потаємного усміху і ще раз настійливо порадив Ігореві придивитися до Карини, зауваживши, що йому вже час подумати про власне гніздо, про сім'ю, в якій немало залежить від дружини, зобов'язаної, крім усього іншого, ще й розуміти мужа, надто військового, час життя так залежить від службових таранат і несподіванок. Батько-генерал міг розбалакувати на цю тему до безкінечності, та до кабінету ввійшла Аделіна Михайлівна і запросила чоловіків до столу.

Потім усі ходили до моря, Карина плавала майже до бонів, Адель не на жарт потерпала за неї, але ні Іван Євграфович, ні Ігор не могли зрівнятися з дівчиною у витривалості. Ставна, в купальнику, що облягав її красиву фігуру, вона відразу привернула до себе увагу чоловіків, що грілися на сонці та гарячому піску, привернула на задрість усьому жіноцтву, але ніхто з чоловічого племені не насмівся підійти до неї, зважаючи на генеральське звання Івана Євграфовича, котрий ухистився залишитися на пляжі в уніформі. Як помітив Ігор, батько до свого мундира ставився уважніше, ніж будь-коли раніше, на ньому тепер незмінно виблискувала Золота Зірка,— про все, що колись було заслужене ним і сиріймалося як саме собою зрозуміле, виходить, треба було знову й знову нагадувати. Він задрісно говорив про молодість, повсякчас освіжаючи в пам'яті сина відомі істини, що літа не повертаються, що шануватися слід іще замолоду, дорожити своїм іменем, своїм покляканням. Інколи батько здавався Ігореві нестерпно нудним, але

син зносив нотації, удавав, що прагне назавжди запам'ятати кожне його слово, і не помічав, що його увага розпалює Івана Євграфовича, надихає на красномовство.

Наприкінці дня Ігореві вже хотілося уникнути спілкування з батьком хоча б на час. Він не втримався і сказав, що все розуміє, що не припускався і не припуститься хлоп'яцтва, що батько не помічає його дорослості і якщо наслухався про нього побрехеньок, то це ще не означає, що мусить не вірити синові, який дбає про себе і ніколи не зганьбить ані його імені, ані звання та заслуг перед Вітчизною. Іван Євграфович ураз замовк і лише перегода зауважив, що казав усе з добрими намірами, що завтра ж зателефонує начальникові штабу флотської авіації і повідомить про Ігорів приїзд, — він подбав, щоб сина не закидали на якийсь із кораблів в океані, а залишили при штабі, в авіаінспекції. Там також пристойна льотна практика і в подальшому надійна перспектива, вступ до академії. Ігор слухав батька і мовчав. «Не для того ми міркуємо, щоб дізнатися, що таке доброчесність, а щоб стати кращими людьми».

Грізний майор, з яким Ігореві довелося летіти у випусковому польоті, мимоволі посміхнувся, коли він постав перед ним і доповів, що за велінням начальника штабу прибув відрекомендуватися. Майор підняв з крісла свою важкувату, окоренкувату статуру і потиснув йому руку. Майорова рука також була нелегка, ніби налита свинцем. Ігор пригадав, як після польоту майор сказав, що взяв би його до своєї ескадрильї, навіть вважав би це за честь, і йому полегшало на душі — тепер почувався вільніше перед майором, який багатьом наганяє страху, неначе можна було подумати, що долі льотчиків у його руках і лише він визначав кожному дорогу, як добра хазяйка визначає, яку з курей їй різати сьогодні, а з якою зачекати до іншої нагоди.

Майор Самосват поспитав, чи не хоче старший лейтенант проїтися з ним до гаража, до його легковички, яка чомусь заковерзувала і почмихує час від часу, на жаль, йому все ніколи попоратися коло неї. Ігор не заперечував і сказав, що він не купує ні «Волги», ні «Москвича», ані навіть «Запорожця» задля принципу, — не гнатися ж за всіма, коли стало модою мати власну машину і дехто більше хизується цим, ніж кохається в автосправі. Майор запевнив, що він до таких не належить й авто придбав тільки для того, щоб було зручно добиратися на службу, а також щоб мати змогу провести місяць відпустки з родиною на

природі, в курені, повудити над річкою рибу і побути як найдалі від приморських місць, від кримських пейзажів, що вже приїлися. Ігор відповів, що йому нічого про це думати, позаяк він іще не має ні сім'ї, ні певного місця служби.

— Чому ж не маєте? — косо поглянув на нього Самосват. Вони підійшли до залізного ящика, що правив за гараж і стояв у ряду подібних ящиків, поставлених власниками машин за парканом штабного аеродрому, невеликого квадратного майданчика, обладнаного для прийому вертольотів. Майор дістав з кишені в'язку ключів, знайшов з-поміж них потрібний і відімкнув свій ящик. — Ви дістали призначення на який корабель?

— Крейсер «Бородино».

— Чудовий крейсер. Першокласний, побудований з урахуванням усіх новітніх досягнень науки і техніки. Я служив на цьому кораблі, щоправда недовго... Поки не відкликали сюди, в інспекцію, в інструкторську групу. Налітав з крейсера чимало, як кажуть моряки, своїх морських миль. Цікава служба!.. А знаєте, Топала, — піднімаючи капот машини і витираючи чистою шматом блоком двигуна, правив майор, — моя служба розпочалася далеко від морів-океанів, у пісках. Літав над пустелею. Стратосфера породжувала ілюзію, ніби піді мною хвилі океану, та варто було знизити винищувач до малих висот, як у кабіні немовби розігрівали черинь. Піщані хвилі дихали вбивчою задухою. А ще нас підігрівали чутки про корабельну авіацію, про кораблі, здатні нести на собі реактивну авіацію. Подав рапорт, щоб відрядили на нову техніку. Уявляв собі, що скаже командир полку, коли прочитає мій папір. «Яка така корабельна авіація, хто вигадав?» Так і сталося. Нічого подібного, розлютився він, дійнятий тим, що таких рапортів надійшло вже з добрий десяток і ніхто з льотчиків не зважає на вакансії, на можливість висування. Все, здавалося, йшло до того, що відмовлять. Ні, не відмовили, хоча питання про моє переведення тяглося кілька довгих місяців, протягом яких я картався невідомістю. Та наказ про зарахування мене до корабельної авіації все-таки надійшов. І польоти з «Бородино» стали невимовним щастям. У польоті якимось побачив зграю дельфінів. Ми звикли до того, що вони ховаються від наших поглядів під воду. А тут був штиль, і дельфіни занурювалися, мовби під скло, все ж лишаючись на видноті. Я не втримався, гойднув крилом, подякував за побачення, за втіху, одержану від цього побачення.

Ігор мимоволі став допомагати майорові в технічному огляді машини: зливав у цеберку відпрацьоване масло, протирав маслопроводи, складав деталі, які той подавав в-під капота.

Самосват раз у раз застерігав Ігоря бути обережнішим, не забруднитися (їм удвох належало ще зайти до начальства після розмови), хоча сам уже вимастився до ліктів і скинув кітеля, залишаючись у майці. Ігореві подобався цей майор, він допомагав йому залюбки, і Самосват не міг не помітити цього.

— А знаєте, Топала, першого шторму я злякався, потерпав, щоб не напала морська хвороба. Лави їдців у кают-компанії для льотного складу помітно поріділи... Після сніданку я піднявся на головний командний пункт і попросив дозволу побути нагорі. І незчувся, як пролетіли дві зміни вахти. Форштевень у крейсера височенний, але, уявіть собі, хвилі гупали на палубу і вибухали справжніми vedoграями бризок. Пригадувалось, як у Середній Азії не міг відірватися від телекрана, коли показували фільми про моряків. У неба єдиний суперник — це океан...

Майор, той самий грізний, доскіпливий і невідступний Самосват, виявився напрочуд товариською людиною, котра не приховувала нічого з того, що довелося зазнати в морях, ніяких труднощів, які чекають на корабельного льотчика. Передусім, слід визнати, що ти нічого не вмієш і мусиш учитися, що всі перші польоти не що інше, як уроки, на яких твоїми вчителями будуть пілоти попередніх випусків, ті, хто вже опанував небо. Досвід цих льотчиків уже встиг відлитися у директивні рядки інструкцій, й іноді їх варто завчати, як аксіоми. Він, уже капітан, дивився на них більше як на теоретичні положення, що потребують доведення, і, звичайно, не раз помилявся. Істина народжувалась у польотах. Інколи йому здавалося, що нав'язують льотні штампи. Спробував літати по-своєму, і декому стало здаватися, що Самосват ризикує без потреби. Це його ображало, як і те, що він нібито постійно відступає від усіх інструкцій та настанов. Усе переінакшилося, коли прибула на крейсер поважна інспекція і відзначила в своїх висновках, що багато чого є повчального в Самосвата, що в деяких елементах він перевершує всіх інших. Усяка підтримка приємна, а в морі подвійно. Йому доручили демонстрацію літака з вертикальним зльотом. Капітан здійснив демонстраційний політ бездоганно. Непередбачене сталося на палубі. Керівник інспекції серйозно запропонував перейти до нього, в інструктори. Самосват не знав, що відпо-

вісти, і його мовчання витлумачили як згоду. А сам поглянув на себе суворіше, чесно. Так, він умів давати раду найскладнішому завданню, але міг також помилятися у найпростішій ситуації, припуститися артистичної вольності: крутнути «бочку» майже поміж гребенями хвиль — це тішило його, хоча глузду тут не було, невідь-чому потурав власним примхам, власній нуді. Про майбутню службу судив професійно, знав, що стрижень її — дисципліна та самодисципліна в усьому. А ось після пропозиції його раптом напали нічниці. Безсоння навідувалося неодмінно після польотів. Нічні роздуми багато в чому змінювали вироблені тим оцінки. Він припустився горезвісного «піруета», яким спершу пишався, хоч насправді його слід було соромитися, — спробував свої сили на посадці «з прослизанням», як це робили досвідчені пілоти. Літак, зберігаючи малу швидкість, без зависання торкається посадкової палуби і відразу звільняє її, використовуючи інерцію короткого пробігу. Це дозволяє швидко сісти наступній машині. Але від льотчика вимагається ювелірного пілотажу. Самосват вирішив зупинити літак (задля краси!) точно навпроти командного пункту. Навиків забракло, і він загаївся — не давши літаку торкнутися опори, розвернув машину, використавши маневр тягою, і повернувся у визначену точку. Вночі стало совісно. Ну що це за фігурне пурхання влаштував і чи була в цьому потреба? Чи через упертість? Та ще на посадковому режимі запізно почав прибирати оберт...

Польоти з корабля Самосват завжди любив, інакше льотчикові не можна, особливо в негоду. Якось погода почала псуватися на очах. Керівник польотами запропонував усім літакам повернутися на корабель, — по локатору він спостерігав, як наступав шквальний фронт, і ухилитися від нього крейсера було ніяк. Самосват зайняв глісаду — ту невидиму, але цілком реальну пряму, по якій літак скочується на палубу корабля з небесної висі. Вже згодом, після посадки, збагнув, що невчасно збавив швидкість і запізнився виправити помилку. Два інших літаки сіли нормально. Сніговий шквал налітав на крейсер. Самосватові нічого не залишалося іншого, як просити посадки в цих умовах. Сам собою шквал не є небезпечний ні для корабля, ні для літака — можна підняти літак вище хмар і там перечекаати будь-який шквал, аби вистачило палива. Весь драматизм становища полягав у тому, що в баках його літака залишалося мало палива. Посадка ж під час шквалу є надзвичайно важливим етапом навіть на березі, на твердій асфаль-

товій смузі аеродрому. А тут розбурханий океан... Самосват вийшов з віража і «Бородино» не побачив: там, де мала показатися палуба крейсера, була якась суцільна снігова круговерть, а па нього, льотчика, котилося сизою горою непроглядне хмаровисько.

За кілька секунд машину підхопили і стали кидати сильні вихори. Самосват не встиг і злякатися, треба було боротися, — сніг перетворив увесь простір у безодню. Попрохав командний пункт освітити весь корабель, щоб його побачити багато раніше, ніж за першим заходом. Ввімкнули палубне освітлення. Літак не переставало метляти. Самосват зрозумів, що не може зменшити швидкість без ризику перекинутися. І на екрані локатора оператори посадки побачили літак, який світлячком відходив по павутині градусної сітки. Керівник польотами зажадав зменшити швидкість. Льотчик виконав наказ, але «бовтанка» стала надто небезпечна. Як і досі, візуально він не бачив крейсера. Коли зменшив оберти турбіни, літак «клюнув», провалився униз, зійшов із глісади. Довелося «шттовхнутися» турбінами.

— Найважливіше, Топала, — дістаючи із сумки ключі і примірюючи їх до головки блока, неквапно провадив майор, — було поновити напрямок по курсу. Без нього я міг би схибити, а пального на новий захід уже не залишалося. Дав ручку від себе, пішов униз... Розмірковувати вже було пізно. Метрів за двадцять побачив кільватерний слід крейсера. Швидкість не зменшував. Руки самі займалися пілотуванням, незалежно від моєї свідомості. Я лише дивився... У північній заміготила туманна куля — то крейсер. Я відірвав літак від кільватерного «пеленга» і з набором висоти увійшов у внутрішню сферу туманно-миготної кулі. Вістря носа задерлося. Тягу двигунів я послабив, але швидкість падала повільно. Повільніше, ніж зближалися літак і корабель. Відеозапис зберіг цю посадку, його інколи прокручують молодим льотчикам. У кадрі, закаламученому потоками снігу, виріпав літак, що йде у незвичайному положенні. Ніс задертий, машину кидає з крила на крило. Вона, як мовиться у нас, парашутує на палубу. Поминувши кормовий зріз, літак раптом клює вниз і втикається у палубу переднім шасі... Мені командують гальмувати, налягти на гальма, але я і без команди наліг на них усім тілом і почув, як вищать затиснуті намертво колеса, що гублять опшмаття добряче підсмаленого корду. І літак зупиняється, до нього біжать усі, хто був поблизу... Майже всю ніч ходив по каюті. Боліли плечі, по яких гунали товариші

на радощах. Надзвичайне збудження, що пережив удень, потроху спадало, а пам'ять усе повертала і повертала в сувору холодну вись. Було гірко, і водночас відчував гордість... Що й казати, служба льотчика важка і складна, а в морі, на кораблі, і важча, і складніша потрібно.

Майор витер шматкою забруднені руки, закрив капот і всівся на місце водія, ввімкнув стартер. Двигун автомобіля обізвався сильним рокотом, і майор скинув газ, дослухаючись до рівномірної роботи двигуна, — можна було натискати на педалі і виїжджати з гаража. Але хазяїн вимкнув запалення... Заглушивши мотор, він вибрався з машини і замкнув її. Ще раз оглянувши свою легковичку зовні, склав інструменти й ганчір'я, замкнув гараж, запропонував Ігореві помити руки, й, обсмикнувши мундир та застебнувшись на всі гудзики, йти за ним до штабного начальства.

Дорогою майор мовчав і більше нічого не розповідав, ніби в гаражі вичерпалися всі його спогади, хоча Ігор знав, що це не так. Йому, як молодому корабельному льотчикові, хотілося дізнатися про службу на крейсері «Бородино» якомога більше, щоб і для себе щось узяти. Однак не зважувався запитувати, а майор, як на те, вперто відмовчався. Зате в штабі, коли звелів ад'ютантові доповісти полковнику про їхній прихід і той пішов виконувати наказ, майор сам заговорив про все, що слід було сказати старшому лейтенантові: Ігоря, звісно, візьмуть в інспекцію, коли батько-генерал попрохав самого командуючого; в цій службі майор нічого складного не бачить, вона нічим не схожа зі службою корабельною; Самосват, звісно, гаряче рекомендуватиме начальству Ігоря як здібного і вдумливого пілота, але все-таки радив би самому гаразд обдумати відповідь, бо це буде відповідь остаточна і її потім нелегко змінити... В кабінеті майор повівся так, як і попереджав Топалу, — запевнив начальника штабу, що за всіма даними старший лейтенант підходить для інспекції. Молодий? Що ж, молодість іще ніколи не була серйозною перешкодою.

Полковник неприховано був задоволений бесідою з майором Самосватом та Ігорем і вже готовий був їх відпустити з добрими побажаннями, як останній зважився відверто заговорити. «Дозвольте, товаришу полковник». Полковник дозволив, протираючи скельця окулярів, пеначе давав зрозуміти, що вкрай заклопотаний і що аудієнція, по суті, закінчена. «Слухаю, будь ласка...» Ігор не знав, з чого почати. Нарешті насмілився сказати, що він вважає за

краще залишити за собою попереднє призначення, що він льотчик, а якому льотчикові не хотілося б випробувати, пізнати себе в океані. Полковника, здавалося, ошелешила Ігорева заява, і він одразу не знайшов що сказати молодому офіцерові.

— Як так? Ви відмовляєтеся іти до нас? Ви хочете на корабель?

— Так точно, товаришу полковник, — потвердив Ігор і відчув незрозумілу полегкість на душі. Тепер він міг спокійно розглядати обличчя полковника, відзначаючи про себе, що воно в нього дещо брезкле, червонясте і покропле-не золотими цятками веснянок, а від вух, вкритих на мочках золотавим волоссячком, пролягли глибокими борозенками дві зморшки. Очі в полковника чи то карі, чи то сірі в рудувату цятинку.

— Оце-то так... Що ж, даруйте, казати вашому батьку? Як доповідати командуючому? — Він облизав товстуваті пошерхлі губи. — Що відмовився? І навіщо, дозвольте поспитати, вам треба було заварювати цю кашу? Інформувати відповідні інстанції, примушувати когось думати про вас? Непокоїтися? Переінакшувати накази?.. Ні, ні, це несерйозно. Як ви гадаєте, майоре? Як на вашу думку? Старший лейтенант гаразд підготовлений і годиться в інспекторську?

Майор Самосват знизав плечима.

— Годиться чи не годиться?

— Цілком підготовлений, — виструнчуючись, одповів майор. — Я це відначив іще на випускному іспиті. Проте я цілком підтримую прагнення старшого лейтенанта політати в морях. Який льотчик вважатиметься корабельним, коли не злітав із корабельної палуби в гавані чи з учбового корабля?

— Аргументи поважні, майоре, цілком поважні. Але що робити, по-вашому, мені? Знову все перегравати? Як доповідати командуючому? — І невдоволено блиснув на Самосвата рудизною очей. «У нього вилискують віі і брови», — подумав Ігор, не сприймаючи гніву полковника, неначе йшлося зовсім не про нього, а про когось іншого. — Ви ж розумієтеся на штабній процедурі!.. Когось уже призначено натомість Топали, а того третього на місце другого... Скажіть, старший лейтенанте, ви наполягаєте, щоб вас залишили на «Бородино»? Ви не передумаєте згодом, удома?

— Ні, не передумаю, товаришу полковник.

— Гаразд, ідіть. А ви, майоре, залишіться на хвилину. Взагалі цей день для мене видався якийсь скажений, —

сердито мовив полковник, кидаючи на стіл прес-пап'є, яке взяв із того ж стола і невідомо для чого тримав у руці, час від часу поляскуючи ним себе по долоні.

Ігор віддав честь, крутнувся, клацнувши закаблуками, і вийшов чітким кроком. За дверима, у приймальні, зіткнувшись з настороженим поглядом ад'ютанта, який, здавалося, ледве стримався, щоб не запитати, чим закінчилася Ігорєва аудієнція в начальника штабу, він уже подумав, що неправильно повівся, що не слід було відмовлятися від пропозиції, тим більше, від заманливої, що забезпечує якісь сходинки-щаблі в службовій кар'єрі. Але, подумавши так, одразу ж відкинув цю непрошену і принизливу думку, хоча знав, упевнився, що всяка служба є не що інше, як прагнення утвердитися, примусити суспільство тебе поважати, цінувати. Може, саме з цих міркувань і були вигадані людством чини та ранги, розрешаються права й обмеження для всього і для всіх. «Це не добродієність, а лише оманливий зліпок і подоба її, коли ми покликані до виконання обов'язку чеканням винагороди», — зазначив іще Ціцерон.

Ігор зачекав Самосвата біля паркану штабу, розглядаючись навкруг і відзначаючи, що все тут як у штабних документах, — прибрано, підметено і посипано зверху піском, усюди наведено зовнішній блиск: як на землі, так і на стінах, де обновлено плакати, гасла й різні діаграми, а також щити з портретами відмінників, з-поміж яких вирізнялося знайоме обличчя майора Самосвата, на чиїх грудях вилискували три медалі, різні відмітні знаки. Майор не воював, але всім своїм виглядом виказував невситиму готовність до бою, до смертної борні і цим був примітніший від інших, од тих, котрих фотографували піби з-під палиці і яким було зовсім байдуже, чиїми портретами прикраситься вхід до високого штабу. Ігор незчужся, як підійшов до нього майор.

— Знаменитості, одні знаменитості, — мовив він не без знущальної іронії про всіх на портретах, звичайно, і про себе самого, — переможці... Щойно полковник надавав цьому переможцю за вас. Він гадає, впевнений, що це моя робота, що це я розраїв вас іти до штабу.

— А ви? — вихопилося в Ігора.

— Що я?.. Звісно, заперечував. Я повторив, що підтримую вашу кандидатуру й певний, що не помиляюся. Але не приховую і не приховуватиму: мені імponує ваше бажання літати, утвердитись як корабельний льотчик. А для льотчика вся правда лише у небі.

Вони і розлучилися, взаємно симпатизуючи один одному. Та, залишившись на самоті зі своїми думками-роздумами, Ігор знову засумнівався у правильності рішення, прийнятого, можливо, зненацька, рішення, про яке, не заїкнувшись, повідомив полковникові. З ним, із штабом, тепер усе було ясно, але ще мала відбутися розмова з батьком, куди гостріша, ніж із полковником, і цієї розмови він трохи боявся, знаючи крутий батьків норов. Іван Євграфович не спиниться ні перед чим, подбає про те, щоб вжити щодо сина своїх засобів впливу, аж до вигнання, як учинив із старшим братом Олегом, що його не послухався і мусив забиратися геть, кудись на Північ зі своєю Дусеєю. Згадавши про брата, Ігор подумав, що якось відхреститься від батька, як колись відхрестився Олег, що так у всьому: правий чи ти неправий, а доводиться відповідати!

Знав би Ігор, що телефонні дрти вже зробили за нього півсправи, чим значно полегшували йому порозумітися з батьком, що полковник одразу зателефонував Іванові Євграфовичу і переказав до слова свою з Ігорем розмову. Чекав дорікань та невдоволення Топали, але генерал, ледве себе стримуючи, заявив, що хоча він і засмучений, та не стане перечити синові — час визначить, хто з них має рацію! А літати птахові так само треба, як рибі плавати, як людині ходити по землі. «В своїх дерзаннях всегда мы правы...»

— Відмовився, сіромо? І правильно, я сама б зробила тільки так... Ти ж льотчик, а вони хотіли тебе приборкати. Нехай і не зовсім, але все-таки... Молодчина, пічого не скажеш. Іван Євграфович перегнувається і сам схвалить. По-моєму, він і зараз у глибині душі схвалює, однак просто не зізнається самому собі.

Картина постала перед ним за квартал від дому — вийшла з крамниці, навантажена сіточками з різними пакунками. Ігор вихопив із рук одну і пішов поруч, подивованій її обізнаністю. Звідки вона знає, Карина тут-таки й появилася: вона чула телефонний дзвінок полковника із штабу і бачила гнів, що спершу охопив генерала, коли той дізнався, як повівся син. Але Карина, хоч і не посміла висловити свої думки вголос, цілком на боці Ігоря і підтримує його бажання самому вирішувати свою долю. Вона переконана: ніхто не вільний розпоряджатися нею, кожний має прожити своє життя сам, звідати і пройти свою путь. Карина невторювала абеткові істини, але Ігореві підтримка цієї дівчини, яка самотужки утвердила себе в небі, була чи й не найбільшим омертвям у змаганні за самоствердження, і він

уже ладен був витримати, не йдучи на компроміси, будь-який бій за свою будучину. Хоч, власне, перед ким йому її відстоювати, з ким воювати, коли все вже визначено і нічیه втручання нічого не змінить?

Карина заперечила Ігореві, що бувають зовсім несподівані зміни, останньої хвилини перед вильотом чи відходом корабля, і з нею не можна було не погодитися. То як же йому бути, як поводитися?.. Й Ігор пристав на її думку, що вони мусять трохи зачекати, поки Іван Євграфович з Аделіною Михайлівною вирушать на морську прогулянку на катері, якого пришлють по генерала. Вечірня зустріч після втомливого дня, після моря, буде не така драматична, як була б зараз, коли генерал іще не охолонув після неприємного для нього дзвінка із штабу командуючого. І вони з Кариною умовились: Ігор зачекає її на Графській пристані, а потім вони вдвох також десь перебудуть спекотливі години побіля води.

Карина понесла сітки додому, а Ігор тінню, попід розкішними вітами дерев, рушив чекати на неї неподалік Графської пристані. Він сидів у затінку і бездумно споглядав, як до пірса пристані час від часу причалювали штабні катери, ошатні, прибрані до блиску, з гаковими, які стояли на носі, немов витесані з білого інкерманського каменю, і вправно чіпляли катери гаками за берег, а потім, відсалютувавши офіцерам, що сходили з катерів, мерщій відитовхувалися від причалу, виходили на синьо-зелену воду і простували назад до сталевих громадищ-кораблів, що стояли на рейді. Ігор знав, що серед прибулих ракетноносців крейсера «Бородино» немає, що його корабель іще десь в світовому океані і повернеться на головну базу не раніше, як за місяць-півтора, тобто йому, призначеному на цей корабель, доведеться чекати крейсера ще якийсь час після відпустки. Чекати і, може статися, сидіти ще не раз тут, як сидів у дитинстві, коли встрявав у школі в якусь халепу і боявся відразу йти додому, звітувати перед батьком.

Узагалі Іван Євграфович, тоді ще старший офіцер, амбітний, гонористий майор, а пізніше підполковник і полковник, не любив докладно розбиратися в шкільних таранатах і в усьому завжди винуватив синів, спалахуючи до них злобою, що не личила рідному батькові. І мати вважала за краще не втасмничувати чоловіка у шкільні справи синів, ця її метода, видно, цілком улаштувала батька, котрому було обтяжливо займатися дітьми. Це, напевне, й обумовлювало таку його бурхливу реакцію на всі, нехай

і незначні, промахи синів у школі, синів, якими Іванові Євграфовичу хотілося пишатися і тільки пишатися, як пишався ним самим увесь флот. Присемний та лагідний до чужих людей, генерал Топала виявляв недозволену жорстокість до власної родини. Ігор, як і Олег, призвичаївся тікати кудись чимдалі від батькового гніву, здебільшого на Північну сторону, до братського кладовища, де ходив поміж надгробків і читав на них написи, викарбувані старими літерами, з неодмінними ять. Він подовгу затримувався біля могили генерала Хрульова і незмінно вдивлявся в мармуровий бюст хороброго генерала. В чагарях і забур'янених склепах водилося безліч отруйних змій, які нібито оберігали могили від усіляких відвідувачів й одразу виповзали з-під камінючця на звук людської ходи.

Ігор ходив кладовищем, а йому повсякчас учувався шкільний дзвінок, що закликав на уроки. Хтось із його друзів сідав за парту, розстібав портфель, діставав книжки і зошити, письмове приладдя, а Ігор мусив тікати сюди од батькових покарань і ходити між могил, колошкаючи кладовищеньських гадюк. У холодніші дні, в негоду, Ігор пробирався до Костянтинівського равеліну, де знаходив у фортечних руїнах чимало воєнних реліквій: відстріляних гільз, кулеметних стрічок, солдатських шоломів, навіть напівзотлілих матроських безкозирок. Зі стін равеліну він спостерігав, як заходили в бухту і виходили в море крізь бонові ворота кораблі, буксири та баржі, як віражували над морем військові літаки або якийсь із них пролітав у високості, виблискуючи срібнокриллям і надовго лишаючи за собою пухнастий інверсійний слід.

— Заждався?

Карина обізвалася зненацька, як озивалося до нього саме сьогодні, завше змушуючи його здригтися після такого звертання. Вона перевдягнулася і в блакитній сукні з короткими рукавами, облямованими, як і комірець, білими смужками, в білих босоніжках, з білою сумочкою виглядала ошатніше, як перше. Її очі ховалися за темними захисними окулярами з розкішною оправою, губи були підфарбовані якоюсь світлою помадою; вся вона світилася жіночою чарівністю, і не замилуватися нею було неможливо.

— Даруй, Ігоре, затримка вимушена. Дуже добре, що ти не пішов зі мною разом. Я витримала справжній бій. Ніколи не подумала б, що такий галантний кавалер, поважний генерал і Герой, зустріне мене грубо, назве невігласкою, навіть згадувати всього не хочеться. І все через тебе,

через те, що відстоювала твою позицію, твоє право самому розпоряджатися власною долею. Він кілька разів перебивав і нагадував, що він твій батько, а я щоразу перепитувала: «Ну і що з того? Дати життя, виростити — це не означає виховати покірне ягня, щось на зразок...» Та не про це річ. Аделіна Михайлівна стала на мій бік, а особливо тоді, коли Іван Євграфович сказав, що він влаштовує твою прописку, що квартира, на яку можеш розраховувати, коли надумаш одружитися... Зворушливо, що й казати! Все враховано, все передбачено, але того, що це пахне звичайним міщанством, ніхто не помічає, — вона несамохіть скривилася. Відтак зняла окуляри, присіла поруч. — Що ж маємо далі робити? — І всміхнулася. — Віднині Іван Євграфович вважатиме нас змовниками. Не одностудцями, а саме змовниками. Для себе я вирішила завтра виїхати звідси. Мені не слід було втручатися у ваші сімейні незлагоди, а я не втрималася. Що вдієш? Не втрималася. Жінка! І не люблю несправедливості, мені не байдуже, чому так сприйняв твою відмову батько. Він же не обмежений і не пристосуванець, то чому ж?

«Все тому ж», — подумалося Ігореві, але він нічого не сказав Карині, бо він чоловік, а чоловікам годиться інколи промовчати, прикусити язика. Зрештою, вони зійшлися на думці, що наразі Ігореві нічого показуватися батькові на очі, треба дати йому охолонути, — заспокоєний, він не сприйматиме все так гостро, як спершу сприйняв. Карині не подобалося цілі дні лежати лежма на пляжі, і вона пристала на Ігореву думку об'їздити на таксі всі можливі пам'ятники історії та двох севастопольських оборон. Ігор зупинив вільну машину і наказав водієві везти їх навспогад, тим маршрутом, який оберє сам.

— Весільна подорож? — запитав Ігоря, а сам пильно оглядав Карину.

— Медовий місяць справляємо, — весело відповів Ігор і помітив, як у Карини спалахнули круглі щічки, як їй приємно до невимовності червоніти під поглядами водія, також іще молодого хлопця, котрий сприйняв Ігореву відповідь за правду.

Коли машина рушила, Карина сховала захисні окуляри в сумочку, й Ігор побачив, що в її очах палахкотить пристрасть, що її щоки все так само вкриті рум'янцем і що вона раює блаженством нареченої, дослухаючись до всіх Ігоревих пояснень. Вона не переставала червоніти під поглядами чоловіків, особливо під Ігоревими поглядами. Відвідавши Сапун-гору і Херсонес, вони повернули назад у

місто і звільнили машину побіля Історичного бульвару, маючи намір оглянути цей заповідний куточок, а потім пройтися пішки до площі Нахімова та Графської пристані, до Приморського бульвару, де, як сказав Ігор, вони повинні були детальніше розробити тактику умиротворення Івана Євграфовича.

Настрій у Карини вже був пречудовий, і їй не хотілося згадувати дообідню суперечку з Ігоревим батьком, але, щоб не засмучувати Ігоря, погодилася з усіма його намірами-планами, тішачи своєю лагідністю, жіночою поступливістю. Дівчина зізналася, що її давно мучить спрага і вона була б щаслива, якби він запропонував завітати до якогось літнього кафе. Ігор вибачився за свою неухважність і негайно, там-таки, на Історичному бульварі, запросив її освіжитися морозивом під тентами обіч алеї, схожими на різнобарвні парасольки, під якими в затінку сиділи за столиками розморозні спекотою севастипольці і неквапом ласували морозивом, запиваючи газованою водою. Ігор обвів зірким поглядом увесь майданчик і вирішив, що найкраще чекати черги біля морських офіцерів, котрі не стають засиджуватися. І він не помилився, — як тільки вони підійшли до столика, офіцери мерщій розплатилися і гречно, з галантністю підставили звільнений стілець Карині, стримано схилиючи голови перед її незаперечною вродою. Карина зі свого боку подякувала морякам за ввічливість і сіла, мов пава, вказуючи Ігореві місце поруч, чим викликала з боку офіцерів одверту заздрість. Хтось із них не втримався і зауважив, що ладен навіть сісти на гауптвахту, аби тільки посидіти побіля такої розкішної дами, як Карина. Вона засміялась, і моряки пішли, обертаючись один по одному, щоб ще раз, востаннє, поглянути на неї, а Ігор погордливо всміхався, як уже визнаний володар примітної жіночої краси.

— Карино, скажи по щирості, ти погодилася б вийти заміж... за мене? — спитав Ігор згодом, коли вона вже, здається, втамувала спрагу і витирала хустинкою кутики вуст, непомітно заглядаючи в люстерко, що його дістала з сумочки. Карина закрила сумочку і звела на Ігоря великі темно-сірі очі.

— Дозвольте перепитати... уточнити, що це? Питання чи пропозиція? — І закинула за спину косу, що розпліталася. Вона пильно, не підводячи погляду, дивилася Ігореві у вічі. Він трохи зніяковів, збагнувши всю вагу сказаних ним слів, таких несподіваних, ба майже зухвалих, і встромив очі в землю.

— Вважай за пропозицію.

Карина перестала всміхатися і ще пильніше поглянула на Ігоря.

— Гаразд, відповідь дістанеш потім, коли порозуміємся. Втім, схоже, що ти не вмієш навіть оспіватися. Ходім, — і квапливо зазбиралася.

Ігор більш не зважувався нагадувати їй про свою пропозицію, а вона вперто мовчала, ніби забула про неї і тільки розпитувала про севастопольські пам'ятки. Всі його пояснення слухала з непослабною увагою, як справжня патріотка, котрій зовсім не байдуже, хто, де і коли відстоював чорноморську твердиню, хто поліг за неї, а хто просто окропив своєю кров'ю. Дівчина не сумнівалася в його обізнаності, і він ще захопленіше оповідав про все, що знав. На вулиці Карина тримала Ігоря під руку, і в цьому було щось приємне, надійне. Вони вже втомилися ходити, і сидіти, і розмовляти, але обоє не обмовилися про це жодним словом. Після обіду в ресторані, коли їм подано на диво смачні страви, над якими достоту вміливали (як-не-як уже був час вечеряти), Карина раптом звеліла кельнерові принести пляшку холодного шампанського на веранду, і вони пересіли в дальній куток під зеленаве виноградне плетиво, звідки було чути притишений гомін моря й кигикання берегових чайок. Потім Карина серйозно поспитала:

— Ігоре, ти любиш мріяти? — Він ствердив. — А подорожувати? — Ствердив і це. Був готовий ствердити все, про що б вона не запитувала.

Кельнер приніс шампанське і налив у келихи — вино пінилося, прагнуло вихлюпнутися через вінця, відтак осідало, і кельнер знову й знову доливав то Карині, то Ігорові, поки не заповнив келихи вщерть. Кельнер відійшов, і Карина, надпивши свій келих, щоб вино не полилося через вінця, запевнила, що їй присмко було почути від Ігоря про його мрійництво, що, власне, без мрій і надій життя було б прозаїчне, нецікаве, а часом і нестерпне. Вона запропонувала (і він з радістю погодився) одразу ж, завтра, відлетіти з нею на північ, на Десну, до її витоків, де все чарівне по-своєму, де небесна блакить не гірше вбирає очі, ніж ця, кримська, де ясно, як ніде, хіба що в степах, цвітуть соняшники, квітують під вікнами мальви, а в садах і городах суцце привілля — все цвіте: і картопля, і мак, і гарбузи, й огірки, і все-все, чого пасіє чи насадить її бабуся і що зростає саме, своєю волею. Їй, як уродженці Карського моря, хотілося б колись знайти час і побувати у тих широтах, й Ігор мусить пообіцяти, що колись-таки збудеться ця їхня подорож. Він обіцяв, і разом з нею смакував солодке вино,

і, як вона, п'янів од нього, замислюючись над тим, що можна сп'яніти від молодості, від невичерпності своїх мрій та сподівань.

Другого дня вони відлітали з Сімферополя на Чернігів, й Іван Євграфович не вважав за потрібне ні допитуватися, ні дорікати синові — він просто в усьому поклався на Карину, якій можна було довірити Ігоря. Вона була чимось подібна до Любові Кривич, хоча, як відомо, всі жінки між собою чимось подібні; і він подумав, що в коханні поєднуються страждання та розкіш, радість і печаль: усе те, чого бракує одному, знаходиться у другому, впарі обоє доповнюють одне одного і весь вік ділять порівну свої душевні скарби.

СНІГОВІ ЗАРЯДИ

Віхола не втихала, за прогнозами невпевнених синоптиків цілий день, а можливо, й усю наступну добу не обіцяла стихнути, — на це, здається, вже ніхто не сподівався. Комеск Топала, важко зітхнувши, мовчки послав усю метеорологічну службу під три чорти і, ховаючи лице від шмального снігу, відвертаючись од вітру, попростував до готелю, де розмістили його екіпаж і де він мав вилежуватися на спартанському готельному ліжку, неначе сам віддав йому перевагу перед теплом домашнього затишку, де чекають дружинині пироги з палтусом. Олег Іванович знав, що Дуся, Євдокія Іллівна, не прогнівається, не дорікне, бо вопа розуміє, як мало залежало від нього — летіти чи не летіти і яка підступна заполярна погода, де можна всього сподіватися будь-якої пори року; кому хочеться після виснажливого польоту слухати завивання завірюхи і пересиджувати час десь на заштатному аеродромі, коли тебе чекають удома, приготувавши святковий стіл. Щось подібне траплялося і в попередні роки, паче їм із Дусею було навіки кимось наказано відзначати свої подружні річниці, пригадувати таємне кохання, яке все-таки стало явне і якого не визнав Олегів батько, вбачаючи у хатній робітниці лише авантюрицю, а в кмітливому старшому синові сумирну її жертву.

Олег Іванович ішов у готель і думав тільки про це: якби не батьків буйний норів, він ніколи б не потрапив на цей забутий богом краєчок землі, далекий та суворий, і ніколи не звідав би ревучих широт майже завжди неспокійного штормового моря і не менш неспокійного неба, яке теж

буває штормове, невимовно грізне. Ще до початку польотів поривчастий вітер розкручував флігер на вежі командного пункту з такою несамовитістю, що, здавалося, зірвуться із штатива чашечки, що взялися льодом, і самі полетять за вітром. Керівник польотів тривожно поглядав на стрілки анемометра, які різко підскакували, а відтак переводив погляд на ближні вершини сопок, де купчилися сірі хмари і де було вже добре видно пелехи снігових зарядів, що сікли хмари. Командир ще раз запросив до себе чергового метеоролога. У присутності комеска, невдоволено суплячись, він перебіг очима по різнокольорних розмивах на синоптичній карті і запитально глянув на Олега. «Надвечір погода значно погіршає», — підтвердив черговий і, розправивши на столі карту, показав напрямку руху циклонів. «А як на інших аеродромах?» — поцікавився командир. «Ніяких особливих змін не передбачається». — «Це вже краще... То як бути? Що скажете, майоре?» — запитав Топалу і замислено пройшов біля пульта.

Олег сказав, що тривогу командира зрозуміти неважко, що місцеві погодні умови дають їм цілком виправдане право відмінити польоти, але це і чудова нагода перевірити вишкіл екіпажів протичовновиків, їхню готовність вести пошук у штормовому морі. Він згоден вилетіти першим, а згодом, якщо буде дозволено, можна підняти в повітря всю його ескадрилью. Командир усе ще роздумував і врешті погодився випустити у повітря Олега Топалу — над командно-диспетчерським пунктом затріпотіло проти сонця полотнище прапора. Майор Топала вилетів, але після нього вже нікому не дозволили зніматися в повітря. А він злетів, мусив злетіти, хоча до цього ні командир, ні хтось інший його не змушував. Сам собі сказав: так треба! Як і він, усі члени екіпажу також налаштувалися на випробування себе в складних умовах, і жоден з льотчиків — ні штурман, ні його помічник, ні повітряний радист, не сумнівався, що і цього разу все обійдеться якнайкраще і вони щасливо завершать цю маленьку повітряну одісею.

А завія, як на те, не вщухала, наче озлилася на ранній прихід весни, вона металася поміж будинками військового містечка, билася у вікна, що аж дзвеніли, вистогнувала в павутині різних антєн. І все ж парешті начебто знесилилася, стихла перед Олеговим вильотом, дала змогу аеродромникам розчистити від кучугур рулежні доріжки та злітну смугу, і як тільки майорів на вигляд незграбний, з високо заламаними крильми літак-човен зробив невеликий розгін і, мов чайка, відірвався від засніженої смуги, на аеродром

ізнову налетів густий сніговий заряд. Керівник польотами бачив по нахилу майорової машини та крутому згинові газового шлейфа, що, поза всякими сумнівами, вітер неабияк пошарпає нерви льотчикам. Олег відчув це одразу, але заспокоїв себе тим, що труднощі не є нездоланні, що буває і гірше.

Ішов до готелю і в душі шкодував, що зголосився летіти, адже вік його, як для льотного складу, досить поважний, він уже не той молодик, що ладен кинутись у будь-який вир, братися за те, чого літні люди не вважають за потрібне доконувати, хоч воно їм і під силу. Нічого не сталося б, не змінилось у боєготовності полку, якби він висловив командирові сумнів у доцільності польоту в цих умовах, але ж майор Топала не зробив цього, неначе прагнув чогось неймовірного — довести свою льотну майстерність, у якій ніхто не сумнівався. Чому він цього не зробив, яка сила штовхнула його в понадхмарні висі? Можливо, романтичне мрійливість, що ніколи не полишала, молодецька заповзятість, той топалинський наполегливий характер, завидна вкраїнська впертість, що жила у ньому повсякчас. Він домігся того, що не тільки на його літаку, а й у всій ескадрильї запанувала атмосфера доброзичливості, цілеспрямованості, духовного споріднення, коли кожен виконує свої обов'язки з однаковою старанністю. Можливо, це і було причиною того, що майора Топалу зразу помітили: преса стала писати про нього, як про вдумливого командира ескадрильї, і невдовзі льотчика запросили до командуючого. Олег хвилювався, і це його хвилювання не пройшло повз увагу ад'ютанта, що проглядав відрядження. «Всі свої хвилювання лишайте за порогом,— порадив він перед тим, як доповісти про майора.— І звертайтеся до нього тільки за посадою — товаришу командуючий. Недолюблює, коли називають просто генералом. Постійно твердить усім нам, що генералів багато, а командуючий один, тільки він».

За хвилину ад'ютант прочинив двері і жестом запросив майора увійти до кабінету. Мимоволі напружившись, Олег переступив поріг. «Товаришу командуючий, майор Топала за вашим наказом прибув...» — «Вільно, вільно, проходите»,— відкладаючи справи, озвався генерал-лейтенант, й Олег помітив на його обличчі легку усмішку. Командуючий підвівся з-за масивного столу з розлапистими фігурними ніжками, заставленого телефонами і теками з паперами, прикрашеного у центрі підставкою для олівців. Виготовлений з хромонікелевої сталі, стовпець підставки вилис-

кував, ніби фізеляж реактивного літака. Генерал-лейтенант неквапливо вийшов на килимову доріжку, потис Олегові руку, запросив присісти до круглого столичка біля вікна. У свої п'ятдесят років він виглядав на диво молодо, хоча вже повнів. На округлім червонястім лиці голубіли під густими пшеничними бровами примружені очі. Генералове високе чоло вінчала коротка стрижка під напівбокс. Він чимось нагадував багатьох інших льотчиків-генералів, котрих Олег стрічав раніше, надто тоді, коли Іван Євграфович запрошував до себе в гості. «Особисту справу вашу читав,— наче розмірковуючи вголос, почав генерал,— біографія відома... Батька знаю, щоб не перебільшувати, десь із кінця п'ятдесятих. Бойовий, помітний генерал. Гадаю, ви прагнете наслідувати Івана Євграфовича. І природно...» — «На батька схожий мій менший брат, а я, кажуть, викапана мати. Мама також була авіатором. Воювала в ескадрильї, якою командував батько». Командуючий невдоволено поморщився, йому явно не сподобалося, що майор дозволив собі вставляти свої зауваження, перебивати його. «Не будемо про це,— зронив.— В атестаціях є рядки, підкреслені кадровиками. І не лише червоними олівцями, а й синіми. Вам це відомо?» — допитливо поглянув майорові в вічі. Олег не змигнув. «Відомо, товаришу командуючий. Коли пам'ять не зраджує, сині підкреслення припадають на початок моєї, як ви сказали, льотної біографії. Все там правильно сказано. Зараз я бачу: багато чого ще й замовчано... Згадувати — ятрити давні рани». — «Ви маєте рацію,— перепинив генерал,— становлення льотчика — не проста річ, а ви, як видно, не спрощували служби, не шукали легкої дороги і на Північ напросилися самі. Це дуже важливо. Та я хочу сказати вам ось про що. Вас призначено заступником командира по льотній підготовці. Полк має багаті традиції, в роки війни льотчики здобули гвардійський прапор. Зараз літають на новітніх ракетноносцях. Для вас — нова машина. Подбайте про те, щоб якнайшвидше опанувати і цей літак...»

Генерал іще не закінчив свою думку, як пролунав хрипкуватий голос у динаміку, що стояв десь поміж телефонами,— доповідали про невідомі цілі в якомусь квадраті. Командуючий віддав наказ про підняття пари винищувачів і назвав аеродром, звідки саме слід підняти. «Порушник, товаришу командуючий?» — не стримав цікавості Олег. «Можливо. Із заходу прямо до кордону, треба бути готовими до всього.— І, помовчавши, вів далі: — Вам слід знати, що справи у полку йдуть не зовсім блискуче. Полк

відстає з нальоту, особливо в нічних та складних метеорологічних умовах. Були і передумови до льотних подій з вини особового складу, порушення дисципліни...» І знову прохрипів динамік, доповідаючи, що виявлено другу ціль на іншому курсі. Черговий оператор умовк, чекав запитань генерал-лейтенанта. Той поцікавився про першу ціль, й оператор повідомив, що вона йде попереднім курсом. Генерал скомандував підняти у повітря другу пару винищувачів на нову ціль і застеріг, щоб уважно наводили. Сказав, що невдовзі буде в них, на спостережному пункті. Підвівся, підійшов до столу, натиснув кнопку селектора. Селектор обізвася.

«Василію Кузьмичу, я поспішаю на командний. Тут у мене майор Топала. Його призначено у гвардійський заступником. Якщо маєте щось до нього, до його місця нового, то будь ласка». — «Гаразд, товаришу командуючий, нехай заходить до мене». Селектор вимкнувся, і генерал почав вибачатися, що йому ніколи, що він сподівався докладно з Олегом побесідувати, а вийшло не до розмов, одне слово, наче на передньому краю.

З кабінету вийшли разом, і командуючий на ходу зронив ад'ютантові, щоб той супроводив майора до Кузьмича, а відтак випроводив належним чином. У приймальні генерал-лейтенант кивнув офіцерам, які, напевне, також не втрачали надій на аудієнцію, навіть не здогадуючись, що цього дня їм уже командуючого не діждатися. Олег рушив слідом за ад'ютантом до невідомого йому Кузьмича, котрий, безперечно, мав тисячі побажань повоспеченому гвардійцю. І справді, Олегові довелося занотувати собі стільки вказівок та попереджень, що він став подумувати про своє висунення як про покарання, про стрибок у безвість. «Усі дороги до відступу відрізані. І цю приємну покару колієш та треба ж відбутися! Краще замолоду, дужому, ніж потім на старості, коли це може видатися приємним ешафотом». Наказ командуючого ще до полку не дійшов. Олегу ніхто не велів здавати ескадрилью, і він, порадивши Дусі потроху готуватися до від'їзду, полетів зі своїм екіпажем, полетів і сів на чужому аеродромі; не з власної ініціативи, а спонукуваний негодною, тими сніговими зарядами, що один за одним налітали на материк.

Він ішов у готель, у двоповерхове дерев'яне помешкання, що стало постійним притулком військових морських льотчиків у цих суворох краях: «Паскудна погода», — лайнувся у світ, завітрюжений та засніжений, і штовхнув поперед себе готельні двері. Коло дверей лежав березовий

дряпачок, яким старанно обмів унти. Струсив із себе залишки снігу і тільки тоді ввійшов до кімнати. Ще не встиг випростатися, стояв зігнутий в одвірку, як досі під вітром і снігом, і лише кліпав очима, вдивляючись у кімнатні сутінки. Між ліжками на тумбочці погупували кісточками доміно штурман летючого човна Євген Вервес, повітряний радист Микола Качанюк і невідомий йому авіатехнік-лейтенант. Досі вони щось палко обговорювали чи й сперечалися, але, помітивши Топалу, враз умовкли. Олег зачинив двері, пройшов до ліжка під вікном,— він завжди любив лягати біля вікна, і хлопці непомільно визначали своєму майору місце в готелях.

— Від синоптиків, Олег Іванович? — спитав Качанюк, помішуючи на тумбочці кісточки.— Якісь новини? Щось обіцяють?

— Обіцяють. Вони завжди обіцяють.— І з його мови всі зрозуміли, що нічого доброго найближчим часом не діждуться. Олег з досадою кинув шоломофон на заслане ліжко, різким рухом розстебнув блискавку куртки і плюхнув у крісло, яке хтось заніс до кімнати, напевне, також для свого командира,— простягнув натружені ноги. Перепочивши, сповільна зняв із себе льотні обладунки.— А де мій помічник? — Його запитання, здається, захопило штурмана і радиста зненацька, вони не знали, що відповісти командирові.— Я питаю, де старший лейтенант Чубук?

— Десь тут, Олег Іванович,— непевно озвався штурман.— Ми обідали в офіцерській їдальні... І Чубук зустрів там знайому... якусь медичку. Ви ж знаєте, Лесь звідси прийшов до нас. У нього тут кожен пень знайомий. Не гріх і перечепитися.

Командир більше ні про що їх не питав, заліз на ліжку, закрив за голову руки і, спрямувавши очі в стелю, відзначав подумки всі її перівності й тріщини, немовби там мав відгадати всі таємниці свого гнітючого стану. Він склепив повіки, але не міг навіть здрігнути, хоча все тіло не переставало нити після польоту. Руки мовби досі стискали штурвал, а повітряний вир кидав його разом з літаком униз і вгору, з боку на бік, і все ще надсадно ревіли мотори, наче бунтували проти неспокою льотчиків. Олег так само відчував кожною клітиною свого тіла, кожним нервом хворобливу дрож літака серед білястого мороку, що заповнив світ десь поміж небом і морем. А снігові заряди били по літаку, немовби таранили його, й Олег тримав машину в руках, щоб не розвалилася, і від напруги мліли м'язи, породжую-

чи відчуття смертельної змори. Вже тепер, лежачи на ліжку, він терпів від сильного болю у плечах. Розслабившись, враз зробився кволий, немічний, уже не мав сили летіти назад, на свій аеродром. І льотчик розлютився на свою кволість, на те, що дав собі розслабитися, мимоволі підхопився. Поглянув на годинник — лежав трохи більше як півгодини, а тіло заніміло, ніби він провів у ліжку довгу північну ніч. У голові все ще не стихав гул двигунів, а перед очима мерехтіли з-поміж снігової завії темні посадкові вогні злітної смуги.

— Даруйте, товаришу майор, ми розбудили вас? Своєю стукотнечею?

— Нічого, нічого, грайте. То де ж усе-таки Чубук?

Пауза.

— Хто його знає. Нікого не попереджав.

Олег підсів до товариства, взяв і собі кісточки. Гравці пожвавішали. Качанюк сміливіше вдарив першою кісточкою по тумбочці, за ним делікатно присунув свою Вервес, відтак авіатехнік. Вони чекали, коли майор поставить і свою кісточку, проте Олег Іванович зволікав, не годе зосередитися. Врешті кинув усі на тумбочку, пробачився, що перешкодив їхній грі, й одразу підвівся, пославшись на те, що йому слід зателефонувати до себе в частину. Він хутко зодягнувся і пішов до зв'язківців. Під вітром та снігом начебто полегшало на душі, хоч і досі щось ятрило, свердлило запалений мозок. Що це, недобрі передчуття чи перевтома? Для його екіпажу заплановано політ на повний радіус, та оскільки пошук і атаку підводного човна слід було провести в дальньому квадраті моря, їм довелося зробити величезного гака, щоб вибрати цей самий радіус. Невдовзі, як тільки перетяли берегову смугу, Олег ввімкнув автопілот, і крилатий човен несподівано завис неперушно над морським безміром, стрілки на приладах завмерли. Лише рубінові цифри, що перескакували і лічили широту та довготу, нагадували про наближення вихідної точки. Підмінивши один одного, члени екіпажу підкріпилися бортпайкою, випили по кружечці кави. «Каруселя закрутиться, товаришу командир», — сказав йому штурман, коли Олег поглянув на карту, і його, штурмана, передбачення збулися, як тільки літак прошив верхній край снігового заряду, що здавався з висоти плавучим айсбергом.

Заключна частина пошуку й атаки, численність різних варіантів, продуманих на землі, розрахованих колонками цифр, викреслених лініями графіків, виконувалися екіпажем бездоганно, — в тісню спілку вступили так звані

електронний розум лічильної машини і тактична думка Олега як командира та індикаторів пошукової станції. Виписуючи закрутісті петлі, літак галсував над морем. У вікнах між хмарами море то здіймалося до неба, то вирівнювалося зораним полем. Нарешті на екрані затремтіла розмита позначка — невидима нитка радіоакустичного контакту міцно зв'язала тих, хто над океанським безмежжям намагався перешкодити цьому проривові. Його командирські прилади весь час тримали на бойовому курсі тремтливий, мовби від нетерплячки, крилатий човен. Після сигналу «скид», літак, як і очікувалося, різко підкинуло вгору, й Олег утомлено відкинувся на спинку, зиркнувши вбік, на свого помічника, який після тривалої напруги дозволив і собі відпружитися, — розстебнув шоломофон, витер хустинкою обличчя, що враз спітніло. Штурман повідомив, що ціль знищено, що їхню атаку визнано успішною. Літак знову набрав висоту.

Десять на півдорозі до аеродрому вільний від штурвалу майор не втримався, заглянув в окуляри приладу кругового огляду і заспокоївся; Лесь Чубук упевнено вів машину назад за вивіреном маршрутом — на нього, на свого помічника, комеск Топала міг беззастережно звіритися. Саме зараз, у цьому польоті, мовби все сфокусувалося: і його знання, і навик, і пілотажна майстерність. Здається, все-таки Лесь засвоїв його немудру науку, що авторитет льотчика визначається не чим іншим, як рівнем льотного вишколу. Лесь! Лесь!.. Скільки невpokійних днів, тижнів, місяців пережито ним, командиром ескадрильї, поки він виборив собі цього невдатного молодика, чимось дуже схожого з молодшим братом Ігорем Топалом і, можливо, тому нітрохи йому не байдужого, — свої почуття до старшого лейтенанта комеск глибоко приховував, постарався нікому не відкривати їх, навіть самому Лесеві, який, подібно до Ігоря, був децю невиправдано високої думки про себе. Передусім виявилось, що Чубукові важко даються навик пілотування в строю, парою. Це дратувало Лесь. Олег знав, що настрої старшого лейтенанта поліпшиться, як тільки колеги визнають усі похибки молодого льотчика за тимчасові, і він запланував спільний політ.

Коли полетіли, Чубук то ніяк не міг пристроїтися, то раштом випереджав. «Схоже, нервує», — відзначив Топала. Його провидливість підтвердилася потім, на землі. Аналізуючи тестерограму польоту, Олег насторожився: коли оберти двигуна треба було змінити на якісь незначні відсотки, Чубук їх змінював у кільканадцять разів. Хіба стар-

ший лейтенант цього не помічав? Ні, наступний тренаж Чубук провів бездоганно, із зав'язаними очима він переміщував важіль керування двигуном на задану величину. Отже, причина — підвищена напруженість у польоті, і його слід узяти до себе під руку. Комеск узяв Леся Чубука за помічника. «Все-таки слабенький льотчик», — висловив сумніви командир ланки, але Олег був невблаганний. «Щоб Чубук і в повітрі діяв так само впевнено та спокійно, як на тренажері, йому треба літати й літати. Перерви у польотах даються взнаки. Він буває у повітрі за важелями менше від інших, а в нарядах частіше». Чубука до часу не чіпали, і він з неприхованим запалом узявся оволодівати машинами третього покоління, навчився майстерно пілотувати літак, надто при заході на посадку в найскладніших погодних умовах, став чудово розбиратися у тонкощах аеродинаміки, витривав усі випробування небом. І всі ці Лесеві успіхи радували Олега, він уже подумував рекомендувати його на командира корабля. То що ж сьогодні з ним сталося, де Чубук? Хіба старший лейтенант не чув його попередження: пікуди не відлучатися з готелю, що-хвилини бути готовим до вильоту?

Олег ішов на пункт зв'язку, а вишло так, що знову опинився у синоптиків. За пультом постійного нагляду сиділа дівчина-сержант і переглядала журнал мод. Щуплява, у синьому беретіку, вона поглянула на майора блакитними очима, що мружилися піби від сонячного світла, хоча надворі все ще хмарилося, сипало мокрим снігом і в кімнаті засвічено лампочку. Дівчина підвелася, обсмикнула синю спідничку. Відтак одгорнула з чола білястий чубчик. «Слухаю вас», — сказала й усміхнулась. Побіля її кирпатенького носика заясніли дрібні веснянки.

— Новини? Які новини? — спитав Олег, відзначаючи про себе, що матроська уніформа дуже пасує до її щуплявої постаті. — Як із погодою?

— Все гаразд із погодою, товаришу майор. Ніяких змін. Проте обіцяють за годину-дві тимчасове вікно і можуть дозволити зліт. Тим більше, можливий політ до штабу командира полку. За ним ви також можете злітати. Оце і все, що можна пообіцяти.

— Пробачте, ви давно служите? Не взагалі, а тут, на цій базі? — спитав Олег дівчину-сержанта, що перестала всміхатися, стоячи перед ним і зрідка зиркаючи на розгорнутий журнал, залишений на столі, на синоптичній карті. — Гадаю, ви знаєте всіх у гарнізоні. Чи не так?

— Звичайно, товаришу майор,— ствердно хитнула головою, не розуміючи, що б означало це несподіване майорове запитання.

Олег пояснив, що його цікавить місце, де може перебувати його помічник, старший лейтенант Чубук. Ні, Чубука вона зовсім не знала, прибула в гарнізон, коли старший лейтенант уже вибув з частини. Топала ще раз пробачився і попросив словістити йому в готель про щонайменші погодні зміни. До кінця вахти на дівчину можна було звіритися — вона запевнила, що прохання майорове перекаже і своїй наступниці. Олег розпрощався і знов опинився під холодним рвучким вітром, що все ще приносив і мчав далі густі снігові заряди.

Погода, як і загадкова пропажа Чубука, нітрохи не сприяла душевній рівновазі Олега Топали. Він ні на що не зважав, швидкоував, навіть не помічаючи, що вже весь змокрів чи від дощу із снігом, чи від безпастанного ходіння по чужому гарнізону,— від синоптиків пройшов до зв'язківців, потім знову вернув до синоптиків і до штабу. Ніхто йому нічого відрядного не обіцяв. З рідного аеродрому Олегові Івановичу словістили, що над гарнізоном усе ще біснується циклон і нема ніякої надії на поліпшення наступної доби, але його воля: коли певний, що зможе злетіти і повернутися, то його приймуть, забезпечивши всіма засобами. У тутешньому штабі відповіли ухильно, не даючи твердої обіцянки випустити літак, хоча капітан-штабіст натякнув: екіпажеві майора не зашкодило б увесь час бути напоготові. Олег не сказав про гаданий політ їхнього командира полку, але його повідомлення збігалось із словами дівчини-синоптика, й комеск чимдуж поспішив до готелю. Майор не ввійшов, а вбіг у їхню кімнату. Штурман Вервес і повітряний радист Качапюк лежали на ліжках і неквапно перемовлялися, гублячись у здогадах: куди міг запропастися їхній командир? З появою Топали вони враз посхоплювалися: чекали від нього якихось команд, розпоряджень, настанов. Олег Іванович подав знак сидіти і, памагаючись не виказати свого нестерпного хвилювання, неквапно стягнув із себе шкірянку, присів коло свого ліжка, перевзувся. Його льотчики давно не грали, і їхній партнер-авіатехнік уже пішов. Ніхто не зважувався заговорити першим, ні штурман, ні радист не питали свого комеска про новини, які він приніс (хоча їх обох поривало дізнатися що-небудь), чекали від нього незмінного запитання: де помічник командира?..

Врешті-решт командир ескадрильї не витримав і поспитав про Чубука. Штурман відповів, що Лесь не подавав про себе ніяких вістей. Вервес хотів був докинути ще щось, але прикусив язика, зваживши на препоганий командирів настрій, на можливу бурхливу реакцію на будь-чії пропозиції його, штурмана, чи ще когось із тих, кому вільно розумувати, не відчуваючи ніякої відповідальності за наслідки. Топала помітив, як затнувся штурман, і, мовби схильюючи старшого лейтенанта до відвертості, буркнув: «Чого вже там!.. Кажіть. Аби не мовчали...» Нарешті Вервес запропонував зайти до радіорубки й оголосити через трансляцію Чубукові терміновий виклик у готель або ж і на командний пункт; Чубук — офіцер і обізнаний, не може не обізнатися. Олег Іванович замислився, не квапився приймати рішення, зважував, чи варто оголошувати розшуки. Він знав: ніякі оголошення в гарнізоні не залишаються непомічені, факт самовільної відсутності офіцера з екіпажу літака, який перебуває на чужому аеродромі на вимушеній, неодмінно дійде до командування авіацією, і нічим потім не виправдатися. А як сталося щось непоправне? Знову впаде тіль лише на нього, на командира ескадрильї. Постане законне питання: чому мовчав, не бив на сполох, — людина ж не голка в ожереді сіна.

Мовчати, вичікувати не годилося, Олег, як командир екіпажу, не мав на це права. Думки про себе, про свою кар'єру вже не гризли його, не без тривоги думав про льотну долю Леся Чубука, про те, що замолоду кожен може припуститися якихось дурощів, що нескоро і нелегко забуваються людьми, надто начальством, здатним усе пригадати згодом, навіть тоді, коли сам винуватець про все вже забув. Олег думав про Чубука, а перед очима в нього чомусь стояв молодший брат, так, ніби все, що сталося з Чубуком, могло трапитись і з братом, також схильним, за майоровим переконанням, на всілякі вибрики. І знову Олега Івановича взяв небороний жаль за Чубуком: не годен був перемогти його в собі і мусив говорити про Леся з Вервесом, Качашюком і ще певідомо з ким та де.

— Зупинити біг часу неможливо, — Топала почав міркувати вголос, — та це й ні до чого. Чи не так, Євгене Максимовичу? — звернувся до штурмана, розуміючи, що команд чекають од нього і штурман, і повітряний радист. А можливо, радист навіть більше від штурмана — Микола Качашюк звик до того, що всі дрібні доручення майор покладає на нього. Розшукувати Леся Чубука напевне ж доручать йому, адже розшуки помічника командира, незважаючи ні

па що, дріб'язкова справа.— А тому, шановні, передусім нам слід бути готовими до польоту. Дозвіл на виліт може надійти будь-якої хвилини.— І мовбито з цими його словами все розв'язувалося самохіть, ставало гранично ясним, Олег Іванович почав перевдягатись у льотні обладунки, пакуватися.

Порався спокійно, не хапаючись, як удома. І ця його розважливість, зосередженість передалася товаришам, і ні штурман, ні повітряний радист не зважилися ні в чому перечити, заходились і собі збирати речі, ладнатися до польоту. Вони були готові виконати будь-який наказ, ринулися разом із своїм командиром у самісіньке пекло циклопу, пробитися крізь усі заряди та вихори, що знялися над материком.

Олег Іванович, скінчивши збори, розіклався у фотелі, намацав у кишенях шкірянки сигарети, запальничку і закурив, спостерігаючи за своїми товаришами, що вже почали вдягатись у льотні обладунки. Щоб якось спекатися невідрадних думок про Чубука, комеск став думати про штурмана і повітряного радиста, котрі рухалися обік нього, то нагинаючись, то знову випростовуючись, ніби бачив і не бачив їх, немовби це були не вони, а ті, хто споряджає льотчиків у політ, кому доручено стрічати з польоту і пропонувати найрізноманітніші послуги, забезпечувати приємний спочинок. Але це все-таки були його небесні товариші, його побратими, з якими вже чимало звідано і випробувано.

Штурманське крісло займав у літаку Євген Вервес, чий льотний стаж починався водночас із його, той Євген Вервес, якому відомі майже всі маршрути заполярних широт. За п'ять років спільних небесних польотів він провів біля навігаційних приладів незліченне число годин, і нині на грудях штурмана, клопотами командира, його клопотами, засяяв розльотом золотавих крил знак вищого штурманського вміння. Олег поважав свого штурмана, вірив йому і, якби випала нагода взяти його з собою до нової частини, не замислюючись, зробив би це. Взяв би, як і радиста Качанюка, котрого потягло в небо не з шкільної лави, а від пульта наземного оператора, коли вже кінчався термін строкової служби. Микола Качанюк був певний, що посправжньому збагнув своє покликання зовсім випадково, коли Олег Іванович узяв його з собою у політ і він передав першу радіограму з крилатого човна. Як і Лесь Чубук, кожен із них, хто літав з майором, міг вважатися його вихованцем, пишатися Олеговою путівкою на морські літаки.

Всі вони це визнавали, хоча ніколи про те не говорили в його присутності. Зійшлися різними шляхами на життєвому перехресті й опинилися під надійною комесковою рукою.

Незважаючи на несхожість характерів і на зовнішню несхожість, були для Олега Івановича однаково близькими людьми, до них він ніколи не був байдужий і ділив з ними кожну радість. Майор не відокремлював їх од себе, як і вони не відокремлювали його від усього екіпажу, переймаючи у свого командира витривалість, уміння володіти собою за найскладніших обставин, не виказували ні занепокоєння, ні розгубленості. Як і він, їхній командир, всі з екіпажу були залюблені у лазурну глибінь Півночі, у сиві гриви моря Баренца, а найбільше у флот, чію уніформу носили. Проте що ж усе-таки флот?.. Кораблі та море? Байдуже, які кораблі, надводні, підводні чи крилаті, і байдуже, яке море: північне, у сивині гривастих хвиль, як Баренцове та Карське, чи південне, що зрідні небу своєю прозорістю, як Егейське, або напоєне буремною густотою барв, як Чорне чи Азовське, де поминуло Олегове дитинство і де він сподівався прослужити весь свій вік льотчика і не прослужив тільки тому, що мусив тікати чимдалі від батьківського порога, від батькової сваволі, що занесла каральний меч над синоюю любов'ю.

Розслабивши у фотелі натомлене тіло, Олег заплющив очі, відкинувся на спинку — на нього чекав нелегкий політ, і треба було дати спочинок тілу, про що він останнім часом не думав, не клопотався. Мозок, здавалося, не піддавався ніяким хвилинным спокусам і все думав, пригадував, щось аналізував, нехай і стороннє, те, що не стосувалося сьогодення, а було з ним колись, визначало його путь, його долю...

Євдокія Дідинець, чи просто — Дуся, з'явилася в їхньому домі невдовзі після того, як Іван Євграфович зважився привести своїм хлопцям пову, молоду, матір, — вишукана і манірна, красива та самозакохана Аделіна Михайлівна не захотіла ставати нянькою дорослим синам і виписала з села хатню робітницю, що після школи не спромоглася нікуди вступити, а лишатися вдома не хотіла. Дуся йому відразу сподобалася: і своєю поставною фігурою, і розкішними чорними косами, — вона їх заплітала щоранку, а потім упродовж дня кілька разів переплітала, — тихою сумирністю, що відбивалася в печальних темних очах, а найбільше тим, що хатня робота так і горіла в її руках. І коли Олег сказав їй про це, вона лише всміхнулася і зізналася,

що нічого складного в їхньому домі для неї немає, що він зовсім не знає її давнішого життя з усіма його труднощами й невгодами. Дуся не стала розповідати про колишнє, але по тому, як вона, зізнаючись, важко зітхнула, Олег розумів, що їй досі велося не легко. І все ж Дуся нудилася в генераловім особняку, скучала за батьками, інколи скроплюючи свою тугу скупими потасмними слізьми. Тричі на тиждень вона посилала докладні листи матері, у якій ще було семеро дітей, менших за Євдокію. Односельці заздрили Дусі, що їй поталанило потрапити у генеральський дім, де, як їм гадалося, відкривалися перспективи на майбутнє. А перед нею, власне, нічого не відкривалося.

Спершу Дуся справді подумувала добре підготуватися і вступити до якогось вузу, але все, з дня на день, складалося так, що їй ніколи було засісти за підручники, — Аделіна Михайлівна потребувала собі постійного і надійного помічника. Олегові було жаль дівчини, проте його самого влаштовувала Дусина завбачливість, коли, прокинувшись уранці і поспішаючи на службу, він знаходив на спилиці стільця дбайливо випрасуваний мундир, а на підлозі пачищені до блиску черевики. Йому було ніяково, але він не заперечував, обсяг хатньої роботи, за яку Аделіна Михайлівна платила Дусі, зрештою, не був точно визначений. За мовчазною згодою Івана Євграфовича Олег почав запрошувати хатню робітницю на вечори до гарнізонного Будинку офіцерів, зрештою, зважився взяти з собою на офіцерське зібрання.

Він не міг не помітити, як зраділа Дуся цьому запрошенню. Приймаючи його, навіть підстрибнула і цмокнула Олега в щоку, зачервонівшись сама і змусивши зашарітися його. Потім довго й одноманітно вибачалася перед ним за свій мимовільний порив і обіцяла падалі виявляти свою вдячність у якийсь інший спосіб. Аделіна Михайлівна також схвалила Олегів учинок і силоміць змусила Євдокію зодягнути її блакитну сукню, не розкішну, але досить пристойну для офіцерського зібрання. І сукня, і черевички-човники, які їй подарував на свята Іван Євграфович, і червона стрічка в чорних косах — усе пасувало до її степової дівочої вроди й веселило їй душу. Дусяю помічали майже всі офіцери, особливо командир полку, котрий двічі-тричі запрошував її до танцю і не відмовився протанцювати з нею тур білого вальсу, чим викликав пересуди місцевих поважних дам. Можливо, саме командир полку і наштотував Олега на думку одружитися з їхньою хатньою робітницею, зауваживши, що його партнерка була чи не най-

помітніша дама серед жіноцтва на зібранні. «Молодість узагалі чарівна, а ви чарівці подвійно. Вона,— кивнув на Дуся,— гідна пара для вас, Олег. Бережіть її,— напучував комполку. І, вже прощаючись, попрохав дівчину: — Скажіть щось на прощання. Пам'ятне. Я майже не чув вашого голосу». Євдокія спершу начебто розгубилася, але заспокоїлась і сказала гречному полковникові, що вона ще змалку залюблена у льотчиків, залюблена в небеса, що колись і сама, ще дитиною, мріяла про польоти, але, видно, їй не судилося підкоряти небо,— що ж, вона задоволена вже й тим, що може перебувати у товаристві пілотів і бачити, знати їх зблизька. Вона надовго запам'ятає цей вечір і ті кілька танцювальних турів, які вділив їй товариш полковник. «Я безмежно потішений вашими компліментами,— вклонився Євдокії командир полку,— ви, безперечно, заслуговуєте на чоловічу винагороду за свою жіночу доброту та делікатність».

Так, Дуся і справді заслуговувала на це, вона була чудова і трималася серед офіцерського жіноцтва гідно, що не могло не радувати Олега. І його голос, що проишелестів поміж офіцерів, свідчив про те, що ті цілком вірять музичній чимось чутці: хатня робітниця не хто інший, як паречена старшого генералового сина. Із вечора-зібрання Олег та Євдокія повернулися незадовго до півночі — доти вони стояли, пригорнувшись одне до одного, в тіні дерев, цілувалися, затамувавши дух, відчуваючи терпкість гарячих уст. Дуся уникала Олегових поглядів, щоразу утикалася лицем йому в плече, і хлюпець терпнув од пахоців її кіс. Інколи Олег прагнув заговорити про віщось, але Дуся озивалася неохоче, і він замовкав. Потім знову стиха кликав її, неначебто вона кудись щезла, розчинилася у темряві, полишивши йому лише свій гарячий дух.

Закрапав дощ і нагадав їм, що літня ніч надто коротка, що час уже йти на відпочинок, аби вранці, охолонувши, поглянути на все тверезими очима. І вони німотко розіслали руки, вивільнилися з обіймів. Дуся обережно відімкнула парадні двері, й вони гукнули в темний коридор. Там пошепки сказали одне одному «на добраніч» і, мацаючи поперед себе руками, щоб не наразитись на щось, чимось не заgrimіти, піднялись на другий поверх. Розходячись, попрощалися нечутним дотиком вуст. Олег шепнув: пізніше, коли дім міцно спатиме, він до неї прийде, Дуся заперчила — в жодному разі — і шмигнула до свого покою. Олег іще трохи постояв у темряві, щоб заспокоїтися, утихомирити кров, яка все ще буяла в ньому; в голові

стугоніло, серце рвалося з грудей, горло перехоплювали нервові спазми. Стояв у темряві і ніяк не міг побороти в собі бажання переступити поріг її кімнати. Бажання це було таке нестримне, що навіть заглушило почуття страху за наслідки, страху перед можливими доганами та пересудами, він не думав про припинення, якого зазнав би, коли б Дуся заноровилась і виставила його за двері, і прочинив їх, поки вона не замкнулася. «Боже... боже...» — простогнала дівчина ніби вві сні і безсило сіла на ліжко.

В голові Олегові все так само стугоніло, серце гнало кров, і вопа кипіла-вирувала, ніби в ньому буяла нечиста сила, що мала потьмарити свідомість їх обох,— він квапливо почав скидати з себе парадний одяг. Нічого не бачив навколо, лише бліде в слабкому місячному світлі дівоче обличчя та довгу розплетену косу, яка чорною гадюкою спадала їй на груди. Дуся не перечила, боялася перечити, щоб їх не почули; сиділа край ліжка німотна і беззахисна, мовби чекала від нього покарання. Олег роздягся і кинувся до неї, вперше відчувши її такою близькою та несамовито гарячою. Дівчина дала йому трохи отямитись, а відтак з уродженою жіночою розсудливістю пройшла босоніж до дверей, замкнула їх ізсередини на ключ. Вернувшись, присіла поруч, намагаючись зазирнути йому у вічі, мовби хотіла сказати: «Ну чого ти хочеш від мене ще? Ти подумав, що буде вранці, як до цього поставляться батько з мачухою? Не подумав, і я не думала... І нічого вже зараз думати. Запізно. Все тепер залежить від тебе самого. Я корюся тобі і завжди коритимусь...»

А він пестливо погладив її розкішне волосся, потім провів рукою по плечах, і вона не пручалася, не відкидала його руки, лише здригалася від тих дотиків, наче її обпикало вогнем чи морозом. Не тямлячи себе, Олег став пестити її ще палкіше і зашепотів у самісіньке вухо різні банальності, що були, мабуть, для неї одкровенням: він її кохає над усе в світі і їй нічого боятися. І дівчина довірилася юнакові, поринаючи в саму безодню любові. Коли вона зойкнула і, мов навіжена, схопилася з ліжка, Олег сам злякався свого вчишку і довго пошепки вмовляв її вернутися, заспокоїтися. Вони полягали поруч і лежали недвижно, не зважаючи на обійми, після яких ще не встигли охолонути. І тоді Олег запевнив, що немає і не буде на світі такої сили, яка роз'єднала б їх. І Дуся вдячно припала до його вуст повними холодними губами, з солоним присмаком невидних та нечутних дівочих сліз.

Благословлялося на світ, і хлопець мусив іти до своєї кімнати, де його ліжко стояло поруч братового. Він став доводити це Дусі, і хоч та не заперечувала, Олег доводив знову і знову, — йому страх як не хотілося кривдити дівчину, лишити в ній бодай крихітку образи. Та вона, здається, гідно оцінила Олегову добру волю і випроводила його за двері з усміхом, вибачливим усміхом на вустах... Цей усміх він бачить відтоді і на аеродромах, і в польотах, і коли повертається до своєї домівки. За ці роки багато чого змінилося в його Євдокії, але назавше лишився, ніби пам'ятка, її вибачливий усміх, що будить докори сумління. Олег завжди і всюди чувається перед нею винним без провини. Як і сьогодні, як і минулого разу, як і тоді, коли наважився переступити поріг її дівочої кімнати...

— Товаришу командир, ми готові, — голосно, наче він міцно заснув і його треба було будити, доповів повітряний радист. — Які будуть команди? — Качанюк стояв посеред кімнати в льотному костюмі, мов бравий служака. Олег протер пальцями затуманені сонливістю очі і рішуче підвівся, дарма що йому аж ніяк не хотілося розлучатися з приємними споминами, з образом дружини, що так виразно постала перед ним, постала зненацька, коли і не думав про неї, а намагався обміркувати, як їм бути далі, — вони сиділи на чужому аеродромі, і він узяв собі в голову, що нікому немає до них діла, що про них можуть забути, а отже, найкраще перебувати на очах, щоб при першій же нагоді їхньому екіпажу дозволили зліт. Штурман також зібрався і так само, як Качанюк, чекав майорових команд.

— Євгене Максимовичу, — втомленим деренчливим голо-сом звернувся до штурмана командир, — що ж ви мовчите? Чому нічого конкретного не пропонуєте? Я все про те саме, про Чубука... Як нам бути?

Вервес мовчки схилив голову і ніби не зважається поглянути майорові у вічі, неначе то він, а не Лесь завипив перед ним, перед екіпажем. Зрештою, пропонує пошукати Чубука десь тут, у гарнізоні. Не знайдеться помічник командира — летіти без нього, при першій-ліпшій нагоді, а потім уже глядіти його і питати з нього за всією суворістю закону. Штурман Вервес говорить спокійно, навіть байдуже, неначе йдеться про браконьєрство, про забитого білого ведмеда чи підстреленого птаха з Червоної книги, а не про їхнього товариша, молодого офіцера, який може за недисциплінованість на навчаннях потрапити до військового суду, що не знає милосердя, — закони неблаганні і не завжди беруть до уваги псм'якшувальні обставини. Вервесові

неначе байдуже, що через Чубука тінь лягає і на всіх них, насамперед на командира Топалу, бо якби він не затримався на командному пункті і прийшов до готелю разом з усіма, з екіпажем, то Лесь Чубук нікуди б не пішов, для цього йому треба було б відпрошуватись у командира.

Олег поглянув на циферблат наручного годинника і підвівся, даючи знак штурманові та повітряному радисту виходити з кімнати. Качанюк нагадав майорові, що тому не завадило б чогось попоїсти, заморити черв'ячка, проте Олег пропустив слова радиста повз вуха і перший вийшов з кімнати. За порогом їх одразу ж стрів пронизливий вітер із мокрим снігом. Топалу наздогнав штурман Вервес, і вони закрокували, нога в ногу, до командного пункту. Позад них, раз по раз зупиняючись, щоб завдати вище на спину рюкзак, посапував Качанюк, ганячи на чім світ стоїть і свою неспокійну службу, і той день, коли він спокусився службою повітряного радиста, і синоптиків з їхніми циклонами, і ще когось. Він коренив усе підряд, і йому начебто легше ступалося по мокрих слідах командира та штурмана. Радист ступав широко, але не завжди потрапляв у слід, його кроки були багато коротші за командиріві, і це, мабуть, також гнітило та злило.

— Убийте мене, але я ніколи б не погодився відбувати службу у цьому ведмежому закутні. Якби спитали, де козам роги правлять або де водяні справляють весілля чи там когось поминають на тризні, то я, не вагаючись, показав би на цей аеродром,— пробурчав Качанюк так, що його розчули товариші-офіцери. Топала, а за ним і Вервес приртишили ходу, зачекали буркітливого Миколу й заодно, відвернувшись, дали перепочити збатоженим вітром та снігом обличчям.

— А ти не подумав, що на флоті, як піде, можлива іронія долі, що, може статися, тебе призначать колись сюди служити. Зненацька, без попередніх переговорів? — зауважив Вервес. — Тоді ж як?

— А ніяк, служитиму, та й годі.

— Та й годі? А як же бути з козами, яким тут правлять роги?

— Звикнемося. Людина звикається до всього. Ми вміємо ошпнатися, але то тільки на словах. На ділі ж усі більше чи менше звичні коритися, підпорядковувати себе. Чи не так, товаришу командир? — І радист аж зупинився на мить, щоб почути командиреву відповідь.

Проте Олегові зовсім не хотілося встрявати у їхню балаканину, і він лише здвигнув плечима. Олег Іванович

узагалі не зносив на аеродромі пустопорожніх балачок, як не зносив усіляких пустомель, здатних перед вильотами базікати про будь-що, тільки не про найголовніше — поставлене завдання. Топала привчив свій екіпаж, коли вже зодягнено льотні обладунки, цілком підпорядковуватися польоту, всі інші думки та прагнення лишати осторонь, як літак лишає твердь злітної смуги; і він, здається, домігся свого, і його підлеглі, був певен, заслуговували на винагороди й почесні своєю мовчкуватою сумлінністю перед польотами і в польотах. Майор цілком серйозно твердив, що як тільки йому пощастить цього домогтися в усій ескадрильї, вона стане взірцем для полку, дивізії, буде прикладом на флоті. Він і домігся взірцевості своєї ескадрильї, проте завдяки поважнішим чинникам, аніж думалося, у всякому разі, не викоріненням серед льотчиків пустомельства перед польотами, як запевняв, навіть оком не змигнувши.

Олег не зважав на те, що на аеродромі у призначений час збиралися комполку та комісар-замполіт, інколи командир дивізії чи начальник політвідділу і слухали короткі чіткі доповіді чергового лікаря, синоптика, штурмана, зв'язківця та керівника польотами, затим підсумкові настанови когось із начальства, розпорядження на польоти службовим особам, які належно забезпечували екіпажі на землі і в повітрі. Топала був певен, що ніякими нарадами не спрямувати льотчика на успішний політ, якщо його голова заклопотана чимось стороннім і це стороннє несамохить навідує його час від часу, стопорить основну думку і, врешті, віддаляє мету. Йому, як командирові ескадрильї, було приємно старанно виводити червоним фломастером п'ятірки своїм екіпажам на загальному скляному планшеті-екрані, проте він ніколи не замислювався, що в цих успіхах чимала заслуга тих служб, що забезпечували польоти, надто авіаційних техніків, яких він завжди перевіряв сам, на іншого не покладаючись...

З неба мрячить, поміж дрібних дощичок сіється сніг і лягає на плечі неприємним тягарем, не те що важким, а саме неприємним, якого хочеться скараскатися. Вони втрюх переходять через плац, повз заліплені снігом вітрини тутешніх асів і ракетоподібний МІГ, що стартує з постаменту. В недалеких гарнізонних будинках подекуди загодя світяться оранжеві квадратики вікон, ваблять теплом і затишком. А надворі береться морозець, і вже хрумтить під ногами позліткою пізній льодок. Ще здалеку

Топала бачить свій незацохлений літак,— його крилатий човен стоїть осторонь шеренги літаків, теж мовби не до міри великих та незграбних. І видається Олегу Івановичу його машина якоюсь осиротілою, зобидженою у ряду інших літаків, хоч йому і втямки, що тутешні служби зробили все для подальшого нормального польоту: літак заправлено паливом, перевірено всі механізми і прилади, налаштовано обладнання, закріплено те, що належало наново закріпити. Але літак незацохлений, і на його крила, на фюзеляж, неначе на командирові плечі, налипає мокрий сніг — ось чому він видається Олегові Івановичу осиротілим. Проте комекс своєї думки вголос не висловлює, мовчки собі ступає по зрадливій землі, ще не зовсім прихопленій морозцем. Вона туга, як застошний глиняний заміс, і йти слід обережно. Всюди руді, запорошені сніжком калюжі-ополонки, їх треба раз по раз обминати, щоб не втелющитися у якусь і не замочити піг. Олег знає, що, поки він не заговорить перший, штурман буде вперто мовчати, і майор, начебто знічев'я, ронить:

— Морока, та й годі.

Сказав і неначебто вже чекає Вервесового підтвердження своєї невеселої думки. Ще якийсь час штурман зберігає мовчанку, потім несміливо зауважує, що військова служба взагалі не що інше, як безперервна морока, і призвідці всіх халеп не хто інший, як вони самі. «Самі створюємо собі різні перешкоди, щоб потім їх долати». І по паузі додає, що він, Вервес, не проти подібних службових ускладнень, адже ніхто від них не приховував — військові порядки не зрівняються із звичайними цивільними, зрештою, їх готують не до теці на млинці, до найскладніших випробувань,— однак чи є потреба до такої міри все ускладнювати?! Коня загнзудують ненадовго, то чому ж їх, людей, постійно тримають у шорах? Штурман не на боці Леся Чубука, проте не від того, щоб поспівчувати помічникові командира, хоча ще не знає, чим пояснюється його відсутність, несподівана недисциплінованість. Хто знає, можливо, сталася непередбачена зустріч, щось для Чубука надто важливе, а то й вирішальне, й обізватися, повідомити про себе він просто неспроможний. Це тобі не те, що в якійсь іншій організації, не військовій. Там як? Вийшов за ворота і сам собі пан, вільний чинити, як заманеться. «Йшов-йшов і впав. Полежав — встав. Кому яке до цього діло? Тільки не лежи на розі, не заважай іншим проходити».

Топала з-під піднятого коміра поглянув на штурмана й одразу відвів погляд: що це з ним? Нічого схожого з міркуваннями знаного йому старшого лейтенанта Вервеса, чия думка ніколи не сягала далі чітко визначених статутних параграфів. Тепер виходило, піби він виправдував Чубука, якого, скільки відомо Олегові, ненавидів і постійно ревнував до командира, вважаючи, що той не заслуговує на майорове заступництво, постійну поблажливість. Штурман протиставляв Чубуковій заповзятості, бездумному молодечтву мовчквату зосередженість, внутрішню підтягнутість, усе те, що насамперед упадає в вічі і створює позитивну думку. Він не розслаблювався і поза службою, його постійний самоконтроль захоплював багатьох офіцерів, особливо серед старших. Розважливий Вервес імпонував не лише Олегові, а й багатьом у їхньому середовищі. Але його і побоювалися, побоювалися штурманової цілісності. Може, тому дехто з льотчиків вважав за краще триматися з ним по-приятельському, але надто не зближуватися, щоб хтось не запідозрив їхньої з ним дружби.

Щодо Леся Чубука, то він, здається зовсім не зважав на штурмана і ставився до свого перевесника підкреслено байдуже, так само, як і до Миколи Качанюка, і до будь-кого, хто не зазіхав на його, Чубукове, волелюбство. Штурман Вервес не був занудою, але не належав і до тих, кого хочуть знати, з ким жадають спілкуватися, яким можна довірятися. Він нікому не заподіяв ніякого лиха, нікого не підставив під удар, ніде ні про кого зле не відгукувався, але чимось не підходив людям, відштовхував їх од себе, і це знав комеск Топала, що також не прагнув із ним зближення. Цього разу, відігнавши думки про штурмана, Олег Іванович пстворює: «Морока, та й годі»,— і запитує Вервеса, що вони робитимуть, коли їм дадуть зліт, а його помічник так і не об'явиться. Непомітно озирнувшись назад, на Качанюка, який усе так само плентався за ними за кілька кроків, Вервес неголосно порадив не квапитися з рішенням, з'ясувати обстановку на злітно-командному пункті, а потім, урахувавши всі чинники, зателефонувати додому, повідомити, що тут і як, і домогтися дозволу на політ без Чубука. Вервес, несхибний Вервес, радив те, чого найбільше не хотілося робити Олегові Івановичу.

Стартовий будинок не повнився людьми, як у дні та години загальних польотів. Стоячи на всіх вітрах, він не вабив до себе ні теплом, ні затишком, здавалось, його

продувало наскрізь, об його брусовані стіни розбивалися всі снігові заряди, найдошкульніші вітрюгани, залишаючи на ньому мокру чорноту патьоків. Топала сильно смикає на себе двері, вони відчиняються не відразу і не зі скрипом, а якимсь утомлено-повільно, черкаючи набухлим краєм сніговий замет, що його вже встигло знову намети після недавнього прибирання.

— О, в нашому полку прибуло! — вигукнув гладкий підполковник від пічки, біля якої грівся, простягнувши до вогню руки.— Сідайте, в компанії якимсь воно легше. Ви звідки, з цієї амфібії? — кивнув на вікно, за яким виднівся на стоянці їхній літак. Під комірком хитнулося відвисле темно-червоне воло, і він машинально провів по ньому пальцями лівої руки, ніби пересвідчувався, що воно ще на місці і не взялося щетиною. Гладун-підполковник мав багрове лице з одутлуватими щоками, над якими поблискували краплинки невиразних очей.

Топала непомилливо визначив, що підполковник — начальник гарнізонної інтендантської служби, прибув на аеродром проводити свого командира полку і нудить світом у стартовому будинку. Звісно, він не від того, щоб перехилити чарочку-другу, але змушений вичікувати і терпіти доти, поки не відлетить полковник. Із нудьги підполковник через лейтенанта-помічника викликав до себе представників різних служб і розпитував про те, про се, про зовсім необов'язкові речі, намагаючись створити враження, ніби він надзвичайно діяльний чоловік, вкрай потрібний тут, де все підпорядковане якійсь вищій незбагненній силі. Врешті-решт посадив поруч себе, крім майора Топали, ще двох майорів і почав розважатися, згадуючи смішні історії. І майори сміялися, де слід було сміятися, поглядали то на вхідні двері, де мав з'явитися командир полку, то підозріло — на Олега Івановича, якого вітрохи не смішили підполковникові оповідки і котрий помітно пожвавішав, коли з'явилася черговий синоптик. Вона впізнала Топалу і всміхнулася йому блакиттю очей та веснянками, начебто для нього, а не для підполковника, якому доповідала, прибрала з чола мокрий чубчик. Підполковник її не затримував, і сержант, перед тим як піти, наблизилась упритул до Качанюка і щось йому шепнула, чим викликала несприховану цікавість усіх офіцерів, особливо підполковника.

— Дивись-но, не закохуй у себе наших дівчат! — реготував інтендант, коли зачинилися двері за синоптичкою.— Галя — наша улюблениця, так і знай. Почнеп із нею кру-

тити — матимеш справу з багатьма льотчиками. І зі мною також... Утямив?

Качанюк лише ніяково розвів руками, діждався, коли всі захопилися новою розповіддю підполковника, підступився до Топали і відкликав його за двері. Виявляється, дівчина сповістила радистові, де перебуває їхній старший лейтенант Чубук і як до нього пройти. Топала у думці подякував дівчині за те, що вона так перейнялася його клопотом, і, подумавши, спитав радиста, чи не зміг би той негайно злітати на вказану адресу і забрати Чубука. Повітряний радист пообіцяв умент обернутися. Олег вирідив Качанюка на розшуки і трохи заспокоївся. Бентежило те, що будь-якої хвилини може з'явитися тутешній командир полку і дати команду літакам на зліт, а Топала не буде готовий злетіти за ним услід. Ця несподівана думка знову почала ятрити йому душу, і він уже з тривогою поглядав на двері, коли за ними чулися чийсь кроки.

Командир полку не з'являвся, не з'являвся і Качанюк. Як на те, коли раніше стрілки його годинника ніби ступорив сам чорт, то тепер він мовби їх підкручував, підганяв якоюсь сатанинською силою. Штурман сидів трохи осторонь від усіх і начебто ні на що не реагував, цілком віддавшись плинові часу, навіть не цікавлячись у Топали, куди подівся їхній радист. Олег непокоївся тепер і за Качанюка — той, звісно, не дозволить собі ніяких вибриків, але його затримка, може, більше, ніж Чубукова відсутність, перувала Олега Івановича. Трохи втішало те, що тутешній командир полку десь барився, і це якоюсь мірою виправдувало їхнє вимушене сидіння у стартовому будинку.

Тим часом мокрий сніг припипився, над аеродромом прояснилось, і туманна загона відступила кудись за межі злітної смуги. Штурман пожвавішав, підвівся і вийшов надвір. Повернувся у піднесеному настрої і сказав Топалі, що, напевне, їм дозволять зліт, хоча він подумує про те, яка погода вдома, за сотні кілометрів, і звідки надходять на континент оці циклони. Олег згідливо кивнув Вервесові, не зводячи погляду з вхідних дверей. Нарешті вони розчахнулись, і гуртом заявилося місцеве начальство — у стартовому будинку одразу стало тісно, як перед виходом із кінотеатру. Полковники, підполковники, майори, капітани... З-поміж них важко було визначити, хто все-таки найстарший, кого проводжають. Інтендант підхопився з фотеля, ніби вжалений, і виструнчився перед молодим полковником з відкритим лицем.

Вислухавши доповідь інтенданта, той удячно потис йому руку й, оглянувши всіх, хто чекав на виліт тут раніше, також потис їм руки. Він був вельми задоволений собою, своєю владою, почтом, який його оточував, і, мабуть, справами у полку.

Полковник спинив свої пильні очі на Топалі, пересвідчився, що Олег Іванович не хто інший, як командир екіпажу, що зараз у них на вимушеній, і повідомив: годину тому він мав телефонну розмову з їхнім командиром полку і запевнив того, що з літаком та екіпажем усе гаразд, що людей і техніку забезпечено всім необхідним і їх вирядять за всіма флотськими традиціями, по-братському, як і належить. «Чи не так, майоре? Ви маєте якісь претензії, зауваги? Вас у чомусь обмежили, обійшли?» Відповідь Топали вельми задовольнила полковника: Олег Іванович подякував йому самому і його підлеглим за готовність, увагу і клопоти, навіть запросив до себе у полк, нехай би ті відвідали (звичайно ж, принагідно — не вимушено) їхній гарнізон і дали одверту оцінку товариським почуттям. «А ви помічник командира, коли не помиляюся?» — запитав Вервеса полковник, подаючи йому руку слідом за Топалою. «Навпаки, товаришу полковник. Я — штурман». — «Теж приємно. Відомо, що вивірений курс так само потрібен льотчикові, як літакові крила». — «Так точно», — не забарився ствердити Вервес. Полковник іще привітався з авіаційними механіками і хотів був про щось поспитати в інтенданта, але йому доповіли про готовність до вильоту, і він, піднісши руку для загального привітання, рупив до свого літака. За ним посунув услід почет і попленталися всі ті, хто чекав на полковника у стартовому будинку. Олег Топала залишився на самоті з Вервесом. Не змовляючись, вони сіли в фотелі і поринули в роздуми. Штурман не питав у командира, куди запропастився повітряний радист (здогадувався, за яким ділом міг Топала послати Качанюка), та самого Олега вже непокоїла відсутність радиста — з відльотом полковника їм неодмінно скомантують зліт.

І тут Топала відчув, як зголоднів, — засмоктало під грудьми, аж стало наморочитися в голові, — і пошкодував, що відмовився від пропозиції своїх хлопців у готелі. Олег Іванович зізнався в цьому штурманові, і той, посміхаючись, сказав, що спробує чимось зарадити, тим більше, що відлітає їхній командир полку і щось-таки у стартовому мусить бути. Він сховався кудись, із кимось перемовився, і невдовзі перед Топалою на переносному столику диміла склянка

гарячого чаю, біля якої на таці лежали сухарі та пакетики із печивом. Вервес не відмовився за компанію погрітися чайком та погризти сухаря, що апетитно пахнув житньою нивою, літом, якого вони майже не знали в цих широтах. Олег Іванович випив зразу одну склянку, потім другу. Вервес смакував то сухарі, то печиво, вмочаючи їх у чай. Вони сиділи в кімнатному затишку, пили чай і дослухалися до вітру, що завивав не-вовчому, наче провіщав тільки не-году, тільки нові снігові заряди із мжичкою. Добре чули те завивання, проте не говорили про нього, ніби не помічали погроз неба. Наревіті почувся тупіт за дверима, обережний рип завіс, і в отвірї виріс червоний, як печений рак, повітряний радист. Після того, як він увійшов, стомлено, мов не-петрїб, скинув шолом і, уникаючи командирого погляду, підсунув собі стілець, Олег дав Качанюкові змогу віддихатися і запитав: «Ну що?.. Кажі. Бачив?» — «Бачив, товаришу командир». Качанюк витримав паузу і, поглянувши на штурмана, ніби той міг завадити йому, неспішно виклав, яких зусиль довелося докласти, щоб відшукати вказану адресу: де ходив і кого питав, поки врешті не потрапив у потрібний під'їзд, у потрібну квартиру. Хазяйка — жінка, сказати б, не дуже вродлива, але примітна, лікарка — Качанюка появи не здивувалася і сказала, що старший лейтенант відпочиває, спить і що вона на старті має своїх агентів, котрі подадуть знак, коли відправляти Чубука. Вона сказала: «Перекажіть командирові, щоб не гарячкував, не парив парка, а преспокійно сидів у готелі до ранку. Погода була і залишається несприятливою». Качанюк наполіг, щоб його впустили до квартири, дали змогу побачитися зі старшим лейтенантом. Йому не хочеться доповідати, який довелося витримати бій, але він усе-таки ввійшов у квартиру. Старший лейтенант Чубук справді спав на ліжку, розкинувши руки і ноги. Столу красуня не встигла прибрати, і на ньому стояла недопита пляшка «Сибірської» горілки, відкоркована пляшка портвейну і ще там щось. Наїдків була сила-силенна. Радист спробував розбудити Чубука, але той ніяк не реагував, здається, був без пам'яті. Лікарка потвердила, що Чубукові треба не менш як півдобі, щоб оклигати, і ліпше його не чіпати. «Він надто зморений,— сказала,— мали б совість турбувати людину». І радист був змушений іти ні з чим. Качанюк розуміє, що командирове розпорядження не виконав, що було наказано без Чубука не повертатись. Але як він міг тягти до стартового будинку нетверезого офіцера? Що подумають про них, що скажуть про їхній полк? Так, заперечити йому

було справді важко. Командир мовчав, мовчав і штурман. Повітряний радист, нічого сумняшся, підійшов до столика, налив собі чаю у вільну склянку, вкинув кілька кусочків цукру, розмішав. Відтак дістав із пакета печиво, вмочив його в чай і відкусив. Ніхто не зважав на нього, і він почав жувати і сьорбати сміливіше.

— Штурмане, що маємо робити? — спитав Вервеса вкрай засмучений командир.

— Як накажете, Олег Іванович, — ухильно відповів Вервес, розминаючи пальцями цигарку.

— Тоді, Євгене Максимовичу, летітимемо. Ганьба, — проказав із притиском, — ганьба всім нам і мені найперше... Втратили льотчика! На війні це кваліфікується дезертирством. А як кваліфікувати зараз? Тепер? Мабуть, також як дезертирство? — Така постановка питання дещо шокувала і штурмана, і повітряного радиста. До них парешті ніби дійшло, як можуть кваліфікувати Чубуків вчинок.

Вервес не стримався і дорікнув Качанюкові: мовляв, то його провина, що не спромігся забрати з собою помічника командира, здався на вмовляння пройди, котра не відає, під який удар ставить свого коханця. Олег Іванович перепинив штурмана: всі винні, з усіх слитають, і нічого перекидати тягар злочину (атож, злочину, хоч і як тяжко це визнати) на плечі самого Качанюка. «Лукавство і брехня гублять наші душі. Найбільша шкода не від того, що припустився якогось переступу, а від того, що приховуєш його або не визнаєш, перекидаєш вину на інших, особливо на слабкіших від тебе. Я готовий відповідати за всіма статтями. Я звірився, коли звирятися було не слід». Топала не сказав, на кого саме, але штурман сприйняв командирів закид на свою адресу й одразу пройнявся образою. Олег помітив, як його штурман спохмурнів і поквапився додати, що їм нічого зараз дискутувати, з'ясовувати очевидні речі, що він постарається покарати Чубука належним чином, це напевне, і що йому самому, штурманові та радисту треба довести літак до бази і завершити якнайкраще політ.

Старший лейтенант згодився з командиром, пересвідчився, що ніхто з них не має охоти засиджуватися за чаюванням, і відніс тачку до чергового. Поки він ходив, Топала сидів похмурий, як ніч, — він уже не те що не любив, ненавидів Чубука, який за все його добро, за всі турботи, старання безсоромно платив чорною невдячністю. Звісно, ніякого наказу командуючого про висунення Топали вже не може бути, і це справедливо. Ніякою гуманністю без засто-

сування влади не можна домогтися від людей суворого порядку. Він залишиться командиром ескадрильї (якщо залишиться!) і каратиме всіх, хто заслуговуватиме на покару. Всіх, без винятку. «Розум втрачає свою привабливість, коли він поєднується із злістю. Це так, але інакше не можна». Й Олег, збуджений власними роздумами, озлився на весь світ, і передусім на себе, за свою доброту та розсудливість, які горували в ньому, заважали стати вольовим командиром, владним офіцером. Він уже почав сумніватися, що його дорога, обрана ним самим, правильна, думати, що його покликання було зовсім у іншому, проте ніхто не підказав, не напоумив і тепер доведеться жити не своїм життям.

— Екіпажеві майора Топали готовність! — обірвав усі роздуми-сумніви Олега Івановича голос із динаміка, що нараз клацнув і зашипів.— Екіпажеві на огляд до керівника польотом!

— Обожнюю різні огляди,— не стримався повітряний радист, щоб не висловити свого ставлення до попередження з динаміка, і одразу вмовк, поглянувши на командира, чий вираз обличчя не обіцяв нічого доброго. Качапюк квапно зняв з вішалки хутряну куртку і перший, із своїми та командировими речами, ступив на поріг.

За півгодини вони повернулися у стартовий будинок приголомшені, принижені й ображені — вильоту екіпажеві керівник польотів не дозволив. Незгідливий і не поступливий підполковник з широким вилицюватим обличчям у відповідь на домагання Топали лише покліпав темно-карими очима і заявив, що ніхто не може його зобов'язати випускати екіпаж у неповному складі, особливо коли літак приземлився на їхньому аеродромі в штатному складі. Він як керівник польотами, котрому доручено дбати про їхню безпеку, відповідає за них і змушений доповісти куди слід. Олег не заперечував і тільки вмовляв, але підполковникова невблаганність не линала ніяких надій на компроміс, і він поквашлював зв'язківців. Нарешті підполковник діждався розмови. Монотонно й безстрашно доповів черговому з їхнього штабу про відсутність помічника командира, про те, що готовий випустити літак з дозволу безпосереднього майороваго начальства, знімаючи з себе будь-яку відповідальність, про що зазначить у стартовім журналі. Йому відповіли, що без керівництва ніхто в штабі вирішити це не може, що як тільки черговий матиме думку командира чи начальника штабу, одразу сповістить. І певдовзі спо-

вістив: уся відповідальність лягає на майора Топалу, який повинен діяти на власний розсуд. Але начальник штабу не радить вилітати, тим більше, що насувається ніч, а фронт циклону не відійшов. Снігові заряди припинилися, однаке над аеродромом усе ще складна обстановка, хоча стартова служба перебуває і перебуватиме там постійно. Розмова урвалася, підполковник ще якийсь час стояв над телефоном, потім обернувся до Олега і порадив: нічого, мовляв гарячкувати, ліпше повернутися до готелю, відклавши політ до ранку. Топала проковтнув гірку пілюлю, але до готелю йти відмовився навідріз і заявив, що залишиться з екіпажем у стартовім будинку. Запевнив, що його помічник незабаром має надійти і підполковник даремно зчиняє непотрібну тривогу, робить із мухи слона. Підполковник черговий преспокійно відказав, що йому байдужа майорова думка про нього, що він чинитиме за приписами і сваритися не має наміру, до речі, того самого зичить і Топалі.

Вечір спав незбагненно швидко. На південному схилі небесної баші висіялись яскраві зорі, на заході помітно гасла вечірня заря, вряди-годи проливаючи тьмяно-червонясте світло крізь розриви у хмарах. Над ковшем Великої Ведмедиці, на невидимому держалні земної осі, райдужними переливами запалахкотіло північне саяво. Поступово затих вітер. Олег Іванович увійшов у стартовий будинок і, не роздягаючись, гупнув у фотель. Страшенно збуджений, весь напружений, одразу якомсь зістарівся, змарнів. Майор був невтішним. І його вірні хлопці не втішали, не заспокоювали — чекали наказів. А Топала мовчав, ще сам не знаючи, що їм робити, як бути далі, — можливо, підполковник мав рацію, коли посилав до готелю, радив відпочивати, сподіватись на ранкову мудрість, бо цим польотом не закінчується їхня служба і хто знає, які ще несподіванки чекають на них попереду.

Однак Олегові Івановичу не личило мовчати, і він, ніби розмірковуючи вголос, запитав чи то себе, чи то штурмана, як їм доправити сюди Леся Чубука та реабілітуватися перед командуванням полку хоча б почасти, хоча б до того, як їхня посадка стане притчею во язицех, посміховиськом на флоті, де в згадках про вимушені приземлення дотепники вбачають натяки на пиятики льотчиків, на оте старе як світ: де починається авіація, там закінчується всякий порядок. Ні, вони не повинні допустити, щоб хтось поспішив роздмухати чутку про їхню пригоду.

— Товаришу командир, — несміло подав голос повітряний радист, — наскільки я розумію, саме мені і більш ніко-

му треба йти по старшого лейтенанта. Йти по нього, відкачувати, виходжувати...

— Доведеться йти і виходжувати,— холодно перебив радиста Топала.— Тільки не самому, а вдвох із старшим лейтенантом Вервесом. Чи не так, Євгене Максимовичу?

— Все правильно, товаришу командир. Але куди приставляти? Сюди, на старт? А навіщо? Щоб нам виставили «дріб»?

— Тільки сюди, тільки на старт. Я ладеп показати черговому будь-яке опудало, схоже на Чубука. Як льотчик він мені не потрібен, я візьму його з собою, як одиницю для гауптвахти. Не маю права залишати його тут. Я не прокурор, щоб чипити розправу, але, мушу признатися, не хотів би його зараз бачити... А надто особу, що звабила. Не забудьте і їй втерти маку. А втім, ліпше з нею не заводитись. Дивно, як така особа потрапила до гарнізону,— з вуст командира зірвалася крута лайка, аж йому самому стало ніяково, і він вибачився перед підлеглими.

Вервес скористався з командирогого збентеження і зауважив, що все-таки ліпше їм повернутися до готелю, де зручніше перевдягатися: мовляв, їм удвох із повітряним радистом не годиться нікати по гарнізону в льотних обладунках, викликаючи зайву цікавість на його вуличках. «Гаразд»,— погодився Топала, і вони рушили назад. «Ходіння по муках»,— буркнув Качанюк, коли, знову нав'ючений рюкзаком, зачаланав по грязюці, розбризкуючи калюжі. Штурман різко його урвав, нагадавши, що ніхто з них цього не хотів і не передбачав.

Готельна кімната, вже ними обжита, стріла темрявою і незатишком — перш як піти, Качанюк залишив відчинею кватирку, і кімната помітно нахолола. Він мерщій її зачинив, увімкнув електричний каміп. Потім заходився скидати льотний костюм, допомагати штурманові перевдягнутися, піби хотів підкреслити перед командиром свою готовність одразу йти за його помічником. Штурманові явно не подобалася місія, що чекала на них із Качанюком, і він збирався неквапом, усе робив у якомусь уповільненому темпі. Топала, як і Качанюк, не міг цього не бачити і внутрішньо дратувався, хоч не виказував свої досади, не дорікав штурманові. Він уместився в фотелі, простягнувши важкі, мовби налиті свинцем, ноги, терпеливо чекав, поки підуть його підлегли. Спритний Качанюк чекав штурмана біля дверей, переступаючи з ноги на ногу. Врешті вони відкозирнули й пішли. Олег чув, як зарипіли під їхніми

важкими кроками мостини, потім захрумтів льодок, і повітряний радист став лаяти на чім світ стоїть цей ведмежий закутень, погоду та всіх апостолів разом узятих. Кроки віддалялися і віддалялися, а відтак зовсім стихли.

Олег Іванович ще посидів перорупино хвилину-другу, далі почав скидати з себе льотні обладунки. А втім, ні, навіщо: перед Лесем Чубуком він мусить продемонструвати свою офіцерську самопожертву, відданість службі й авіації, готовність будь-коли зайняти місце в літаку. Командирова готовність — наочний доказ того, яким має бути військовий льотчик. Умовність? Можливо, але дозвольте запитати, коли і в чому вона відсутня? І чому ми плекаємо цю умовність, прагнемо її дотримуватися? Чи не тому, що вона зручна пам, а в чомусь виступас, як та допоміжна сила, без якої іноді просто не впоратися з життєвськими незгодами... Й Олег залишився сидіти у фотелі, не знімаючи льотного костюма, прирікаючи себе на земні незручності,— у польоті він ніколи не здавався Олегові таким тісним і щільним, як тепер, але пізно не могло б змусити його скинути з себе льотного костюма.

Майор увімкнув радіоточку і слухав останні вісті у темній кімнаті, примарно освітленій електричним каміном, що аж панів, випромінюючи павсібіч тепло. Світло каміна відбивалося на Олеговім обличчі, червонястім, як і льотний костюм, що, здавалося, тлів... А все Лесь, усьому випою він! Яка легковажність! Щоб дійти до такого, облянати багном честь, авторитет офіцера, врешті, сумління, порушити присягу і заради кого? Вертихвістки у медичному халаті! Медицина, як для кого, є синонімом цинізму, і тоді на якісь піднесені почуття годі й сподіватися. Але ж Чубук таки сподівався і чогось для себе домігся? А якщо вона, ота жінка, зовсім не така, як йому здається, гідна кращої думки, чистіша, ніж уявляється, чистіша і чеспіша? Хіба Дуся, його Євдокія, не заслуговувала на повагу до себе, коли батько, дізнавшись від мачухи про його зв'язок із хатньою робітницею, спаленів увесь і наказав негайно її звільнити, випровадити, павіть не зволивши спитати в сина, як далеко зайшов зв'язок, які його можливі наслідки. Й Олег не полишив Дусю, не відступився від свого кохання і пішов з нею разом до чужих людей, яким була зрозуміліша їхня біда, ніж рідному батькові, котрий під натиском люб'язної Аделіни Михайлівни дбав не про щастя власного сина, а про гадану чистоту своїх генеральських погонів, зрештою, ніким не заплямованих: ні сином, ні їхньою рідною матір'ю, пі дівчиною, що мала стати певістю.

Олег дивився на вогонь палахкотючого каміна, а в душі прокидалась якась незрозуміла жалість до Чубука, котрому він мав надовго зіпсувати військову кар'єру, застоперити зростання. Пад цим запитанням не замислюються замолоду, але згодом воно постає у всій своїй болісності, коли помітнішим стає відставання від ровесників і невідомо де дівається молодечий запал, сприт. А що, коли все-таки роздягнутися і лягти в ліжко, добре виспатися, поклавшись на ранкову мудрість, на те, що нічого катастрофічного, власне, не сталося. Та щойно Олег так подумав, як одразу відкинув цю хибну гадку і знову взявся слухати диктора, що читав останні вісті по радіо. І все те, що він чув, ніби виправдувало його злість, викликану Чубуковим вчинок, легковажністю, з якою майор, по суті, вже ладен був змиритися в душі. Ні, це неможливо, нічим не можна виправдати розбещеності, пайменного прояву недисциплінованості, коли довкола пахне порохом, коли нас усіх тримають під постійним прицілом, коли кожен прожитий день виборюється надто дорогою ціною, а війна пагадує про себе, — ніяких і ні для кого виправдань немає.

Він уже не мучився докорами сумніння — ніби відокремився від самого себе, від того Тоналі, котрий сам нещодавно був здатний на нерозумні витівки, який кидався у вир безпутних пригод, а спісля картав самого себе, спустошеного й паралізованого, зубожілого і виснаженого власними вчинками, заблуканого та змордованого своєю нестримністю, борсашиям від одних крайкощів до інших, коли його сство не витримувало цього шаленства й Олег знемагав духом і покладався врешті-решт на свою щасливу зірку. Незрадлива доля подбала про те, щоб звести його з Євдокією Дідинець, якій судилося, ніби з волі богів, заплонити Олега, відвести від веселого товариства і завладувати ним, щоб він пробудився від свого дурманного сну, став статечніший і поміркованіший у всіх своїх учинках, власне, такий, яким був ппні.

А якщо Лесеві Чубуку трапилася на його путі саме така жінка і колись усе окунуться сторичею? Що ж, коли так, то помагай їм боже! Але то все буде колись, а відповідь нам належить давати щоразу за кожний конкретний випадок, за все те, що, зрештою, ні на чому не позначиться і залишиться непомічене вимогливим суспільством, перед яким ми благоговіємо.

В кімнаті стало трохи задушно, й Олег підвівся, щоб вимкнути камін та ввікнути світло. І в цей час хтось постукав у двері. Олег іще не встиг відповісти на стук,

як у проймі дверей виросла постать повітряного радиста: розгаряченого, веселого, задоволеного собою. «Товаришу командир, дозвольте доповісти...» — «Де штурман?» — обірвав Качанюка комеск, чим нагадав, що має доповідати не він, а старший званням Вервес. «Ідуть іззаду з вашим помічником». Топала не вимкнув камінь і не ввімкнув світла, — знову вправ у фотель, відчуваючи, як у ньому мимоволі закинає злість, а серце починає калатати од наглої тривоги. Злобива кров запульсувала в ньому різкими, сильними поштовхами — в ній ніби змішалось все, що він за цей час передумав, до чого готував себе, хоч і знав, що ніколи не зважиться на крайнощі, на той ляпас, якого, безперечно, заслуговував його улюбленець і який прийняв би належно, без нарікань та скарг.

Штурман Вервес виглядав свіжо і бадьоро, ніби після приємної прогулянки, його лице рум'янилося, як вистигле яблуко, і взагалі був увесь якийсь вельбучний, як арабський падишах. Із-за його плеча, із сутіні, несміливо виглядав помічник командира Лесь Чубук — куди вищий зростом від Вервеса. Жилавий, чубатий, з молодечими іскринками в очах. Чубук добровільно поступився штурманові своєю владою — надав Вервесові право доповідати і пояснювати все те, що хотів командир почути від нього самого. Лесь так і залишився стояти за спиною штурмана, поки Євген Максимович докладно викладав Олегові, за яких обставин пропав Чубук, і доводив, що не зважати на всі ці обставини просто неможливо.

— Які обставини? Які обставини можуть змусити офіцера відмовитися від виконання свого священного обов'язку? — спалахнув Топала. — Немає таких обставин і не може бути. Ви поясніть: чому Чубук дозволив собі пиячити, занедбавши службу, офіцерську честь, нарешті, звичайну порядність? Не відповісте, не скажете... Ви самі, товаришу Вервес, цього ж не допустилися і, гадаю, навіть не подумали б допуститися. Тоді у чому ж річ?.. У розбещеності, чи не так? — і стишив голос. Олег Іванович, знали всі, не любив підвищувати свій командирський голос, і те, що він тільки-но зірвався на крик, свідчило про його надзвичайне обурення, готовність суворо покарати свого помічника — віддати на суд офіцерської честі. Вервес замовк, і та мовчанка, що залягла між ними всіма, виявилася нестерпнішою за всі словесні баталії, які тільки можна було уявити. — Ну, та облишмо пересвари і з'ясування стосунків, — врешті озвався командир. — Для цього вдома матимемо до-

силь часу. Як там з погодою — дізнайтеся, Качапук. Сходіть до синоптиків.

Він не наказував, не розпоряджався всім одягтися у льотні костюми, але те, що сам залишався у цьому вбранні і що посилав повітряного радиста до синоптиків, промовисто свідчило: майор непохитний у своєму намірові летіти і в ніч, летіти додому. Олег Іванович начебто не зважав на підлеглих, хоча його гострий зір одразу помітив, як слідом за штурманом почали перевдягатися помічник командира та повітряний радист. А він усе ще сидів у фотелі, і чим довше сидів, тим відчутніше давалася взнаки фізична втома. Все важче і важче було рухати руками і ногами, все частіше і частіше подумував завалитися на ліжко, трохи здрімнути. Проте він намагався нічим не виказувати своєї втоми, знаючи, що хлопці зараз скористаються його розслабленістю, водно зажадають спочинку, — і терпеливо сидів.

Повітряний радист щось не дуже квапився, подаючи Чубукові то те, то се із своєї сумки, а нагадувати про своє розпорядження Олег Іванович не хотів. Він ніколи не допускав, щоб йому повторювали команди, і сам не любив віддавати їх двічі. Як і кожен з екіпажу, Качапук мусив це знати. І справді, повітряний радист випростався над рюкзаком і попрохав Топалу затриматися ще на хвилинку — щоб скласти все як слід і не хапатися, коли раптом дадуть екіпажеві дозвіл на виліт. Топала згідливо кивнув Качапуюкові, і цей його кивок начебто пом'якшив напружену атмосферу. Майор більше не поглядав на свого помічника, як на прихованого ворога чи зрадника, і несамохіть порівнював стрункого Леся Чубука, такого широкого у плечах і вузького у стегнах, з міцними, як у боксера чи гімнаста, м'язами, та штурмана Вєрвеса — присадкуватого здоров'яка з пухкеньким, як у жіночки, личком, який усім своїм виглядом підкреслював добропорядність. Леся начебто нічим не нагадував того Чубука, якого змалював повітряний радист, заневишивши їх із штурманом, що помічник командира «у пестямі і ні на що не реагує»; від нього тхнуло не горілчаним духом, а французькими парфумами, якими, певно, напахтився у коханки, поголившись чистюсю бритвою. Чубук мав молодецький вигляд; що він добряче гульнув, могли б здогадатися хіба лікарі, навчені лічити удари пульсів. Але помічник не підходив до Олега Івановича, не звертався до нього з пропозиціями, не забалкував, витікуючи, коли в командира минає лють. Проте злість у майора не минала, хоч і не була вже такою гострою, як спо-

чатку, він усе ще не міг подолати її в собі і сидів грізний, як сама відплата, поблимуючи сонними очима. Можливо, так і заснув би, сидючи у фотелі, при світлі електричної лампочки, якби стукіт у двері, тихий, обережний, не змусив Топалу скинути із себе сонливість...

Жінка! Висока білява жінка, акурат рівня його помічників. Вона мала великі блакитні очі, в яких мовби розчинявся світ, і густо напوماджені вуста, що своєю яскравістю могли змагатися хіба що з очима, чиї невідпорні чари їхня володарка добре знала. Вона неквапливо озирнула кімнату, все зважила і нарешті спинила свій погляд на Топалі, втупилася блакиттю очей у його посіріле обличчя і запитала:

— Майор Топала, коли не помилюся? Олег Іванович?

— Атож. Чим можу бути корисний? — Майор підвівся, щоб привітатися з жінкою за руку. Рука у неї була не дуже вузенька, не вельми тендітна, але старанно доглянута, з ретельно відполірованими нігтями, покритими світлим лаком. — З ким маю честь?

— Лікар Предтеча. Ліна. По батькові Серафимівна. Скажіть одверто, ви маєте час, щоб приділити мені увагу? — Топала присів край ліжка, показав їй на фотель, з якого підвівся. Він пояснив, що з хвилину на хвилину вони чекають вильоту, і майор задалегідь перепрошує, коли вони не встигнуть порозумітися. Ліна постаралася його заспокоїти — мовляв, наскільки їй відомо, ніхто не дозволить ніяких вильотів, вона має подругу серед синоптиків, і її постійно інформують про погоду, про зміни, що сталися чи можуть статися, бо їй самій доводиться чергувати на старті і давати «добро» льотчикам, оглядати їх перед польотами. Там-таки вона колись і зазнайомилася з Лесем Чубуком. і вони покохалися. Ліна зовсім не та легковажна жінка, якою її уявляє у селищі дехто з офіцерських жон, і була б удачна майору, якби він дозволив своєму помічникові залишитися тут хоча б на добу чи півдобу, поки вона візьме відкріплення і разом з Лесем перебереться до них у гарнізон. Жінка повідомляла командира про те, про що між ними — Лесем і Ліною — піколи не йшло мови, виставляючи справу так, ніби вже все узгоджено: ні, вона, ні її суджений не годні далі терпіти розлуки і подають документи до загсу. «Я дозволю собі, — сказала Ліна, — послатися на Лесеві запевнення, що ви чужина людина і нічого не зробите такого, щоб перешкодити нашому щастю, стати нам на заваді. Ви посприятете нам». — «А як же мені бути з вашим судженням? — запитав Олег Іванович, дивлячись їй прямо

в очі.— Він заслуговує на те, щоб віддати його під суд. Ви не застерегли його, не подбали про безпеку. Тепер доведеться відповідати перед офіцерським товариством».

Ліна преспокійно відповіла, що це вона в усьому винна і ладна відповідати перед будь-ким. Чубук не хотів пити, але їй смакувало вино, і він розговівся й собі. Качанюк може засвідчити: його старший товариш спав, коли він уперше приходив, вона ж не допускала до Чубука, просила не турбувати його, бо була певна, що ніхто не зважиться зараз піднімати літаки у повітря. Лесеву безневинність вона доводила вельми перекопливо, й Олег Іванович не знав уже, як покласти край цій неприсмій балачці. По суті, він уже здався під жіночим патиском, але все ще вдавав непохитного, вдавав, ніби жадає покарати помічника всіма приступними для нього засобами, і цим своїм удаванням лише розпалював жінку. Микола Качанюк непомітно вислизнув за двері і з'явився знову в теплій кімнаті з напускним «бр-р-р», паче й справді бозна-як перемерз, і з повідомленням, що їм і далі треба чекати погоди. Так сказав черговий синоптик, його слова підтвердили на льотно-командному пункті. Для більшої перекопливості повітряний радист розповів ще про літак тутешнього командира полку, якого теж мусили садовити на якомусь проміжному аеродромі,— циклоп їх ще не помінув, він тільки-но пасується.

Ліна щиросердно подякувала Олегові Івановичу за терпіння, з яким той вислухав її, за людяність, що «так і світилася в його очах», і Лесь Чубук з дозволу командира пішов її проводити, хоча досі не смів підійти до неї, тримався осторонь. І дублянку з її рук приймав Євген Вервес, він же і подавав її, коли Ліна зодягалася. Випереджаючи командирові бажання, штурман і радист принесли чайник з окропом, зібрали на стіл похідну вечерю, діждалися Чубука, котрий цього разу не забарився, і запросили до вечері Олега Івановича. Після трансези Топала знову не просив членів екіпажу пікуди не відлучатися, а сам для певності сховався на льотно-командний пункт і до синоптиків, де його повідомлено про категоричну заборону будь-яких польотів, про наближення до всього північного узбережжя нових снігових зарядів. Йому дали змогу переговорити зі своїм аеродромом, почути наказ власного командира не випробувати ні літака, ні себе, ні екіпаж.

Начальник польотів сповістив Олега Івановича, що він може вітати свого штурмана із черговим військовим званням — капітана, що разом із цим наказом надійшов і наказ

про його призначення заступником командира полку в якомусь недалекому гарнізоні. Новини були такі приємні, що Олег пройнявся сентиментальністю і марно перебирав у пам'яті всі можливості якось відзначити ці події. Усміхнений, піднесено-збуджений, влетів до готелю і дозволив собі передихнути тільки тоді, коли бебехнувся у просиджений ним самим м'який фотель. Не перестаючи всміхатися, Олег стягнув із себе шоломофон, витер хустинкою спершу лице, а затім і світле змокріле волосся, що злиплося, і лише тоді скомандував Євгенові Вервесу підійти до нього. Чубук з Качанюком переглядалися, не розуміючи ні майорового пастрою, ні того, з якої це речі Топала так весело подав штурманові команду.

Збадьорений Євген Максимович став перед командиром наввиписки. Олег звівся і врочисто проголосив штурмана капітаном, не забувши нагадати, що своїм підвищенням Вервес завдячує не стільки турботі командира ескадрильї, тобто Топали, і не стільки симпатіям високого начальства, скільки власній постійній готовності виконувати бойові накази, самопосвяті та дисциплінованості. Він ще багато чого побажав Вервесові, але всі його слова вже, зрозуміло, адресувалися кожному з членів екіпажу і передусім Лесеві Чубуку, який тримався від командира на віддалі і якому було над чим замислитися після гулянки в білявої медички.

— Летимо, товаришу командир? — озвався від свого ліжка повітряний радист, чиї ніздрі аж роздimalися від зворушення. Він зацікавлено дивився в очі Топали й чекав на відповідь.

— Хочеш летіти? — і собі спитав Качанюка майор.

— Я що, я нічого. Треба, то треба. Ми всі готові. Але ми ж і не авантюристи...

— Не авантюристи, — згідливо кивнув йому Олег Іванович. — А тому всім відпочивати. До ранку. Дозволяю роздигнутись і вкладатись.

Повітряний радист морщив лоба, обмірковуючи ще якесь закрутисте питання до командира, і вже, здається, сформулював його в думках, але ніяк не паважувався заговорити. Й Олег Іванович підштовхнув Качанюка:

— Щось не ясно, дорогий?

— Хто буде у нас командиром ескадрильї і командиром нашого екіпажу? — спитав Качанюк і встромив очі в землю, начебто його запитання несло йому самому, Вервесу і Чубукові нові випробування. Сказав і стиснув пальцями свій вузькогубий рот, потім потер худі щоки, торкнув за-

ріст, що пробивався на них, пригладив скуйовджене волосся.— Ви майже тасмно відбуваєте з частини, полишаєте нас напризволяще і... якось це виходить не по-нашому, не так, як заведено у льотчиків.

Поки говорив Качанюк, штурман з помічником поглядали на Топалу, намагаючись вичитати з його обличчя реакцію на сказане повітряним радистом,— вони чудово все знали, можливо, навіть раніше від свого командира, і помовчували з делікатності, не зважаючись висловлюватися уголос, поки мовчав про своє переміщення сам майор. Їм треба було знати правду від нього, він мусив сказати цю правду.

— Звідки у тебе дані?

— Що, я помилився, товаришу командир? — наступав Качанюк.— Помилівся?

Ні, помилки тут нема ніякої, наказ про його переведення і справді надійшов, але наказ є наказ, а поки що він сидить зі своїм екіпажем на чужому аеродромі, і доки він тут сидить, доки не здав ескадрильї наступникові, про якого не має поняття, мусить дбати про літак і про екіпаж, а всі привітання і проводи — то вже справа їх усіх, коли придуть додому. Всяке переміщення, нове призначення — не що інше, як природна зміна в їхньому повсякденні, привід до того, щоб зайвий раз проаналізувати попередні дії, засвоїти все позитивне і позбутися дотеперішніх хиб та недоліків. А як же з висуванням? Висування прагне кожен, хто хоче жити помітніше серед людей, перед самим собою. Будь-яка нова посада може бути приємна, але водночас вона покладає і нові обов'язки, неначе заново тебе перетрушує, екзаменує, випробовує. Цього аж ніяк не слід забувати.

Говорячи так екіпажу, Олег ніби відкривав щось і для себе, давав настанови самому собі. Штурман, котрий десь роздобув шахи, після таких командирських умовиводів не зважився запропонувати Олегові Івановичу зіграти партію й одразу ліг, укритившись м'якою ковдрою. За його прикладом пішли і помічник командира, і повітряний радист, що вимкнув світло. Влігся й Олег, одразу відчувши весь тягар перевтоми, що обізвалася тупим болем у суглобах й утруднила рухи. Після денних тривог Олегові хотілося мерцій поринути в забуття, спекатися нервової напруги і дошкульних сумних думок, від яких немовби старієш на очах, втрачаєш усяку певність. Ні, вранці-таки видніше. Ранок ясний, сонячний, багатонадійний. Усе слід відкласти, покластися на ранкову мудрість.

А забуття не приходило, сон барився, витав десь у темряві. Олег лежав горілиць, розплющивши очі, і свердлував очима сіряву готельну стелю, коли-не-коли косуючи на вікно, де за просинню тьмяно посвічували далекі весняні зорі. Прислухався до сповільненого дихання своїх товаришів, але не почув звичного хропіння, позіхань чи сонного бурмотіння; всі лежали так тихо і сумирно, що Олег аж тамував подих, намагався не кашлянути, не скрипнути ліжком, перекидаючись з боку па бік, щоб не потривожити їхнього спочинку, ненароком когось не розбудити. Марно силкувався якомсь спекатися своїх нелегких дум, що рійлилися в голові, штовхалися, заважали одна одній і, навпаки, лучилися, породжуючи нові, здавалося б, зовсім випадкові гадки, спомини. Він лежав самотою, осторонь підлеглих, його ніхто не турбував, не заважав міркувати над чим завгодно, і все ж майор лишався чимось невдоволений, можливо, тим, що не допустив до себе Чубука, не дав йому виговоритися, виправдатися своїм манером.

Тим часом Лесь, певний, що командир міцно заснув, півголосом звернувся до штурмана, поспитав його, чи той не спить. Штурман Вервес, виявляється, теж не спав й охоче обізвався: зізнався, що не годен примусити себе спати, що його мозок повниться різними здогадами й дурницями, яких ніяк не позбудеться. Чубук сказав, що відчувається так само, як і Вервес, що це, очевидно, пов'язане з неспокоєм, з усім тим, чого доводиться зазнавати,— ніяка інша служба не може зрівнятися з військовою, на перший погляд, начебто не складною, а насправді пайскладнішою з усього вигаданого людьми. Штурман запевнив, що йому не страшні ніякі труднощі, що замолоду можна все знести, але дедалі ставатиме їм важче, складніше, що не тільки роки, а й сама служба диктуватимуть ускладнення: точність координат і часу нині у військовій авіації набули виїткової ваги. Коли командир може ввімкнути автопілот і лише спостерігати за показаннями приладів, хіба що деколи підправляючи штурвал легкими дотиками, то штурман змушений постійно гнутися над тубусом бортового локатора, робити розрахунки, вносити позначки на карту.

Лесь Чубук поділяв думку Вервеса, що штурманська служба нелегка і точна, проте не погодився, що її слід ставити над службою пілота, від якого залежить кільки не все, то майже все. І вони обоє тихенько, ледь чутио, розсміялися, пригадавши стару істину: кожна лисиця свій хвостик хвалить, а всяк кулик до свого озера звик. Трохи помовчавши, Вервес почав вихвалити Чубукову наречену, твердячи,

що Ліна просто чудова, добре вихована, по-жіночому при-
надна і безперечно складе Лесеві гідну пару. Чубук не за-
перечував Вервесові, та коли той запитав, де і як вони умо-
вилися влаштувати весілля, помічник зізнався, що про це
вони з Ліною не домовлялися, що вона прийшла в готель
без його відома. Її привів сюди жіночий розрахунок, ба-
жання пристойно виглядати в очах його товаришів, над-
то ж в очах командира, від якого тепер багато що зале-
жало. Лесь проклинав себе за безпринципність, за те, що
дав згоду завітати до неї, не відмовився від пригощань,
ціна яким не вища од ціни її кохання. Ні, Чубук іще раз
упевнився, що байдужий до Ліни, її обстоював своє право
подумати, зважити ще раз усе перед тим, як остаточно ви-
рішувати свою долю, зв'язувати її з долею такої меланхо-
лічки, як Ліна. Вона завжди вражала його раповими наве-
ртами сумного настрою, тугою, а він шукав лише розради,
на яку вона не скупувала. Ліна віддалася йому ще тоді,
коли вони зустрілися, по його прибутті на аеродром з учи-
лища, і відтоді не розлучається з думкою, що вони мають
одружитися. Спершу Лесь про це таки подумував, але вона
надто квапилась і передчасно розгустила про це чутку
в гарнізоні, отож він мусив давати пояснення в командира
полку, червоніти перед полковником і присутніми офіце-
рами. Ні, Чубук нізащо не міг пробачити їй цього...

Євген Вервес заперечив, що, мовляв, його зневажливе
ставлення до жінки нічим не виправдане, можливо, та по-
справжньому любить і не знаходить взаємності в ньому,
Чубукові. Звинувачуючи жінок у всіх земних гріхах, ми
не заглиблюємося в суть справи і навіть гадки не маємо
про те, щоб повинитися самим, хоча здебільшого в усьому
винні таки ми — до того, що сталося, спричинилися не
чийсь, а наші вчинки, наші промахи. Їхній командир, майор
Топала, сприйматиме тільки правду Ліни, а не Чубукову.
Олегові Івановичу хотілося звестися і потвердити думки
штурмана, але не став цього робити: він випадковий свідок
їхньої розмови, і вони мусять бути невинні, що ніхто їх не
підслухав. Як і гадав Топала, штурман не забарився пора-
дити Чубукові відпроситись у командира на кілька хвилин
і все залагодити з Ліною зараз же, раз і назавжди. Коман-
дир оцінить благородство свого помічника, істинного офі-
цера, справжнього військового льотчика-моряка. Жінка над
усе, жінка не потребує п'яких визнань і рекомендацій, про
неї треба говорити тільки красиво або ж нічого не говорити;
вона, як дружина Цезаря, поза будь-якими підозрами, не-
досяжна для наклепів.

Вервес зітхнув і замовк. Їсь мовчки переживав, дійнятий сказаним. Вони вже не перешіптувалися, зітхали по черзі, силкуючись заснути. І, здається, невдовзі таки заснули, сповнюючи кімнатну тишу сонними схлипами та приплямкуванням вуст. Тонала перекинувся на лівий бік, обличчям до вікна. Намагався не зашурхотіти матрацом, постіллям, не скрипнути ліжком, і все-таки пружина хрунула. Лежачи в незручній позі, не дозволяв собі поворушитися, вмоститися зручніше, як хотілося тілу, і це ради своїх товаришів, ради підлеглих, яким мало вранці бути видніше. Як і йому самому. Можливо, пілотові-командиру більше, ніж будь-кому з них.

А ніч із часом нагадує про себе як про спадкоємницю шаленого дня: потроху здійсмається вітер, зчиняє виття в якомусь димарі, шарпає голим гіллям, продуває балкони, бринить огорожами, піби гітарними струнами, шарудить якимись паперами, залишеними попередніми мешканцями. І відганяє нетривкий сон, будить згадки. І все про Євдокію Іллівну, про Дусю, котра соромилася оселі, рідного села, соромилася за матір, за її святую простоту. Першого разу, коли Олег одержав довготривалу відпустку, вони збиралися поїхати до санаторію кудись у Крим чи на Кавказ, але путівок не дістали і мушили їхати до Дусиної матері в степове Замежове. Дуся завбачливо телеграфувала матері, прохала підготуватися до зустрічі, а вийшло так, що її звістка надійшла в Замежове у день приїзду доньки із зятем та онуком, і ніхто не був у цьому винен — ні листоноша, ні телеграф, якому доводиться приймати всілякі термінові депеші по телефону з районного вузла зв'язку. Олег постарався заспокоїти тещу, — заявив, що поштові заминки бувають усюди і нічого на них зважати, брати близько до серця. Теща заспокоїлась і покvapливо заходилася виставляти на стіл усі найкращі сільські страви, не перестаючи милуватись онуком і допитуючись у доньки, чим і як вона його годує, якими вишуканими стравами ласує малий Іван.

Балакуча, неприховано щаслива за доньку, яка спромоглася вдало вийти заміж, і не за когось там із випадкових моряків, а за генеральського сина, офіцера, цілком їй приємного і пітрохи не пихатого, — вона, вже також мати і йому, Олегові, безперервно вихваляла свою Євдокію, її сумирну вдачу, роботячість і незаперечну вроду, пеначе зять іще не взнав дружини і мав дізнатися про це від її матері, котрій хотілося будь-що виставити все у найпривабливішій світлі. Вона не шкодувала добрих слів як для доньки, так і для Олега. Мовляв, він і чемний, і розумний,

і уважний до Євдокії, і зовсім певивагливий, не ставить матері на карб тієї скромності, з якою вона приймає дітей.

Хата і справді мала надто скромний вигляд, вкрита не бляхою, не шифером, а соломою, що взялася мохом, звисивши донизу влекале остріштя, з-під якого тягнулися радіо-електричні дроти до стовпів сільської мережі. Подвір'я було обгороджене тинком — захист хіба що від худоби, яка чомусь завжди поривалася заглянути в палісади і потерти боки об густі акації, що ними тут були обсажені майже всі обійстя. За тими колючими акаціями мліли на сонці сади, де визрівали добірні яблука і групи, червонилися вишні та синіли сливи. Городи випиралися левадами в старий став, що розлився якраз посеред Замежового і постачався водою з річечки, яку легко переступали дитячі ноги, — в ній купалися качки та гуси, залишаючи безліч свого пір'я на плину і на вигоні, неначе то були найзручніші місця для линьки.

Все пізнається у порівнянні: ніяке Замежове не могло зрівнятися з його Севастополем, але воно мало свої принади, яких ніколи не доскочать великі міста, навіть такі розкішні, як Севастополь. З наполягання Євдокії вони вкладалися спати у кімнати, що правила то за вітальню, то за комору, де зберігалися домашні наїдки, здебільшого холодної пори, коли не було змоги опалювати весь дім. Олег Іванович нічим не виказував свого подиву, викликаного сільськими порядками, що надто вже були архаїчні, хоча щосуботи демонстрували нові кінофільми і на полях працювала найдосконаліша техніка. Недільні дні тут, як і колись за старих часів, були умовні: посівні, косовиці, жнива вічно квапили хліборобів на ниву, і село літньої пори здебільше здавалося вимерлим. Теща, як і всі сільчани, повсякчас поспішала у поле, й Олег почував себе ніяково, коли вранці, після міцного сну, знаходив на столі свіжий сніданок, приготований і залишений любим дітям. Він попередив дбайливу матір, що надмірне опікування його і Дусі примусить їх шукати іншого притулку — теща пообіцяла надалі бути не такою турботливою, але дотримала своєї обіцянки лише до наступного дня, залишивши їм гору свіжих млинців, миску сметани та глек молока. Ні, вона була невиправна, його теща, — сухенька жіночка у білій кофтині та широкій рясній спідниці. Надто ж вона дбала про малого Іванка, онука, котрий спершу сторонився бабусі, але невдовзі обвикся і невідступно ходив слідом за нею. Увечері хвалився своїми денними відкриттями, тим, що побачив з бабою на фермі, на пасіці і в полі. Жінки

пригощали його солодошамн, і надміру балакуча бабуся підносила до небес сина з батьком, Олегом Івановичем, якого всі бажали особисто бачити і через малого Іванка запрошували в гості. Як на те, пішли церковні свята, й Олегові справді доводилося часто-густо здаватися на те щині вмовляння і йти з Дусею кудись у гості, складати попередбачені візити численним кумам та сватам, яких у Дідинців було аж надто багато.

Перед від'їздом теща наполягала, щоб Іван залишився в неї. Вона доводила, що ніде, ні в якому гарнізоні, ні в якому дитячому садку, її онук не почуватиме себе так привільно і гарно, як у Замежовому, де бракує культури, але ще ніхто не скаржився на брак пайдків та материнської ласки. Вони здалися і залишили Івана на осінь. Проте вдома Дуся не мала спокою, чекаючи від матері листів, де хоча б одним словом сповіщалося про сина, про те, як йому ведеться у селі. Вона не витримала розлуки і дочасно поїхала по Івана на Україну. І зареклася лишати його на інші руки, хоча хлопець повернувся додому здоровий, заструглий, такий собі крпкешнький козарлюга, достоменно запорізький пащадок. Але село все-таки Олегові не сподобалося, вони з Дусею дедалі рідше навідувалися до її матері, і та прогосносила їх панями, а коханого онука зманіженим паненям...

Їй вистачало глузду не розпитувати Олега, куди він літає, тоді як усі свати і куми тещині всіляко прагнули вивідати силу і міць нашої авіації, особливо морської, здатної — о диво! — здійснитися в повітря з корабельної палуби і з морської поверхні. Яка то все-таки сила! До пари космічним кораблям! Їм уявлялося, що тепер простіше запустити ракету на Місяць чи ще далі, ніж упоратися з літаком, якого розгойдує на хвилі, простіше і легше літати місяцями у космосі на кораблі, якого показують усім по телевізору, ніж щодень вилітати на якійсь там амфібії у Львовитий океан, де чигає стільки несподіванок та небезпек і де повсякчас доводиться стикатися віч-на-віч із смертю. При цьому вони і гадки не мали рівняти свою роботу з роботою Дідинцевого зятя. «Приходимо сюди всі, щоб піти звідси назавжди», — любить повторювати мудра теща. Вона не знає про свою мудрість, здається, зовсім її не цінує, але вона таки мудра й завдяки цій рпсі самотужки поставила на ноги четверо дочок, навчила їх звичайним домашнім премудростям, таким потрібним жінці впродовж життя. Ївдокія вміла робити все, за що бралася, і якби виникла потреба замінити чоловіка, вона, поза всякими сумнівами,

опанувала б усі складнощі професії військового морського льотчика.

— Товаришу майор, товаришу командир... Пробачте, командире...

— Що?.. Вилітаємо?..— Топала розплющив очі і сів. У кімнаті все ще стояла нічна темінь. Постать помічника бовваніла проти вікна, звідки просочувалося слабке світло. Чубук стояв над ним у самих трусах і майці, весь розкудланний і якийсь надміру покірний. Він поквапився заспокоїти командира: нічого такого не сталося, ніяких команд не надійшло, Лесь сам наважився потурбувати командира, хоче взяти у нього дозвіл сходити зараз же, опівночі, до Ліни, щоб дати згоду на шлюб і переведення її до їхнього гарнізону. Лесь воліє йти до неї саме тепер, бо вранці вже не матиме такої змоги. Він досі вагався, але тепер дійшов висновку: відкладати далі нічого, їхній шлюб уготований самою долею. Олег Іванович, зрозуміло, гнівається на нього, і справедливо, бо його вчинок міг обійтися екіпажеві дорожче, ніж обійшовся. Та кара за нього, яка б вона не була, ніщо проти того, що чекає на Лесья в подальшому, у сімейному житті з такою неврівноваженою особою, як Ліна. Помічник іще розмірковував про якісь її дивацтва, але Олег уже не дослухався до його балаканини, наперед знаючи, що він дозволить Чубукові відлучитися, піти до судженої. «То як, товаришу майор?» Олег умисне не квапився з відповіддю. «А не закомизнився потім? Не передумаєш? Гаразд. Але без затримки, без ніяких фортелів...» — «Даю слово честі».

Й Олег відпустив Чубука, і той, сповнений вдячності за його розуміння і добрість, мерщій вдягнувся і, майже не рипнувши дверима, вийшов.

Віднині ніхто, крім майора Топали, вже не відповідав за можливі наслідки. І звісно ж, комусь імпонуватиме, що немає потреби шукати провинника, коли сам командир узяв на себе всю провину. Й Олег почав ще частіше перевертатися з боку на бік, першувати заново, інакше цим можна було щось змістити, якось прискорити повернення помічника. «Ми схильні драматизувати там, де для цього немає ніяких причин, а справжньої драми часто не помічаємо», — любить нагадувати їхній командир полку. І в цих нагадуваннях велика частка правди.

— Командире, — шепнув штурман Вервес.

— Слухаю вас.

— Не спите?

— Авжеж.

Виявляється, Вервес теж давно не спить, а це зважився обізватися до Топали після того, як майор почав крутитися на ліжку і важко зітхати. Потроху з'ясувалося, що і штурман також переживає через цю вимушену посадку, це безглузде сидіння в аеродромному готелі,— інша річ вдома, там до нього зразу збіглися б друзі вітати з черговим військовим званням, і все виглядало б куди приємніше, ніж тут, у завіршній темряві.

Топала погоджується з Вервесом, хоча певний, що ніяких близьких друзів, подібних до Чубука, штурман не має, просто Вервесові дуже хочеться начепити на погони ще по зірочці, поглянути на себе в дзеркало, навч побачити, який то він капітан.

— А Чубука немає... Пішов?

— Відпросився на годину. Я дозволив.

— До Ліни?.. Надаремне. Ваш помічник постарається скористатися вашою добротою.

— Гадаєте?

— Лесь гарний хлопець. Але йому бракує серйозності.

— А кому, скажіть, не бракує цієї серйозності? Мені, вам, Качанюкові?

— Качанюкові нічого не бракує. Скажуть — зробить. Він ні над чим не замислюється. Онде ліг і спить мертвецьким сном. Накажете підвестися — зразу ж і встане.

— Зразковий солдат. У всякому разі, ніколи не показує, що його щось непокоїть. Сприймає все так, як воно є. Ніяких вимог і ніяких претензій.

Штурман, звичайно ж, засуджував повітряного радиста, який ніколи не брав на себе надсильної ноші й знав, що йому доручають рівно стільки, скільки він подужає зробити. Качанюк умів довести свою правду, коли виникала потреба, і, не втрачаючи гідності, скоритися, якщо цього вимагали обставини. З-поміж усіх полкових прапорщиків Качанюк вирізнявся природною вихованістю. З нього вийшов би зразковий офіцер, але Миколу цілком улаштувало те, що здобув,— фаховий клас підвищував, але вчитися далі і не думав. Він літав, був гарний авіатор, а цього вже досить для морського льотчика.

Микола чомусь був певний, що довго літатиме з Топалою, і вдався у тугу, дізнавшись про майорів від'їзд, хоч і не виказував цього. Він подумав: треба попросити Олега Івановича, щоб якось і його перевели разом із майором. Качанюк ніби вгадав потаємне бажання Топали мати і далі під рукою такого вірного соратника, як прапорщик, чи, в гіршому разі, помічника командира Лєся Чубука, здатного

похитнути щонайкращу думку про себе і знову реабілітуватися. Штурман Вервес був, здавалося б, надійніший від них обох, але чомусь відштовхував од себе, і насамперед Олега, який не раз намагався дібрати ключика до штурманової душі, та так і не зміг. Сходиться з людьми, збагнув майор, знаходити з ними спільну мову, контактувати і дружити — це чи не найвища здатність людей і, можливо, пізнання передусім себе самого.

Амфібія, або летючий човен, або просто морський літак, урешті відривається від злітної смуги і зависає в повітрі, підтримувана своїми дивовижними крильми.

«Летимо... Летимо, як боги, — задоволено відзначив подумки, — як на огляді! Що б там не було... У критичних ситуаціях пайважливіше не втрачати самовладання, як і в атаці, чи не головне — зважитися на перший кидок».

І всі його земні хвилювання-турботи враз відійшли назад, назад і вниз, туди, де їхній екіпаж зробив вимушену посадку. Згадавши нерипетії останньої доби, майор Топала поправив кисневу маску на обличчі, сердито зиркнув у бік свого помічника, і в ньому мимоволі, з новою силою, прокинувся гнів на Чубука, та злість, що й досі, виявляється, жевріла десь на споді його душі. «Нерви, все нерви... Не можна давати собі попуску, негоже», — дорікнув. Справді, не варто згадувати тепер про те, що було там, упизу, на вимушеній, куди приємніше мріяти, навіть коли мрія твоя недосяжна.

Лесь Чубук сидів поруч у кріслі без маски, надміру спокійний і мовби свідомий своєї правди, як-не-як, усе вийшло по-його. Це він сказав, повернувшись від Ліни, що треба негайно готуватися до польоту, що за годину-другу їм усе-таки дозволять цей зліт, що віхола в регіоні, здається, втихомирюється. Так запевнила їх з Ліною дівчина-сивооптик, подруга Ліни, — вона була на вахті, звідки надзвонювала їм на квартиру. Що ж, подруга не кидала слів на вітер, вони злетіли, й ось, як завжди, перед ними розчахнувся весь широкий світ. Проте майор Топала мусив пам'ятати, що він і в небі не просто пілот, не просто старший у четвірці за віком і військовим званням — він утілення закону, їхній командир, зобов'язаний сам дотримуватися статуту, стримувати власні емоції, поєднувати вимогливість із батьківською турботою про людей, повагою до їхньої гідності, їхніх прав та особистих інтересів. Його ще ніхто не звищувачував у надмірному владолюбстві, зловживанні своїми правами — навпаки, Олег потрапляв у накази

і доповідні начальників за відвертий лібералізм, за «непотрібну» гуманність. Топалу ганили, він визнавав свою провину, обіцяв надалі бути суворішим, але знову й знову брала гору природна доброта, великодушність.

Що відрізняло Топалу від інших командирів ескадрилей? Начальник політвідділу визначив перед усім офіцерським складом: педагогічний такт, методична майстерність, уміння привертати до себе людей, вселяти в них певність за пайскрутніших обставин, а найбільше — дисциплінованість, суворі вимогливість до себе. Олег не заперечував, але не раз подумував, що йому просто таланило на чудових людей і що майже завжди похвала начальникам — це похвала їхнім талановитим помічникам, яких завжди більше, ніж начальників. Служба підіймала Топалу зі сходинки на сходинку, і він потай уже потерпав, щоб не стати колись одним із тих бездумних начальників, яких зневажав, але яким мусив коритися. І Вервес, і Чубук, здається, знали чи здогадувалися про цей його острах і вміло використовували ситуацію, домагаючись від нього всіляких благ для себе. Лесь не боявся майорових погроз і був певен, що з поверненням на аеродром командир і не подумає скористатися ними. Звичайно, Олег Іванович іще не зовсім охолов, але ж на те він і старший, командир, щоб якийсь час сердитися на Чубука за його гультяйство.

— Радисте.

— Слухаю, товаришу майор.

— Як зв'язок?

— Усе гаразд, товаришу майор.

— Ви доповіли на землю все, що я наказував?

— Так точно, доповів. Вони зажадали, щоб ми повідомили наші координати і висоту. Наказ виконано, товаришу майор.

— Похвально. Не втрачайте пильності на вахті.

— Єсть, — з готовністю відповідає повітряний радист, який і без командирів нагадувань справно стежить за зв'язком, що ніколи не був у Качанюка гіршим, ніж хотілося б командирові.

Все так само незрушній і мовчазний сидить поруч командира Лесь Чубук. Як завжди, для нього політ не такий важкий, як для інших членів екіпажу, бо в критичну хвилину — біля штурвала Олег Іванович, хоча його помічник будь-коли може взяти ведення літака на себе. І Лесь подумки повторює кожен рух майора, кожен його команду, наперед угадує всі командирів рішення, можливі варіанти цих рішень. Літак бере курс строго на північ, і Лесь

бачить, як прямо по курсу вирізьблюється пізній місяць та перетинає рудим п'ятаком курс,— щойно літак узяв на північ, місяць постав перед Чубуком в усій своїй пишноті. Злегка приплюснутий, яскраво-жовтий, аж червоноястий, він вирипав із бруднуватого пасма хмар, чаруючи око своєю ювелірною витонченістю. Літак ішов далі на північ, місячна жовть неначе виморожувалася, навколо наростав туманний ореол, посилювався його холодний блиск. Ще якийсь час — і місяць уже нагадував вогняне зловісне око, що запливало більмом.

— Командире! — перериває роздуми Топали, штурмана і помічника виклик повітряного радиста. Качапук доповідає, що їх викликає аеродром. Невдовзі радист вибачається, що надаремне потурбував, але відразу ж знову закликає до уваги. Переговори закінчуються тим, що екіпажеві дають нове завдання: пошук підводного човна у найближчому квадраті,— начальникові штабу не хочеться прогавити жодної нагоди для навчань. Йому конче потрібен перехідний вимпел. Що ж, кому що...

Пошук підводного човна з повітря для Олега Топали не дивина, надто після вимушеної посадки.

Літак уже кружляв на малій висоті, море, здавалося, було готове вихлюпнутися на нього, вихлюпнутися і засікти гострими пінявими хвилями. Крила амфібії й справді замахали, як пташині, неначе літак прагнув здійснитися вгору, далі від розбурханої поверхні.

— Штурмане, коли третій розворот?

— За хвилину, командире.

Не забарилися налетіти на море і снігові заряди, закружляли у відьомському танку навкруг машини, завили, б'ючись об скляні ковпаки. Удар за ударом. Затремтів у командирових руках штурвал, затремтів так, що Чубук не стримався і спитав, чи не потрібна майорові його поміч. Ні, поки що обійдеться без допомоги помічника.

— Третій розворот, командире,— подає голос Євген Вервес. Він кричить майже на вухо Топалі. Олег киває головою штурманові — все ясно, розчув. Урешті команда майора — і радіобуї летять у морський вир.

— Штурмане, віддалення?

— Дев'яносто, командире.

Літак знижується, близькі хвили мовби струшують з льотчиків миттєве заціпеніння, могутнішим і помітнішим стає їхній нездоланий гін, а на машину знову насувається згори коса снігова завіса, за нею зникають усі орієнтири.

— Командире, висоту! Висоту!

— Бачу... Спокійно, все гаразд.

Прапорщик Качанюк доповів землі про виконання наказу і дістав квитанцію на цю доповідь. Тепер уже ніщо не завадить поверненню на свою базу. Ніщо!.. Всі у цьому переконані. Всі, без випятку. Кожен знав, що в поверненні їхнього екіпажу побачать ознаку високої готовності, мужності й героїзму,— пошук підводного човна навіть у звичайних умовах пов'язаний з немалими труднощами, а тут літак діє у штормових умовах і після вимушеної посадки. Підводний човен скритий товщею моря, а штормова погода — надійна спільниця підводникам і неабияка перешкода авіаторам: морські хвилі створюють таку гаму звуків, що й найчутливішим акустичним буям не розпізнати в ній звуків корабельних гвинтів, льотчикові-оператору слід мати випятковий слух, аби з хаосу шумів визначити ті, що належать підводному човнові. Микола Качанюк легко розпізнавав усілякі звуки, в тому числі й потрібні командиріві. Топала був цілком задоволений своїм повітряним радистом і знову подумав, що яку б не обіймав надалі посаду, прибереже для себе Качанюка. Про це подбає згодом, коли заступить на нову посаду, а порушить подібне клопотання зараз — ніхто його не зрозуміє, не схвалить. А поки що він дякує повітряному радисту за взірцеву службу, і командиріву подяку добре чують усі: сам Качанюк, штурман Вервес і помічник командира Чубук, який вбачає у похвалі майора німий докір йому, що, власне, зараз виступає в ролі активного пасажера,— всі складнощі польоту майор Топала взяв на себе. А йому ж треба перепочити! І Чубук зважується:

— Командире, дозвольте взяти на себе штурвал.

— Знудьгувався, чи що? — перепитує Олег Іванович.

— Авітрохи. Хочу, щоб відпочили.

— Дякую. Що ж, будь ласка... Але не забувай про кисневую маску.

— Єсть, командире!

Олег подумав, що міг би вже не братися за штурвал до посадки, що Чубук упорається з літаком і без нього, але все-таки вирішив, що після перепочинку посадить машинку сам.

Суворий північний край створений для військових людей, щоб випробовувати їхню мужність, духовну силу. І відпустки моряки-льотчики здебільшого дістають наприкінці року чи на його початку, коли на півдні вже не відігрівшся, та і в середній смузі теж: там цієї пори також заметілі, по-

хмуре, захололе небо, що мимоволі починаєш думати про однаковість світу, про те, що нічого іншого вже немає — ні жарких оксамитно-чорних кримських ночей, ні дзвону цикад, ні вкрадливого шелесту літніх морських хвиль на вкритому ріпню узбережжі.

Північ по-своєму приваблива, але не настільки, гадав Лесь, щоб півжиття перебути у цім захурделенім краю, відмовляючи собі в сонячнім теплі. Жити під сонцем, розкошувати в його промінні — хіба це не його органічна потреба? Нехай Північ подобається майорові Топалі чи прапорщиківі Качанюку, а чому це він має всю захоплюватися! Після польоту сам подбає про себе, якщо цього нікому зробити замість нього. На Півночі цінують затишок більше, ніж деінде, і, можливо, тому дехто поквапився завести собі сім'ю раніше, аніж спізнав усі принади парубоцтва. І виховує дітей за книжками з малюнками, де зображені інші малюки босоніж, у панاماх, де зріють у садах вишні та яблука, а на бантанах рябіють величезні кавуни. Зате Лесь не такий. Він усе ще ходив без пари, бурлаксю, хоч і зізнавався собі, як остогидли йому хелостяцькі гуртожитки з довгими коридорами, стійким запахом потрійного одеколону та припалених прасувальних серветок. Усього цього сьорбнув повною мірою, але піхто йому не співчував, хіба що Ліна, яка ніколи не набивалася в дружини, але чомусь завжди зітхала або плакала, коли вони заводили мову про свої подальні стосунки. Плакала, стираючи зігнутими пальцями сльози зі щік і чомусь прикриваючи вільною рукою сухуваті груди. Чубук ніколи не бачив на ній ніяких прикрас — ні бус, ні серег, ні браслетів, якими полюбляли хизуватися офіцерські дружини та гарнізонні красуні. Ліна на його пропозицію побратися пустила сльозу і сказала, що він порядніший, ніж їй гадалася, що, можливо, наше життя тим і привабливе, бо всі важливі рішення у ньому визрівають не відразу, а багато разів перевіряються розумом та серцем.

Вона рантом постала перед ним у новому світлі, ще непізною, зовсім не тією, що поглядала на нього з якоюсь підозрою, з тривожним ваганням, коли лягала поруч. Його вимоги її ображали, й Ліна віддавалася з якимсь докором...

Її завжди бліде обличчя цього разу зарожевілося чи то від сильного душевного хвилювання, чи то ще від чогось, тільки жінкам відомого. Вона не була з ним такою суворою, як досі, і розкрилася в усій своїй принадності, про яку Лесь і гадки не мав. А ще засміялася... І той її сміх став

вінцем усього, що було між ними, і Чубук зачудувався тим сміхом, втішився, що вона сміється, а не плаче.

«Двадцятий вік буде сторіччям окриленого людства, і люди Російської землі прокладуть дорогу до зірок!..» — запевняв один з провидців перспектив повітроплавання Морозов. Книжками про нього зачитувався школяр Чубук, можливо, завдяки ним у нього й з'явилося бажання піти в авіацію. Він ще нічого не тямив у таблицях, складених революціонером-народовольцем Миколою Олександровичем Морозовим у камері-одиночці Шліссельбурзької фортеці, але його хвилювала багатюща ерудиція астронома і біолога, геолога і палеонтолога, історика, філолога, математика, хіміка й філософа Морозова, який здійснив свій перший політ ще восени дев'ятого десятиго року, політ, що не на жарт переполошив царську охрानку — поліцейські чини уявили, що Морозов здійнявся у повітря, щоб скинути бомбу на самого царя.

Лесь Чубук захоплювався Морозовим ще й тому, що майже дев'яностолітній учений добровільно пішов на фронт у Велику Вітчизняну і разом з іншими бійцями ходив у контратаки. Стріляв з будь-якої стрілецької зброї, що мала телескопічні приціли, ним самим удосконалені. Особистою зброєю Микола Олександрович володів чудово — замолоду полював на самодержця Олександра Другого... Ні, надаремне дехто гадає, що з Чубука ніколи не вийде гарний льотчик! Хіба не було таких, які списували з морської авіації Юрія Гагаріна, ставили знаки запитання навпроти прізвища Павла Поповича?.. Лесь Чубук усім своїм недругам доведе, що обраний ним самим шлях у небо не випадковий, він ще скаже в авіації своє вагоме слово. Йому все до снаги, він на все здатний. Тож нехай командир Топала трохи поспить, відпочине, поки до його помічника навідується пречудові спогади — майор може бути спокійний: старший лейтенант Чубук незгірше за нього посадить літак на рідному аеродромі.

І не стільки з потреби, скільки для годиться Лесь якнайсуворіше запитав штурмана:

— Як із курсом, штурмане? Є зауваження?

— Ніяких зауважень. Так і тримати, — озвався Вервес. Євген сам був перевтомлений, і йому не хотілося вдаватися в зайві балачки, тим більше, що за штурвалом сидів не командир, а його башibuзукуватий помічник, якого він у душі зневажав. Так само, до речі, як і Чубук чванькуватого, на його погляд, огрядного штурмана.

— Радисте, як земля?

— Як завжди, товаришу помічник, застерігає... Все той самий циклон, снігові заряди.

— Дякую. Нехай застерігає, прапорщику. Їхня справа застерігати, наша — летіти... Чи не так?

До повороту на новий курс залишалось кілька хвилин, усе на борту було гаразд, і Вервес замилювався кучерявими хмарами, що пробігали під крилами літака. Під тими хмарами, десь іще нижче, вже була тундра, земля чи, як вони звикли говорити, край землі, де кожен із них топтав свою стежину, полишав свій окремий слід. Штурман Вервес роздумував над тим, як далі складеться служба, яке підвищення чекає на нього і як він має поводитися серед авіаторів, щоб і надалі не падати в очах начальників. Миколу ж Качанюка займали більш ніж скромні думки: йому знічев'я пригадалася оповідка старого льотчика з журналу «Ветерани», в якій усі події розгорталися начебто побіля їхнього села, хоча ніхто з односельців ніколи ні про що подібне не говорив... І Микола поклав собі з поверненням усе уточнити в автора оповіді через журнал. Ветеран писав, що їх, хлопців, було двос, а вона одна. Прозивали Кізочкою, а звалася Галкою, хоч, окрім темних очей, нічого у неї галчиного не було. Незчулися, як усі троє стали дорослі, ось уже їм і по вісімнадцять. Якось навесні пішли гуртом до Бейжбарацької могили, чимдалі в степ. Із високої могили так далеко було видно. Могила на той час рясно вкрилася пирієм, волошками і тирсою. Вони прилягли на волошковій повені і поклали перед себе розгорнутий «Кобзар». Один читав уголос, решта слухала. Як ото бувало в неділю, коли старі селяни збиралися до столу почитати Шевченкову «біблію» і поплакати над сторінками книги. Тільки вони, оповідач і його друзі, щойно ступали на поріг життя і до старості було у них часу та й часу. Перегортали «Кобзаря» перед іспитом з літератури і намагалися завчити те, що значилося в програмі. «Складемо екзамени, і ви поїдете вчитися на льотчиків,— сказала тоді їм Галка.— І літатимете вище, далі й пивидніше за всіх. А я звідси, з цієї висоти, виглядатиму вас. І ви ніколи-ніколи мене не забудете». Схвильовані хлопці, не змовляючись, обійняли свою Кізочку-Галку, але жоден не зважився поцілувати її. Невдовзі їх відряджено до авіаційного училища.

Спалахнула війна. Захопила і їхнє село. Галка загубилася десь у фронтовому вирі. А хлопці, тепер авіатори, воювали над Баренцовим морем, і за орієнтири їм правили прибережні сопки, що так само, як і Бейжбарацька могила, позначалися на картах бойових вильотів єдиним топо-

графічним знаком — хрестиком — і геть-чисто всі ймену-
валися еньськими. Пілот-оповідач літав у парі з другом,
веденим. В одному з польотів двигун останнього задимів,
і він мусив полишити стрій. Та не минуло й хвилини, як
із-за хмар, піби оси, виринули двома ланками «месершмі-
ти». Не бій рівних, не герць мужності та пілотажу, а роз-
стріл друга він бачив у небі, спричинений, як гадав, не-
вправністю його, ведучого,— «яструбок» товариша, зали-
шивши у блакиті тендітний чорний шлейф, упав на еньську
сопку, на свій останній орієнтир... І він уже нічим не міг
допомогти товаришеві, не міг помститися за нього. Згодом
морським льотчикам вручили багато кращі винищувачі, і
ми запанували у повітрі.

Виграли війну. Минули десятиліття. А він, тепер уже
сивий полковник, і досі літає, випробовує літаки. Бо на
його бойовій карті є сопка-орієнтир, обведена чорним ко-
лом. І є ще на Україні Бейжбарацька могила, що вкрива-
ється навесні пириєм, волошками і тирсою. До тієї могили
ходить жінка, Галипа Парфенівна, яку колись звали про-
сто Галкою, хоч, окрім темних очей, нічого галчиного у неї
не було. Вона виростила власних доньок, проте й досі ви-
глядає двох льотчиків. Так, саме двох, тому-то йому одно-
му ніколи з нею там не побачитися, ніколи не святкувати
у парі дня молодості і любові...

— Радисте, зробіть запит про погоду в районі поса-
дки,— нагадує Качаюкові штурман, і Микола відганяє від
себе згадки, береться за ключ, робить запит. Штурманові
нараз стає млосно, його заливає піт.— Екіпажеві надіти
кисневі маски,— командує помічник з-під своєї гумової
маски, яку вже патягнув на лице.— Йду на висоту.

У масці, вдихнувши кілька ковтків кисню, Вервес огов-
тався і знову поглянув у бік повітряного радиста, котрий
усе ще чаклував над апаратурою, налаштовувався на при-
йом відповіді із землі. «Що він там так довго длубається?—
подумав штурман, але свого невдоволення вголос не висло-
вив.— А це... що?» Унизу, крізь розриви туману, прогляда-
ли сині латки землі: річ неймовірна, коли зважити, на якій
висоті йшов літак, Вервес кинув тривожний погляд на при-
лади і ледь не ахнув: нахиливши крило, літак ішов до
землі.

— Помічнику! Чого знижуємося?

Чубук відповів невиразно — у навушниках почувся
свист, потім усе стихло. Вервес не зрозумів, що б це
означало. Він перевів погляд на Качаюка — повітряний
радист сидів коло приймача, схиливши голову в якійсь

незбагпенній позі, мовби очмарів. «Перевтома, то все перевтома», — подумалося Вервесові, і він негайно нагадав Чубукові по радіо курс і висоту, якої їм слід усе-таки триматися. Машина вийшла з крену, але одразу ж задерла носа. Штурман відчув, як під ним провалюється сидіння.

— Швидкість, Чубук! Швидкі-ість!.. Командире, заберець у Чубука штурвал!

У відповідь — тиша. Вервеса пройняв страхітний здогад: Чубукові зле, з командиром теж не все гаразд, з ними лихо, а він нічим не годен їм допомогти. Штурман затис у спітнілій долоні ручку свого відкидного люка, але відчиняти його все ще не зважувався. Глянув на прилад: тиск у кабіні внаві. Він ще раз гукнув Чубука, але цього разу помічник командира взагалі не відповів. У голові Вервеса блискавкою промайнула думка: не встигнуть покинути літак, поки машина не ввійшла у небезпечний режим. І він відчинив люк, штовхнув перед себе своє крісло, а за ним і сам пірнув з літака вниз, у синє холодне безгіння.

А літак плавко втрачав висоту.

— У чому річ, помічнику? Чому втрачаємо висоту? — скинувши із себе важку дрімоту, запитав Топала. Помічник мовчав. Олег раптом побачив, що «губи» Чубукового індикатора живлення злиплися киснем («Чому?»), і покvapливо притис маску помічнику до рота. Кілька ковтків повітря вернули Чубука до тями.

— Все чую прекрасно. На борту, товаришу командир, усе гаразд, — покvapном доповів він майорові й одразу ж збагнув абсурдність своєї реляції. Як і Топала, він уже бачив разгядіаши на місці штурмана, його самого і штурманського крісла в літаку не було, у відкритий люк іззовні вривалося песамовите виття.

Олег Іванович уже перебрав штурвал у свої руки, а Лесь усе не міг збагнути, що трапилося, куди подівся їхній штурман. Параз його приголомшила жахлива думка: на радощах, що йому передано штурвал, Лесь, мабуть, забув повернути крап герметизації, коли йшли на висоту, перевірити безвідмовність кисневої маски. А вона, як на те, цього разу висіла збоку, поки командир не притиснув її до Чубукового лиця. Лесь уявив, як вони падали на землю у некерованому літаку і як настраився обережний штурман. А все через його нехлюйство, пехтування командирівими приписами: який би не був політ, висотний чи низовий, маска має бути притиснута до обличчя. Як у воду дивився командир ескадрильї. І Чубук, можливо,

вперше, подумав: чи дозволять йому літати надалі? Олег Іванович піде від них до іншої частини, і павряд чи знайдеться ще такий терпеливий комеск, як Топала.

Олег Іванович усе ще сушив собі голову, що спонукало Вервеса так раптово вистрибути з літака, коли ніхто з них — ні він, ні помічник, ні повітряний радист — не зчияли ніякої паніки, спокійно викопуючи те, що належало викопувати. І де Вервес тепер? У якому світлі вони постануть перед полком, дивізією? Всім флотом?.. Топала гризся різними припущеннями, які зводилися до одного: штурмана вертольотники знайдуть і підберуть, але від поясень їм так швидко не одкараскатися! Ніхто ні на що не зважить, не схоче повірити, що його помічник знепритомнів через власну легковажність від кисневого голодування, і цієї ж миті було досить, щоб штурман вив у паніку і залишив літак. Зрештою, повітряний радист цього ж не вчинив!..

І всіх їх піддаватимуть різним обстеженням, братимуть аналізи, проводитимуть всілякі тести і все розпитуватимуть, розпитуватимуть кожного по черзі, і з такою упевдженістю, ніби можлива ще якась інша правда, ніж та, яку вони розказали, від якої не годні відмовитися. Найбільше, найдоскіпливіше допитуватимуть його як командира. Ті, що чинитимуть дізнання, врешті-решт муситимуть йому повірити: він вишен передусім!

— Радисте, — гукнув він Качаюка, — ви сповістили землі координати штурмана?

— Так, сповістив, товаришу командир.

— Питання були?

— Так, були, товаришу командир. Спершу не вірили нашому повідомленню. Просили підтвердити... Я підтвердив.

— І все?

— Земля настійно нагадує, що в районі посадки справжня завія, і запитус, чи ми не збираємося сідати десь на іншому аеродромі.

— А не пропонували часом дозаправки у повітрі? Про пальне, про наявність пального ніхто не цікавився? — втрутився у розмову Лесь Чубук. Він говорив уїдливо, але не без резону: землі вже й справді слід було подумати про наявність пального у баках, про те, що вони тепер мають долетіти тільки до свого аеродрому, не ближче і не далі. І таки долетять, навіть коли бушуватиме не циклон, а справжній ураган, як перевертатиметься світ — ніхто з них

не стане наслідувати штурмана Вервеса і не залишить літак, свою віддану до кінця дивовижну машину.

Олег Топала звелить повітряному радисту передати на землю, що курс триста сорок сім не змінить, що аеродромники мають підготувати злітну смугу для їхньої посадки і вони, хай би там що, сідатимуть на власному аеродромі. Нехай думають не лише про те, як наповнити у повітрі їхні баки, а й про те, як усе-таки прийняти екіпаж на землі! Земляни, де вони б не були, незмінно прагнуть повернутися до клаптя рідної землі, на вихідну точку!

Завжди!.. Як би не було їм зручно у своїх кріслах на дивовижній повітряній машині і як би справно не світилися приладні шкали, локаційні індикатори та різні покажчики. Вони звикли відчувати під собою твердість землі. Своєї землі.

Небо пронизують білі стріли реактивних літаків та міжконтинентальних ракет, що повсякчас спрямовуються у холодну вись, пеначе вже цим випереджають людське прагнення остаточно опанувати голубий простір. А грозові розкоти та інверсійні сліди, полишені авіаторами,— то все дороги нашого наполегливого оволодіння п'ятим океаном, дороги в славі та домовинах відважних. А думки-мрії нестримно сягають далі й вище, за межі стратосфери, в інші світи й галактики, і здається, немає і не буде ніяких меж людським прагненням. Відтоді як пращури пізнали небо й відчули в собі розкриленість, із покоління в покоління стеляться путі до небесного склепіння, і немарно аси повітряних трас осяяні неабияким ореолом.

Як і вони, романтики, ми також сповнені снаги-горіння відкривати далекі, ще повиті серпанком, невідомі острови та материки, і це своє поривання ми не приховуємо ні від кого. Але ж життя не завжди надає можливості для відкриттів. Тих, кому винало щось відкривати, хтось інший мусить забезпечувати, зобов'язаний берегти пошук відкривача, його творче буяння, незвідані мандри. Ми, морські льотчики, якраз і є з родини тих, хто боронить небо й море для повітряних відкривачів. Наша морська уніформа, відмітні знаки флоту стверджують, що для винищувачів, торпедоносців, для літаків-амфібій та бойових вертольотів стали злітно-посадочними смугами і бетонки степових аеродромів, і палуби військових кораблів, і сині гавані морських форпостів.

Космонавти запевняють, що після тривалої космічної вахти, аспидно-чорного неба з яскравими зорями, після вечорів та світанків, які палахкотять по п'ятнадцять разів на добу, і застояного запаху пластмаси, і постійного потріскування реле, невагомості на орбіті та перевантажень на шляху до Землі, після всіх хвилювань і турбот рейсу, — коли відкрисш люк і солодкий дух ударить в лице, запаморочиться від нього голова, — яка незрівнянна радість відчуття землі полопить тебе, падто сопячного ранку у просторій кімнаті з розчипеними вікнами, де ледь чути цокання годинника, тихе погойдування галузок, де все навкруг свіжопромите теплим дощем.

А радість відчуття неба, усвідомлення того, що кожен політ іще чимось наблизив нас до осягання тайств буття, до вершин людської досконалості. Білі стріли пронизують блакить небозводу, і нікому не запозичати мужності та відваги, витривалості та самовладання, і неспогадана смерть не видається нам ні величною, ні болісною. Щоденні наші зльоти — то все кроки у вічність.

Ми злітаємо і летимо у безмежний простір не знічев'я, а за велінням часу, з обов'язку служби.

Ми злітаємо і летимо у небо, бо це заповідано пращурями та революцією. Летимо до зірок тому, що є зірки, небо і море, — небесну вись нічим не відірвати, не відторгнути від землі — вони перозривні, цілісні у своїй природній єдності. А ми ж ведемо родовід з племені крилатих, і не літати негоже ніяк.

Ми злітаємо і летимо у синє безмежжя тому, що за нами полетять інші, наші наступники, котрим заповідаємо свою славу і свої криваві труди.

МЕРТВИЙ ЯКІР

Роман

Морську хвилю пориває до берега, людина ж прагне безбережності. Можливо, тому, що думці тісно в замкненому колі, вона не терпить меж, весь час поривається вперед, змітаючи на своєму шляху перепони, долаючи будь-які відстані. Їй підвладне все уявне і суще, нею керує прагнення випробувати людський дух, пізнати його можливості — мужність, витривалість, здатність долати крутизну хвиль, шаленство штормів та ураганів. Може, її спокушає бажання гостріше відчувати привабливість землі, повноту земної краси, де все народжується, квітне, розвивається і дає потомство, зачатє в любові?

Поняття про добро і зло, здавалося б, уже усталились, але море щоразу вивіряє їх знову. Ніде чинні на землі закони так не руйнуються, як у морі. Море нікого і нічого не визнає, крім вітрил і відданих йому мореплавців, воно жорстоке і невблаганне, не пробачає похибки, жодних прорахунків, без розбору губить грішні і праведні душі, втягуючи їх у непроглядну, одвічно холодну безодню, яку ніколи не зігрівали і не зігріють ніякі гольфстріми чи інші теплі течії. За всі тисячоліття, відколи людство жило прагненням долати безбережність, моря і океани поглинули незліченну кількість великих та малих кораблів і не залишили по них жодного сліду, жодного хреста чиobelіска, хоча всі вони — братські могили.

Душі померлих на землі переселяються на небеса, душі ж тих, хто гине в морі, залишаються на потонулому кораблі. А можливо, не залишаються, можливо, все це вигадано самими моряками, бо ж морські походи і морські баталії подібні до земних, до тих, які відбуваються на суходолі — за нашу святу землю, за благоденство отчого краю, де все твоє, ні в кого не випрошене, не позичене, ніким не дане.

Альбатроси і чайки гніздяться на берегах, а вони ж морські птахи! І хоч залітають далеко-далеко в безмежжя моря, все-таки вони повертаються до свого берега, до того ж без ніяких орієнтирів, без ніяких дороговказів, своїми, лише їм, птахам, відомими шляхами.

А людям світіять вогні побережних маяків, світіять від тих далеких часів, коли було запалено вогонь одного з се-

ми чудес світу — Александрійського маяка. Світильники із сигнальними вогнями, одні розкішні, інші скромніші, неодмінно постають перед очима мандрівників, хоч де б вони були — на березі чи в морі. Мудрий винахід наших пращурів і досі вказує кожному морехідцеві безпечний фарватер.

Вдивляючись із моря у миготливе світло маяка, мимоволі думаш: скільком поколінням воно служило! Скільки поколінь морехідців бачили його, скеровували на нього свій курс? Четверо, п'ятеро, семеро чи більше? А чи це вже сьогочасні вогні, вогні, що їх запалили нижіші покоління на руїнах давніх руїн? І горять вони, світять, як і світили, і світитимуть до тієї пори, поки на землі і на морі пануватимуть мир та згода, — за воєнних часів маяки не світять, вони поринають у п'тьму.

КРОВ'ЯНИЙ ТИСК

Гірко й боляче усвідомлювати мені своє пове становище — перебування у відставці, теперішню мою непричетність до флоту, з яким колись, на світанку далекої юності, повінчала мене доля і який відтоді став для мене рідною оселею. Несамохіть починаю розуміти, хоч би який опір чинив я близькій старості, хоч би як противився їй усім своїм еством, морською своєю душею, вона, старість, всевладна, а вік — пайпідступніший і найнепримиренніший мій ворог.

Уві сні і навіч переслідує мене гнітючий стан, який призводить до меланхолії, спричиняє високий кров'яний тиск; думки мої стають важкими, непослідовними. Мене не покидає відчуття, що я змагаю не лише тілом, а й душею. Моя кохана дружина з кожним днем віддаляється од мене, стаючи хіба що об'єктом для моїх словесних звірянь. І хоч я все ще її обожнюю, але вже не жадаю, як колись. Ні, і тепер я нікому нею не поступлюсь — вона назавжди залишиться моєю першою і неподільною частиною. Але... Друга моя частина — то флот, ескадра. Вона відійшла од мене начебто без жалю, залишивши мені право на високу пенсію та носіння флотської уніформи, та ще хіба на тишу в міському завулку і на квартиру з усіма вигодами, яка має правити мені за останній командирський місток, — з балкона дев'ятого поверху мені добре видно рівну гладінь річки з крутими берегами, що відбиваються в її дзеркалі. Річка тече плавно, велично, несучи на своїх

хвилях рибальські сейпери та фелюги, пароплави місцевих ліній, кораблі, що, здається, щойно зійшли зі стапелів заводу. З весни і до глибокої осені тут проходять безліч суден заводського та портового господарства — буксирів, катерів та барж, а трохи віддалік, у заломі, виблискують проти сонця білі вітрильники яхт-клубу, підставляючи свіжим річковим повіям свої вітрила. І якби на тому боці не було видно крутосхилів та яруг, а за тими крутосхилами неоглядної степової далнини, можливо, в моїй уяві флот і море віддалялися б не так відчутно, вони лишалися б зі мною як невід'ємна частина моєї душі. До війни, за молодих літ, мені довелося прожити у цьому місті майже два роки на Адміральській вулиці (будувався наш корабель — лідер ескадрених міноносців «Адмірал Сенявін»), і тоді геть усе мені подобалося, можливо, тому, що ми мали вирушати в морський похід на новому кораблі і всі радощі й труднощі флотської служби чекали нас попереду. Тепер же, крім річкового причалу, до якого мене поставлено на вічну стоянку, нічого утішного для мене не лишалось. Правда, вічний прикол — не лише моя доля, у місті чимало старших і молодших офіцерів з ескадри, з підводних човнів, з берегової артилерії, які теж перебувають у відставці. Є й морські льотчики, катерники, однак від цього мені нітрохи не легше; кожна зустріч з флотськими нащтовхус мене на дедалі сумніші роздуми. Зимовими чи літніми, осінніми чи весняними ранками я не залежуюся довго на канапі, поспішаю на Адміральську вулицю, як колись поспішав, ідучи на службу. Прямую вулицею, відтак гранітними сходами до мосту, за яким уже другий рік на мертвому якорі в очікуванні своєї долі стоїть старий монітор «Витязь». З-поміж метушливих річкових пароплавів, барж та катерів він вирізняється не тільки своїм сіро-сталевим кольором, але передусім будовою всього корпусу, націленістю на відкрите море свого помітного форштевня, незвично високою піднятою над водою білою смугою ватерлінії.

Цілими днями, а іноді й тижнями, монітор стоїть мовби полишений напризволяще, і на його металевій палубі сиротливо чорніють гнізда гармат, стирчать болти колишніх кріплень. Він легко може здатися неживим, безлюдним, якщо тільки не брати до уваги самотньої постаті вахтового біля східців на кормі, військово-морського прапора, що піднімається у визначений час на флашгоці, дзвінків ударів склянок та якірних вогнів, які спалахують з настанням сутінків. У дні великих авралів на кораблі з'являється

кілька матросів з боцманом па чолі, вони обливають водою з брандспойтів усю палубу, миють її швабрами, драють і витирають пасухо. «Витязь» немовби знову оживає — і мимоволі думається, що на якусь годину, розбуджений тривожними дзвінками, він віддасть швартови і квапливо фарватером вийде в море. Але море для нього, як і для мене, вже в минулому.

Цим фарватером на посаді помічника командира, у званні лейтенанта, я вперше виходив у пробний похід на лідері «Сенявін» — голубому красені, який невдовзі мав стати гордістю всього Чорноморського флоту. Ним пишалися не тільки матроси, а й самі корабели, люди, чіими руками створювалися бойові кораблі різних класів. «Адмірал Сенявін» був їх славою, вінцем їхньої корабельної майстерності — злегка відкинуті назад щогли і труби, перша з яких ніби зрослася з крилами містка й обтічною рубкою, гострий форштевень, вузькі обводи високого півбака — все це начебто підкреслювало стрімкість корабля. А гарматні башти і торпедні апарати, що здіймалися над палубою, свідчили про його ударну міць, про те, що створений він для активного морського бою. «Сенявін», як і його попередник, легендарний крейсер, усім своїм виглядом викликав до себе повагу, будучи ніби живим втіленням ідеї сили і швидкості. З його статурою дивовижно гармоніювало забарвлення бортів та палубних надбудов — не просто сіро-сталеве, «шарове», як і в інших кораблів, а з блакитним відтінком, що падало лідерові опатного, дещо елегантного вигляду, який завжди імponує морській душі.

Екіпаж «Сенявіна» було сформовано водночас із спуском корабля на воду; з усіх есмінців на нього списували найкращих фахівців, ударників флоту — людей, які вже зажили доброї слави. Моє призначення помічником командира лідера було не лише визнанням якихось попередніх моїх заслуг, а й свосрідним авансом на майбутнє, — і це не могло не радувати мене, не тішити лейтенантського честолюбства. Вірилося, що нам усім, від командира до матроса, доведеться пройти разом зі своїм кораблем випробування вогнем і морем, що бойовий шлях корабля, а отже й кожного з нас, буде записана на скрижалях вітчизняної історії.

Монітор чимось нагадував мені «Сенявіна», отож я за будь-якої погоди приходив і приходитиму до нього, аж поки з його флагштока не знімуть військово-мор-

ський прапор, а старий корабель не відведуть за кам'яну заводську стіну, щоб розітнути його там на частини безжальним автогеном.

Свинцеві хмари летять над містом, час від часу з них зривається лапатий сніг, і тоді в його сірій пелені зникають обриси високих будинків, стирається грифельна виразність стовбурів дерев; з глибини вулиць, шіби з тунелів чи печер, виринають авто і вовчим блиском фар пронизують вечірні сутінки. Зчиняється веремія. Машина гарчать на зустрічні машини, з трудом розминаються з ними, задні нервовими сигналами кваплять передніх, передні стримують задніх, і тільки різкі свистки регулювальників дають якийсь лад цьому збіговиську. А сніг падає й падає, зрушений вітром, перекочується з тротуару на тротуар, зі всіх сил силкуючись замести дорогу. І в цьому рукотворному чи нерукотворному міському вирі я гостріше, ніж будь-коли, відчуваю свою прихильність до морської вільності, до солоного водного простору, без оцієї вуличної тисняви та кам'яних мурів, до широчіні, що сягає небокраю, до моря, котре дихає з тобою в унісон, і до неба, яке заступають, але все-таки нездатні надовго заступити важкі хмари. Думаючи про все це, тобою полишене, я з гіркою усвідомлюю незвичність свого становища, подібного до того, про яке кажуть: відрізана скибка від батьківської пайки; скибка несвіжа — почерствіла і запліснявіла.

Старий монітор стоїть на звичному місці біля мосту, до підйому прапора я трохи спізнився — біло-голубе полотнище вже тріпоче на шмалькому вітрі, пориваючись одірватись від флагаштока. Піднявши комір флотської шинелі, я хвилину-другу дивлюся на корабель (на палубі не видно нікого, навіть вахтового біля трапа), відтак прямую до скверика моряків-десантників з надією зустріти когось із флотських відставників, хоч кого-небудь, хто скаржитись лікарям на високий кров'яний тиск і кому прогулянка на свіжому повітрі — необхідність. Північний вітер зриває з наметів сніг, жбурляє ним мені в обличчя. У скверіку малолюдно. Монумент-пам'ятник героїчному десантові височить на голому місці, бронзові постаті моряків у розхристаних бушлатах заліпив сніг, і вони виступають з-над величезного постаменту білими примарами помсти. Я обходжу пам'ятник раз, удруге, відтак за звичкою пересікаю скверик, простуючи в напрямку річкового крутосхилу, повертаюся назад — але нікого із знайомих не бачу; до походу під таку пору небагато охочих. Крім мене, сквері-

ком прогулюється закохана пара — високий молодик з розкішною чорною, як смола, чуприною, в яку аж надто багато пабилося снігу, а з ним реготуха із гарячим рум'янцем на тугих щоках. На дівчині каракулева шубка, теплі чобітки на високих підборах, з під білої песцевої шапочки вибилося густе, золотавого кольору волосся. Супутниця юнака сміялася не знати з чого і, здавалося, ніяк не могла на-сміятися, тоді як її кавалер, певне, мерз у легкій нейлоновій куртці на блискавках, у легких літніх черевиках, та ще й без головного убору. Він мерзлякувато щулився, тулився до каракулевої шубки, тер вільною рукою задубіле вухо, але був, мабуть, вельми задоволений.

Молодята порівнялися зі мною, і я почув, як дівчина звернулася до юнака.

— А як же бути з надією? — спитала, не приховуючи іронічної посмішки, що знепацька визирнула з кутиків вуст, на яких танули сніжинки.

— І віра, і любов належать нам. Та найбільше плекасмо ми падію, а вона не що інше, як шагренева шкіра.

— Справді? Ви так цікаво мислите!.. Як просвітитель.

— Всі просвітителі вийшли з букварів, — підсумував юнак, і вони голосно засміялися.

Я трохи закоцюб, та й час уже було повертатися додому — піхто з городян, крім мене і цих закоханих, мабуть, не наважувався на таку ризиковану прогулянку на занадто свіжому повітрі. Люди поквалом переходили скверик, перетинали прилеглі вулиці й одразу ж зникали за дверима установ, крамниць, кав'ярень а чи й власних квартир. І лише кілька пасажирів тупцювали на зупинці, чекаючи свого тролейбуса, що, очевидно, запізнювався.

— Кавторанг Глоба? Сергій Степанович?

Вітер кидає мені у вічі лапатий сніг, і я ніяк не доберу, хто і звідки може мене окликнути. Різко обертаюся, але, крім молодика з розкішною чуприною та дівчини в каракулевій шубці, не бачу нікого. Та ось вітер вицухас, і на боковій алеї з'являється капітан третього рангу Ставр Іванович Несповитий — у затишній канадці, з ціпком у руках, розчервонілий від швидкої ходи, стрічного вітру й снігу. Кряжистий, плечистий, кругловидий, у насунутій на вуха шкіряній флотській шапці з позеленілим крабом. Несповитий здається ще кругловидішим, вилицюватішим, ніж був насправді, особливої симпатії до нього я не відчував, бо ж пам'ятав, як кілька років тому на базовій нараді, в присутності начальника штабу флоту, Ставр Несповитий звинуватив мене в чомусь такому, в чому я зовсім не був винен.

— Дуже радий, дуже радий! — вигукнув він, стягуючи на ходу рукавичку і козиряючи мені. Відтак міцно, як другові, потис руку.— Я вас запримітив іще за два квартали. Гадав: він це чи не він? Все-таки, бачу, він. Ходите, значить, Сергію Степановичу? Правильно, глобинська послідовність.

— Послідовність з потреби... Кров'яний тиск.

— Так, тепер у нас із вами все з потреби. Я вже так призвичаївся, що раніше за синоптиків передбачаю погоду. Болить поранена нога, цілими ночами не стихає. А коли трохи задрімаю — у сон приходять засніжені гори, гірські заметілі, Марухський перевал. Завжди, як на замовлення, неухильно.

Сніг і вітер не заважали Несповитому провадити розмову. Заступивши мене від вітру і молодой пари, яка рушила до тролейбусної зупинки, він почав згадувати воєнну осінь сорок другого, хуртовини та снігопади на Марухському перевалі, де йому довелося воювати. Водпочас порівнював свою воєнну і теперішню морозостійкість. З цих порівнянь можна було зробити висновок, що з літами Несповитий утратив не лише фізичний, але й духовний гарт, і тепер, хоч як би йому хотілося зійти на кавказькі вершини, він уже ніколи не підніметься на них, не побачить захмарної далини.

Я вже не міг його слухати, хоч мене й вражала його здатність згадувати, свіжість його спогадів, їхня паповненість деталями і барвами, відчуттями, що піскільки не померкли, не згладились у пам'яті. Несповитий повів рукою поперед себе, і я живо уявив гребінь гори, по якому рухалася рота морської піхоти і який мав вивести до вершини.

Вони, морські піхотинці, ще не знали, хто там на тій вершині, автоматники їхнього полку чи, може, німецькі «едельвейси». Легко одягнені й легко озброєні, матроси йшли назустріч ворогові, не маючи жодного уявлення про суворість гір і війни в горах, про те, що вже саме сходження на вершини вимагає відваги й мужності від таких, як він, моряків. Дорога, кудюю вони йшли, починалася в глухих розпадинах коло білопінного потічка, потім, петляючи, вела до нефритових відслонень, подекуди порослих альпійськими маками, крокусами та рододендронами. Ще далі різнотрав'я луків змінилося колючими, майже голими чагарями. Дорога, ніби розсуканий нагай, розійшлася поміж скель звивистими непевними стежками. Рота розбилася на взводи, взводи також розчленувались і все повільніше і повільніше піднімалися вгору зелени-

ми ланцюжками. Інколи хтось ненароком настував на камінчик, камінчик зривався, набираючи швидкість, збиваючи інші камінці та камені, летів униз, і в горах зчинявся тривожний гуркіт. Матроси зупинялись і як заворожені слухали той лиховісний грім, поки він не затихав. Деся на тій висоті, звідки з-поміж гранітних скель злітають гірські орли і де, крім моху та вбогих чагарників, нічого вже не росте, з'явився мерзлий зернистий сніг. У Несповитого запаморочилася голова, коли він поглянув на засніжені верховини, а потім озирнувся, поглянув униз — і ледве встояв на ногах. Крок за кроком, вище і вище, туди, де більше і більше снігу. Зігрітий сонцем, він був надто пухкий, і, провалюючись у ньому, знемагаючи, матроси почерезно вели за собою своїх товаришів. Несповитий замикав ланцюжок свого взводу, і це здавалося йому найгіршим — один необачний крок, і він міг зірватися вниз, і ніхто б цього не помітив, ніхто б його не підтримав. Отож він поклав не озиратись і певідривно дивився у спину того, хто йшов попереду. Іноді йому починало здаватися, що якась невидима сила бере його ззаду за комір і штовхає на круглий схил сніжника, туди, звідки не буде вороття, у чорну порожнечу. Він хотів зненацька спинитись, обернутися, вхопити за руку лихого і першим кинути його у прірву, в нього на це ще вистачило б сили, але зробити головне — обернутися — уже було несила. І дихалося важче й важче: одне те, що давалося взнаки розріджене повітря, а друге — надто вже гучно калатало серце (він тільки те й робив, що дослухався до нього). Команда «ля-га-ай!» — і він упав на сніг, шорсткий, вкритий льодовою кіркою. Синюваті тіні, відкинуті громадям скель, змінювалися оранжевими стягами світла, що боляче різало очі. Ясна небесна бездонність була зовсім поруч, на її тлі чітко поставали обриси перевалу і вершина гори, що начебто палала, вершина, до якої вони йшли і не змогли дійти. Командир взводу — головний старшина — наказав без його команди не стріляти. «Вони вже там», — зітхнув хтось із матросів, і тільки тоді Несповитий зрозумів, що вершину захопили німці. Він почав невідривно дивитись у той бік, проте так нічого й не побачив. Інколи йому починало здаватися, що хтось із попередніх ошукався і ніяких фашистських егерів на перевалі немає, та ні, вони таки тут були, з'явилися з-за скель і ось уже йшли на відстані рушничного пострілу, як і ми, кваплячись на вершину перевалу. Екіпіровані були, як і належить гірським егерям. Вбрані у теплі плямисті маскхала-

ти, в опуклих захисних окулярах, з льодорубами в руках і автоматами на грудях, вони п'ялися вгору вервечкою, ступаючи слід у слід, і, здавалося, не мали ані пайменшого бажання вступати з ким-небудь у бій у цьому захмар'ї. Тим часом старшини подали знак матросам розсосереджуватися, займати вигідні позиції за кругляками, що залишилися після камененаду, кулеметникам і ротним міпометам обладнувати гнізда у скелях. Несповитий скористався з цієї команди й, вибравши великий камінь, здатний, на його думку, прикрити від осколків та куль, заліг за ним, поставив цілок, увігнав патрон у патронник і став чекати. Німці, як і перше, йшли, нічого не підозрюючи, певною ходю. Зближували проти сонця оптичні приціли снайперських гвинтівок та скло офіцерських біноклів. Розігріті важкими сходженням, наші матроси потроху охолодули, вже стали й мерзнути, і, чим більше їх проймав холод, тим дужче їм нетерпеливилось розпочати бій. Несповитому подумалося, що коли гітлерівці ступлять на щільний фірп льодовика, їм уже ніщо не завадить дістатися останнього кулуару біля самого перевалу, а звідти їх уже не виб'єш. І тільки він про це подумав, як на лівому ф'лапзі роти зататакав «дегтярьов», і луна від його черги, повторена горами, була така гучна, що здавалось, ніби гатять з усіх кулеметів. Над плато, розбризкуючи іскри, шугнула червона ракета, і фашистські єгері, ошелешені кулеметними чергами та ракетою, на мить зупинилися, неначе розмірковували, як бути далі, потім розсипалися по білому плато, залягли. Почалася довга, на весь день, перестрілка. Німці не збирались відсиджуватися на плато і короткими перебіжками, ховаючись за кругляками та скелями, що тьмаво полискували від паморозі, почали зближатися, охоплюючи позиції роти півкільцями. Гірської тиші враз не стало, повітря сповнилося співу куль та хурчання осколків. У кам'яній піщі Несповитому зробилося нестерпно важко — стіни були вкриті памороззю, і він промерз до кісток. Довелося виповзти до нагрітого сонцем каменя. Перезарядивши рушницю, Несповитий вистрілив кудись у простір, туди, де мали ховатися фашисти. Потім перезарядив рушницю ще раз і знову збирався вистрілити, але палець застряг на спусковому гачку,— на нього дивилося засмагле, насуплене, з карбованими рисами обличчя єгеря, зодягненого у темну куртку-штурмівку та в берет із пляминками сріблястих едельвейсів. Німець щось владно крикнув, але Несповитий не вважав на нього, вся його увага була прикута до автомата, зосереджена на темному отворі, звідки мала вилеті-

ти смерть. Одначе ворог чомусь не квапився стріляти, ніби втішався розгубленістю радянського матроса. Та ось палець на спусковому гачку зрушився з місця, і гвинтівка бахнула. Водночас поруч, за метр-два, вибухнула міна, і їх обох, Несповитого і німця, поглинув пороховий дим. Коли дим улігся, Несповитий обмацав себе й, розплющивши очі, присів. Єгер лежав біля нього, увіткнувшись обличчям у сніг. Підібравши пімецький автомат, Несповитий відповз чимдалі від ще гарячої після вибуху скелі, пробираючись назад до великого кругляка. Лінія оборони озивалася рідкими поодинокими пострілами. «Невже скінчилося?» — подумав він, ще негодеи прийти до пам'яті. Із-за вершин хребта линула легка летюча хмарка. В горах її називають циркусом, — вона немов туман, що огортає все довкола. За хвилину біла липуча імла заклубочилась на бойовищі, застилаючи очі непроглядною пеленою. А коли розвіялася, Несповитий скоріше відчув, ніж збагнув, що на цьому фланзі, крім нього, не вцілів ніхто — ні з-поміж наших, ні з-поміж гітлерівців. Тоді він сів на сніг і заплакав. І санітар, який підібрав його, не осудив, побачивши, як по його обличчю, посіченому камінними друзками, котяться одна по одній великі сльозинки. Санітар підставив плече. Несповитий спробував підвестись, але не зміг, — під ним криво червонів сніг, і він знепритомнів від болю.

Він замовк і, ніби співчуваючи собі, зітхнув. Йому, мабуть, дуже хотілося знати, яке враження справила на мене розповідь. Силувано посміхнувшись, він додав:

— А втім, нічого особливого — ні героїзму, ні легкодухості... Так собі, звичайний бій у горах... звичайний на війні... якби не поранення і не боліла тепер на негоду нога. І не тривожили сни... невідступно.

— Сумно, Ставре Івановичу, — зауважив я, на свій подив не відчуваючи до Несповитого ніякої неприязні. — Сумно, що вам болить і завжди болітиме.

— Не всім судилися подвиги, не всім випало стати героями. Та це й неможливо, хоча ми й кажемо, що героїзм був масовий. Масовий то масовий, але ж передусім... особистий. Поранення до уваги не беруться. І справедливо.

— Ні, несправедливо, — рішуче заперечив я. — Той, хто пролив кров, гостріше відчуває й неухагу до себе. Мені нарікати немає на що, але я ображений. Ображений, і край. Зі мною поведися, як... як... Як з отим монітором, котрий поставили на злам. Поставили, засудили на смерть, а виконати вирок — руки, бач, не доходять.

— З яким монітором?

— З тим, що стоїть біля мосту.

— З «Витязем»? Помиляєтесь, йому шукають якесь нове застосування. Довічна якірна стоянка або постамент на заводській площі.

— Завидна доля. А навіщо ж його... роззброїли? Зняли бакову і кормову гармати? Поточний ремонт?

— Можливо, й капітальний. І, можливо, надовго.

Сніг перестав падати, небо прояснилось, і ми повагом попростували центральною вулицею, хоча мені слід було звернути на Адміральську, а потім і в свій тихий завулок. Ні він, ні я не хотіли собі зізнатися, що разом іти містом, товпитися між городянами, котрі також кудись ідуть, поспішають в якихось своїх справах, значно приємніше, ніж відсиджуватися схимчиками у чотирьох стінах або підіти перед екраном телевізора, слухаючи водночас парікання дружини на повсякденний нелад. Несповитий був дуже балакучий, і мені не лишалося нічого іншого, як його слухати. Грунтовно, у всіх подробицях він розповів про свою спробу влаштуватися на постійну роботу у міському військкоматі — він таки влаштувався там з місячним іспитовим терміном, однак звільнився після першого ж приступу стенокардії і після цього зарікся шукати якогось посильного заняття. Для цього було досить того, що він іноді секретарює у військово-морській комісії комітету ветеранів, відвідує різні зібрання фронтовиків, виступає перед допризовниками, буває почесним гостем на комсомольських активах та піонерських лінійках — громадська діяльність стала для нього нагальною потребою, невіддільною від усього, чим він нині живе і чим, на його думку, мусить жити відставник-громадянин, ще здатний бути чимось корисним своєму суспільству.

Він згадував ще якісь морські традиції, говорив про офіцерську честь, обурювався тим, що запроваджено посіння традиційно морського кортика у всіх родах військ. «Прийнятно для істинного моряка бачити, як у піхотного офіцера висить при боці не палаш і не шабля, а споконвічний флотський атрибут».

— Все йде, все минає, все, як бачите, змінюється.

Мені було цілком байдуже до того, які нововведення запровадив міністр оборони в армії і на флоті і які ще збирається запроваджувати. Тож, слухаючи Несповитого, я чомусь у думках повертався до закоханої пари — уявляв собі не так молодика в нейлоновій куртці на блискавках, як дівчину в каракулевій шубці і песцевій шапочці, з-під якої поблискували аквамаринові очі. Вони нагадували мені

очі котроїсь із знаних мною жінок чи дівчат (неодмінно знаних!), але кого саме — я ніяк не міг пригадати. Я розглядав перехожих, сподіваючись, що десь з юрби раптом вихопиться розкішна чуприна або песцева шапочка, і я зможу тоді нильніше придивитися до них. Але даремно. Молоді люди безслідно зникли, розтанули, ніби сніжинки на теплих вустах, і мені нічого іншого не лишалось, як милуватися безліччю інших вродливих юних облич, так само розпашілих, так само життєрадісних і, мабуть, так само сповнених здійснених та нездійснених надій.

Несповитий постеріг мою приховану неухважність і враз замовк. Дорогу до Адміральської ми пройшли мовчки, не зронивши жодного слова, і ладні були вже з обоюсторонньої згоди попрощатися і розійтися, коли я, ненароком зиркнувши вбік на великі скляні двері молодіжного кафе, трохи зашеретовані памороззю, побачив у яскравому сьйві електричних світильників своїх знайомих — вони сиділи за одним із столиків посеред зали, попивали чай і, сміючись, одверто дивились одне одному у вічі. Я несамовіть ступив крок-другий до дверей кафе і прикипів до землі, вступивши у них свій погляд. Схаменувшись, запропонував Несповитому зайти у кафе і, за доброю флотською традицією, випити по склянці гарячого міцного чаю. Несповитий залюбки пристав на мою пропозицію, додавши, що він узагалі полюбляє «ганяти ранкові чаї», і сам, поки я не передумав, розчинив переді мною вхідні двері. Нас зустрів і чемно припросив роздягнутися статечний, з густою, роздвособою павпіл, як в адмірала Макарова, бородою швейцар-гардеробник, котрому, напевне, було неабияк важливо сповістити морських офіцерів, що в їхньому кафе дуже затишно і що, крім кави та чаю, тут є багатий вибір і міцніших напоїв.

Замовивши офіціантці по склянці духмяного чаю, ми всілися біля глухої стіни, трохи віддалік від молодика з дівчиною, але так, щоб я міг весь час бачити її обличчя. Несповитий знову розговорився, розповів, як він ще у вересні здійснив давно омріяну поїздку до рідних країв у зауральські степи, і хоча там у нього немає майже нікого з близьких, ця подорож усе-таки була хвилююча і незабуття. Він аж ніяк не підозрював, що після стількох літ, відданих флотові, непримітна краса природи Зауралля залишиться для нього по-давньому привабливою, не втратить ні своєї колишньої чарівності, ні одуховленості, що його любов до рідного краю матиме таке ж чуттєве забарвлення, як і раніше. І він ще і ще раз упевнився, увірував, мов у неспростовну істину, що хоч би як полюбилося тобі

море, а ліси й пиви, рідні тобі з дитинства, ніколи не втрачуть для тебе свого чару. Отож хоч би скільки кочував чоловік по світу, хоч би скільки його лаг не налічив пройдених миль, він усе-таки не морська хвиля і не перекотиполе; серед степового роздолля до його серця неминуче закрадеться тривога за прожите і ще не прожите, і хоче він того чи ні, а відчує бажання коли-не-коли повернутися до своїх витоків.

— За тих, хто в морі.

А його, він так твердить, знову й знову мучить, переслідує думка, що його дорога, дорога природженого степовика, назад до отчого краю, до спочинку від служби могла б стати і певнішою, і щасливішою, адже тепер він збагнув, який непотрібний його поворот до землі, який непридатний він до хліборобства, бо ж не вміє павіть кинути в ріллю жменьку зерна, щоб воно проросло і дало сходи. І ось він питає себе: чи є на світі лічильники, які порахували б усі його життєвські прорахунки? Всі його втрати? Де він сам, а де з чужої волі втратив свою питку, сенс і значення свого існування? Де жив правдою, а де, сам того не відаючи, осквернив правду непродуманими вчинками? І чим йому належало перевіряти биття молодого серця, коли він домагався свого захування на флот? На якій стрічці кардіограми фіксується правоможність чи неправоможність кожного удару серця?

— Ставре Івановичу, чого ж варті тоді ваші міркування про морські традиції, про офіцерську честь? Ви що, ніколи не любили моря?

— Я цього не казав. Море забрало в мене найкращі літа, й іншого життя я ніколи собі не мислив. Життя одне, його не змішиш, не пройдеш наново. Але ж ви не відмовите мені... поміркувати вголос?

Несповитий почав доводити, що коли в нього виникають подібні сумніви, — незалежно від того, що саме спонукає його до цього, — він критично переглядає все ним сподіяне, у нього виникає бажання ще і ще поглянути на себе збоку, — ні, не для того, щоб милуватися собою, як це роблять себелюбці, а щоб розгледіти себе зсередини. А ще — щоб спізнати себе в усіх вимірах — і в доброму гуморі, і в лихому, і коли він за певних обставин чимсь незадоволений. Звідки в нього з'являється манера говорити з людьми зверхньо, відштовхувати їх від себе, змушувати замикатися в собі? Чи не від того, що він розкошує, втішаючись малелькою владою, а тому й неспроможний поставити себе в становище підлеглого, відчутти на собі владу іншого, ту

владу, котра для нього, як для особи, сповненої власної гідності, неприйнятна, образлива? Але все-таки він визнає її, бо змушений визнавати, хоча в душі і не згодний на це.

— Ми втішаємо себе, що знаємо про себе все. А спробуєш поглянути на себе збоку, подумаєш і... мусиш визнати, що нічого по суті не знаєш.

— За тих, хто в морі.

— І за вас, Сергію Степановичу. Коньяк, щоправда, тут не вельми... посередній одеський коньяк, а чай, скажу я вам, люб'язний кавторангу, пречудовий. Аромат левконії.

— Чому саме... левконії?

— Мені так здається. До чаю, звичайно, з вашого дозволу, замовив би ще по чарці справжнього рому.

— Собі — як хочете. Мене ж звільніть — не маю паміру пити ні рому, ні вина, ні чогось іншого. Мені — зась, категорично заборонею. На подібні захоплення мої можливості вичерпані.

— Не всі, кавторангу, не всі, неправда. Я постеріг, що ваші примружені очі, здається, націлені на он ту чарівну особу в хутряній оправі. Не виправдуйтеся, нічого поганого в цьому немає, апічогісінько. Цілком зрозуміле благоговіння перед слов'янською вродою. Я теж помітив її, ще в скверіку, коли вона наскрізь прошивала вас очима. Придивіться, які в неї очі!.. Морська безодня, чистий аквамарин!.. Наречена! Це місто ще до війни вважалося містом наречених, славилася своїми красунями, і по війні так само. Таким воно й залишилося. Не знаю, з яких причин, яким побитом ви закорилися в цьому місті, але мій прикол біля цієї річки був вимушений, сказати б, обов'язковий. Саме так... Сюди я потрапив по призову, стройовим матросом. Служив ревпо, старшина роти взяв до себе баталером і, природно, дозволяв частіше звільнитися на берег. А ще в мене був щирий товариш Парамон, на прізвище Віхол чи Віхоть, хлопець із полтавських, із сиріт, спритний, як в'юп. Надто по жіночій лінії мастак був сміливо, ось так, як стій та бач, підійти до дівчини, завести з нею невишну балачку, познайомитися. І то де завгодно: біля кінотеатру, на танцях, просто на вулиці. Визначний талант!.. З-поміж численних знайомих дівчат Парамон уподобав одну кралою, із сім'ї, як на той час, культурної, заможної... Ще й ім'я неабияке — Паня, Панна Федорівна. Ставна дівка! Сталося так, що Парамон чимось проштрафився перед взводним, і командир наклав на нього стягнення, відрізав берег на місяць. «Чи не зайшов би

ти,— попросив мене Парамон,— до моєї Пані, пояснив якось її мою вимушену розлуку, мою тугу-печаль?» Як же було відмовити товаришеві?! І пішов я до Панни Федорівни на Слобідку, розшукав її, відрекомендувався. Прийняли мене з усією люб'язністю і гостинністю. Посидів скільки треба було, вирішив відкланятися, та Паня сказала, що хоче прогулятися, хоч вітер був і холодний, майже як узимку. Я не заперечував, і вона зодяглася. У хутрянній шубці й мережаному білому оренбурзькому платку, педбало накинутому на русяве волосся, що розкішними хвилями спадало з пліч, зірката і пишногогруда, вона здавалася мені того вечора особливо вродливою. Паня сміливо взяла мене під руку, і ми рушили в кінотеатр на Садову подивитись фільм, який тоді нолощив усіх, і всі його дивились і дивились. Здогадуєтесь, який фільм я маю на увазі, Сергію Степановичу?

— «Великий вальс»? Про Йоганна Штрауса?

— Звичайно ж!.. Не фільм, а казки Відепського лісу!.. Паня сиділа мов зачарована і, здавалось, не відчувала, як боляче я тиснув її гарячі рученята своїми шкарубками матроськими ручиськами. А коли Карла Донпер припала у світанковому лісі до Йоганна і вони вдвох чи навіть утрьох із візником почали наспівувати мелодію, Паня прихилилася до мого плеча і достоту зомліла від блаженства. Я просидів увесь сеанс у надзвичайній напрузі, серце калатало так шалено, аж займало дух, у голові снували найбезумніші думки. Вечір був вітряний, як завжди у цьому місті, однак ми не помічали пропизливого вітру, йшли до Пані на Слобідку, сповнені чужого кохання, чужих переживань, співчували Польді й не засуджували Йоганна та Карли, вважаючи, що все мало статися саме так, як сталося у фільмі. Побіля хвіртки Пашиного будинку ми сховалися під старим в'язом і пригорнулися одне до одного. Паня навіть замружилась у передчутті чогось надзвичайного, що ось-ось мало зайти між нами. Я поцілував її в недвижні холодні губи й відчув, як у неї підгинаються коліна і вона мліє, всім тілом зависає на моїй лівій руці, як сповзає у неї з голови платок і вітер підхоплює, розкидає її коси. Я перестрашився, спробував сам поставити її на ноги, струснув нею. Вона розплющила очі, всміхнулася, та що я все ще нестямно термосив її, рішуче вивільнилася з моїх обіймів і заходилась опоряджатися, з усмішкою зиркаючи на мене, розгубленого і беспорядного. Вдруге поцілувати її я вже не зваживсь і сказав, що мені час повертатися на корабель. Паня злегка ляснула мене по

щоді своєю бархатною ручкою і сказала, щоб наступної суботи я приходив до неї сам, без ніяких Парамонів, що вона вдома буде весь день і весь вечір. Я йшов назад через усе місто, і мене мучило сумління: сказати Парамонові чи ні. Зрештою виклав йому все, як на сповіді, як-не-як товариш. Парамон спохмурнів, помовчав, а потім рішуче заявив, що віддає свої швартови із Слобідки: Панна Федорівна з її начитаністю не для нього. Для мене ж кіно стало фатальним, і тепер не з власної волі, а з волі дружини Пани Федорівни я мушу коротати вік у цьому місті. Дружина гадає, що тутешній клімат якраз для мене, начебто я — це вона. Дивовижна логіка!..

Йому жадалось іще щось додати до своєї оповіді, але я зненацька підвівся, глянув через його голову на столик, де цойно сиділи дівчина з молодиком, і, нікого там не побачивши, із зітханням плюхнув на своє місце. Мене опосіло почуття, наче хтось зловмисно погасив у моїй душі якусь необхідну мені іскру, одну-однісіньку, погасив і цим обікрав. Я не здавав собі справи, коли це сталося, у яку хвилину, мить, на початку чи наприкінці оповіді Несповитого. Я вже ладен був підійти до дівчини, вибачитися перед нею і її обранцем і спитати, хто вона, чому видається мені знайомою, хоча ми з нею зовсім не знаємося, але Несповитий, так, саме він, Несповитий, позбавив мене такої змоги, і він таки напустив словесного диму, поставив димову завісу й таким чином погасив мою іскру.

Не обертаючись, він байдужно спитав:

— Що вони? Ідуть?

— Пішли, — відповів я крізь зуби, наче він і справді був у цьому винен.

Несповитий замовив ще по склянці духмяного чаю, тистечка і собі чарку рому, після якої втратив показну жвавість, став ураз якийсь млявий, сонний, неговіркий, а отже, зовсім нецікавий. Йому, як мені подумалося, було однаково, чи сидіти в цій кав'ярні, а чи ходити вулицями, — все, що завгодно, тільки не повертатися додому. Обличчя, досі аж багрове, начебто поблякло від неревтоми; він спохмурнів, споважнів і від цього, здається, втратив свою привітність. Свідів мовчки й лиш покліпував на мене припухлими ясно-зеленими очима з жовтуватими білками, помережаними червоним прожиллям.

— Не поспішай, Сергію Степановичу, нам з тобою нікуди поспішати, — озвався нарешті. — Тепер ми маємо досить вільного часу. Пофілософствуй, поміркуй... Ми були вічно зайняті, розрегламентовані, а зайнятій людині, звісно,

ніколи вгору глянути, не те що вдаватися до філософствувань. Я часто собі нагадую, що в наш непогамований скороминучий вік, заповнений по вінця справами, великими й дрібними, значними й незначними, причому, завваж, чомусь завжди невідкладними, я думаю, все-таки інколи слід зупинятися. Байдуже де. А вже як зупинився... озирнутись. І замислитися над простим і одвічним: життя і смерть... Про все подумати, про те, що було до тебе і що буде потім, згодом. Життя — це мить між минулим і майбутнім. Мить! Сімнадцять митей весни, твоїх митей... Вийшов у відставку і, знаєш, Сергію Степановичу, відчув, що відставка — це майже самогубство, що я начебто вже зайвий і дуже легко змарнувати свої останні миті. Нікуди поспішати, нікуди!.. А ще переслідує настирливе запитання: хто тепер я, що за особа? І особа чи не особа? Що тепер важу для суспільства? І що дав корисного людям, нащадкам, і як буде їм після мене і без мене?.. І відповідь одна, невтішна. А як хотілося знати, хоча б відчутти ще потрібність своєї особи для людей... Врешті їм байдуже до мене, а мені не байдуже, ні... Сергію Степановичу, а ви, хіба ви не замислюєтеся над цим?

— Припустімо, замислююся, ну і що з того? Старість ніколи не була радістю. Молодій людині не притаманні такі міркування, їй ще не до цього, у неї ще багато надій. І це закономірно.

— Згоден. Крім того, ми зазнали всякого, чого тільки не пережили, цього з нашого життя не викинеш, воно було. Дочасно дорослішали, дочасно і постаріли.

— Гіркий мед флотської романтики.

— Солоний хліб флотської служби... А втім, усе це було не з примусу, а з вільної волі, з потреби.

— Для вас і для мене необхідністю стало море, для когось іншого — небо, а ще комусь хочеться ходити тільки по землі, інколи навіть одним і тим самим маршрутом. А головне було, щоб справно виконувати свої обов'язки.

— Що правда, то правда. Обов'язки свої ми знали. До них ми привчені всім укладом нашого життя, надто ж флотськими порядками... Навіть зараз думаємо і говоримо про них, хоча від них назавжди звільнені.

— Формально — так, по суті — ні.

Несповитий зі мною погоджується й агітує мене відвідати морську секцію ветеранів війни, ближче ознайомитися з їхніми ділами, а можливо, і самому прилучитися до комітетських справ. «Навіщо? Жити ілюзією, видимістю, що ти причетний до життя? Кому потрібне це самоошукан-

ство?» — спитав один з колишніх його товаришів по службі і цим образив його, Несповитого. Я не хочу його образити й обіцяю неодмінно зайти. «Вулиця Декабристів, за Будинком офіцерів, зліва». — «Вони там усе ще живуть пам'яттю, вони там усе ще на війні. В моїй же пам'яті багато чого вже змістилося, але заходити туди, — запевняю себе, — все-таки, мабуть, слід».

Так, справді, у моїй пам'яті дещо змістилось, адже ті події, що ми вважаємо за зовсім недавні, насправді відбулися більш як чверть століття тому. І коли той час, у якому ми живемо, нам усе-таки дано відчувати на дотик чи зір, то минуле значно важче відновити у свідомості, оскільки відстає послаблює гостроту вражень, сказати б, час обточує історію, як хвилі обточують прибережжя каміння, стираючи з його поверхні всі нерівності, як зайвину, її обертаючи його у кругляки та рінь; отож історичні події постають у викінчених формах, без якихось примітних деталей, начебто і були такими — цілісними за формою та змістом, себто у тому вигляді, в якому вони і мають постати перед прийдешніми поколіннями.

Колись для мене, у дитинстві, громадянська війна поставала саме такою, здавалася красивою легендою, яку розповідав мені мій дід — батьків батько, — за його словами, наше село певний час мало навіть свою автономію, свою республіку комунарів, і він був народним комісаром оборони, очолював сільське ополчення, що боронило комуну зі зброєю в руках. Велика ж Вітчизняна нині частка мого життя, і, хоч би які зміщення відбувались у пам'яті, спогади про неї не ковзають по обробленій часом гранітній поверхні, усім своїм еством я відчуваю реальність того, що було, всі нерівності та складки обробленого часом гранітного валуна; тоді ж як теперішні діти сприймають війну, як і ми колись, знають її зі слів ветеранів і говорять про неї на уроках без хвилювання і душевної напруги, не плаче про красиву легенду; і не парікатимеш на них, не зупиниш життя-мить, щоб десь у чомусь виправитися самому і виправити своїх дітей — цього пам не дано, воно, життя, не відає впливу, знає, що залишити, а що відкинути, пустити в непам'ять.

А гіркоту і біль, тупий щемливий біль, усе ж таки нічим не вгамувати, і груди тисне щось незбагненне, тисне і тримає майже знекровлену душу в дужих кошлатих лабетах, і в скронях від високого тиску стугонить пекуча кров, і знову й знову пульсують у клятій пам'яті невитравні згадки і не дають ні на мить перепочинку. І нестерпний біль,

і зраченість душі, піби ти на війні і тебе щойно винесепоз поля бою...

А летючі свинцеві хмари линуць і линуць над містом, як тривожні мої згадки, і, мовби ошмаття тих згадок, із хмар час від часу зривається лапатий сніг. Органом гуде засноване дротами міське небо. Корабельними щоглами, що губляться у густоті хмар, погойдуються над містом радіотелевізійні вежі. Все начебто змістилось і зміщується далі і, певно, буде зміщуватися весь час. Все у певпинному русі.

Рух і тільки рух вирятовує нас від тілесного і духовного болю. І мені вже хочеться не звичайних пересувань, не втоптаной раз і назавжди стежини, а чогось більшого — мабуть, нових і нових доріг. І це тоді, коли їх уже сходжепо безліч, трудних, неосяжних, подолано пезмірно великі земні і морські відстані.

Ех, дороги —
пил та туман,
холоди, тривоги
та в стєну бур'ян...
Постріл гряне —
чорний крук летить, —
друг між бур'янами
неживий лежить...

Мені і тепер, через стільки років після війни, із безлічі перейдених на війні кілометрів і миль передусім не забуваються ті найперші, що їх я почав долати звідси, з берегів цієї повноводной ріки. І досі, через перевали десятиліть, вони постають в усій своїй пекучості, в усій своїй огненній жорстокості, — чому, чому багато чого гарного забуто, викинуто з пам'яті, а ці стоять перед очима, пеначе без них тобі й пічого собі сказати? Тому що вони найперші й ще не усвідомлені? Як бувас неусвідомлена перша любов.

Хіба того, що я звідав, не досить для однієї живої людини? Які ж тоді пориви, які імпульси безперервно підштовхують, знову й знову зовуть мене у путь, мене, хто, здавалось, уже всім був задоволений і на схилку віку волів би тільки одного — спокою, щоб зайвий раз не сколихнутися, потроху замкнутися в собі, задовольнитися спогляданням усього, що оточує, мовчазним протестом проти того, що чимось іще не влаштовує і що колись, замолоду, все-таки заперечив би, а не схвалив згідливим кивком голови, як тепер, — з небажання ускладнювати собі і так непросте своє життя-буття? А дороги все ж таки його ускладнюють, до чогось пробуджують, хоча б до того, щоб прагнути об-

рію, за яким вони завжди зникають! Так, від передчасного старіння нас вирятовує рух і тільки рух!

І, можливо, тому довгими зимовими ночами, коли я лежу без сну, лише склепивши повіки, мені уявляється світле приміщення корабельної рубки, де ось уже кілька секунд панує гробова тиша, порушувана лише покладаванням приладів. Крізь бездоганно чисті вітрові шиби рубки, зведеної високо над палубою, я бачу, як обертається шпиль і вибирається якірний ланцюг. Я стою поруч із радіолокаційним візором кругового огляду, поглядаю то на бак, то на екран візира, відтак зазираю до пітурмапів, що чаклюють над картами, розкладеними на великому столі, і задоволений всіма своїми помічниками. «Якір чистий!» — доповідає з бака мій боцман, і я неголосно командую: «Обидві — малий уперед!» Старшипа, що стоїть біля тумби машинного телеграфу, повторює мою команду, пересуває ручки зі «стоп» на «малий», і корабель-ракетносець стихає рушає з місця стоянки. Над нами галасують чайки, сонячні мерехи на поверхні бухти поглинає бурун за кормою, корабельний прапор злітає на гафель. Севастополь у сонячному ореолі. Як тільки ракетносець наблизився до бонів, що відділяють рейд від затоки, я подаю команду: «Бойова тривога!», і корабель сповнюється різким переривчастим вибухом дзвонів гучного бою, і всі двері та люки, поглинувши лавину матросів, з брязкотом наглухо зачиняються. А над обезлюдніною палубою заворушилися вже скеровуючі ракетних установок, стволи гармат, почали обертатися антени радіолокаторів. Динамік на ходовому містку повторює і повторює доносення бойових частин про готовність до бою. «Товаришу капітане другого рангу! Корабель до бою готовий!» — рапортує вахтовий офіцер, і я відповідаю йому флотським: «Добро. Оголосіть готовність два». Мій корабель у бойовому поході!

І мені вже до ранку не заснути. Я не можу жити без моря. Я увесь там, за боєвими загородженнями, весь у мипулому. І мені вже немає і не буде ніколи спокою. Ніколи, як би не ввижалося комусь, що мені добре.

ВІКТОРІЯ

Якби я хотів бути справедливим до себе хоча б на йоту, то передовсім слід було б визнати і поспівчувати собі, що завжди чи майже завжди я не мав змоги розпоряджатися власною долею, що на крутих життєвських поворотах,

незалежно від своїх намірів, опинявся у полоні обставин, ставав їхнім бранцем, тобто плыв за течією подій, хіба що злегка, надто обережно підправляючи до вітру розгорнутий парус. Але до цього висновку я дійшов тільки тепер, — усе пізнається в поважному віці і в сумарності, — тоді ж як раніше, особливо за молодих літ, що припали на війну, ніколи над цим не замислювався і вважав кожен свій крок за природний і логічний.

Нічого логічного не було в тому, що неспогадано райкомол степової глибини, оперативно відгукнувшись на директиву з центру «послати на Червоний флот відданих більшовицькій справі каесемівців», чомусь зупинив свій вибір на мені та ще двох таких, як я, активістах, вручив нам мандати і вирядив до Кронштадта, на Балтійський флот, вирядив уроджених з діда-прадіда селяків, котрі доти не мали ніякого уявлення ні про море, ні про кораблі і бачили все це тільки на пішому кіноекрані, де матроси повсталого панцерника скидали за борт ненависних царських офіцерів. Вони були кремезні, доладно скроєні, оті революційні матроси — морські гладіатори, і нам, степовим педоліткам, для яких не завжди вистачало шматка хліба, а тому хирлявим, слабким здоров'ям, флот здавався чимось неприступним. І не було б ніякої прикраси, ніякого жалю, якби всіх трьох забракували флотські комісії і звеліли повертатися додому ні з чим. Ми вже подумували про такий фінал, коли начальник ешелону звелів усім повобрацям поставити осторонь свої дерев'яні скрип'ячки і вишикуватися на пероні. Високий на зріст воєнмор з Балтики, під чий нагляд нас передав комсомол і перед яким ураз притих стрій різношерсто зодягнених хлопців, поправив на собі бушлат і безкозирку, неквапно пройшовся вздовж нерівної шеренги, поблажливо позираючи на селянські потерті кошушки, на довгі пальта й куценькі курточки, перехоплені у декого модними армійськими портупейми, і неголосно, але вагомо скомандував: «Струнок!»

Від цієї першої команди воєнмора й до останньої, коли назавше зійшов на берег, я, здавалось, уже не належав собі, не належав навіть тоді, коли доводилося командувати іншими.

Чи я це відчував, чи обтяжувала мене сувора регламентація військової, а тим більше корабельної служби? Мабуть, ні, у кожному разі я ніколи над цим не замислювався, особливо спочатку, коли прагнув вибитися з курсантського стану у командний склад, стати повноправним чле-

ном корабельної кают-компанії. Оскільки ж мені, як і моїм ровесникам, постійно прищеплювалася невідворотна думка, прищеплювалася суворими мореплавцями, що корабель і жінка — несумісні поняття, я всі перші роки перебування на флоті і в училищі виховував у собі цілковиту байдужість до жіночої статі, гордував дівчатами і пишався своєю флотською незайманістю.

Командирське звання і лейтенантські нашивки на рукавах кітеля зобов'язували бути ще вимогливішим до себе, а тепер і до своїх підлеглих, і я, прибувши на «Сенявін» помічником командира, самостійно зрікся берега на кілька місяців, доки досконально не вивчив корабель і не заслужив доброго слова командира лідера, капітана третього рангу Василя Аліпатійовича Маркітана. Як і всі на флоті, я глибоко шанував Василя Аліпатійовича, він був у прямому і переносному розумінні помітною фігурою на Чорноморському флоті. Виходець із корабельних боцманів, Маркітан викликав захоплення у всіх нас своєю колоритною зовнішністю морського вовка — богатирський зріст, могутні груди і плечі, широке обвітрене обличчя з темною засмагою, що ніколи не зникала. Він і тільки він, як здавалося мені, міг будь-кого прилучити до справжнього морського життя. Я не раз бачив, як командир сам навчав матросів в'язати закрутісті вузли, плести мати і кранці, гребти і керувати вітрилом, — він напрочуд добре відчував вітер і хвилю, знав чимало повчальних морських історій. Василь Аліпатійович багато в чому був мені за взірець, і мене, зрозуміло, здивувала і дещо спантеличила несподівана новина: наш командир у свої тридцять п'ять літ уліг чарам південних красунь і тут, у місті корабелів та наречених, зважився одружитися на двадцятип'ятилітній студентці медичного технікуму. Бучного весілля командир вирішив не затівати, разом із ним до загсу ходили лише старпом і штурман, а тому ніхто із нас, по суті, й не бачив молодого подружжя. І згодом, скільки корабель не стояв біля заводської стіпи, Вікторія Максимівна пі раз у не показалася на очі команді, мовби цим звільняючи нашого капітана третього рангу від зайвих, непотрібних йому, як командирові, подружніх клопотів. І шлюб Василя Аліпатійовича для більшості команди виглядав уже не як докочаний факт, а лише як чутка чи непорозуміння.

Однак для мене командирське одруження не минуло безслідно, у своїх почуттях до капітана третього рангу я трохи охолов, немовби почав його ревнувати до жінки-дівчиська, і всі свої симпатії віддав беззастережно

такому ж, як і сам, самотничкові, старшому інженерові-механіку Андрієві Масону. Побуває думка, ніби флотські механіки зневажають стройові порядки, що робота біля корабельних казанів та машин схожа на заводську; і це накладає певний відбиток на звички людей, на манеру поведінки, постійний гуркіт у машинному відділенні примушує замінювати словесні команди умовними знаками і жестами. Можливо, тому дехто в кают-компанії вважав Масона сухарем і відлюдьком, котрий міг з'явитися будь-де у робочому кітелі, забризканому мастилом чи мазутом, ніби кидаючи виклик любові флотських офіцерів до зовнішнього лоску, не зважав ні на чий зауваження, крім командирських, не соромився висміяти будь-кого за чванькуватість і дилетанство. Він був грамотний інженер, і йому дарували те, чого не подарували б нікому іншому. У присутності замполіта і старпома Масон визначив своє ставлення до командирового одруження. «З огляду на наші можливості й службові обставини, мати молоду жону ризиковано і шкідливо. Тримати її для когось, а не для себе — нечувана розкіш».

Все те, що вчора здавалося таким важливим, можливо, навіть найважливішим, сьогодні враз мізерніє, втрачає всякий сенс. У ніч проти двадцять другого червня сорок першого, коли я чергував на кораблі і зважився над ранок трохи задрімати, мене розбудив телефонний дзвінок — черговий по штабу бази схвильовано повідомив, що Німеччина почала війну і що німці щойно здійснили повітряний наліт на Севастополь. Черговий по штабу відразу відключився, а я, занімівши, все ще стискав у руці телефонну трубку і не міг зміркувати, що робити, які подавати команди вахтовій службі. «Бойова тривога!» — вихопилось у мене, й слідом за цим на нашому лідері та сусідніх йому есмінцях пролунали дзвони гучного бою.

Через кілька днів «Адмірал Сенявін» відходив до головної бази флоту, щоб вступити в стрій ескадри і приєднати вимпел до діючих кораблів, — екіпаж хотів воювати, людей мучило, що гармати корабля все ще мовчать, тоді як ворог просувається далі й далі у глиб країни. На лідері панувало незвичайне похвавлення. Не чекаючи команди про підготовку корабля до бою і походу, моряки ще раз перевірили свої пости і zostалися на них до останнього наказу.

— Лейтенанте, ви залишаєтеся тут, на березі, — сказав мені Маркітан, достоту приголомшивши мене. — Підпишете заводові його документацію, заберете мою дружину, ось вам її адреса, і прибудете у Севастополь з оказією. Не затримуйтеся.

Василь Аліпатійович міг про це мені й не пагадурати. Вихід «Сенявіна» до Севастополя призначався з таким розрахунком, щоб лідер завидна спустився по річці до лиману і дійшов до рейду, а морський перехід здійснив уночі. Повечерявши в кают-компанії разом з усіма, я попрощався, замкнув свою каюту, взяв із собою малепенький саквояж з найнеобхіднішим і зійшов на берег. Стояв на причалі, поки «Сенявін» вибрав якір, відійшов од причалу, розвернувся і ліг на перший річковий створ. Мені було тоскно, і я ще довго дивився, як віддалявся і віддалявся лідер, неначе прирікаючи мене на тривалу самотність. Підправивши кобуру з паганом, що його тепер, із перших днів війни, носив постійно, і ще раз глянувши на корабельні щогли, вже вгрузлі у синяво-чорні хмари, що зависли над річкою у задушній м'якості, я подався на Слобідку за командирською адресою. Для тимчасового мешкання мені було визначено койку в базовому матроському кубрику, але бувши певен, що не затримаюся на заводі більше двох-трьох днів, я мав попередити Вікторію Максимівну, щоб та нікуди не відлучалась і сиділа, готова першої ліпшої миті евакуюватися. Втім, тоді цього слова ще ніхто не знав, і я сам вважав, що мені просто належало викопати командирський наказ і доставити Вікторію Маркітан до Севастополя цілу й здорову.

Я ходив запиленими слобідськими вуличками і шукав потрібний номер будинку, коли налетів шквалистий вітер, зняв вихори, і згодом на місто з грозових хмар, розколотих громами і блискавками, ринув цілий водоспад, вмиць заступивши все навколо. Я тільки встиг скочити на чийсь ганок із дашком і сховатися. Вулиця завирувала каламутними потоками. Через чверть години стало видніти, злива почала відходити до річки. «Як там на річкових фарватерах?» — мимоволі подумалося. Ще якась хвилинка — і дощ припинився, тільки гуділа у ринвах і на вулиці вода. Капотіло з намоклих дерев. Я поглянув на номер будинку, під ганком якого так вдало перестояв шаленство грози, і з радістю побачив потрібну мені адресу. Постукав у двері, почекав, постукав іще й знову зачекав. Тільки за третім разом клацнув дверний замок і в отворі показалася старенька жінка у ситцевому платтячку і фартушку в горошину. Як зумів пояснив мету свого візиту. Вона впустила мене до кімнати, заварила і поставила переді мною склянку чаю, якісь тістечка і цукерки. Вікторія Максимівна затримувалась у технікумі, й мені довелося зачекати. «Навіщо їй був той шлюб? І в який час? Та ще з моряком?

Військовим?» — парікала жінка, котру я визнав за командирську тещу, хоч насправді, як виявилось, вона доводилася Вікторії лише рідною тіткою, квартирувала її і була її піклувальницею. Скоротавши довгий вечір з тіткою, я так і не діждався Вікторії Максимівни, — надходила комендантська година, і мені треба було поквартитись на базу, — я залишив записку, де прохав розшукати мене через морського коменданта або чергового по штабу, і розпрощався. Після грози затемнене місто — жодного проблеску світла, піяких перехожих, крім військових патрулів, — здавалося зануреним у глибинний скафандр, і це примушувало мене наддавати ходи, хоча не раз доводилося зупинятися на вимогливі окрики патрульних парядів і показувати документи. Неподалік бази, коли я перетинав площу, де розбито скверик і споруджено пам'ятник героям морського десанту, тривожну тишу розітнуло завивання сирени, і водночас за мостом лунко вдарили у небо зенітки. Спалахнули прожектори, блакитні промені нервово зашастали від обрію до обрію і врешті схрестилися, спіймавши ворожий літак. Потім настала черга схреститись світляним трасам зенітних снарядів, і в тому перехресті теж виділила чорна цятка німецького бомбардувальника. Я вихопив з кобури наган і кинувся бігти до причалів, не усвідомлюючи, куди і навіщо біжу. Враз відчув, як мене валить, обпалює мені лице гаряча й пружна вибухова хвиля. Опинившись долі, я зразу ж спробував підвестися, але новий вибух остаточно пригнітив до землі. Хвилини через десять-п'ятнадцять повітряний наліт скінчився, все навколо затихло, але я і далі лежав ницьма, не зважаючи підвестися.

Весь заболочений, з розбитим коліном і подряпанним обличчям, я з'явився у базовому матроському кубрику, ніяковіючи, що маю такий вигляд, однак, на мій подив матроси сприйняли це як свідчення моєї мужності під час нальоту, як повернення з бойової вахти і відразу заходилися ставити мені гарячу воду, щоб помився, чистити і прасувати мундир. Мені було совісно перед ними, але я не міг сказати правди і тільки їм дякував. Другого дня дізнався, що пімецька авіація бомбардувала завод, пошкодила док та ескадрений міноносець, який не встиг від нього відійти. Дві бомби влучили у причал, під стінкою якого ще напередодні стояв наш лідер «Адмірал Сенявін».

Заводські формальності виявились не такими простими, як думалося капітанові третього рангу Маркітану, і, незважаючи на воєнний стан, мені доводилося знову й зно-

бу переписувати різні формуляри, заповнювати і підписувати акти, до яких я не мав жодної дотичності і які більше стосувалися завдань старшого інженера-механіка, штурмана, командирів артилерійської та міно-торпедної частини. Але я репрезентував екіпаж корабля, був його повноважним представником, і мені нічого не лишалося, як терпеливо виконувати всі законні й незаконні вимоги заводської адміністрації. Тривожні дні та ночі змінювалися ще тривожнішими, нальоти німецьких бомбовозів на місто, заводи і порт стали постійними. Розвідний міст через річку, яким відходили на схід частини наших сухопутних військ, тепер був чи не основним об'єктом атак фашистських «юнкерсів». Надійшов наказ із Севастополя евакуювати базу, вивести всі кораблі за акваторію порту у чисте море, а відтак кожному кораблю йти своїм курсом за вказівками оперативної служби. Події наростали навальпо, і це якоюсь мірою вплинуло на дирекцію заводу, — фронт приближався, і вона подбала, щоб пашвидкуруч покінчити зі мною і рештою представників усі ділові стосунки. Отримавши остаточний акт, я міг уже розпоряджатися собою як завгодно. Насамперед обійшов усі кораблі, які й досі залишались у гавані, маючи на меті дістати дозвіл зостатися на борту з Вікторією Маркітан до Севастополя, але ніхто з командирів до пуття не знав свого маршруту, і всі делікатно відмовили. Дещо завагався командир монітора «Очаків» капітан-лейтенант Лутай, висловивши сумнів, чи можливий дозвіл штабу бази взяти на корабель сторонню жінку, нехай і дружину відомого флотського командира. Лутай не відмовив, але й не погоджувався брати на себе відповідальність за Вікторію Максимівну. Я не вмовляв його, тим більше, що дружина Василя Аліпатійовича все ще не з'являлася ні в штабі, ні в прохідній. «Обстановка надто серйозна, товаришу лейтенант, корабель перебуває в оперативній готовності номер один і може вийти у море першої-ліпшої хвилини. Подумайте про себе». Я подумав і вирішив йти на моніторі сам. Я людина військова і не маю ніякого права затримуватися. Все, забираю з матроського кубрика свій саквояж і остаточно перебираюся на «Очаків»!

Біля заводської прохідної дорогу мені заступила струнка, у синьому пуловері і в темно-синій вузькій спідничці миловидна дівчина. Мала бронзове від засмаги обличчя, темні, палкі очі, з горбочком ніс, який мовби продовжували розльотисті дуги брів. Її коса з червонуватим полиском була зібрана і туго зав'язана на потилиці чорною стрічкою.

Дівочу стрункість підкреслювали прямі міцні плечі й вузькі стегна. Взута вона була у темні черевички на високих підборах, тримала у руках шкіряну сумочку-ридикюль. Довідавшись, що я лейтенант Сергій Глоба, вона назвалася Вікторією Маркітан, чим одразу поставила мене у скрутне становище. Часу на роздуми вже не було, і я, пічого не пояснюючи, потягнув її за собою до начальника штабу. Я так налягав на ноги, що Вікторія ледве встигала за мною, дрібно поцокуючи підборами по бруку. Вона ні про що не запитувала, ні на що не скаржилась і тільки раз крізь раз поглядала на чисте вечорове небо, де кружляла пара наших винищувачів, прикриваючи порт і низку річкових барж, що виходили на фарватер.

— Де ваші речі? — спитав я Вікторію, коли біля вхідних дверей до штабу нас перепинив вартовий і зажадав, щоб ми взяли у чергового по контрольно-пропускному пункту одноразові перепустки.

— Все при мені, — відповіла вона і, помітивши мого розчарування, додала: — Якщо встигнеться, заскочу на квартиру і прихощую ще плаща та різні дрібнички.

— Дрібнички?

— Авжеж. — Вона гірко усміхнулася до мене і до вартового. — Решта все було б зайве.

— А документи? Якісь документи маєте? Щоб виписали перепустку? Паспорт? Шлюбне свідоцтво?

— Все при мені. І направлення військкомату на Чорноморський флот медінструктором. Вважайте, що ви, лейтенанте, пацькаєтеся з головним старшиною.

З полегкістю йду до начальника КПП, потім до чергового, який підписує нам перепустки. Тим часом на місто і базу знову басовито гаркають важкі зенітки, захлипаються напівавтомати, десь неподалік, у дворі штабу, на вманя б'є зенітний кулемет. Дозвіл на вихід у море на моніторі Вікторія одержує без жодних причіпок і зволікань, і, не чекаючи відбою повітряної тривоги, ми поспішаємо у гавань, де, як сказано у штабі, вже стоять під парами бойові кораблі. Вибухи авіабомб зупиняють мене, та рішучість Вікторії, яка вихоплюється уперед, підстобує, і ми вже майже біжимо до гавані повз високі будинки, що горять із сухим тріском, немов у їхніх черевах ведеться безладна рушнична стрілянина. Віконні шибки тріскаються від вогню і дзвінкими скалками падають на бруківку. Осколки зенітних снарядів падають зверху, крешуть по бруку, залишаючи на ньому вибоїни й обпикаючи нам обличчя гранітними друзками. Голова здається набучавілою кров'ю

й розламується навпіл, у вухах стоїть невгавучий болючий дзвін.

Побіля мосту, чи то розведеного мостовиками, чи то розбомбленого німецькими бомбардувальниками, погойдується на воді кілька баркасів і гакові гукають у темряву, що раптом згустилася: «Хто з «Меркурія»? З «Меркурія» є хтось?» — «Хто з «Геленджика»? — «Баркас з «Вогневого!» — «Давай на «Очаків!»»

Капітан-лейтенант Лутай суворо зустрічає Вікторію і, незважаючи на те, що вона чисто по-жіночому відреккомендується головним старшиною, наказує їй іти в командирську каюту і не показуватися звідти аж до прибуття у Севастополь. Мені дозволено залишитися на командирському містку. Вікторія слухняно киває командирові «Очаківа», і я з його згоди проводжаю Вікторію до каюти. Вона сідає на коротеньку, покриту чорною цегатою канапу і важко зітхає. Їй зовсім байдуже, чи залишусь я з нею, чи піду, і я, трохи затримавшись для годиться, зачиняю за собою двері каюти.

Стрілянина припишилася, німецькі літаки відігнано, і монітор знімається з якоря слідом за есмінцем «Вогневим», сторожовими кораблями «Аркадія» та «Меркурій». Вибирають якорі канонерка «Березань», морські мисливці. Поперед есмінця на фарватер виходить торпедний катер, посланий висвітлювати похідному ордерові створні знаки і буї. «Право руля! Стоп! Так тримати!» — командує Лутай, і монітор майже печотно минає розводи мосту, виходить на річковий простір. Ріка фосфориться, вилискує у місячному світлі й освітлює примарним світлом усіх, хто стоїть на містку. «Очаків» застопорює хід, потім здійснює ще одну циркуляцію, пропускаючи перед себе канонерку, й царешті займає своє місце у похідному ордері. Лутаю ніколи, він не звертає на мене ніякої уваги, і я також, щоб не заважати командирові, тримаюся суто офіційно, готовий виконати будь-який його наказ. По-юнацькому худорлявий, надзвичайно жвавий і рухливий, навіть експансивний, як мені здалося спочатку, Лутай на командирському містку враз змінився, став поважніший і рішучіший, посуворішав, у нього з'явився особливий значливий голос, що не терпить заперечень. Уже після перших поворотів монітора йому, як я помітив, відлягло від серця, він враз відчув власну злитість, злютованість із кораблем, і це радісне відчуття командира не обминуло жодного з тих, хто знав і оточував його, — ніхто не нервував, не метушився, не шукав нагоди полишити місток. Суворий спокій на містку,

навіть тиша, порушувана хіба що рівним гулом турбовентиляторів, налаштовувала на вивірений похідний лад.

— Лейтенанте, вам би не завадило поцікавитися своєю дамою,— сказав мені капітан-лейтенант після того, як монітор ліг на новий створ.— Можливо, їй слід було б запропонувати хоча б склянку гарячого чаю? І взагалі... Може, їй хочеться по-людському перепочити?.. Все-таки жінка.— І при місячному світлі видно було, як у кутиках його міцно стиснутих вуст ковзнула скупа усмішка.

— Все-таки жінка,— повторив штурман, що стояв поруч, мов невідступна його тінь.

Як і годину тому, Вікторія Максимівна незручно сидить на канапі, склавши на колінах руки і втупившись у жовте коло ілюмінатора, крізь який нічогосінько не видно. Я бачив, яка вона вся напружена, і враз мене затопила хвиля ніжності, мені захотілося підійти до неї і по-дружньому обняти за плечі. Вікторія відвела погляд від ілюмінатора й уважно поглянула мені в вічі, спиняючи мене за два кроки від себе,— я навіть трохи розгубився під таким пильним поглядом.

— Командир турбується про вас, пропонує чай.

— Коли ми будемо у Севастополі?

— Разом з усією групою кораблів. Найвірогідніше, завтра надвечір.

Вона зітхає, дістає з ридикюля хусточку і злегка протирає зволожені темні очі. Я бачив, як вона дихає, її груди натужно підіймалися й опускались, як вона не знає, куди подіти свої тендітні, з довгими пальцями руки, відчував, що моя відповідь її зовсім не задовольнила, неначе від мене залежав скорий чи нескорий прихід «Очакова» на головну базу, і що вона нікого тут не знала і знати не хоче, не розуміє і не зрозуміє, вона чужа всім, і всі їй чужі. І вона мені вже нітрохи не подобалася, і я міг лише марно запитувати себе, чим вона привернула до себе капітана третього рангу Маркітана, у яку саме мить він відчув себе перед нею зовсім безпорадним. Я не знав, чи йти мені, чи залишатися з нею. Я спитав її, чи не хоче вона часом вийти на верхню палубу, й Вікторія замотала головою, сякаючись у хусточку.

Коротка літня ніч тягнеться за нами, ніби предовгий шлейф димової завіси, поза лиманом сідає місяць, і вже по тому якось обережно благословляється на світ. Капітан-лейтенант Лутай не кидав і не кидає ходового містка, й ніхто, крім вахти, що змінилася, не дозволив собі ні полежати, ні здрімнути. На морі штиль, обрій чистий. Але вже

через кілька хвилин сигнальник доповів Лутаєві: «Справа двадцять силует корабля і дим!» Невдовзі пізнаємо канонерський човен «Ізмаїл». Дим не з труби, канонерка горить, ще й до того напівзатоплена. Есмінець «Вогневий» стопорить хід, спускає шлюпки. Гримить якір-ланцюг і на «Очакові»... «Якір забрав добре!» — кричить боцман у мегафон з півбака. А тим часом Лутай, стежачи у бінокль, як шлюпки «Вогневого» підбирають на воді людей з палаючої канонерки, запитує есмінець, яка поміч потрібна від нього, «Очакова». «Вогневий» не встигає дати йому семафор-відповідь, як на його фалах звучить сигнал повітряної тривоги, — з боку Гесдри показуються три-чотири ланки німецьких пікірувальників, з характерним для них зламом площини біля фюзеляжу і шасі, що не прибирається. Напевне, вони й підпалили «Ізмаїл», а тепер повернулися, щоб потопити рештки канонерки; можливо, літаки помітили наш загін ще раніше, коли він виходив з лиману і ніхто не надав значення ворожому літакові-розвіднику, що пролетів над морем на великій висоті. Але цих думок здогадів я не висловлюю вголос, їх нікому вже слухати, вже не до них: «юнкерси» входять у круте піке і скидають перші бомби на ескадрений міноносець. «Вогневий» усе-таки встигає відійти від шлюпок й одразу розвинути повний хід. Наддають ходу сторожовики «Меркурій» та «Аркадія», за ними морські мисливці, а нашому «Очакову» ще слід вибрати так необачно кинутий якір. Боцманський мегафон зовсім нечутний у суцільній стрілянині — зенітні гармати та кулемети всіх калібрів і всіх кораблів відкривають загороджувальний вогонь. Від вибухів авіабомб над морем здіймаються начинені осколками величезні водяні стовпи й, осідаючи, звальюються на монітор шаленими хвилями, від чиїх ударів здригається весь корпус корабля. Різкими циркуляціями монітора Лутай ухиляється від бомб, а стерв'ятники все пікірують і пікірують на корабель. Урешті одна бомба падає близько від корми, за нею, поруч, друга, — на юті враз замовкають зенітки, і, погрожуючи хрестами, над «Очаковом» проносяться «юнкерси», ледь не чіпляючись личаковими шасі за корабельні щогли. Лутаєві по телефону із запасного командного пункту і голосем з палуби доповідають, що затоплюються кормові відсіки, аварійна партія нічого не може вдіяти і корма осідає. Тим часом виходить із ладу стерно, і монітор, зоставшись без кермування, починає довільно циркулювати вправо, й утримувати його на курсі можна тільки машинами. А згори з диким ревом, заглушаючи все навкруг, зпову насідають

пікірувальники. Мене охоплює нестерпна злість, і я вмить опиняюся на юті біля Zenітного кулемета, стрибаю в турель і, клацнувши затвором, випускаю вогняну трасу по свастиці на хвості, але вона минає її, і «юнкерс» зникає у небесній синяві. Злившись із наплічниками, я розвертаю кулемет у протилежний бік, й одразу ж у прицільну сітку потрапляє наступний пікірувальник. Я веду сітку за ним і, коли інстинктивно відчуваю, що далі зволікати нічого, що ось-ось вирветься з літака малиновий спін, натискаю гашетки, і кулемет б'є довгою гарячковою чергою. Ю-87 корчовито смикається, відвалює убік і, черкнувши крилом по глянсовій поверхні моря, враз перекидається, занурюється у його пучину.

— Рубай їх, лейтенанте, криши гадів! — кричить мені хтось із комендорів, але поки ми всі дивилися за збитим літаком та за тим, як на місці його падіння колами розходяться хвилі, другий «лапотник» устигає скинути на «Очаків» увесь свій вантаж, — стовпи води від бомб, що падають попереду, закривають увесь обрій, а з ним і «Вогневого» та сторожовиків, які дружно відбивають повітряні атаки. Чи не за останнім заходом пікірувальників монітор дістає пряме влучання у півбак, вибух струшує всім кораблем. Зірвано дашок ходового містка і трап від нього до верхньої палуби. «Очаків» хилиться на лівий борт і ось вже майже черпає бортом воду. Стріляти неможливо, але я стріляю, хоча, здається, ще одна-дві хвилини — і монітор остаточно перекинеться. Поруч себе розпізнаю голос капітан-лейтенанта Лутая, котрий розпоряджається, щоб матроси виносили з кубриків койки, розшнурували і розкидали на палубі коркові матраци.

— Сергію, ви поранені! Чувсте? — кидається до мене Вікторія, відтягує від кулемета, з яким я зрісся. «Поранений? Де? Куди?» Мабуть, це сталося кілька хвилин тому, коли мене начебто чимось шмагонуло по кітелю, та тільки тепер, після слів Вікторії, я відчув біль. Відриваю від гашеток зацімлілі руки, але одна, права, погано слухається. Глянув на рукав — біля плеча кітель пошматовано на клапти, й звідти сочиться кров. Вікторія із санітарною сумкою, тою самою, що висіла на перебірці командирської каюти, намагається мене перев'язати, але для цього треба роздягатися. Я пробую скинути кітель, заточуюсь і хапаюся за поручні, й тієї ж миті монітор здвигнувся усім корпусом, під кілем заскреготіло — корабель торкнувся піщаного ґрунту. Свого «Очакова» Лутай до мілини все-таки довів.

«Юнкерси» врешті розрядилися і зникли, та чи остаточно і чи надовго?

До монітора підходить буксир, він непошкоджений — всі пікірувальники атакували «Вогневого», сторожовиків і нас. На буксир переносять поранених, потім перебирається решта команди. Вікторія похапливо бинтує голову Лугаві. Щоб перейти на буксир, треба перестрибнути два метри, що відділяють борт від борту, але мені забракло сил зробити цей невеличкий стрибок, і я опиняюсь у воді. Вікторія кидається до мене, подає руку, їй допомагають матроси, і мене піднімають на палубу буксира, який одразу ж відвалює від борту монітора. Вікторія з тими ж таки матросами веде мене на камбуз, де панує майже домашній затишок і топиться плита. Коло плити, що аж пашиє жаром, вона робить мені першу перев'язку.

— Осколки витягнемо потім, зараз неможливо, — мовила зітхнувши. — Я нічого не тямлю в хірургії.

Я повірив їй, бо то не була поза, хто ж би маніживсь у тих умовах, у яких несподівано опинилися ми всі. Вона згодилася з коком, що мене краще перевести у кубрик до інших поранених, але я навідріз відмовився йти з палуби, і Вікторія не наполягала. Звеліла прилягти на брезент, що його сама простелила на палубі. Вона сиділа біля мене не відходячи, і ця її чуйність мене розчулювала. Вікторія виявилася відважною жінкою у свої двадцять п'ять літ, а це вже щось та важило, коли мужність стала нашою спільною опорою, коли в кожному із нас так одразу напружилосся життя і коли ніхто з нас не міг папевне сказати, що далі з нами буде, які несподіванки ще чигають на нас біля цієї Тендрівської коси.

— Де ваш ридикюль? — питаю Вікторію, помітивши, що, крім санітарної сумки через плече, вона нічого не має у руках.

Вікторія показує на санітарну сумку, і мені чомусь легше від того, що вона не згубила ридикюля з документами на моніторі. Вона вже не питає про Севастополь, сидить мовчки й мовби відчужено. Нарешті буксир, покруглявши навколо «Очакова», що вже ввійшов у воду до містка, і підібравши всіх, хто ще борсався поміж шлюпкових уламків, бере курс на південь услід за «Вогневим», сторожовиками і мисливцями, що розтанули за обрієм. Вікторія вибачається, обіцяє негайно повернутись і спускається у люк до поранених, які лежать у кубрику. Я залишаюся лежати на брезенті, і без неї рана почипає немилосердно нити. Буксир пихкотить, з його труби валує

чорний, як сажа, дим, і, зависнувши над морем, заступає червоне, ніби дозріле яблуко, вранішнє сонце, що тепер, просвічуючи крізь клуби диму, здається зашмарованим п'ятаком. Повіки злипаються, й мене на якусь хвилину змагає солодка млість. Та тільки на хвилину, — літаки повертаються знову, добивають монітор з канонеркою й атакують буксир. За першим їхнім заходом бомба влучає у буксир, і він починає тонути.

Зіпершись на здорову руку, я підхоплююся з брезенту й кричу у люк кубрика: «Всі нагору!» Вікторія показалася в отворі люка і зразу ж зникла — заходилася допомагати пораненим матросам вибиратися на палубу. Буксир нахилився, і мене відкинуло вбік. Навколішки підповзаю до люка й бачу, як у кубрику вже вирує вода, затоплюючи його крізь пробоїну, і як там, знемагаючи, ніяк не дістане рукою до комінгса самотня Вікторія. Простягаю їй руку, й вона обіруч хапається за неї. Голова мені паморочиться, але я перемагаюсь і витягую її нагору. Ми лежимо нерушно, притиснуті одне до одного, а над нами шугають німецькі стерв'ятники, поливаючи живих і мертвих з гармат та кулеметів.

Капітан буксира встигає притиснути свою посудину до краю відмілини, і буксир сідає на ґрунт. Над ним переможно пролітає останній «юнкерс», і всі літаки зникають у тому напрямку, звідки прилетіли.

А ми з Вікторією все ще лежимо обійнявшись на голій палубі буксира, через яку від борту до борту перекочуються хвили. Вікторія увіткнулася обличчям мені в лице й важко дихає, її плечі здригаються, немов від плачу. Нас обдає солоними хвилями, і її обличчя, мокре чи то від морської води, чи то від сліз, ще дужче притискається до мого, і я боюся зворухнутись, відсторонитись і весь терпну не від вогнепальної, а від душевної рани, що завдає мені Вікторія, завдає своєю жіночою беззахисністю, яка все-таки зборола в ній мужність і далася взнаки після нежданих для нас важких випробувань. Ми лежимо незрушні і ладні лежати так під морськими хвилями цілу вічність.

Від Тендри, викликаний семафором, приходять торпедний катер, що ховався в комишах, і забирає на берег усіх, хто ще залишився живий на буксирі. Вивільнивши з моїх обіймів Вікторію — вона якось дивно зіщулилась у клубок і майже зомліла, — матроси переносять її на катер. Слідом за нею забирають і мене, потім зносять опасисте тіло капітана буксира і, здається, останнім капітан-лейтенанта Лутая, що все ще залишався на ходовому містку, ніби це

був його корабель. Лутая поранено ще раз, удруге, він, кажуть, втратив багато крові, і невідомо, чим усе це для нього скінчиться, який буде фінал.

Торпедний катер залишає за собою білопінний бурун, що розходиться віялом на рівній морській гладіні, поки море поступово вгамовується, і тільки ледь брижиться при легких повіях нетривкого вітру. Згори на море сиплеться сліпуче сонячне проміння, і в тому промінні над уламками кораблів чути жалісливий крик чайок, яким завше тоскно і в бурю, і в штиль.

Катер висадив нас на косі і, не затримуючись — щохвилини знову могли палетіти пімецькі пікірувальники, — помчав своїм курсом. Після цього всі поранені, а також ті, хто зміг дістатися до коси без сторонньої допомоги, плавом, одразу потрапили під суворий нагляд та опіку старшини польового шпиталю мічмана Папуші, чіє господарство розмістилось у прибережних чагарях і зовні нічим не нагадувало військової медичної частини, де все суворо розрегламентоване і підпорядковане дисципліні, непорушності військових статутів і правил. Примітний не тільки своїм гожим видом, а й поставою та істинно старшинським басом, мічман походжав по табору козирем, погримував на неповоротких матросів, однак і недосвідченому оку було видно, що його грізний вигляд оманливий, що він людина лагідна й зичлива, і хоч тримається з належною його кланові суворістю, та все ж у його очах світиться доброта, а під пишними вусами ховається усмішка.

Лутая і мене поміщають у землянку, досить-таки світлу і простору, з широкими нарами, засланими армійськими ковдрами і покладеними в голови пуховими подушками. За саморобним, укопаним у долівку столичком сидить і пітніє над якимись відомостями матрос-баталер, побіля нього нетерпляче переступає з ноги на ногу його товариш — кок; кока все більше охоплює докучливий неспокій, і він починає поквалювати баталера. Той мовчить і не дивиться на нього, хоча високий у білому кантурі кок, застуючи мені баталера, нагадує, що йому вже ніколи, що вже хлопці з наряду вимили казани, наносили чистої води і самі розводять під кухнями вогонь і що за вчасне приготування обіду перед мічманом Папушею відповідатиме він, баталер, і ніхто інший. Я напружено прислухаюся до того, про що вони шепочуться, паче це для мене так важливо, а тим часом рана мені горить вогнем і навпроти мене час від часу жалібно стогне капітан-лейтенант Лутай. «Де вані лікарі? Покличте лікаря!» Мій голос урешті примушує баталера

відірватися від відомостей, стати на ноги і пояснити, що лікарі незабаром прийдуть, вони на операції, і до того ж досить складній, рятують життя штурманові мопітора. Баталер більше не сідає і дописує своє згинці. За наметом гримить мічманський бас, і баталер, кокові на втіху, поспішає із землянки відважувати йому продукти на обід.

Папуша відгортає байкову ковдру, якою запнуто вхід до землянки, і впускає поперед себе кремезного чолові'ягу у білому халаті, фельдшера і двох сестер.

— Військлікар Загуменний, — відрекомендовується мені лікар і показує, щоб не підхоплювався, щоб лежав. — Хто з вас командир? Він?

Оглянувши мене і задовольнившись моїм станом, Загуменний велить сестрі обробити й перев'язати мені рану, тоді як над Лутаєм зажурено хитає головою і велить негайно класти капітан-лейтенанта на операційний стіл. «Де Вікторія Максимівна? Що з нею?» — питаю всіх, але кожен мовчить, ніби й не чує. На ношах виносять командира «Очакова», відтак із землянки йдуть усі, і біля моїх нар Загуменний нікого не залишає, мовби я сам здатен дивитися за собою і прислужувати собі. Мені хочеться пити, сіль спраги в'їдається у вуста, та поки зважуюсь когось гукнути з тих, хто вештається коло землянки, мене оповиває сонлива слабість, і, все так само відчуваючи тупий біль у плечі, я зі спрагою на вустах поринаю у глибокий сон, де мені простилається мирна безкрая широчінь, звідки, можливо, я вже не зможу повернутися до цієї озлобленої війною дійсності.

Все ж дійсність, від якої не спекатися навіть уві сні, не полишає мене, і безкрая широчінь, що була постала переді мною, перетворюється для нас із Вікторією на суще пекло, де нас чекають нові й нові випробування. Ми з нею пробивасмося до Севастополя випаленим кримським степом у складі кавалерійського ескадрону, на конях, під шмальким сонцем. І всі з нами такі, як і ми, моряки, — хто у бушлаті, хто в тільнику, перехрещені кулеметними стрічками, з шаблями при боці. Ми виходимо з бою, а за нами, на стеновому обрії, здіймаються пилюжні вихори — то йдуть і йдуть пімецькі тапки. І кигичуть над нами морські чайки, і котиться з моря до берега хвиля за хвилею, і палітає вихор зі степу, перекидається на море і віддаляється від нас по морській поверхні кудись удалину, піднімаючи за собою водяні стовпи. А наші коні важкою ступою йдуть під чагарями по вузькій стежині, що петляє, і до їхніх

пiг чiпляється сивувате гудиння кавунiв, i разом з ним волочаться за кiнськими ногами недозрiлки-кавунцi. Мене мучить спрага, i я пiдводжуся iз сiдла, i виглядаю Севастополь, i дивуюся: чому в степу не прямi, пайкоротшi, а звивистi, як у лiсi, дороги i стежки? Нехай там їм заважають бути прямими дерева, а степ же рiвнiсiнський, як стiл! «Все у взаємодiї,— каже Вiкторiя.— Просто стежки не можуть бути прямими, бо коли людина чи кiнь ступає, йде, то вони взаємодiють з простором аж до самого горизонту. Будь-яка нерiвнiсть, далекий орієнтир-горб можуть викривити траєкторiю руху». — «А чому у тебе, Вiто,— питаю,— таке блiде обличчя? I чому, звiдки на губах сiль?» — «Друже Сергiю, у мене давно порожня фляга. Менi хоча б ковток води!» Я озираюся, прикидаю, чи ще далеко вiд нас нiмецькi танки, упевнююся, що їx ще не видно, що вони здiймають пилужнi вихори десь аж за небосхилом, зiскакую з коня, веду свого вороного на поводi, висмикую з пiхов шаблю i рубаю нею по великому смугастому кавуновi. Розрубаний навпiл кавун червоний, як жар, як вранiшне сонце над морем, i з його криваво-червоної сочистої м'якотi чорними зiницями дивиться дозрiле насiння. Я розрубав кавун на кiлька скибок, узав одну, найкращу, i подав Вiкторiї. Нахилився, щоб узяти i собi пайку, але над нами з несамовитим виттям та трiскотнявою всiх кулеметiв пролiтає нiмецький пiкiрувальник, i сухе груддя, сколупане кулями, сиплеться менi за комiр, i я падаю, не дотягнувшись до живлющої скибки кавуна.

— Де Вiкторiя Максимiвна? Що їй таке?

— Нiчого... все пройшло.

— Що їй таке? Що з нею було?

— Нiчого, нервовий шок.

— Ой, чи ж так?

Нелукаві довірливі очi медичної сестри не витримують мого погляду й опускаються донизу, ховаючи свою чисту блакить за довгими вигинистими вiями. Мовити неправду сестричка ще не навчилась, але сказати менi все по щиростi, видно, не має права, i їй вiд цього нiяково, i щоб якось приховати нiяковiсть, вона починає квапливо прибирати з чола бiлявi кучерики й ховати пiд косинкою. По тому вона йде до столичка i несе до мене алюмiнiєвий казанок, щось помiшуючи у ньому алюмiнiєвою ложкою.

— Де вона? Де?

— Звiсно де, у наметi вiйськлицаря Ненашевої. Вона спить, їй потрібен спокiй. До речi, як i вам. Вона сама все вам розкаже. Дружина нiчого не приховуватиме вiд

чоловіка, повірте. Вона все вам розкаже... згодом. Я припесла бульйон із сухарями. Мічман Папуша показав, щоб я сиділа біля вас, поки ви не вип'єте весь бульйон і не з'їсте хоча б зо два сухарики. І не робіть, будь ласка, різких рухів, я сама допоможу вам сісти.

Густа клейка рідина ще не прохолола, я ковтаю її маленькими ковточками, і мені стає багато краще, я відчуваю, як вона поступово обволікає все моє зболене нутро й зігріває, розходитья по тілу, вливається у кров, і чоло моє вкривається потом, я несамохить лягаю і заплющуюсь. «Досить», — кажу медсестрі і собі. Вона не примушує допивати бульйон і жувати сухарі, але не полишає мене і сидить наді мною, певно, вичікуючи, коли я здолаю втому і знову спробую підвестись і сісти. Вона досить мила, навіть чарівна, і якби не війна і не мої флотські принципи, я неодмінно сказав би їй, що вона заслуговує великого незрадливого кохання і що на таке кохання здатний тільки я, що було б гіркою несправедливістю не подбати нам обом про майбутнє, розійтись і не взнати одне одного, наскільки це можливо у госпітальних умовах. Вона знімає із цвяха, що стримить наді мною, махровий рушник і легенько витирає піт з мого чола, відтак змочує у кварти з водою рушниковий край і ним зволожує мої вуста, і я вже не годен лежати із заплющеними очима, я мушу побачити її лагідну усмішку, якою вона мене винагороджує. Я відкриваю очі і справді бачу неприхований усміх у блакиті її очей і в кутиках свіжих вуст.

— Як вас звати? — питаю і сам собі дивуюся, навіть мені це випадкове знайомство, яке, найпевніше, не матиме ніякого продовження.

— Антоніна... Тоня.

— Я мушу, люба Тоню, знати все про Вікторію Максимівну, я відповідаю за неї перед командиром, перед її Василем Аліпатійовичем.

— Все пройшло, повірте, — мовила якимось іншим, грудним і схвильованим голосом, ніби силувала себе говорити, і, простягнувши до мене руку, вологу і тремтливу, трохи несміло погладила моє волосся, щоки і губи нестливым порухом. — Який ви влюбливий... до смішного влюбливий лейтенант!

Біля землячки почувся тупіт кроків і мічманський басок, Антоніна враз відсмикнула руку, взяла казанок і ложку і знову простягла мені. З-за басової запони на дверях виткнулися пишні вуса мічмана, а далі й уся його голова з чорною мічманкою. Папуша відхилив запону й не ви-

пускав її, поки санітари внесли капітан-лейтенанта Лутая на носилках і поклали навпроти мене, на протилежних нарах. Надворі пекло немилосердно, але мічман дбайливо прикрив Лутаєві ноги вовняною ковдрою, ще й змусив санітарів принести з сусідньої землянки пуховичок і підкласти пораненому під спід. Задоволений урешті їхніми стараннями, він одпустив матросів, розгладив свої пишні вуса й хотів уже піти, та, щось пригадавши, насупив брови і глипнув на Антоніну. Під його поглядом медсестра вся враз напружилась і зблідла.

— Антоніно, віддай бульйон лейтенантові, він не каліка, і негайно йди до перев'язочної. Стерилізувати струмент, прати бинти — це твій найперший клопіт... Звичай, лейтенанте. Служба.

Антоніна хутко підхопилася, поставила коло мене казанок із ложкою і, обминаючи бочком грізного мічмана, квапливо вийшла. Мічман Папуша ще раз поглянув на капітан-лейтенанта й мигцем на мене і статечно вийшов слідом за нею. У землянці якось одразу стає нестерпно душно, вона наповнюється йодовими, спиртними й ще бозна-якими випарами, і мені паморочиться. Гукнути б когось, але кого тут гукнеш? Причепливого мічмана? Нашого незгідливого добродійника? «Вам погано, каплею, га? Погано?» Лутай зовсім безмовний і беспорядний, він увесь жовтий, як віск, а може, й іще жовтіший, і ця жовтизна вкрила його всуціль, незбагненно змінивши всі риси, неначе після операції, якщо тільки зостанеться жити, йому судилося постати перед усіма, хто його знав, анітрохи не схожим на колишнього Лутая — експансивного і життєрадісного до походу, а потім незвичайно суворого й розважливого на переході та під час нищівної повітряної атаки німецьких пікірувальників. Мені нестерпно боляче, але ж Лутаєві ще гірше, і я починаю думати, щоб якось забути про біль, що війна найжорстокіша потвора з усіх потвор, і передусім жорстока до всього знесиленого, нерішучого, вразливого, до всього, що не здатне протиставити їй свою волю, свій характер, до тих, хто губиться і втрачає під собою ґрунт, неспроможен відстояти себе перед її, війни, випробуваннями. Я переконую себе, що перший бій з ворогом, який узяв собі за мету знищити нас, кожного окремо і весь народ у цілому, ми витримали, щоправда, втратили корабель і багатьох товаришів, але все-таки витримали, дещо накрутивши собі на вус, щоб потім, коли загояться наші рани, громити завойовника до повного його знищення. Прикро, до сліз прикро, що нас ніхто не прикривав з повітря і німецькі пікіру-

вальники змогли майже безкарно розправлятися з нами біля цієї триклятої коси. Я починаю думати, що ця небачність — відправити загін кораблів без повітряного прикриття — комусь із флотських вищих чинів дорого коштуватиме і що тяжке поранення капітан-лейтенанта Лутая, його штурмана і моє поранення пом'якшують перед командуванням нашу провину в тім, що ми не зуміли, як це зробили сторожові кораблі, не відстати від ескадреного міноносця «Вогневого» і під його прикриттям уникнути загибелі.

До землянки навідується військлікяр Загуменний і на моє мовчазне запитання, як буде Лутаєві, довго і пильно дивиться на безмовного, мертвотно-блідого капітан-лейтенанта і вже аж тоді неголосно озивається:

— Дякувати долі, потрапив до мене вчасно. Години через дві було б запізно. Тепер усе має бути гаразд, залатав начебто надійно... Вас звідси заберемо, йому потрібен цілковитий спокій.

— Де Вікторія Максимівна? Що з нею?

— Все пройшло. Ми її відправляємо санітарним літаком до Севастополя. Разом із штурманом.

— А ми ж як?..— вихоплюється у мене.

— Наступним рейсом. Севастополь уже знає, із Севастополем погоджено.

Військлікяр іде, але мені відлягає від серця, і рана на час затихає, не так болить, особливо як не чіпати руку й важке, мов налите свинцем, праве плече. Я намагався не дивитись у бік Лутая, інколи мені здавалося, що він затих не тому, що ще не минула післяопераційна безпам'яття, що наркоз іще не вийшов із його плоті, просто він уже помер, і його смерть від ран нічим не схожа на звичайну смерть, і що військлікяр Загуменний знав про це, бачив, що сталося, однак приховав від мене, даючи мені спокій. Я відганяю ці нав'язливі думки, вони ж, як мухи, що монотонно дзижчали під накатом землянки, не відступалися від мене і потроху ятрили душу. Тоді я почав думати про Вікторію, звідки походить це гарне ім'я, і в пам'яті зринула богиня перемоги з древньоримської міфології. «Перша моя вікторія обернулася для мене першою поразкою. Смішно!.. Ні, не смішно — печально, панімаатко Вікторіє!»

Антоніна появляється в землянці нечутно, ніби переступає категоричну мічманову заборону, білою тінню наближається до мене, приклавши вказівного пальця до всміхнених вуст. Вона трохи розпаленіла й збуджена. Нахиляється наді мною так близько, що торкається своїми губами

мого вуха, шепоче щось дуже приємне, і мені туманиться в очах від її шепоту та дівочої свіжості, якою віє від неї. Врешті я починаю розбирати шепіт Антоніни,— з її наполягань Загуменний дозволив їй забрати мене до землянки, що стоїть на відшибі; вона мешкає у ній удвох із подругою, а тепер лежатиму ще й я, поки мене не вивезуть у Севастополь. Вона вже прибрала там для мене, знайшла і перенесла в землянку мій саквояжик, якого приставили з буксирної матроси, і тепер поведе мене з собою. Але я мушу її слухатися, триматися здоровою рукою за її плече, щоб не розтратити тієї крихти сили, що в мені була.

— Спірайтесь на мене якнайміцніше, я дозволяю,— каже вона, коли ми виходимо з землянки і зупиняємося перевести дух.— Ви не думайте, що я і справді така тендітна, як здаюся. Я дівчина кріпкенька!

З рівного видолінка злетів санітарний У-2, замаскований досі у чагарниках побіля шпиталю, і на бриючому пішов на південь, до Севастополя. Я не міг не вірити військлікареві Загуменному, що наступним рейсом відправлять Лутая і мене, хоч і мав сумнів, чи пошле головна база цього літачка знову сюди на косу, де його так легко вполювати німецьким винищувачам — послали ж вони на морське дно канонерський човен, монітор і буксир. Не було ніякої певності, що я зможу найближчим часом вибратися звідси, де комусь, може, й хотілося поніжитися на шпитальних пуховиках, але не мені, я вважав, що ніде так не гоятся раши моряків, як на рідному кораблі.

Війна!.. Скільки ще завдасть вона ран, хто б міг сказати у ту пору? І якою буде наша спільна вікторія?.. Я мучився цим того важкого дня біля Тендри, де влітку море завжди напрочуд тихе і лагідне, де неодмінно після спекотних днів настають голубі прохолодні вечори, коли темна, кольору гартованої сталі, поверхня моря непомітно вигойдує останні денні полиски, а на заході ще довго світиться вузька цитриново-жовта смуга, з вічним пасмом фіалкових хмар, завислих над нею.

ВЕТЕРАНИ

Повнота душевна виявляється, мабуть, насамперед в усвідомленні того, що ти, як особа, вільний від будь-якого гніту, належиш самому собі й більш нікому, що можеш вважати себе щасливою людиною, досягнувши кішцевої мети, якої так чи інакше прагнув усе своє життя; і що

всюди, на всіх його поворотних етапах, знаходив надійну підтримку однодумців-товаришів, котрі, за давніми законами морського братерства, не тільки йшли з тобою в одному напрямку, не тільки бачили перед собою, як і ти, світло того самого маяка, а й незмінно вірили тобі, покладалися на тебе, поділяли твої поривання; і завжди, за будь-яких обставин, кожен із них міг виручити тебе з несподіваної біди, виручити так, як виручають, може, лише побратими моря, та ще розумні істоти морських глибин — беззавітні дельфіни; що любов до тебе твоїх соратників визначалася не обіймами та словесними запевненнями, не тим, що хтось із них на твій залюблений погляд відповідав таким самим поглядом, а готовністю поділитися останньою пайкою хліба й останнім ковтком води, коли та пайка й той ковток можуть тобі замінити все. В істині сувора і непримиренна справедливість, і коли це й справді так, то для мене саме у цьому крилася та істина, якої я хотів. Сувора і непримиренна...

Я пізнав її повною мірою тепер, вийшовши у відставку, коли, здавалося б, крім прожитого і досягнутого, вже нічого немає, зосталася лише видимість, подоба життя, де я сам, як той монітор, що стоїть біля мосту і до якого я виходжу щоранку, залежу не від себе самого і не від своєї потреби людям, а від когось чи чогось випадкового, можливо, від однієї думки, що його давно слід прибрати з-перед очей, як брухт, переплавити у мартені на новий метал і з того металу вибудувати новий корабель — сучасніший і надійніший, іще не пошарпаний ні часом, ні штормами.

Підсвідомо, щоб якось продовжити існування у світі, яким жив і якому служив стільки літ, я сідаю за письмовий стіл і пишу листи на флот, не тим, із ким привелося пройти сотні тисяч морських миль, а новітнім командирам і матросам — носіям наших традицій і нашої слави — з тим, щоб нагадати їм про це, неначебто їм треба, щоб я про це знічев'я нагадував. Вони освічені, гарно виховані і вряди-годи озиваються — надсилають відповіді, дякують за увагу, запрошують погостювати, хоч майже ніколи не затримуються в гавані, а все в океані та в океані, зичать доброго здоров'я, довгих літ і заслуженого відпочинку. Відповіді майже однакові, нічим не примітні, і те, що вони майже тотожні і нічим не примітні, примусило мене замислитися над доцільністю такого листування, над тим, чи варто комусь набридати своїми відставницькими роздумами і надалі шукати неприродного зв'язку з людьми новіт-

ньої формації, для яких ти вже минуле, історія і які, незалежно ні від чого, шанують тебе вже не як рідного батька, кожне слово якого — закон, а як названого, одноденного, запрошеного порядкувати на чіємусь весіллі.

Під впливом таких невідрадних роздумів я інколи згадую зустріч зі Ставром Несповитим, що відбулася зимового ранку на площі моряків-десантників, його запросили на вулицю Декабристів, до морської секції комітету ветеранів війни. «Вони ж там усе ще живуть пам'яттю, минувшиною... Але хіба я зараз не живу тим самим, тим, що було і чого неможливо повторити — ні гарного, ні поганого?» Я переконую себе, що вони мають слухність, і вже без вагань іду до них, до свого покоління. І воно мене приймає захоплено й починає докоряти, що я нібито десь забарився, навіщо ж жив самотницьким життям, хоч давно вже, з самого початку, потрібен їм з усіма своїми духовними та життєвими надбаннями. Я слухаю їх, вивчаю і думаю, що всі вони чимось схожі між собою, можливо, вже тим, що запевняють мене і вірять самі, ніби тут, на громадській ниві, кожен віднаходить і відкриває себе заново, що місто не може більше існувати без них, і, по суті, багато чого не відбувається, не здійснюється без їхньої участі, без їхньої згоди, без їхнього схвалення. Вони не лише ветерани, вони — еталон у всьому, і тому дехто з них засідає у приймальних партійних комісіях; їхніми турботами живе народний контроль, інспекції, комісії, товариські суди, дружинні загони — все, всі ті ланки, що мають пильнувати за додержанням моральних норм і підвищувати загальний добробут; а також там, де може прислужитися не тільки тверезий розум і сивина на скронях, а й численні регалії та мундири з лампасами. Слухаючи все це від них, я не поспішаю виявляти скепсису, намагаюся проїнятися їхньою переконаністю, і, за винятком окремих надто вже амбітних відставників, вони всі загалом мені милі, й попри всю їхню поважність видаються трохи смішними, дорослими дітьми. Добродушні і доброзвичайні, вони говорять і про справді істотне, потрібне, і водночас про таке, що виглядає анахронізмом, пережило себе і не потребує ні реставрації, ні жалкування. Мені відрадно з ними і легко, і я заповнюю всі потрібні анкети, щоб залишитися на вулиці Декабристів.

Морську секцію очолював генерал-майор Білоножка, за його власними словами, флотський генерал, якому довелося походити «в солдатах», коли він командував військами

внутрішньої оборони обложеного Севастополя, а після його здачі і Новоросійська, де кожна ділянка міста вважалася тилом лише умовно, насправді ж була таким самісіньким, як і на фронті, переднім краєм. Антон Нілович, коли забувався, міг детально, з безліччю досі не відомих мені подробиць, пояснювати причини всіх наших невдач на морі і на суші, охарактеризувати загальну обстановку на чорноморському театрі перед війною і під час війни, дати оцінку (і, наскільки я знаю, досить слушну) всім подіям, до яких був причетний і наш флот у роки Великої Вітчизняної. Сам собою напрашувався висновок, що генерал-майор Антон Білоножко, незважаючи ні на що, був і зостався справжнім флотським генералом, і те, що саме з ним мені випало працювати у морській секції, зігрівало мою душу. На відміну від інших генералів, адміралів та вищих офіцерів, Антон Нілович не komponував жодних мемуарів, не вносив до них з «Морського вісника» загальновідомих настанов та прописних істин, не прагнув залишити пащадкам своїх узагальнень і далекосяжних висновків щодо військової стратегії і тактики. Він не зважувався, як дехто з наших колег, доповнювати і підправляти спогади видатних маршалів та адміралів флоту, ставити під сумнів правильність розробки і здійснення вирішальних операцій, здається, завжди пам'ятаючи, що командувати полками, кораблями, навіть арміями та флотами було не досить, щоб одразу збагнути і вникнути в усі тонкощі задумів Ставки. Генерал-майор Білоножко розумів і те, що з його іменем не асоціюються визначні перемоги на полях битв на морі, що його заслуги полководця скромні, відзначені лише орденом Олександра Невського, а подальша служба після війни без академічної освіти часом була майже нестерпна. «Війна приймала і героїзм без практики, і талант без теорії, — сказав йому начштабу віце-адмірал Брухаль, — і тимчасову невідповідність. Але є одне «але». Війна закінчилась, і переможців не судять. Висуванців уже й так забагато, і я просто не знаю, куди тебе подіти». Кадровики нічого конкретного йому не пропонували. «Кожен живе для себе, а на війні ми звикли жити для всіх. Відсиджуйтеся у резерві». Сидіти у резерві Антон Нілович не міг, він ніколи не сидів у резерві і домігся аудієнції в адмірала флоту. «Що у вас там за роман із дружиною флагманського хірурга?» — приголомшив той його питанням, на яке Антон Нілович ніяк не сподівався. «Перепрошую, ніякого роману. Вона — моя законна дружина, це флагманський хірург хотів її мати за коханку. Ми любимо одне одного, у нас сім'я». — «По-

вертайтеся на флот, я подбаю, щоб вам дали коли не відповідну звання, то все ж належну посаду». І при ньому ж, при генералові Білоножку, зв'язався з командуючим флотом і наказав не прислухатися до побрехеньок, а вірити йому, Антонові Ниловичу, для якого служба була і є понад усе. Звісно, генералові було образливо, що на флоті про нього такої думки. І командуючий, і Брухаль не могли не знати, що в особистих інтересах він ніколи не зловживав владою, не нав'язувався Асі і не переслідував її і що їхні стосунки були не фронтовою інтригою, звичайним романом, а саме тим, що дороге і зрозуміле лише двом. Він повсякчас відчував її взаємність, всепереможну силу їхнього кохання і був такий щасливий, що йому і на думку не спало переступити через себе, виважити холодним розумом доцільність їхнього з Асею шлюбу, поступитися коханням заради службової кар'єри.

З погляду зрілих чоловіків та ревних представниць прекрасної статі, Антон Нилович був винагороджений цим коханням завдяки незбагненним примхам природи, що, виснажена і понівечена спустошливою війною, почала гарячково оновлюватися, звивати нові гнізда натомість поруйнованих та розкиданих димними вітрами. І чи не тому, поступаючись інтуїції, всупереч здоровому глузду, його Ася не шукала вороття до минулого, до свого оманливого захоплення флагманським хірургом, а вселила собі у серце Антона Ниловича для тієї високої мети, що покладали на неї як на жінку вимоги оповлення, — адже з любові зароджується усе суще на землі, від неї швидше гояться рани переможців і переможених.

Антон Нилович похвалявся, що життя його вдалось і що в тому, що воно вдалось, чималі заслуги його дружини. Він не приховував, що обожнює її, дбає про те, щоб не вразити її, не завдати болю, й усюди тримався з нею так, неначе вони щойно побрались і все подальше їхнє життя цілком залежатиме тільки від його любові. Вдома у Антона Ниловича мені бувати не доводилось, але з його захоплених розповідей я знав, що в своєму домашньому кабінеті він накреслив і почепив на стіні карту бойових походів та бойових операцій, у яких брав участь, а під картою прилаштував столичок, де під склом розмістив усі свої ордени та медалі, почесні грамоти та фронтові подяки Верховного Головнокомандуючого, і над усім цим, у позолоченій рамі, прикріпив не власний генеральський портрет, а портрет дружини, намальований на замовлення місцевим художником. Віце-адмірал Брухаль, з яким Антон Нилович у від-

ставці підтримував непогані стосунки, карту-схему та столик з нагородами схвалив, але портрет дружини у такому сусідстві назвав сміховинним дивацтвом, виявом деградації та самоприниження. «Важкий це тягар — особа, яку носиш у собі більш як піввіку», — казав, не посилаючись на Роллана.

А втім, ні сам віце-адмірал, ні інші наші товариші, здавалося, не помічали власних дивацтв, своєї старості. Я ледве приховував свою іронію до їхніх прожектів та реформ у галузях, для них зовсім чужих, які вони несли спершу до комітету ветеранів, де їх обговорювали, а вже потім у відповідні організації та виконкоми. Вони, мої товариші-ветерани, всі мали більш ніж пристойні пенсії і не хотіли їсти дармового хліба. Справляли ювілей за ювілеєм, а проте жили майбуттям, клопоталися тими, кого залишили після себе, переживали, чи все у них так, як ними замислено, — і це робило їм честь.

Антон Нилович мав неабиякі організаторські здібності, і ще до моєї появи у морській секції спромігся створити велику картотеку моряків-ветеранів, що мешкають і працюють у місті, зібрати найнеобхідніші відомості про них, усе те, без чого ніяк не можна, навіть у загальних рисах, уявити собі людини. Його картки не були схожі ні на які інші досє, хоч також зберігалися під шифром у вогнетривкому сейфі і мали певний мемуарно-художній ухил, тобто давали стислий опис фронткових подвигів кожного ветерана, щось схоже на витяги з нагородних листів. «Все минає, все забувається, але ніщо не повинно бути віддане непам'яті». І не без задоволення діставав із сейфа окрему теку, в якій підшивав витинки з місцевих та центральних газет із нарисами про фронтників, де за першоджерело журналістам усе ж правила його картотека. Деякі публікації Антон Нилович зачитував мені вголос, натхненно, навіть артистично, і, якби під тими нарисами не стояли підписи відомих газетярів, можна було б подумати, що всі ці твори написав сам Антон Нилович і тільки через власну скромність загуляється псевдонімами. Він міг пишатися ще й тим, що його картотеку взагалі всі вважали чи не за найунікальніше наше надбання, й активісти морської секції розшукували вже за межами міста кожного відставника і запасника, який хоча б трохи замочив у морі босі ноги, засвідчуючи незвичайний потяг до морської спорідненості. Вдячний кожному за нове відкриття, Антон Нилович тим часом не поспішав поповнювати свій реєстр, а скрупульозно вивчав свіжознайденого моряка, кудись дзвонив, кудись

писав листа, зіставляв і виважував відомості про його флотське і теперішнє життя, й урешті, коли не лишалося жодних сумнівів, що це справді моряк і що справжнім він залишився і потім, не принизивши ні власної гідності, ні гідності флоту, тільки тоді Антон Нилович урочисто доставив чистий, власноруч виготовлений бланк особистої картки і вписував до неї мореплавця, зазначаючи при цьому, чи вчинив той подвиг.

— Морська секція, Сергію Степановичу, це насамперед — ініціатива, творчий підхід до справи, — сказав генерал-майор, пропонуючи мені стіл у свосму тісному кабінеті. — Сподіваюсь, ми з вами порозуміємось і чудово доповнюватимемо один одного. Та й сидіти разом веселіше... Вручаю вам нашу картотеку. Прошу старанно вивчити і подумати над тим, як ефективніше її використати. Подумайте, прикиньте, зіставте, обміркуйте.

Щоразу, як я з'являвся у комітеті ветеранів, Антон Нилович після взаємних милих речей доставав із сейфа ящики з картками і ставив переді мною той, якого я ще не перебирав. Решту генерал обережно, щоб не впустити, ставив на місце й одразу замикав. Він був потрійно задоволений мною, надто ж тим, що я не просто переглядав і перечитував кожну картку, а робив собі позначки й витяги в окремому загальному зошиті. Я нотував прізвища давно знані, описи подвигів, деякі адреси, однак сказати напевне, для чого, якби поцікавився Антон Нилович, не зміг би, — ніяких чітких і переконливих думок, тим більше пропозицій я не мав і не знав, чи матиму їх. Антон Нилович не квапив, він чекав. А я все думав і зіставляв, зіставляв і думав.

Сніговиці змінилися відлигами, відлиги — дощами із мокрим снігом, потім усе частіше стали випадати теплі дні із весняними зазимками. Інколи до морської секції заходив Ставр Несповитий, запрошував посидіти у кав'ярні, де щоразу, замовивши собі і мені по чарці коньяку, починав скаржитися на свою Паїну Федорівну, на те, що вона з його виходом у відставку стала просто нестерпною, вередливою, і що після їхніх подружніх гучних розмов у нього з'являється якась помисливість; він не має спокою від якихось невизначних сумнівів, що постійно насуваються на нього, відходять у п'тьму і знову повертаються у вигляді різних припущень, химерних домислів, ніби хвилі морського прибою, що котяться до твого берега, злітають над тобою холодними бризками, падають, обливаючи з голови до ніг, і відкочуються назад у море, щоб набратися на силу

й налетіти знов. А він стоїть, не годен зрушити з місця, відступитися від розбурханої стихії.

— Ти хворий, Ставре Івановичу, тобі слід серйозно лікуватися,— казав я йому.

— Можливо. А все через нерви... не нерви, а ганчір'я. Усе законно.

— Не будеш заперечувати, коли я попрошу Білоножка виклопотати тобі гарну путівку?.. На Кавказ, у Крим, на Золоті піски?

— А що він може, твій генерал Білоножко? Нічогосінько... хіба складати картотеки. Та й ті... ну, подумай сам, кому ті картотеки потрібні? Кому? От ви склали перелік людей, пронумерували його й проштампували, а чи поцікавилися їхньою долею, чи топчуть вони ще ряст? Ні, не поцікавилися. Тож-то й воно!.. Ні, не треба мені його путівки, я вже якось і сам!.. А Кавказ, ну що Кавказ? Після Марухського перевалу?

— Чи не здається вам, товаришу капітан третього рангу, що ваш пафос фальшивий?

— Я завжди боявся і боюся несправжності, удаваного пафосу, боюся перебільшити щось, виявити пескромпність, згадуючи про своє минуле, про молодість, і багато чого приховую від тебе і твого Антона Нилевича, який усе це буде перевіряти, уточнювати, але від себе самого, знаю, нічого не приховася, не утайш... Я сам собі суддя і сам собі порадник... Людина без прийдешнього неможлива, уявити її шкода й заходу, але без минулого, її як такої взагалі не існує. Ми всі виростаємо з минулого, воно невід'ємне від нас і є не чим іншим, як нашою колискою. Минуле створювало нас, зробило кожного з нас таким, яким устигло зробити. Чого я вартий сьогодні — то заслуги минулого. І кому б не хотілося, щоб його минуле було горде і чисте, як сама юнь. Те, що відійшло в минуле, рано чи пізно нагадує про себе, породжуючи непереборний потяг до споминів юності, до рідних країв, де літній людині здається, що досить ухопити хоча б ковток повітря дитинства, як вона оновиться на цілі десятиліття...

— І знову зазбирався на Зауралля?

— Та ні, цього разу ні. А втім, і такий варіант не виключений.

І Ставр Іванович, повторюючись, удався до детальних міркувань, що з плином часу людина відчуває нагальну потребу у підтримці світу, що оточує її, і що таким світом незмінно лишається рідна сторона, де все для тебе природне: і вода, і повітря, і земні випари. І дихати на повні

груди тобі, літній людині, дає вже саме усвідомлення, що все навколо залишилося недоторкане, у своїй первісній незайманості, не споганене, не осквернене цивілізацією, для якої, починаєш думати, хаос — кінцева мета. Він настійно переконував мене і себе, що жити у великому місті в наш час просто неможливо і що він остаточно вирішив кинути усі міські блага задля чогось зовсім іншого, що село, яке вже теж потроху набуває рис міста, стало мрією його життя. А як же Панна Федорівна? Вона має відмовитись від своїх примх, інакше чи ж варто було затівати замолоду смертельний герць із Парамопом Віхолом за її, Панине, серце? Паня має погодитися, вона не може не погодитися, хоча, звісно, все може бути; може бути й таке, що вона, не суперечачи йому прямо, все-таки ухиститься повернути на своє, як повернула два роки тому, коли він хотів залишитись у Севастополі, а Панна Федорівна напосілася перебраться до свого батьківського кубла на Слобідці й таки поставила його, Несповитого, на прикол не біля моря, а біля цієї річкової каламуті.

— А як же буде з комітетом ветеранів? І з твоїм секретарюванням?

— Секретарі приходять і відходять — комітет залишається.

— Ставре Івановичу, а з морськими традиціями ж як? З офіцерською честю? Ти сам мене агітував на вулицю Декабристів і загітував... А тепер же як? І мені все кидати, і мені кудись податися? Все перекласти на Антона Нилевича?

— А чом би й ні, нехай би втішався крихіткою влади.

— А віце-адмірал Брухаль? Адже він без тебе — як без рук.

— Глек тріснув навпіл. Ми з ним другий тиждень на контргалсах.

— Не гадав.

— А що тут гадати? Він шукає собі чорнороба, а я сповнений самоповаги апітрохи не менше, ніж він. До того ж і Паня категорично запротестувала, а до її протестів не дослухатися не можна. Сказано, жона вище наркома!

Незгідливість Несповитого мене вже не обурювала, а смішила. Розійшовшись, ми за якийсь час зустрічалися знов, щоб пробалакати день чи вечір на ту саму тему, піддаючи один одному огню, — не для загострення стосунків, а для того, щоб підняти тонус, бо ж «життя коротке, та безмежна штука і незглибиме творче ремесло». Так ми самі творили собі настрій, по-флотському, досить банально і примітивно,

навіть не здаючи собі справи, що це минає зима тривоги нашої.

В один із перших весняних днів, коли ми з генералом Білоножком обговорювали заходи морської секції щодо залучення колег до громадсько-корисної діяльності, у двері з гуркотом ввалився віце-адмірал Брухаль, у новенькій, з голочки, шинелі, у новому, гаптованому золотом адміральському кашкеті, словом, при повному параді. Його малинове обличчя, що пашіло жаром, розпливлося в широкій поблажливій усмішці. Подаючи ще з порога генерал-майорові, а потім і мені гарячу руку, зично проголосив:

— Вихід у море не відмінявся! Яка пречудова днина!.. Днина, кажу, яка!.. Антоне, як ти можеш? Дисгармонія... дис-гар-мо-нія!.. Не виправдуйся, знаю, що завівся слухняним кавторангом із гарним літературним стилем, як доповів мені Несповитий, закопався у паперах і всім задоволений... Ще б пак! Де ще знайдеш такого розмовця, щоб усоте вислуховував твої сповіді про фронткову любов з Асею, та ще з таким щасливим фіналом!.. Елегія! Романс «Гори, гори, моя зоря»!.. Все скласти і негайно йти зі мною.

— Що ти пропонуєш? — заразився радісним настроям Брухалья Антон Нилович. За цей настрій він міг пробачити віце-адміралові пайбрутальніші жарти.

— Прогулянку на монітор «Витязь». Але спершу маю окрему пропозицію твояму помічникові. Вагому пропозицію.

Віце-адмірал підійшов до мене і поклав на плече важку руку. Це змусило мене підвестись і вислухати його навстоячки, по-уставному.

— Кавторанг, ви непогано володієте літературним стилем, я ж цього ніколи не вмів і не вмітиму. Пропоную за винагороду відредувати мені науковий трактат.

— Науковий трактат? — вдавано вражено перепитав я, і мій подив потішив його шанобство.

— Еге ж, науковий трактат. На жаль, його уже скомпоновано.

— Чому на жаль?

— Тому, що я не Козьма Прутков і виступаю в одній особі. Дисгармонія... Але є одне «але»... Військово-історичне товариство доручило мені написати наукову розвідку, спростувати адмірала флоту Вільгельма Маршалля. Колись Черчилль сказав, що німецькі генерали за поразки у війні взяли реванш у своїх мемуарах. Маршалль у книзі «Війна на морі» напускає багато туману, ставить словесні димзавіси, і за тими димзавісами ніякої об'єктивної правди не

знайти. Він дописався до того, що у вересні сорок другого було потоплено легкий радянський крейсер «Красний Крим», а лідер «Ташкент» перестав існувати ще на початку війни... Питається, панове: коли «Красний Крим» було потоплено, то на якому я кораблі тримав прапор командира бригади крейсерів?.. Атож, на якому?! Я місяцями сидів над різними архівними документами — бойовими доповідями, рапортами, картами, мемуарами. Все проаналізував, зіставив, обгрупував... Ці мемуари — справжня скарбниця знань!

— Велика праця? — запитав Білопожко.

— Дві тисячі двісті сторінок. Усе ідеально впорядковане, передруковане, підшите, у коленкорі.

— А як же... з редагуванням? — спитав я.

— Суцця дрібниця з вашим літературним хистом. Несповитий запевняє, що ви зумієте і в коленкорі, і без коленкору.

Антон Нілович зітхнув, даючи зрозуміти віце-адміралові, що все не так просто, як тому здається. На відміну від мене він міг стерпіти зверхнє ставлення до себе вищчином, але це ніяк не означало, що він збирається поступатися правдою.

— По-моєму, — зауважив він, — редагувати вас, товаришу віце-адмірал, це майже сізифова праця.

— Антоне, ти що... його відмовляєш? Оце друг!.. І щирий, і вірний... А що думаєш ти, кавторанг?

Я ухилився від прямої відповіді, переконуючи віце-адмірала, що Несповитий перебільшив мої скромні здібності, що нині багато хто з воєначальників береться за історичні розвідки, хоч не всі генерали можуть стати науковцями, як не кожному науковцеві дано зрозуміти талановитого полководця чи флотоводця, про що свідчить бодай те, що сучасники недооцінювали фельдмаршала Кутузова, а адмірал Ушаков досить довго перебував у забутті. Та це не переконало Брухалю, і він знову й знову умовляв мене взятися до редагування його рукопису, коли ж я навідріз відмовився від цієї, за висловом Антона Ніловича, сізифової праці, Брухаль, не на жарт розгніваний, пішов, грюкнувши дверима. Антон Нілович не затримував його. Коли ми знову були самі, він, трохи помовчавши, обережно зауважив, що я навіть не уявляю, чим може скінчитися для мене ця відмова, що, ігноруючи мене прилюдно, потиху шельмуючи тут і там, віце-адмірал зрештою доможеться, щоб мене не було у морській секції, хоча моя участь у ній і так була більше символічна й, крім моральної втіхи,

нікому з моїх колег нічого не давала. Слухаючи Антона Ніловича, я намагався надати своєму обличчю приятного виразу й, здається, не міг,— мені було неприємно, що він, генерал-майор Білоножко, якого я так шанував і який одверто не схвалював наукових вправлянь Брухалья, тепер, за його небутності, непомітно заходився мене вмовляти, щоб я поступився своїми принципами і взявся до переписування чужої праці. І я сказав про це Антону Ніловичу, і він знову повторив, що вважає за краще не конфліктувати з такими людьми, як Брухаль. Потім Білоножко заходився навчати мене мистецтву дипломатії, вмінню при потребі переступати через свій гонор і заходити в контакти навіть із тими, з ким я не хотів би мати справи, знаходити серед колишніх моряків людей вельми скромних, що ніколи не бравували своїми подвигами й завше зберігали чисте сумління,— таких, на його думку, треба було піднімати, возвеличувати, бо вони складали цвіт народу, а все найкраще, що є в народі, має бути йому показане. «Десь поступитися ще не означає відступитись».

Якісь смутні згадки опанували Антона Ніловича, і генерал, запаливши цигарку, вмовк, ховаючи свій погляд у паперах, що лежали перед ним, неначе ця раптова зажура була не гідна мужньої людини. Та ось він ніби оговтався, відчув себе вільніше і заговорив знову — спокійно, без хвилювання, яке було запосіло його, неначе озирався у минуле вже не він сам, а хтось інший, неначе переповідав не своє, особисто пережите, а почуте з чийось вуст.

— Війну, Сергію Степановичу, нам не викинути з нашого життя, як не викинути її з нашої свідомості,— сказав він майже сам до себе.— Тільки тепер, через стільки літ, я по-справжньому відчув від неї втому, весь її тягар, всі її наслідки. Вік?.. Пробачте, ні. Думати про неї, про те, що було і що могло бути, про те, що маємо тепер, неможливо без душевного болю... І це нам, людям війни! А як було нашим матерям? Як було їм? Людині нелегко зносити горе, але й радість, коли вона не вміщається у грудях, пережити не просто. Материнський біль навіть вістю про перемогу не затамувати, коли вона знає про загибель єдиного сина. А коли він не єдиний? Хіба вона не поспитає себе, чому одному дала щастя-долю, а другому безталання? Поспитає, конче поспитає і звинуватить не когось, а тільки себе саму, на себе візьме, на себе перекидає весь тягар вини, і ні на кого більше. Майже всю війну ні мої батьки нічого не знали про мене, ні я нічого не знав про них, війна поставила між нами стіну смерті... смертельну стіну.

Серед фронтовиків генералові Антону Ниловичу пощастило одному з перших побувати у рідному селі після його визволення. Зійшовши на найближчій станції, він обімлів: перед ним постали руїни, мокрий попіл, навіть ліс здавався чужим і похмурим. Земля його дитинства була непривітна, занурена в ідкий туман та сльоту. Скрізь, скрізь, навіть у батьківському краї, війна залишила по собі руйнацію, запустіння, спалені села, убитих горем людей. І він пішов до свого села, і скільки не йшов, ніде не зустрів осяяного радістю обличчя, і його власна радість непомітно згасла. Останній згірок — і ось перед ним його село: кленовий листок посеред стіну на п'яти горбах — нічим не схоже на те село, що заповів собі і зберіг у пам'яті. Неначе минули століття, а не три роки з того дня, коли схопився чорний вихор війни і церковні дзвони вдарили на сполох. Він спустився зі згірка, ввійшов у село, і ті сільчани, що впізнавали його і за звичаєм уклонялися, вітали з поверненням, потім ще довго стояли на місці й дивилися йому вслід, мабуть, роздумуючи над чимось своїм, невеселим, і радіючи глибоко в душі, що залишився живий іще один їхній одоселець. Кожна така зустріч на дорозі до отчого дому віддавала в серці терпким болем, і він не знав, як, якими словами дякувати їм за душевне тепло. А потім на порозі хати була матір, змучена, посивіла, зміненна до невпізнавання. І зніяковіла. З тихим риданням упала йому на груди, обхопила спрацьованими сухими руками. І він тільки й устиг подумати: яка-бо вона стала маленька! Те її нечутне ридання, навіть її дотик пройняли його всього, заповнили тим почуттям, що він зазнав у дитинстві, коли жалів її, і все пережите, наболіле враз відійшло у непам'ять, до горла підступив клубок гіркого щастя. Потім він потрапив у обійми до батька, також трохи не схожого на себе, сивого, як голуб, ніби посипаного попелом війни, — начебто він і не він, хоча усмішка його, як і його, батькова, жмуринка в очах zostалися. Але батька того вечора не полишали ні глибока задума, ні важкі зітхання, бо з поверненням старшого сина їм, батькам, уже не вірилося, що доля могла помилувати меншого. Похоронні! Скільки було їх, і скільком ми не йняли віри навіть після війни. Батьки плакали, поки вичерпалися їхні сльози, і в нього самого розійшовся клубок у горлі, завдяки чому він зміг трохи їх утішити, сказати, що він добре все розуміє, не глухий до сімейної втрати, але не втрачає надії... А через кілька днів надворі розгодинилось, крізь хмари пробилосся пізнє сонце, і він, генерал Білопожко, перебравшись у батькове, пішов

стежиною через забур'янене поле на хутір, туди, де стояла колись їхня хата, в якій він народився. За прикметами, що не забулися, віднайшов колишнє обійстя, але ні самого будинку, ні повітки, ні решток фундаментів їхніх не зосталося. У леваді видніла молода вербова парость, а самі верби, що колись, як йому гадалося, сягали зоряного неба, теж пропали. І кринички не було. Він стояв на руїнах минулого, і, здавалось, уже ніщо не єднало його з дитинством і юністю, хіба що повітря, яким легше дихалось і яке зберегло всю свою цілющу силу. За щасливим збігом обставин, а може, й за велінням долі, на тих-таки руїнах він зустрів товариша свого дитинства — полковника, і це була для них обох така радість, що й не сказати. Вони з головою поринули у спомини, і все, що колись здавалося дрібним і незначним, стало незмірно дорогим для обох. Згадалися солов'їні ночі, коли вони ганяли коней на нічліг, згадався і третій товариш, котрий у дні війни став підпільником і наклав головою з усією своєю родиною.

І кого б вони не згадували добрим словом, на всі їхні згадки про нього незмінно лягали чорні тіні смутку, — одні з їхніх ровесників загинули у відкритому бою, інші були замордовані у катівнях гестапо, ще інші згоріли у небі чи були поховані у морській пучині.

Антон Нілович ураз замовк, поглянув на мене запитливим поглядом, ніби сподівався, що я знайду втрачену нитку розповіді, але його схвильованість передалась і мені, і я мовчав. Чути було, як у коридорі, поскрипуючи мостинами, хтось походить туди-сюди. Ніби прокинувшись од важкого сну, генерал дістав із кишені носовичка, протер почервонілі очі.

Завше спокійний, поміркований Антон Нілович цього разу неспогодано розчулився сам і розчулив мене; певно, тому я уважніше, ніж звичайно, розглядав знайомі риси його обличчя, відзначаючи собі, що генерал помітно здає, старіється, хоч його грубувате лице все так само було приємне, все так само пом'якшувалося постійною усмішкою на вустах та жмуринками, крізь які незмінно пробивалося світло променистих очей, світло ледь примітне, неяскраве, що ніби йшло звідкись іздалеку і було пригашене відстапню. І все ж таки щось певловне, як перші осінні прикмети, з'явилось на генераловім обличчі, і я ніяк не міг збагнути, що ж саме. Незвичайна блідість? Так ні, Антон Нілович завжди, скільки пам'ятаю його, був блідий, навіть коли хвилювався чи сердився. А може, наближення старості ви-

являється не доконче у зовнішніх змінах, а передусім у спогадах і саме в спогадах про дитинство?

— Я не хотів би, Сергію Степановичу, щоб на вас гнівався віце-адмірал, — неголосно по паузі мовив Антон Нилович. — Мені взагалі стає недобре, коли хтось на когось гнівається. Я подумав собі, що морська секція могла б зібрати — тобто запросити на сімейний вечір до Будинку флоту — запасників, матросів і старшин, а згодом й офіцерів. За списком, за нашим каталогом. І щоб перед ними виступив віце-адмірал. І zorganizувати концерт, танці з духовим оркестром... Я не хотів би, щоб Брухаль гнівався... на вас, а разом і на мене.

— Несповитий вчипив пчесно, а Брухаль повірив. Я не маю ніякого літературного хисту. Втім, я можу взятись і талановито зіпсувати його науковий трактат.

— На вас це не схоже, ви собі не дозволите завдати когось прикрощів.

— Завдати не завдам, а зіпсувати зіпсую.

— Зайдіть до нього зараз же і поясніть йому по-людському.

Та мені не довелося йти до віце-адмірала: видпо, заспокоївшись і змінивши гнів на ласку, він знову зайшов до нашої з Антоном Ниловичем кімнатки, сповнений товариських почуттів до нього, певно, давав зрозуміти пам обом, що він вище всіляких непорозумінь і що за будь-яких обставин не втрачає розсудливості та статечності, словом, нікому не принизити його адміральської гідності.

— Якщо не помиляюся, — сказав, звертаючись до Антона Ниловича, хоч дивився вочевидь на мене, — ви не відмовили мені в люб'язності пройтися разом на монітор.

— Пробачте, вийшло непорозуміння... Не знаю, як і дякувати за вашу великодушність. Ми, звичайно, з готовністю.

— Чудово, — сказав Брухаль. — Про решту подумасмо пізніше.

День видався напрочуд розлогий, по-веспяному широкий і ясний, навіть втомливий, однак для мене, можливо, пайприємніший з усіх святкових та буденних днів останніх місяців. Ще до того, як ми спустилися гранітними сходами до мосту, пройшли попід високим дощаним парканом до тісного пірса, вулиць заваленого порожньою тарою, а вже звідти заводськими сходнями перебралися на «Витязь», я з Антоном Ниловичем устиг дізнатися від віце-адмірала, що монітор був своєрідним носієм найкращих традицій

Дунайської флотилії, мав багату історію, що на початку війни він, Брухаль, тоді ще в званні капітана другого рангу, командував дивізіоном дунайських моніторів і свій брейд-вмпел тримав саме на «Витязі». Несприятливий перебіг воєнних дій сорок першого, викликаний несподіваністю нападу, примушував наші війська відходити у глибину країни, створювати на багатоводих річках та озерах оборонні рубежі, і саме на цих рубежах військові флотилії допомагали сухопутним військам стримувати просування ворога. Найбільший ефект мали артилерійська підтримка військ в обороні передмостових позицій, прикриття на переправах військ, що відступали, руйнування ворожих переправ через річки. Монітори його дивізіону також надавали вогневу підтримку надрічковим флангам наших армій в обороні та при контратаках.

— Загалом беручи, товаришу адмірал,— зауважив я,— все це вражає. Та якби щось... конкретніше про монітор. І, звичайно ж, про себе. Я стільки чув від Антона Ниловича про вашу винахідливість і хоробрість.

— Кажеш, чув?.. Дуже добре, але не радив би тобі, кавторанг, надто поспішати й вихоплюватись у присутності старших. Про монітор — залюбки, але на моніторі, про себе — також з готовністю. Але щоб без дисгармонії... У центральному архіві мені потрапив до рук морський протокол революційних літ. Там записано дослівно: «Революція — це свобода, а свобода — в жерлах наших гармат, що їх із зубів світової буржуазії вирвали. Супроти нас тепер — супроти бори без снастів, полетять шпангоути. Ми готові йти з паганами і голими грудьми на штурм зграї псів та палачів, але щоб був флот і були кораблі з гарматами революції. Бо ми без гармат — ніби акула без зубів та хвоста. Всі гармати ставимо на товсь! І повний вперед!»

— Стосовно акули там щось не те, перебрано міру, а решта все цілком справедливе,— обізвався Антон Нилович.

— Складність революції породжувала складність її протоколів,— відповів Брухаль.— Тепер ми всьому навчилися, а церковнопарафіяльні класи мали зовсім не той ухил, готували хіба що дячків, та глибинних урядників, та ще з недодуму баталерів на флот, а для революції не готували.

Він, напевне, розвинув би цю думку далі, можливо, зумів би її якось тісніше пов'язати з царським флотом (сказав колись Павло Дибенко, перший військово-морський нарком, що «революція — це пасамперед Балтфлот»), але, стуливши на сходні, віце-адмірал Брухаль схаменувся, урвав себе на півслові й урочисто, кинувши правця до

козирка, привітав прапор корабля, якого ще не встигли спустити і який під свіжими повіями вітерцю з річки ліниво майорів на кормовому флагапштоці. І те, що біло-голубого флотського прапора не спустили, і корабельна палуба та надбудови були старанно прибрані й сяяли проти сонця всією своєю міддю, і що віце-адмірал був підкреслено причепурений і погідний з лиця, а боцман «Витязя», котрий нас зустрів біля сходнів, також виглядав по-святковому — вся ця видимість сталості та порядку на час задурманила мені голову, неначе я щойно наковтався сигарового диму і подібно до Брухаля чи Антона Ніловича не помічаю, що монітор роззброєний, сказати б, майже неживий, але, незважаючи на це, ми готові взяти участь у ритуалі, приписаному корабельним статутом, коли флагапман ступає на борт корабля.

Опріч літнього, але ще досить показного, бравого боцмана з білими розпушеними вусами-волотами та ще вахтового з автоматом на грудях, завмерлого коло флагапштока, на верхній палубі нікого не було, й адмірал, не даючи боцманові рапортувати, на його басове «струнко!» кивнув головою, обізвався тихим «вільно» і подав руку: «Здрастуй, Арсене Тихоновичу». Брухаль по-дружньому поплескав старого служака по плечу, сказав кілька теплих підбадьорливих слів, з яких випливало, що ветерани ніколи не старіють душею, і запитав:

- Командирська каюта відчинена?
- Тепер усе тут відчинене, все вивітрилося.

Трохи повагавшись, Брухаль з боцманом спускаються в люк кормової надбудови, не запрошуючи нас із Антоном Ніловичем. Генерал цілком задоволений, що віце-адмірал залишив нас на волі, сідає на тумбу носової гармати, давно вже звідти знятої, і починає міркувати вголос. Він сумує, він журиться з того, що ми безпардонно байдужі до реліквій, адже без реліквій історія стає набагато біднішою. Він пригадує свою Кам'янку-Наддніпрову, що з будівництвом гідроелектростанції пішла під воду, — рукотворне море, що утворилося за греблею ГЕС і затопило не лише селище, не тільки луки та прибережні верболози, з яких сільські умільці плели відомі на всю Україну крісла-гойдалки, кущетки, кошики й ще багато чого, званого тепер не інакше, як сувенірами, — і не лише плавні з їхніми островами-гаями, що кишіли дичиною та рибою, а разом і всю історію його краю, історію в легендах, переказах та повір'ях, що народжувалися межі степовими людьми, ними ж оброблялися, вдосконалювалися і переповідалися з покоління

в покоління. Він і сам, Антон Нилович, уже чимало призабув із того, що почув від свого батька Ніла в дитинстві, з того, що нам ніяк не можна забувати. Він вважає: реліквії — це не лише останки, не тільки особливо цінні речі чи просто щось гідне пошани, а це перш за все світ, у якому ми живемо, — той світ заповіли нам наші попередники, і ми маємо заповісти його своїм нащадкам.

Далі Антон Нилович, ніби виважуючи щойно сказане, вдався до фактів з морської історії. «Селище пішло під воду і забрало з собою вглиб усі свої легенди, тоді як легенди моря, легенди про кораблі народжуються після їхньої загибелі, після того, як їх поглине безодня».

— Подвиг «Стерегущого», наприклад, — підтвердив я його думку.

— І крейсера «Варяг», і лідера «Ташкент», і криголама «Сибіряков».

— І сторожового корабля «Туман».

— Безперечно. Однак, — генерал підвівся з тумби і пройшовся по палубі, — ви мали б, Сергію Степановичу, помітити, що морські легенди не завжди і не обов'язково пов'язувалися з подвигами на морі, інколи вони поставали з нічого. Ви згодні зі мною?

— Ні, не зовсім. Мореплавання — вже саме подвиг, а море було і залишається вічною загадкою, притягальною силою для молодих з їхнім бажанням поборотися зі стихією, довести свою вищість над нею. Одне слово, невіддільне від того, що ми називаємо романтикою. Спершу романтика, потім — звичка, виспажлива морська праця і морський гарт, здобутий у горнилі випробувань, кривне споріднення зі стихією. Людина моря стає не ким, точніше, не чим іншим, як його невід'ємною часткою, складовою моря.

— Сама людина моря чи... легенда про неї?

— Море, людина і легенда — одне ціле.

— Як матроси із «Стерегущого», що відкрили кінгстони, воліючи краще загинути, ніж віддати корабель ворогові. Пожертвували життям, але не здалися.

— І матроси «Варяга».

— І матроси «Потьомкіна».

— І матроси з «Туману». І матроси з «Сибірякова», і їхній капітан Качарава, і старший механік Бочурко, що сам відкрив кінгстони, воліючи краще прийняти смерть, ніж здатися в полон. Німецький адмірал Руге потім писав, що крейсер «Шеер» потопив «великий криголам, який мужньо і вправно чинив опір».

— Йому не лишалось нічого іншого, як визнати подвиг. З подвигів здебільшого і виростають легенди.

— А коли немає подвигу?

— Тоді мусить мати місце трагедія. Нема трагедії — має бути хоча б якийсь повір'я. Легенда про «Летючого голландця» якраз із повір'я.

Капітан голландського судна Ван Страатен був засуджений волею бога на вічні скитання у морях та океанах. У своєму костюмі сімнадцятого століття, прихилившись до щогли вітрильника, він посититься на хвилях по синіх просторах без керма і без вітрил, без жодної видимої мети, і зустрінч з ним не обіцяє морякам нічого, крім загибелі. Легенда? Так, легенда, але вона не безпідставна, ґрунтується на реальних фактах. Тоді, в епоху великих географічних відкриттів, мореплавці шукали найкоротшого шляху до чарівної і загадкової Індії й робили одну за одною безуспішні спроби обійти Африку з півдня. Завдання це було непросте, заважали сильні зустрічні вітри, тривалі шторми, густі тумани. Першим узяв, здавалося б, неприступний рубіж португалець Бартоломео Діаш. Він обійшов богом проклятий мис, названий пізніше мисом Доброї Надії, й опинився в Індійському океані. Але до Індії все-таки Діаш не достався, бо, змучені довгими поневіряннями в штормовому океані, матроси збунтувались і зажадали, щоб капітан повертав назад. Діаш учинив їхню волю. Вже у Ліссабоні матроси його команди почали ширити чутки, ніби над Бартоломео Діашем тяжкі боже прокляття і він приречений довіку плавати у ревучих сорокових широтах. Матроські вигадки невдовзі потвердила трагічна подія: корабель Діаша пропав безвісти по дорозі до Індії. Легенда про Діаша передавалася з порту в порт, і у моряків кожної країни з'явилися свої «летючі голландці»: в Англії — Бернард Фокк, у Нідерландах — Фалькенбург, у Голландії — Ван Страатен. Легенда не історичний документ, але часом і в неймовірних вигадках є крихта істини. На безберегих океанських просторах не раз відбувалися зустрічі кораблів з вітрильниками без екіпажу і пасажирів. У наші дні зустріч із кораблем-привидом, що несеється на хвилях, малоімовірна, але цілком можлива. Океан великий!

— А як вам, Сергію Степановичу, видався боцман монітора? — раптом спитав генерал. — Як на мене, то він рівня і Ван Страатену, і Бернарду Фоккові, й іншим капітанам з легенд. Поглянь-но на цей корабель! Він же теж «летючий голландець»! Тільки що на приколі. Ви бачили його команду? Ні, бо її немає. Що ж до вартового біля прапора,

то його поставив комендант гарнізону — за це я можу ручатися. Та хоч команди й немає, корабель прибраний, як і належить. Як це могло статися? Чия це робота? Невже тільки боцмана, цього Арсена Тихоновича?

— Не думаю, що тільки його. Боцман міг узяти собі в поміч матросів з навчального загону.

Тим часом віце-адмірал Брухаль оглянув у супроводі боцмана всі внутрішні приміщення і показався на верхній палубі з протилежного боку, зовсім не там, де ми чекали на нього. Нахмурений, чимось невдоволений, Брухаль обернувся до боцмана, що з'явився слідом за ним, й, охонлений якимсь тривожним нетерпінням, почав йому щось палко доводити. Боцман стояв перед адміралом наввипинки, слухав, не кліпаючи очима, і тільки з поруху боцманських вуст, що ховалися під ясними вологистими вусами, можна було здогадатися: боцман весь час править флотське «ссть». Вибалакавшись, Брухаль рвучко повернувся і підійшов до нас, украй розхвилюваний, насуплений, як чорна хмара. Ні я, ні Антон Нилович не зважувалися запитати, що сталося, у чому річ. Трохи відійшовши, віце-адмірал заговорив сам. Його обурював, не міг не обурювати комендант гарнізону, кстрій на прохання Арсена Тихоновича прислати матросів на монітор для генерального авралу не придумав нічого кращого, як відрядити під копвоєм арештантів з гарнізонної гауптвахти, пеначе «Витязь» умер для всіх як корабель, став звичайнісінькою дірватою калашею, плаваючою кутузкою для штрафників. «Їхати, негайно їхати»,— твердив він рішуче, але куди їхати і навіщо, не визнав за потрібне пояснити нам з Антоном Ниловичем, як і того, навіщо запросив нас на монітор. Ні, мене це не бентежило і не гнітило, навпаки, я був щасливий, що стояв на палубі корабля, до якого стільки разів ходив, щоразу дивлячись на нього звіддалік і не зважуючись ступити на його борт, та все-таки кортіло дізнатися, що спонукало віце-адмірала Брухала після нежданої сутички зі мною в кабінеті Антона Ниловича переступити через себе і взяти мене з собою на корабель. Самотність? Марнославство? Чи бажання мати супровід, почет для заспокоєння ураженого адміральського честолюбства?

Все з'ясувалося саме собою, коли з-за миска, що відділяв суднобудівний завод від річкового розливу, показався присадкуватий, схожий на черепаху, старий буксир, з чисі величезної закіптюженої труби безперестанку валив чорний дим. Високий бурун, що скипав за кормом буксира, був не ціняво-білий, а якийсь каламутний, темний, пеначе

струмінь води від його гвинтів діставав річкового дна і розмивав його. Брухаль дивився на буксир, на те, як з його труби вихоплюються клуби диму з іскрами й стеляться по річковій гладіші, заступаючи півсвіту, як каламутиться під буксиром вода, і сварив капітана за нехлюйство й безвідповідальність, недозволені для справжнього моряка чи річковика. Не знаю, як генерал-майорові Білопожку, а мені здавалося, що адмірала дратували не так дим та каламуть за кормою буксира, як бухта троса на його борту, яку матроси вже приготувалися розмотувати, щоб узяти «Витязя» на буксир і приставити до заводу.

Застопоривши машини й пославши у небо останні клуби вже не чорного, а сиво-бурого диму, буксир розвернувся кормою до монітора, сповільна до нього підійшов і подав швартови, які з готовністю прийняв Арсеп Тихонович. Зараз же на монітор перестрибнули три матроси. Капітан буксира привітно відсалютував нам з капітанського містка. Йому віце-адмірал теж подав знак зійти на монітор, хоча той, видно, не мав наміру полишати свій пост. Трохи повагавшись, капітан послухався адмірала, спустився вниз, почекав, поки матроси перекинуть для нього трап, і перейшов з буксира на «Витязь».

— Капітан БР-17 Колотій,— відрекомендувався адміралові,— до ваших послуг.

— Колотій? Капітан? — Адмірал мовби не розчув капітанового прізвища або навпаки — розчув, запам'ятав, і йому було приємно повторити його ще раз.— І путній капітан? — усміхнувся, подаючи руку.

— Збоку видніше, товаришу адмірал,— знітився буксирник.— У всякому разі, ніхто не оскаржує. Начебто все як слід.

— Дисгармонія, голубчику, дисгармонія. Можливо, ти й путній капітан, але й колотій добрячий.

«З чого це ви взяли?» — написано на обличчі в капітана, але він примушує себе змовчати і всміхається з філософським виразом.

— Пройшов не більш як кабельтов; а надимів своїм самоваром на цілу милю. На флоті я не тримав би тебе в капітанах і трьох днів. Ну, що ти на це скажеш? Нічого?

— Ваша правда, товаришу адмірал, але ж і буксирові сто літ! Його давно пора поставити на капітальний ремонт, та не ставлять! Все ніколи... А ще ліпше було б сирондити його до автогенщиків разом з монітором, щоб не коптив неба і не псував настрою деяким адміралам.

Капітан Колотій сказав це по-дитячому щиро й безпосередньо і не мав би озлити адмірала, та що той був уже «заведений», сказати б, розжоханий, як норавливий кінь, то сприйняв капітанову відповідь як нечемність, ба образу, й, остаточно розхвилюваний, навіть не відразу здобувся на гнівне слово. Сам звелівши капітанові буксира зійти з капітанського містка, сам спонукавши його до цієї невинної відповіді, по суті цілком справедливої, віце-адмірал набундючився і, здавалося, споглядав буксирника з високої вежі, звідкись звіддалік, вбачаючи в ньому кривого ворога. Нарешті процідив з висоти своєї гордині:

— Не бажаю нічого слухати. Забирайте негайно своїх матросів і забирайтеся зі своїм буксиром геть.

— Пробачте,— сторопів капітан,— але ж ви самі покликали мене. Я мушу, я повинен забрати звідси монітор. Я всього-на-всього виконавець.

— Ви нічого звідси не візьмете.

— Хто ви такий? Чому я маю вас слухати? — опанувавши себе, запитав капітан буксира. Зрештою, він мав право запитати про це.

— Тому, що я завжди наказував і мої накази виконувались. І ви теж виконаєте, що я вам накажу.

— Наказ передусім має бути справедливим. Я нічим перед вами не завинив.

— Ви нічого звідси не візьмете.

— Гнів — поганий порадник.

— Ідіть, капітане Колотій.

Схиливши голову набік, Брухаль зміряв його нищівним поглядом, і тому не залишилось нічого іншого, як підкоритися. Але перед тим як полишити монітор, капітан буксира тихо й навіть аж ніби лагідно зауважив, що його аж ніяк не дивує адміральська звичка тиснути авторитетом, нехтуючи узвичаєними засобами переконання. Потім додав, що нікому з нас не випадає гніватись на нього, адже вирішує не він і не ми, а вищі інстанції і що його так чи так примусять забрати монітор на злам — усе, що застаріло, мусять поступитись місцем новому, і нічого тут впадати в амбіції. «Складаю честь»,— відкозирнув він наостанок.

Буксир відвалив од монітора, набрав ходу й невдовзі зник за миском, залишивши на річковому розливі димову завісу. Віце-адмірал начебто вгамувався, повеселішав і сказав: коли обстановка на кораблі загострюється й ви не знаєте, як бути, поставте машини на «стоп», огляньте їх, накажіть штурманові перевірити координати судна і, все вивірівши, уточнивши, рушайте далі. «Але ця порада при-

датна лише тепер, у мирний час!.. Дисгармонія! У війну стати, застопоритися неможливо, тут аби тільки встигав за подіями, реагував на них. Часу обмаль, і нерви завжди вкрай напружені... Тепер вони у мене й зовсім розладпалися... дисгармонія, і край!»

Свій план він виробив ще вранці, ще перед тим, як з'явивсь у комітеті ветеранів. І на корабель запросив нас із Антоном Ніловичем не для екскурсії, не для оглядин, а для рішучих дій. «Слід зробити демарш, різкий поворот». Віддавати монітор, щоб його перетопили, не можна, боронь боже, він знадобиться для школи юнг, яку він, адмірал Брухаль, надумав заснувати у цьому місті. Ця школа буде його дітищем. Він негайно ж їде до Севастополя, до командування флотом по дозвіл. Антон же Нілович має переговорити з адміністрацією заводу і затримати виконання її ганебного наказу, домогтися від коменданта, щоб на «Витязі» не спускали прапора й не знімали вахти. Будь-що, не гребуючи ніякими засобами.

— А що мені відповісти, як питають, де ми були раніше? — подав голос Білопожко. — Скільки стояв монітор, ми ним не цікавилися...

— Там, де й усі... У відставці. Скажіть, що це я до цього додумався.

Доводити Брухалеві, що його думки, крім нас, мало кому цікаві, було майже безнадійно, він ні за що не повірив би генералові Білопожку, а надто мені, — Брухаль належав до людей владних, звичних до того, щоб до їхніх думок дослухалися, і коли хтось намагався перечити йому, він вважав його службу на флоті випадковістю, прикрим непорозумінням.

Він був категоричний:

— Не допускайте ні в кому ніяких сумнівів. Сумніватися в собі можу тільки я сам, і скасовувати Брухалья може лише Брухаль. Дисгармонія? Може бути, але інакше тут каші не зварить.

— «І мовив імператор гостеві Тірідаду: вибирай собі в дарунок усе, що найбільше припало до душі у великому Римі. Й озвався Тірідад: «Віддай мені тільки одного зі своїх акторів. Бачачи його гру, я то сміявся, то плакав, хоч і не розумів мови. У мене в країні чимало народів, я утримую величезну армію перекладачів, та всі вони разом не варті одного цього актора, його зрозуміє всяк».

— Кавторанг Глоба, я адмірал, а не актор, хоча, зрештою, всі ми граємо якусь роль. Не вдавайтеся до сумнівних паралелей.

Віце-адмірал говорив по-військовому чітко, карбуючи кожне слово. Однак у його словах ніби вчувалася і скарга на своє минуле, в якому було чимало зайвого галасу й зайвої метушні, метушні, в яку він втягував і інших: тоді йому все здавалося цілком природним і потрібним, тепер же, по літах, постає перед ним, постарілим і умудреним досвідом і трудом, не таким доцільним, як у пору молодості, що береться до всього, не доходячи до суті справи. Повторюючи своє незмінне «Дисгармонія!», Брухаль зітхав і похитував головою, — монітор конче мусить стояти на якорі. «Поки живий твій корабель — доти живий ти сам». І коли мені неприємна робота над науковим трактатом, коли я цураюся її, то переглянути вахтові журнали «Витязя», що зберігаються у мічмана Папуші, й написати коротку історію монітора я все-таки, мовляв, мушу. Відмовляйтесь і справді начебто не випадало, я даю згоду, й адмірал приязно плескає мене по плечу.

— А де ж мічман Папуша? — питаю в адмірала, і в моїй пам'яті починає оживати щось вельми істотне. «Папуша... Папуша... Де? Коли?»

— Товаришу капітан другого рангу, мічман Папуша — це я, — озивається Арсен Тихонович, і під його пшеничними вусами перебігає усмішка. — Ви і я на Тендрівській косі. Ви, я... й Антоніна, — провів напівзігнутиим пальцем по пишних вусах. — Ну що, пригадали?

Пригадав, не міг не пригадати. Спогад, мов давній осколок, що засів у грудях і довго не давав про себе знати, зненацька озвався колючим болем, і я мусив приховувати його, не показувати, що мені болить.

Те, що ми знайомі з Арсеном Тихоновичем із війни, викликає у Брухалю непідробний захват, він перемініюється і вже знаходить для кожного з нас щирі приязні слова. Наостанок розчулено вирікає, як неспростовні істини:

— Коли зустрічаються і доходять порозуміння двоє ветеранів, запевняю вас, їх уже нікому не розлучити. Ветеран — це звучить прекрасно, і ми повинні пишатися цим званням, адже бути молодим — невелика заслуга, для того ж, щоб бути ветераном, треба перемогти життя, так, перемогти і зробити його красивим. А що вже казати про ветерана-моряка! Життя моряка прекрасне завжди, в його судьбі є щось від кохання, від жінки, посталої з морської піни. Правду кажу чи ні?.. Бути ветераном — це завжди гарно, бути ветераном-моряком — гарно подвійно. А так — то нам теж потрібні кораблі. І свій рейд, і своя Тендра, чи не так, мічмане?

У моїх грудях застряг давній осколок, і тепер я починаю розуміти, звідки у мене під серцем тупий щемливий біль, чому діймають невитравні згадки, починаю усвідомлювати, що з часом і той біль, і ті спогади все більше й більше заповнюватимуть мої дні й ночі. І я внутрішньо солідаризуюсь із адміралом: я теж не хочу старітися, я теж жадаю моря, кораблів, рейду і гарячого піску на Тендрівській косі.

ТЕНДРА

Доля мене не обійшла. І всього того гарного, про що мріють замолоду — чистого й світлого, — мені уділено тою ж мірою, що й усім невибагливим простим людям, але в ті літа я чомусь не помічав свого багатства і, не помічаючи, марнував його потроху, розгублював на дорогах війни, не усвідомлюючи неповторності й минулості того, що мені було дано.

Я бачив, мені було дано бачити неосяжне голубе небо, широко розіпнуту прозору блакить, де, здається, не було нічого, крім безмежжя та завислого наді мною жайвора, що тріпотів, аж в очах миготіло, сіреними крильцями і, виспівуючи, все піднімався вгору, аж поки став тріпотливою цяткою, а далі й зовсім розчипився у сонячному сьайві.

Я бачив, мені було дано бачити просторінь синього моря, простелену до самого обрїю, де вона зливалася з небесною блакиттю і звідки, непаче зринаючи з глибин, з'являлися крутобокi хвилі й котились одна за одною до берегів, до бескиду, де я сидів, щоб злинути вгору пінявими скалками шумливого прибою, а потім білими щільниками знесилено силити назад у море з укритого мохом та водоростями покотого каменя. І над розбурханим морем, над прибоєм — схвильовані чайки, у чїх тривожних криках угадується одвічний неспокій морської стихії.

Я відчував, мені дано було відчувати тепло землі, що не раз зігрівало мене, коли я лежав на ній горілиць, зігрівало і тіло, і душу, ніби споріднюючи з землею й насуваючи думки, що земля і я — ми обоє — дихаємо, думаємо і мріємо в унісон, що все у нас спільне повік, вивірене до грана, співзвучне й неподільне.

Я пізнав, мені було дано пізнати всю неповторність кохання, пристрасть, жагу і пал обіймів та цілунків й опісля тернку млість на тій-таки теплій землі, під тим-

таки неосязним голубим небом, побіля того ж таки неспокійного моря. Мені було дано вдивлятися в прозору синяву дівочих очей і палко пестити її, мою любов, перебирати шовк дівочого волосся і торкатися дівочого лона, пружного і гарячого, й обпікатися об нього, і відчувати в руках дівочий тонкостап, його гнучкість, і незмінно дивуватися, як дивувалися всі мої предки, мої пращури, жіночій досконалості; і знову й знову німіти в коханні, знемагати від нього, і радіти тій зпемозі, й усвідомлювати, що, крім землі, неба і моря та нас із нею, ніде нікого немає, що ніхто не зурочить і не осквернить нашого кохання, не обірве колючим поглядом, і воно, те кохання, буде між нами і для нас з а в ж д и, як і духовна єдність між нами — і не матиме ні почину, ні краю — як сама вічність.

Так думалось, так вірилось, а проте все відійшло з порохом димом, і я зрозумів, що все на світі скороминуче, все неповторне, і ніщо не повертається звідтіля, з молодості, ніколи й ні для кого. Відлітають у вирій і повертаються до нас тільки журавлині ключі.

Санітарний літак з'явився над Тендрою через три дні, забрав капітан-лейтенанта Лутая, що був у критичному стані, й з ним флотського журналіста, якому я поступився місцем — матеріал для газети не терпів затримки. З відльотом У-2 Антоніна, що останні кілька годин ходила засмучена, враз повеселіла. Вона не приховувала своєї радості ні від мічмана, ні від мене й сказала, що моя затримка піде мені лише на користь і що коли «кукурудзник» прилетить знову, вона постарасться знайти якусь поважну причину, щоб не відпустити мене з коси. Одначе її усмінені очі відразу ж посмутніли знову: як і кожен з нас, Антоніна знала, що від Тендри і до севастопольського Куликового поля за нашим літачком безпастанно полюють «мерсершміти», й ніхто не може ручатися, що другий рейс буде щасливіший від першого, коли пілотові вдалося відірватися від переслідувачів, ховаючись у складках кримських долин.

— Відлетиш, то кого ж я любитиму?

Втретє санітарний У-2 не прилетів, і я звернув усі надії до моря, яке все ще було аж надто спокійне, осяяне сонцем удень і місяцем уночі, мовби не підходяще для штормів, якесь піби спрощене, безпечніше. Землянка Антоніни, де я жив, містилася край берега, і мені повсякчас плюскотіли хвильки, що накочувалися на піщану відмілипу, кигикали чайки, що падлітали з моря й гуртувались неподалік, часом заточуючи кола над землячкою і вимаюючи

мене на світ. Рана помалу гоїлась, клопотами Топі я вбивався у силу й навіть уже виходив посидіти на камені біля води, щоправда, пенадовго — блиск моря сліпив очі, спека розморявала, викликала млість, женучи назад до землянки, до її цілющої прохолоди. Вечорами, після обходу або чергування, до мене прибігала Антоніна, промивала рану, робила свіжу перев'язку, втішаючися своєю роботою та моєю здатністю до одужання, і безперестану розповідала про себе, непаче це мало підвищити її в моїх очах. Я вже знав, що до морського шпиталю вона прибилася під Оделсою і що Загумешній узив її з паполягаль мічмана Папуші, недавнього боцмана з монітора, закинутого війною — чи не іронія долі! — на Тендру у шпиталь. Папуша не те що переслідував Антоніну чи нав'язувався їй, а рівно оберегав од небажаних залицянь. Матросам, надто ж Загумешньому, це добре відомо, й ніхто не сміє зачіпати медичної сестри. Зі мною мічманові доводиться миритися, — пораненого лейтенанта слід лікувати, якнайшвидше поставити на ноги. Вилікувати і відправити чим завгодно на корабель, у бойовий стрій. Знаючи це, Антоніна не скупиться на поцілунки і горнеться до мене щоразу, коли нам випадає нагода побути на самоті, коли за нею не з'являється у землянці гострозорий мічман і не гримить його боцманський бас: «До перев'язочної, Антоніно! Стерилізувати струмент, прати бинти — твоє найперше діло».

Їй подобалося розповідати мені, як вона вчилася на курсах медсестер, як потім працювала у районній клініці, де пізнала всі людські страждання й силу людського духу, що їм протистоїть. Та війна — сукупність усіх страждань, і чи вистачить на неї людських можливостей?

Вона, Антоніна, не ухилилася, не прагнула ухилитися від важких випробувань, що судилися всьому народу, не лишалася осторонь його бід і мук й одразу вступила до ополченського батальйону. Вже третього дня, після сформування, їхній батальйон вирушив до лісу, хоча ніхто ні з бійців, ні з командирів не розумів, не знав, де точиться війна і яка вона і яка відводиться роль ополченцям на цій війні, — непереобмундированим, беззбройним, з одним протигазом на трьох бійців. Командиром батальйону було призначено старого більшовика і партизана, комісаром — учителя, якого стали називати політруком. Кременний дядько з орденом Червоного Прапора на червоному банті, з помітною сивиною на скронях і сивим пасмом у бороді, командир-партизан вселяв у всіх глибоку пошану і довіру, бо всі добре знали його вдачу і його бойові заслуги, відзначені

першим революційним орденом. Він працював інструктором Тсоавіахіму, мав у своєму арсеналі вісім дрібнокаліберних рушниць, дві навчальні трьохлінійки, протигази та мішені і весь цей мізерний запас поставив на службу ополченню, віддавши у батальйон.

З райцентру виходили пізнього вечора, командири погукувала на тих, хто відставав, — підтягували колону, що враз втратила стройовий лад і розтяглася, — а пад ними у чорноті неба безперестану гули німецькі бомбовози, летіли кудись на схід і на південь. На заході час від часу чулась артилерійська канонада, і обрії осявала неяскрава заграва. Йшли всю ніч без зупинок, і тільки пад ранок роти заглибились у ліси. Командири оголосили привал. Ополченці попадали на холодну росяну траву, де хто стояв, і поснули непробудним сном. Під Антоїною, як їй здавалося, важко, ніби патруджений віл, зітхала земля, навкруги мовби ходили нічні лісові тіні, і крізь сон їй учувались їхні підступні кроки, але вона була надто знесилена, щоб підвестись і відігнати їх від себе. Птациний, вгорнутий у драглисту млу поранок змусив її врешті прочунитись і розімкнути очі — ополченці вставали без команди, один по одному, йшли вервечкою до лісового джерела, що шульпотіло в ярку, вмивалися студеною водою. Витиралися хто чим міг: хто прибереженням у клунку рушничком, хто подолом сорочки, а вона перев'язувальним бинтом зі своєї санітарної сумки. І снідали кожен своїм, запиваючи джерельною водою, від якої ломило зуби. Вогнища палити було категорично заборонено, і вони вечеряли так само, як снідали й обідали. Згодом до них прибула підвода із саперним риштунком та шанцевим інструментом, за підводою — армійська кухня з кухарем-червоноармійцем. Ротні команди роздали ополченцям ломы, лопати, сокири й звеліли ставити табір — батальйон далі вже не йшов. У здогадах збіг день, другий, а війна погуркувала ближче і ближче, й ополченці мимохіть дослухалися до її канонади; і ніхто вже нічого не встигав, зникали лад, організованість і чіткість: люди ходили як неприкаяні, ледве переставляючи ноги, гарикалися й, здавалось, зледаціли. Всім ніби було байдуже, скільки часу вони стоятимуть у лісі і нащо здалося батальйонові вкопуватися в землю — лаштувати житло, маскуватися, мінувати просіки, ставити на них таємні завали. Багато хто вже нарікав на командирів, не розумів, навіщо їм по-хазяйськи освоювати ліс, ставити собі надійну базу.

Невдовзі над лісом закружляв німецький розвідник і скинув листівки. За другим прильотом полякав ополченців кулеметними чергами і знову всіяв табір фашистськими агітками. Наближаючись, гуркотів фронт. Вечорами, хто був із ближчих сіл, відпрошувався у командирів додому, їм великодушно давали дозвіл, люди йшли і до лісу вже не поверталися. Потроху батальйон порідшав, став ротою, відтак зменшився до півроти, до взводу. Всі, хто залишався у таборі, вже мали особисту зброю і постійно несли каравульну службу: охороняли недобудовані землянки, коней і кухню, саперне причандалля, що почало іржавіти на одній купі, а головне — власну безпеку. А нічний ліс шумів для Антоніни все тривожніше, і зітхала під нею волога земля, і навкруг табору все так само кружма ходили загадкові лісові тіні. Нікому вже не спалося, і ні командир, ні політрук не могли сказати напевне, що буде далі. Із райкому прибув зв'язковий, верхи, передав наказ командирові прибути до секретаря. Командир поїхав і більше не повернувся. Всі тепер купчилися коло вчителя-політрука, який теж нічого не міг збагнути, плутався у здогадах, які не заспокоювали навіть його самого. Та коли над лісом сполохано загаласувало чутливе до всього гайвороння і незабаром заскрипіли сотні возів, а людський гамір злився із брязкотом гусениць та іржанням коней, політрук не роздумуючи зібрав рештки ополченського батальйону, вишикував і повів із лісу тією ж дорогою, якою вони діставалися сюди. На узліссі їх перепишив червоноармійський наряд і поцікавився, хто вони такі. Політрук пояснив старшому, як зумів. «Безголови віслиюки, шлапачня! — вилаявся той. — Всюди оточення, німці за крутояром. Зараз тут буде бій!» — «Куди ж нам іти?» — розпачливо спитав учитель, і червоноармійський командир збагнув, що ополченцям, людям не військовим, непросто пояснити, що таке оточення, і він терпеливо розтлумачив, у якому скрутному становищі вони опинилися самі, бійці регулярної армії. Йому вірили і не вірили. «Куди ж нам іти?» — «Тільки на південь, до Одеси, Очакова, Херсона, тільки до моря». І вчитель повів їх на південь, до моря, хоч яке те море, до цього ніхто з них не знав. Зваливши на плечі дорожні клунки, ополченці розпрощалися з лісом, змішалися з колоною наших військ, що відступали, потонули у куряві, яка стояла стовпом на всіх дорогах. Йшли селами, і всі вони були схожі одне на одне: білі хатки, оберпені вікнами на південь, до сонця, подекуди ще зелені бані церкви з померхлими хрестами, червінша вохра пожежної каланчі, а побіля

них гурти селянок з їхнім благословенням, і акацієвий цвіт, що осипався у чорні вирви від німецьких авіабомб, і степові байраки з цілющими джерелами, біля яких перепочинеш і втамуєш спрагу, і все та сама дорога відступу, де ніхто не пильнує строю, неоглядки йде і йде до моря, і повсюдний смуток, що враз усім прищемив душі і не відпускав, причаївся разом із вселюдським горем і гнівом.

Під Одесою після нальоту німецьких пікірувальників їхня ополченська рота розсіялася, загубилась у загальному хаосі, де змішалися армія з флотом; там-таки Антоніна перев'язала двох поранених матросів, за допомогою піхотного фурмана перенесла їх на підводу, і на тій підводі вночі вони дісталися до міста, розпитали у патрулів дорогу до морського госпіталю, здали поранених на евакопункті мічманові Папуші, котрий там порядкував. Мічман запропонував їй нікуди не повертатися, нікого не шукати, залишатись у господарстві військлікаря Загуменного. Морська форма їй імпонувала, й Антоніна погодилася беззастережно, — її переобмундирували, поставили на всі види флотського постачання, видали матроську книжку. І про все це безперечно подбав сам мічмац, і якими б тепер не були для неї образливими чи просто неприємними мічмацові причінки, вона мусить його слухатись і бути йому вдячною. І якщо я все-таки покваплюся виписатись і відбуду на свій корабель, то вона непевна, чи вистоїть супроти мічмана, супроти його залищань.

Я слухаю від неї одне і те ж саме і мовчу.

— Хіба тобі байдуже, кого я після тебе любитиму?

І вона все частіш і частіш почала мене виманювати із землянки і вести чимдалі, за чагарі, до прибережних скель, де ніхто б нас не побачив і не завадив би нашій любові, де так тихо і затишно і тільки десь у глибині кам'яних розколин постійно б'ється і шурльотить морська вода.

Теплої місячної ночі Антоніна приневолила мене розібратись і сполоснутись у морі, а сама, зайшовши межі скель, роздяглася догола і кинулась у воду, зникла під водою, відтак випірнула, висяюючи проти місяця, ніби русалка. Вона бавилась у морській купелі, пеначе споконвіку була дитям моря, — пливла якнайдалі від берега, пірнала і довго не показувалася на поверхні, залитій місячним світлом, завмирала на місці, щоб звести подих, і знову наступала грудьми на хвильки, що обтікали її, піднімалася над ними дужим вимахом рук. Урешті, натішившись купанкою, Антоніна наблизилася до берега, стала на ноги і неквапом пройшла повз мене до скель, під якими біліла її одежа.

Вона вже сховалась у скелях, а переді мною все ще на піску стояла її чітко окреслена тінь. Стояла стільки, скільки мені треба було, щоб назавжди запам'ятати її, щоб завше, коли я подумаю про неї, про Антоїну, і коли стати для мене забуватися її риси, згадати її тінь на тлі місячної доріжки, що пролягла на недвижній морській гладіні.

Над ранок несподявано задмухав трамонтан; місяць сховався у хмарах, а море посуворішало — на косу, як там частенько буває, знесацька завітала осінь. Вранішній серпанок розвив неяскраве сонячне коло, що зводилось над морем, і ще звечора тепла, з блакитним полиском морська вода стала матово-білястою, холодно світилася і брижилась. Все навкруг стало вологим від роси, гостро запахло водоростями і мокрим листям. Із моря задув не сильний, але пропизливий вітер, несучи з собою моросявий нудний дощ. Я лежав у землянці і дивився у віконце, крізь яке точилося каламутне, майже фіалкове світло. Дрібний водяний пил, осідаючи на шибах, зливався у краплі, які тоненькими струминками стікали вниз, і мені майже не вірилось, що у нас з Антоїною була така незвичайна чарівна ніч, було місячне сяйво, була теплота моря і землі.

Під обідню пору до мене заглянув військлікяр Загуменний, оглянув рау і визначив, що не більше як через місяць можна було б виписуватися, але цього місяця у нас із ним не буде, його не дадуть німці, — вони вже прорвалися до Перекопського перешийка, вийшли до Чонгарського мосту й Арабатської стрілки. Можлива висадка десантів на Кінбурнській косі і на Тендрі. Він викладав це з виразом надзвичайної стурбованості на обличчі, поципуючи ріденьку борідку і вусики, які почав заводити. Він не папікував, але не міг залишатись зовсім безтурботним, коли на його совісті, в його руках залишалися долі сотень людей, доля військової частини — шпиталю, коли все залежало від його власної передбачливості та розпорядливості. Він хотів мені сказати іще щось, але не сказав, тільки зауважив: тепер відповідальність за всіх лежить на кожному із нас.

Дощова сльота тривала весь день, і за весь день Антоїна не спромоглася заглянути до мене. Санітарка, що приносила мені обід і вечерю, сказала, що їх усіх збирав військлікяр, і вони всі прийняли військову присягу — читали її вголос перед стросом і відповідно ставили підписи у складеній мічманом Папушею окремії відомості. «Якщо звелите, Тоця вам розпишеться де завгодно! Я ніколи не

зустрічала такої дівчини», — всміхнулася мені наостанок, як би залишаючи на мій розсуд, чи вірити їй, а чи ні.

Боліло плече — непокоїла па негоду рана, — і мені було нестерпно тоскно. До смерку дощ припипився, хмари посунули на схід, і я вийшов із землянки на свіже повітря. По мокрому піску наблизився до прибережної відмілини, на яку ліниво набігали морські хвилі. Я стояв на березі, вдивлявся у черлений сонячний диск, який, ледве торкнувшись небокраю, неначе покотився по ньому, поки не став жаристою, мідяною кольору смугою, а наді мною, зовсім поруч, вдивляючись у те саме крайнебо, зависла білувато-сіра чайка — вона ледь-ледь поводила крилами, насторожено ловила висхідний потік вітру і протяжливо скрикувала, ніби не хотіла рупати з місця. Я скосив погляд на неї і побачив блискотливу чорну бусинку її ока, допитливого і спостережливого. Глянувши на мене, чайка раптом махнула крильми, скриливо крякнула і відлетіла мористіше, ще далі туди, де вже, відбиваючи небо, вода стала бузково-рожевою і поступово синіла, дедалі темнішала в міру того, як холонув небосхил.

Зпенацька горизонт спалахнув вогнем, і малинові пунктири трас навально прокреслили тьмяне небо, слідом за цими вогняними кулями у небі з'явилися на мить розриви зенітних снарядів — десь удалині наші кораблі відбивали повітряну атаку. Саме там, у тому напрямку воює оточена Одеса, і день і ніч до неї прориваються на поміч крейсери та есмінці з ескадри флоту, і серед них мій лідер. Та чи ж мій? Чи не витребував собі капітан третього рангу Маркітан нового помічника з огляду на довготривалу і незрозумілу мою відсутність? І де його незрівнянна Вікторія, чи зуміла переконати мужа-командира, що я відлежуюся па Тендрі не з власної вини, що я не симулянт і не дезертир?.. Від цих думок мені стає зовсім незатишно, більше того — кривдно. Неначе всьому виною не рана, не бій монітора «Очаків» з німецькими пікірувальниками і його потоплення, а медсестра Антоніна з її невчасним і заморочливим коханням!.. Війна, кров, смерть. І як я не подумав про це раніше?

А обрій усе ще спалахує вогнем, а малинові пунктири трас креслять усе ще чорноту неба, і розриви зенітних снарядів підсвічують море, звідки доносяться глухі вибухи авіабомб, і морська хвиля все підіймається та підіймається. Потроху починає шумувати прибій. Крізь заобрійні сплохи непомітно підбирається ніч.

— Пробачте, але я до вас, товаришу лейтенант.

Мічман Папуша підійшов до мене нечутно, звернувся обережним, придушеним голосом. Я промовчав. Він став поруч і також почав дивитись у море, яке все ще осявалося за обрієм пурпуровими спалахами.

— Бій,— зітхнув мічман.

— Так, бій,— обізвався я.

— Запеклий бій,— ізнову зітхнув.— Завтра, а то й цієї ночі, до нас доставлятимуть поранених. Багато, дуже багато. І все флот.

— Чим можу бути корисним? — питаю мічмана так, неначе у мене все вже позаду і я відтєнер цілком здоровий, хоч плече дуже важке, рапа нєс і рука не завжди така слухняна, як того хочеться.

— Пробачте, але це... довга і дражлива розмова.

Розмова з мічманом виявилася не стільки дражливою, скільки приголомшливою, і якби не передбачепі ним сто грамів спирту, я не знаю, як і зреагував би на неї. Щільно зашнувши вікно землянки, ми запалили зроблену з гільзи гасницю, відкрили бляшанку консервів, парізуали хліба й розлили у солдатські кружки спирт. Ні слова не кажучи, поцокались і впили. Вже закусуючи, по паузі, коли трохи вдарив у голову хміль, мічман неспіхом, неначе пенароком, почав розмову, заради якої і зважився стрітися зі мною пізньої пори. Він, як і я, був надто розхвилюваний, щоб спокійно викласти суть, і для більшої переконливості почав здалеку, дозволив собі звернути погляд у минуле, яке стверджувало, що шіакі війни не вбивали в людині людини, не відбирали у ній вічного благословенного тяжішця до продовження роду, до любові, до найглибшої суті в ній, у людині, духовної єдності. І тільки тому, що це так, що це природне, він, мічман Папуша, не засуджує ні мене, ні Антопіна, не засуджує всупереч усім військовим статутам. Він третій, зайвий, але не зайвістю, не ревностями продиктований до мене його візит, а надією на мій здоровий глузд, на моє розуміння всієї складності обстановки, того, що події можуть розгорнутися зовсім непередбачено. Всі його слова видавалися вельми тумашними, поки мічман не обмовився: Антопіна після прийняття присяги написала Загуменному рапорт із проханням дати їй дозвіл стати моєю законною дружиною. Їй зовсім байдуже, що ніяких загсів ніколи не було і не буде на цій косі, що начальник госпіталю не вповноважений здійснювати акти громадського стану, що її вимога скріпити наш шлюб штабною печаткою і позначкою у матроській книжці нічого не взакопює,— вона наполягає, стоїть на своєму. Не хто інший, як я,

винен у тім, що одна з найкращих медичних сестер, старанна і совісна, враз перемінилася, очманіла і готова переступити закон, удатися до будь-яких химер! Якщо на неї, на Антоніну, не вплину я, то вплине він, наділений певною владою, мічман.

Я слухав його, нічого не думаючи, не здатний думати, а лише вдивляючись у мічманове лице, котре завжди було похмуре, а це начебто просвітліло, стало жваво-лагідне, покірне. Я слухав його і не мав що сказати йому у відповідь. Я губився перед ним і не приховував своїй розгубленості, своїй непідготовленості до відповідальності за те, що сталося між мною й Антоніною, а надто за те, що мало ще статися з нашої обопільної згоди.

— Як же нам бути?

Мічман думав і за мене, і за Антоніну. Думав і пообіцяв подумати ще.

А все ж вирішувати доводилось мені, і тому, що це доводилось робити вже після вчинку Антоніни, котра не порадилася зі мною й не попередила про свій намір, після того, як наші стосунки набули розголосу, стали набутком усього шпиталю,— мене душила злість. Я не міг заснути до ранку, вставав, курив, виходив із землянки і поглядав на небо, яке знову і знову затягували важкі хмари. Врешті над морем ударила гроза і на косу звалилася справжня злива: буяли дощові потоки, палахкотіли низькі блискавки, прокочувалися громи, а за всім цим з-під крутих темних хмар, що нависли, розсовуючи сколочену грозою сіру поволоку, пробивалася вранішня зоря, пробивалася вузькою смужкою, тремтячим шлейфом сонячного проміння, простеленим по зеленавих хвилях, що набігали рівною плетеницею, не випереджаючи і не ламаючи одна одною.

Я стояв під навісом землянки із змішаним почуттям гіркоти і злості і не знав, що робити. Тим часом гроза змістилася на південь, небо стало голубим і чистим, море заспокоїлося, вгорнулось у густу синяву, по якій лише зрідка спалахували білопінні баранці, а в повітрі, насиченому озоном, ізнову запанувала тиша, знову відчувся простір, і мені полегшало — я придушив у собі злість, позбавився гнітючості. Я приліг на нари і став чекати Антоніну. «Хто сказав, що за первородний гріх нам доводиться розраховуватися з покоління в покоління? Де це сказано, в якій біблійі?.. Мені потрібен ретельний аналіз, ретельний і сумлінний. Саме сумлінний — засуджуючи себе і не засуджуючи її, дівчину, що вибрала не мічмана, а мене, вибрала собі як покару, як докір своїй дівочій чистоті!» Я виправдову-

вав Антоніну як міг, не помічаючи того, що цим виправдовував самого себе. Вона все ще не з'являлася, а я все думав про неї і про себе, і чим більше думав, тим приємніше було відчувати її присутність; і мені вже здавалося, ніби її розмаяні коси торкаються мого обличчя, я відчував аромат її кіс, її всієї,— якийсь терпкий запах м'яти, свіжий, немов ковток морського повітря, свіжий і сильний, як саме море. Вона дивилася на мене чистими, як морська блакить, очима, я чув її схвильований прискорений подих, бачив на її повних устах лукаву посмішку і в тій посмішці зараз вчитав усю глибину своєї чоловічої катастрофи, всю страхітливу безпорадність власного чоловічого краху перед нею і здався на її ласку. Я чекав уже її, Антоніну, з невичерпним терпінням — вся моя попередня лють на неї зникла, як і не було її, хоч усе ще мені видавалося, ніби я з її, Антоніни, волі зненацька опинився на самому краю світу, десь між землею і морем, й обом нам з нею судилося залишитися там назавжди.

Не Антоніна, а чергова санітарка прийшла запросити мене до качальника госпіталю. «Сталося щось?» — «Не знаю»,— уникнула прямої відповіді, але я напевне знав, навіщо йому потрібен. Вона пишком простувала за мною слідом, інколи зітхаючи сама собі. Ми прийшли до землянки, де розміщалася ординаторська і в якій жив сам Загуменний, і мене відразу пропустили до нього.

Перший, кого я побачив біля самих дверей, був мічман Папуша. — він стояв темний як ніч і посмикував правцею кіпчики своїх пухнастих волотей. Він явно перував і щораз швидше перебирав пальцями розкішні вуса, не зводячи з мене очей і пантруючи кожен мій рух. Тут-таки, коло входу, з'юрмилися лікарі і медсестри, а вже далі, за низеньким столичком, стояв Загуменний, котрий, вгледівши мене, задоволено гмукнув. Як і належить, я йому відрекомендувався. І лише тоді помітив, що обіч нього стоїть Антоніна, — вона глянула на мене так, як можуть глянути тільки жінки, що зважилися на все,— твердим, далеким, відстороненим поглядом, очима, сповненими болісного чекання. Я подумки подякував Папуші за попередження, бо той, кого попереджено, уже не беззбройний. Вона явно хвилювалася, і її хвилювання, її стан передався і мені.

— Лейтенанте Глоба, червопофлотець Антоніна Волочай подала рапорт на дозвіл узяти з вами шлюб, узаконити вашу любов. Цей рапорт подано з вашого відома?

Я не зразу здобувся на відповідь, а чомусь спершу розглянувся довкола, вгледівся у стомлені невизразані обличчя

лікарів, медсестер, потім глянув на зблідлу Антоніну і рішуче відповів:

— Так, товаришу військлікар другого рангу, за моєю згодою. За нашою спільною згодою.

— Станьте поруч.

Я підступився до Антоніни, став, де мені показав Загумений. Несамохіть торкнувся своєю рукою її руки, і вона вхопилася за неї, міцно стисла. Я слухав начальника госпіталю, а сам скося спостерігав за Антоніною, дивився на її бліді губи, на білу шию, на груди, вишнуті під білим халатом, і ще не вірив, що ця жінка (не дівчина, а вже жінка) має стати мені найближчою людиною на все життя. Вона все ще міцно стискала мені руку, а пачальник госпіталю, скінчивши промову, де нагадав про суворий час, про загрозу, навислу над усім народом, над усією країною, про те, що наша спілка має бути гідною цього суворого часу,— звелів нам розписатися у громадянському акті, ним самим складеному, поставив свій підпис поруч із підписами двох свідків, передав акт писареві секретної частини «на вічне збереження до кінця війни», до того, як перемога над ворогом і саме життя все узаконять.

— Вітаю і зичу... скріпіть поцілунком... бо ж справді гірко.

Антоніна несамохіть зашарілася, але на її устах заграла і розпливлася щиросерда усмішка. Я вагався, і вона прихилилася до мене, шепнула: «Чом не цілуєшся?» Перемагаючи ніяковість, я пригорнув її до себе здоровою рукою і поцілував у гарячі губи. Вона посміхнулася мені тепер зовсім вільно, всіма своїми білими як сніг зубами, і в очах її заграли відблиски неприхованого щастя, вогненні червоні відблиски виплеканих і не втрачених надій.

Дві доби при повному штилі десятки катерів, баркасів та переобладнаних рибальських мотоботів переправляли поранених та війська з Кінбурнської коси на Теңдру. Й увесь цей час Антоніна не з'являлась у моїй землянці, днювала й почувала в операційній. Під кінець другої доби до мене навідався мічман Папуша, стримано привітався і для годиться взяв дозвіл підселити головного старшину з баркасних команд та двох матросів із міноносія, що затонув у кількох милях від коси. Матросів унесли до землянки на ношах, головстаршина, підтримуваний медсестрою, приїжджав на милицях. Його поклали на пари Антоніни, поверх ковдри, якою вони були заслані.

— До Севастополя йтиме мотобот «Гопрі»,— перш ніж піти, піби ненароком зронив мені від дверей мічман.— Начальство звеліло відправити ваше подружжя цим мотоботом. Заперечення будуть?

— Ніяких заперечень, мічмане.

— Вважайте, лейтенанте, що домовились.— І вийшов, сповнений самоповаги. Він був ображений моїм коханням, намагався це приховати від мене, і хоч мені було до нього цілком байдуже, але це його намагання все-таки по-чоловічому тишило: він усе втратив, ще не придбавши, тоді як я здобув усе без якихось особливих намагань і без будь-яких втрат. «День людина віддає чварам, а впочі до неї повертається Любов».

Море після грози все ще залишалось спокійне, над Гендрою панувала відносна тиша, але десь за піщаними заметами час від часу зрідка погримувало у хмарах. Стогнали поранені матроси, марив у нападах болю головний старшина, кривавилися на їхніх ранах бинти, і моя власна рана, яка досі начебто вже й була не така болюча, враз обізвалася на негоду. Я покинув кітель і висунувся із землянки, висунувся саме тоді, коли поміж навкружною тишею й далекими громами сірій світапок безстрашно прокреслила кинута кимось із коси зелена ракета. Вона ще не встигла долетіти до землі, ще зелено палахкотіла, полишаючи за собою довгий димовий хвіст, як усе навколо — повітря, землю і море — враз струснуло з диявольською силою і засліпило гострим, піби лезо, гарячим світлом, і весь навкружний світ гойднувся, немовби шкаралупина на високій хвилі. Мене вдарило у груди і кинуло назад у землянку. Я спробував підвестися, та новий вибух поклав мене на місце. Поранені зацімліли і перестали стогнати. У повітрі ширився їдкий і воднораз солодкуватий дух паленого.

Невдовзі до землянки у матроській робі, синьому береті та кирзовиках вбігла Антоніна, трохи збуджена і розпачливо-метушлива. З її педоладних словесних уривків я зрозумів, що тільки-но на госпіталь скинуто бомби, що хтось подав сигнали німецьким літакам і вони, напевне, ще повернуться, що нам з цєю Загуменним дано команду перебратися на мотобот і йти до Севастополя,— іншої okazji поки що чекати нічого. Моя молода дружина покwapом зібрала мої і свої речі, допомогла мені зодягнутися, взула; вона клопоталася біля мене, і я не перечив їй, слухався, як дитина, котрій ще не дозволено жодного самостійного кроку і ще багато чого не буде дозволено.

Те, що перехід від Тендри до Севастополя не обіцяв бути легким в осінніх умовах на мотоботі і під наглядом пімецької авіації, у мене не викликало ані найменшого сумніву, але залишатися далі на Тендрівській косі я не міг, вичерпалося все моє терпіння, і я поспішив за Антошиною до причалу, навіть не спробувавши розшукати військліккаря другого рангу Загуменного, щоб висловити йому подяку за все гарне, що він для мене зробив на цій забутій богом, але не скорими осінніми вітрами і штормами піщаній смузі таврійської землі. Старшина мотобота «Гопрі» Семен Алюха прийшов нас із належною поштивістю, негайно взяв дозвіл у чергової вахти на вихід у море і після недовгого лаштування відвалив од причальної стінки.

Стояв мертвий штиль, і сонце, жовте, ніби ясний жовток, повільно звелосся за кормою, пробилосся до нас крізь серпанок прозористого врацішнього туману, неначебто провіщало бажаний теплий день і світлу путь. Семен Алюха і його екіпаж — два мотористи, стерновий та сигнальник, запропонували нам і самі попили гарячого чаю з термоса, пригостили не знати де роздобутими яблуками, відтак заходилися прибирати своє бойове судно, як і належить робити це щоранку на всьому флоті. А небо все-таки супилося, хмари згущалися, темніли, кужелилися, і часом від них відривалися віхтини, чіплялися за верхівки хвиль і швидко летіли за вітром до мотобота. Відчувалося, що барометр падав. За якусь годину, коли Тендрівська коса потонула за морським обрієм, від зюйд-весту налетів жорстокий шквал, і море враз заштормило — хвилі пінилися і клетотіли, вітер зривав їхні верхівки і ніс нам назустріч суцільний потік солоних бризок. Мотобот тремтів під ударами вітру, і ми опинились у чіпких обіймах величезних темно-зелених хвиль, що напочувалися рваними білими гребенями на мотобот, змушуючи його черпати носом і бити кормою. Весь простір між баком та спардеком безперестанку наповнювався спіненою водою, яка не встигала стікати у відкриті півпортики і шпігати. Хід упав до двох миль на годину. Весь кубрик був залитий водою, ми перебралися під півбак, що правив Алюсі за склад для провізії та боцманського причандалля. Під нами щось скрипіло, схлипувало, озивалося якимсь плачливим голосом. Інколи мені здавалось, ніби то схлипує Тоня, котра щільно притислася до мене і розгойдувалася разом зі мною, і я питав її щоразу про те ж саме: як вона себе почуває, і вона втішала, що її нічого вже не страшить біля мене, що все гарзд і буде гарзд.

Моє плече, вся рука затерпли, і рани я не відчував, як уже не відчував ні часу, ані простору. А шторм усе лютував, і хвилі громадилися одна на одну, стикалися, ставали дибки і з гуркотом валилися на мотобот. Море під нами ходило ходором, немовби там, на глибині, зійшлися у несамовитій битві підводні мастодонти і не відступляться, не визнають себе переможеними, поки всі не поляжуть надовіч, і лише тоді море також заспокоїться і вляжеться. А тим часом спливали година за годиною, і все так само одна за одною виростали живі кучуруги, і все так само кипіла вода, і пічим було вгамувати розбурханої стихії.

Непомітно підкралася ніч, зімкнулася над нами чорним буревісником, що склав крила і впав на мотобот. І як тільки настала непроглядна ніч, вітер поступово стих, а натомість спустився сліпий туман, і мотобот, перевалюючись з борту на борт, знову додав ходу, хоча старшина Алюха і стерновий вели своє судно навмання, мовби із зав'язаними очима,— вірили компасові й інтуїції, без якої неможливий ніякий ризик. А ще вірили спостережливості стернового, котрий запевнив командира, що цієї пори біля мису Тарханкут майже постійно вітри дмуть з берега і що, за його підрахунками, до мису залишається не більше п'ятнадцяти-двадцяти миль, саме тих миль, які нам потрібно пробути у морі, поки не спливе ніч і не прозріє світ. І ми були мовби ув'язнені не знати наскільки посеред вічного мороку, і Тендра, звідки я повсякчас прагнув вибратися, здавалася вже жаданою з усіма своїми персефонами, що розуміються на тому, наскільки потрібна навіть морякові притягальна сила землі.

Антоніна не озвалася пі словом, нерухомо лежала обіч мене, поклавши голову мені на коліна, і її груди, відчувалося, то піднімалися схвильовано, то опадали,— вона нібито спала. Нас проймав холод, і я взяв її руки у свої, вони були крижапо-холодні, і Топя одразу відповіла потиском, мовчки, не подаючи голосу. Вона була надто довірлива, пожіночому прихилиста, в усьому довіряла мені, і я подумав, що мушу й надалі всією своєю поведінкою, кожним вчинком не вбити в ній цієї прихильності і цієї довіри, незважаючи ні на що зберегти її такою, як вона є. Ще там, на Тендрі, вона бачила перед собою не те, що ми мали, а яскравіші дні і ночі, що чекали на нас попереду, дні і ночі, що ми їх масмо прожити разом. Заради тих днів і ночей вона годна знести всі штормові ночі, подібні до цієї, а то й небезпечніші, грізніші.

Під ранок над сонним морем почали підійматися пухпасті білі клапті вранішніх випарів, і невдовзі ці клапті вже злилися в одно, перетворились у суцільну молочно-білу запону, яка щільно обступила «Гопрі» з усіх сторін. Алюха наказав збавити хід, кілька разів подав сигнали боцманською дудкою, яка незмінно висіла на ланцюжку у нього на грудях. Стерновий і сигнальник кинули лот, але лот дна не дістав. Рушили навпомацки далі, та вже за чверть години сигнальник нажахано вигукнув: «Старшина, берег!» І тієї ж миті всі попадали від сильного поштовху — піс мотобота задерся. Попереду крізь туманне пасмо чорніла висока кам'яна стіна. Обміряли воду: під носом виявилось всього три-чотири фути, під кормою — двадцять п'ять. Старшина скомандував мотористам «повний назад», мотобот пошарнався з півгодини, але не зійшов із кам'яної плити. За мосю порадою мотоботівці завели з корми на дротяному тросі стоп-анкер, а відтак і становий якір і спробували стягнутися брашпилем, знову давши машині «повний назад», але якорі не забирали на кам'яному дні і приповзли назад до судна. І Семен Алюха, і матроси розуміли, що тільки-но задме вітер з моря, «Гопрі» розіб'ється вщент і ми всі загинемо: на стрімкі скелі під час прибою не вилізеш. Перегодя, поки ми всі гуртом роздумували, як бути далі, туман розійшовся, і ми побачили на вершині берегової скелі білу вежу з грибовидним дахом і червоними поперечними смугами. «Тарханкутський маяк!» — вихопилося разом і в мене, і в Семена Алюхи.

Старшина відрядив до берега шлюпку з мотористом і стерновим, вони поміж скель довго шукали місце, де висадитися і поставити шлюпку, врешті якось її прилаштували і почали видиратися заломами скель до маяка. Ми стежили за ними, поки вони не зникли десь уже на самій вершині.

Вісті, доставлені з берега стерновим та мотористом, були вельми гнітючі: зняти мотобот з підводної кам'яної плити немає чим, ніяких засобів, а викликати поміч з Ак-Мечеті чи Євпаторії також неможливо — відучора з ними всякий зв'язок перервано. Але разом із матросами за свідка на мотобот прибув і старший доглядач маяка — чолов'яга років п'ятдесяти у старій замацканій мічманці, простенькому морському кітелі і гумових чоботах. Впадали в око різкі риси його засмаленого до чорноти обличчя. Від нього нахло міцним самосадам. Назвавшись Каліною Гнатовичем, відставним боцманом, він тут же запропонував найслухніший, на його думку, варіант — зійти всім з мотобота на

берег, бо, за його прикметами, до цього мису восени з моря не підступитися, надвечір уже має знову заштурмити — і мотоботів, напевне, настане край. Потім уже не Алюсі, а мені сказав: з Ак-Мечеті до маяка прибилася охоропна рота пересувної бази без командного складу, базу висаджено в повітря, і якщо я, флотський лейтенант, не візьмуся очолити роту, він особисто, старший доглядач Калина Десятник, принагідно доповість про це евпаторійському військовому комендантові. Його безапеляційність, застрашливий тон обурили мене, викликали несподіваний гнів, і я, не стримавшись, різко зауважив, що мені немає ніякого діла ні до охоронної роти, ні до нього самого.

Старший доглядач лише важко зітхнув, не зважаючи на відповіді різкістю на різкість. Він стояв і все ще чогось очікував.

— Охоронці кажуть, що зрада, — порушив гнітючу мовчанку моторист.

— Яка зрада? — пасупився старшина.

— Командир, що покінчив своїх бійців, підлий зрадник, — мовив старший доглядач. Тим часом над маяком і мотоботом пролетіла у бік моря пімецька розвідувальна «рама», і Калина Гнатович, преспокійно показавши на небо, вневпнепо заявив, що доля мотобота вирішена, — якщо не поквартяться розправитися з ним штормове море, то це зроблять за нього фашистські літаки.

— Потоплять ні за цапову душу, — мовив, спускаючись у шлюпку. — Втім, пімець не тільки літає, він уже танками і піхотою переступив Іршунь, іде сюди... і ніхто його не вдержить.

— Звідки ви знаєте? — запитав я.

— Кажу, отже, знаю, — зітхнув і ступив у шлюпку, яка враз загойдалася під ним. — Не раджу запапацати дівчини. Себе не жалко, то пожалійте її.

Він ужалив мене у саме серце: чомусь у словесних змаганнях з ним я не подумав про Антоніну. Вона ж стояла осторонь усіх і не спускала очей з моря, невідривно дивилася туди, де хвилі зливалися з небом і де скришливо крикали чайки, зависаючи у повітрі й пильнуючи з висоти здобич. Безперечно, моя різкість, мій стан її спантеличили, вона нічого подібного не чекала від мене, і те, що саме так я дозволив собі розмовляти з набагато старшою незнайомою людиною, вона сприйняла як спалах одвертості, знак, що вона тут зайва, що вона завишила переді мною, коли я повсякчас змушений думати про неї і забувати про службу, про війну, що точиться навкруги, про кров і смерть,

яких, мабуть, нам не обминути. Я підійшов до Антоніни, і вона глянула на мене стомленими, але все так само привітними очима, всміхнулася сумною, але вибачливою усмішкою, і я відчув, зрозумів: вона не засуджує ні мене, ні себе, вона просто мене жаліє.

Пойнятий глибокою задумою, Семен Алюха походжав по палубі, ні на кого не дивлячись, хіба що інколи зиркав на шлюпку, яка поверталася до мотобота вже без старшого доглядача маяка, та ще на розхвильоване море, яке помітно свіжіло від зюйд-весту. Шлюпка пришвартувалася, і старшина запропонував нам з Антоніною зійти на берег. Щоб не викликати з мого боку заперечень і зайвих запитань, він наказав покинути мотобот і сигнальнікові зі стерновим. «Мотористи зійдуть із судна зі мною»,— і зібрав на шлюпку все, на його думку, найнеобхідніше. Скригнули кочети, моторист паліг на весла, і шлюпка відійшла від мотобота. З кожним гребком віддалялося судно і насувався стрімкий кам'яний бескид з темними печерами, де клекотіла аспідно-чорна вода.

Поміж скель звивалася непомітна стежина, якою спустилася до моря обслуга маяка і яку нам показав моторист. Він повернув шлюпку до мотобота, а ми подряпалися вгору, а коли з перепочинками все-таки вибралися на вершину, перед нами розлігся ковиловий степ, рівний, як стіл, з голими латками і рідким чагарем, що вже втрачав свої неяскраві осінні барви. Ми озирнулися на мотобот і рушили до маяка.

Калина Гнатович сидів на призьбі невеликого затишного будиночка і стругав ціпок. Він працював, не підводячи голови і не звертаючи уваги ні на скавуління собаки, який бігав на дротині від будиночка до повітки, ні на чийсь кроки. І лише коли наші тіпі впали йому під ноги, Калина Гнатович пеквапом, мовби із зневагою, поглянув на мене, відтак на Антоніну і матросів.

— Послухалися голосу розуму?.. Дай боже.— І на його видубленому сонцем та вітром обличчі з'явилася силувана іронічна посмішка, що неприємно мене вразила.

— Де ваша рота? — стримано запитав я, немовби підкреслюючи, що саме він і ніхто інший має давати пояснення, яким побитом охоронна рота затрималася на маяку, що віднині на ньому і на мені лежить відповідальність за неї.

Старший доглядач стрепенувся, ніби прокинувшись зі сну, і з видимою полегкістю відітхнув. З виразом гідності й простодушності відклав свою непотрібну роботу й признався:

— Слово честі, я дуже на вас, лейтенанте, сердився... дуже. А ви послухалися, не злегковажили голосом розуму... Володька Виливко за всіх в одвіті. Сержант. Ходімо.

Калина Гнатович запросив мене самого і повів за повітку, де просто неба, розстеливши плащ-накидку на копиці сіна, невдаха сержант в армійському обмундируванні відсипався із трьома такими ж, як і він, бійцями. Те, що вони з флотської охорони, свідчили петлиці на гімнастерках і смугасті тільники, що визирали з-під розстебнутих комірів. Старший доглядач розбуркав сержанта, і той якусь мить сторопіло дивився на нього невидючими очима. Перевівши погляд на мене і вгледівши на руках мого кітеля лейтенантські лички, він ураз підхопився, обсмикнув гімнастерку, застебнув комір і затагнув ремінь. Сержант був порівняно невисокий на зріст, тонкий і русявий. В його синіх очах проглядало змішане почуття досади і добродушності. Старанно доповівши про те, що напередодні командир їхньої роти із взводними невідомо куди поділися, а телеграма з головної бази вимагала підірвати мішно-торгедний і всі інші об'єкти, зруйнувати пірс, склади та підсобні приміщення, він, сержант Виливко, усе виконав, як зазначалося у телеграмі, зняв караули і повів роту на південь берегом моря, з надією, що Євпаторія не здалася і він може здати роту військовому коменданту. Вони йшли всю ніч, бійці підбилися, і він дав команду на привал, на днювання. З настапням темряви рота вирушить далі, а поки що бійці розосередилися і відпочивають.

— Де телеграма?

Виливко дістав з нагрудної кишені згорнутий учетверо папірець і подав. Телеграма на ім'я командира роти була категорична, сержант нічого від себе не додав. Я повернув сержантові телеграму і сказав, що беру їх під своє командування. Володя зронив коротке «ссть» і обережно нагадав, що мені слід було б одразу подумати, як нагодувати бійців чим-небудь гарячим, непогано б гарячим флотським борщем. «Маємо власного кока», — сказав і чомусь поглянув на Калину Гнатовича. Старший доглядач маяка похитав головою, щось буркнув і дав згоду різати і патрати курей, без яких йому було не обійтися на далекому маяку.

Перш ніж заходитися коло борщу, Калина Гнатович завів нас з Антоїною і сержанта до себе в будиночок, посадив за стіл, дістав з буфета гранчасті чарочки і пляшку горілки, поставив перед нами. Трохи подумавши і щось пригадавши, він понишпори́в у суднику, віднайшов карафку

з настоянкою і також виставив на столі. Відтак з'явилась і закуска: півбуханця білого пшеничного хліба, кілька цибулин, миска з холодною у мундирах картоплею, блюдо з олією. Наливаючи Антоніні у келишок настоянки, він завважив, що не бачить старшини мотобота, і я підвівся, щоб вийти і приборкати матросів, котрі залюбки допомагали знищувати живність Калини Гнатовича. Старший доглядач спинив мене, дістав із прискринка радіограму для постів СНІСУ, де теж вимагалось все висаджувати у повітря, нічого не залишаючи ворогові, й особовому складові пробиватися до головної та допоміжних баз.

Антоніна обчистила дві картоплини, вмочила в олію і поклала переді мною. Горілка обпекла мені горло, я ще гостріше відчув голод, однак, подякувавши Тоні за турботу, примусив її з'їсти обидві картоплини, щоб трохи набратися на силі.

— Ваша дружина? — спитав Калина Гнатович. Я притакнув, і він побажав нам щастя-здоров'я. «Щастю завжди товаришує доброта. Старіється вродо, не старіється тільки доброта». Він поглядав на Антоніну, схиливши набік голову, і в його погляді прозиравав смуток.

Тепло і затишок невеличкої кімнатки, яку називав Калина Гнатович каютою, і настоянка розморили Антоніну, й вона попросилася прилягти. Старший доглядач сам приготував їй постіль, збив подушку і, дїждавшись, поки вона вляжеться, прикрив її зверху сіряком. Зашторив фіранкою віконце, звелів усім вийти й тихо зачинив за собою двері. Насварився на собаку, який усе ще скімлив і мотався на дротині.

Вітер, що дув зі степу, дедалі дужчав, наганяв важких свинцевих хмар, а з ними й останніх пташиних зграй, що віщували недалекі вже сльотаві дні, затягну негодую. Над маяком прокурликав журавлиний ключ і сховався у хмарах. Під бескидом уже шумів прибіій, і було видно з його високої вершини, як на мотобот накочуються і накочуються спінені вали, а біля нього з навітряного боку б'ється об борт на припоні порожня шлюпка. Мотористи, яких звів на берег старшина, сказали, що він сам відмовився залишити мотобот і тепер сидить сам у каюті, на щось сподївається, слухаючи, як іззовні доносяться лупкі удари хвиль і як за кожним ударом усе більше здригається корпус судна. «Він затятий, він не послухається», — запевнив сигнальний, коли я звелів передати Семенові Алюсі семафор: залишити мотобот. Сигнальний дїждався, коли старшина показався на палубі, змахнув сигнальними прапорцями

і примусив того взятися за бінокль і прочитати двічі переданий сигнальником семафор. «Наказую... наказую... лейтенант Глоба». Алюха дав відмашку і знову сховався у каюті. Нам довелося ще постояти кільканадцять хвилин на краю стрімчака у нестерпному очікуванні, поки старшина не з'явився на палубі вдруге, нав'ючений немудрими моряцькими пожитками, і не спустився у шлюпку. А море вже розгулялося, як і напередодні, на весь розмах, вітер посилювався, і з вітром посилювався шторм. «Гопрі» ніяк уже не протистояв важким накатам: піднімаючи вгору форштевень і осідаючи на корму, мотобот помітно посувався на кам'яній банці до берега. «Розіб'ється», — із зітханням мовив сигнальник, не показавши, хто чи що мається на увазі — судно а чи старшина Алюха, котрий надто повільно вигрібав на шлюпці до берега. Він пильнував, щоб вона йшла по хвилі, і коли шлюпка скочувалася вниз, здавалося, що цьому ковзанню у безодню не буде кінця, але на якийсь час вона все-таки завмирала поміж двох великих валів, відтак натужно починала карабкатися на гребінь. Наступна хвиля, що котилася їй навздогін, знову її підхоплювала і кидала у водяну прірву, й ізнову пі старшини, ні шлюпки не ставало видно. Стерновий і мотористи кинулись із стрімчака до моря, на допомогу своєму старшині, коли той уже з останніх сил стримував напівзатоплену шлюпку від ударів об скелястий берег.

Алюха і мотористи прийшли до маяка зовсім намоклі й померзлі, і Каліна Гнатович Десятник узявся відігрівати їх та сушити їхні роби. Мотоботівці сиділи коло вогнища, на якому у великому казані вкипав для всіх нас замовлений Виливком флотський борщ, і журилися, що ніхто, які б вони не давали пояснення, не простить їм загубленого мотобота і тепер, найімовірніше, їх усіх відправлять, сплинуть на берег, у якусь охоронну роту, де все зведено до караулу, до одноманітності, до «стій, хто йде?». Я мовчав, я нічим не міг їм зарадити. Я знав, що тільки-но стемніє, як і домовлено з Каліпою Гнатовичем, ми висадимо у повітря маяк, і затишний будиночок біля нього, і повітку, і погріб з балонами світильного газу, і все, що становить бодай якусь цінність, і поведемо охоронну роту та моїх морячків на південь, туди, де чекає на всіх нас запеклий бій, де доведеться стрічати німецькі кулі на повний зріст, і при потребі лягати на них, і притискати їх, ще гарячі, своїм тілом до холодної вологої землі.

ГАЙВОРОН

Небо перекидалося на чорну ріллю, земля піднімалася до неба, і все це тривало годинами в розмірено-одноманітному ритмі, — вагончики погойдувало, ніби дитячі колиски, і перед очима пересувались у прохолоді корзини, повні різних сільських делікатесів, метлялися рясні спідниці базарувальниць, котрі своїм звичаєм, не без вдовolenня, у такт хилитанню вагончиків вигойдували дорожні сні, інколи знехотя перекидаючись словами; постукували на стиках колеса, і поїзд довго та нудно просувався вперед, не зупиняючись ні на полустанках, ні на станціях. Із цієї нескінченної одноманітності, ніби з глибоченної широкої ями, враз вигулькнув Гайворон — увесь у розкроненості вишневих садів і тополиних парків, такий тихий і сумирний, як і блакитний Південний Буг, що охопив його широким плесом.

Сіявся дрібний дощик, один із тих весняних дощів, від яких люди не ховаються, а охоче підставляють їм голови. Постоявши на пероні, поки розхитані в поїзді земля та небо не встоялися перед очима, я підійшов до станційних дівчат і поспитався, як пройти до готелю. Вони жваво загомоніли і, перебиваючи одна одну, розказали, що йти треба через прозірчастий міст, котрий он там навис над залізничними коліями, повз стадіон, а далі звернути на одну з рівних, як простелений рушник, вулиць. Вилюскував асфальт, обабіч зеленів моріг, кущилися агрусом, смородиною та бузком палісади.

Я перейшов залізничний міст, поминув стадіон і вказую мені вулицею за кілька хвилин дійшов до площі, де в одному з квадратів парку височів досить пристойний районний готель. Чергова — привітна жінка, переглянувши мої документи, провела мене до номера на двох осіб, де вже понад тиждень жив столичний художник, що його разом з компаньйоном — той мешкав у суміжному номері — запрошено оформляти інтер'єр Будинку культури. Художник, з яким я мав ділити номер, назвався Володимиром Мандрухом. Вилицюватий, з вихрястим чубом, трохи простакуватий, він поважно, на правах старожитця, показав мені на вільне ліжко, потім прочинив переді мною двері до ванної і заявив, що гарячої води тут не було і не буде, холодної теж частенько не стає, отож він напускає її про запас у ванну.

Відтак накрит на стіл — вечеряв він удвох із напарником — і звернувся до мене:

— Сподіваюсь, ви не відмовитесь розділити з нами хостяцьку трапезу?

Відрекомендувавши свого компаньйона Святослава Лукася, Мандрух зауважив, що Лукась палкий поборник реалізму і національних традицій у мистецтві, і це дозволяє йому завжди бути на рівні. Єдиний його гандж — забагато теоретизує і замало працює, а слова, як відомо, не мазки на полотні.

— Щоб уберегтися від інсинуацій з боку деяких колег, треба мати хоча б якийсь запас душевних і фізичних сил, — серйозно мовив Лукась, знайомлячись зі мною і показуючи на Володимира Мандруха, що готував бутерброди з ковбасою. Вони ще мали пляшку коньяку і кілька пляшок пива.

— За кого ти мене маєш? — кивнув Мандрух, не ображаючись.

— За того, ким ти є насправді, — відповів Лукась. Випещений, з рожевими, як у дамочки, пухкенькими щічками, задоволений собою, він засміявся і, злегка потиснувши мені праву руку, знову бухнув у крісло, де сидів досі. Моя поява не вплинула на їхній настрій, і вони продовжували свої давні суперечки.

— На Ленінградському симпозіумі про творчість і сучасний науковий процес висувалися різні прогнози, гіпотези. Взаємозв'язок процесів художнього і наукового мислення та пізнання, вплив на філософію творчих індивідумів पनि постають у всій складності. Отож нам, Володимире Івановичу, не годиться відставати, довго затримуватися на старих позиціях.

— Не знаю, як ти, а я не затримуюсь. Просто стою на них.

Лукась облишив Мандруха і звернувся до мене:

— Як поінформувала нас чергова, ви прибули від комітету ветеранів? Невдячна робота, га?

— Я не сказав би. Кожеп робить своє, те, що йому дано. Хтось пише картини, хтось їх зберігає, реставрує. Ми — реставратори подвигів.

— Чудово! Реставратори теж митці у своєму ділі. Людина повинна мати якесь захоплення. Я, наприклад, захоплююся філософією, Мандрух — літературою, кохається у поезії... «І знову згадалось: «Цоки! Цоки!..» Закаблуки вулицю розбудили... А небо ще було блідо-рожевого кольору, — кольору кавуна, — мов скибка недозрілого кавуна — аж свіжістю запахло, аж мені водяним, хрумко-цукристим запахло...» Правда, точилися й суперечки... аж дим стояв

стовпом... Так, аж дим стовпом. І нехай так буде завжди. Доктор Волькенштейн слушно нагадав, що Ломоносов за все життя не вивів жодної математичної формули, але його поетична творчість, його активна участь у літературному процесі сприяли науковим відкриттям.

Мені було приємно у їхній компанії, хоч не на всьому, чого вони торкались, я розумівся. Мандрух заварив кухлик міцної кави, і мені, зовсім до неї не привичасному, довелося також пити. Лукась її цмулив, як зельтерську воду. Підігрітий коньяком і чорною кавою, він дедалі розпалювався і, мовби сперечаючись із невидимими опонентами, говорив патхпенно, вивергаючи кудись у простір між мною і Мандрухом потік своїх незаперечних доказів.

— Нічого робити закиди, що ти відстаєш у творчості від потреб життя, живеш якимось назадняцтвом! Потурати сучасним штукарям від пензля чи пера — неподобство, бо цим ти вводиш в оману не лише юного початківця, не лише себе, як творчу особу, що вже визначилась, а й громадськість.

— Все це вже в минулому, — відмахнувся Мандрух, не бажаючи заглиблюватися у цю тему.

— Не згоден. Усе, що було, лишається й далі, тільки у прихованому вигляді. Замість того, щоб відразу позбутися пухлини хірургічним методом, ми злочинно чекаємо, поки все позначається на здоровому організмі.

— Отже, радикальними заходами?

— Радикальними. Тобі не подобається?

— А ви часом не плутаєте творчі почерки із світоглядом? Така плутанина, між іншим, завдала чималенької шкоди мистецтву, філософії. А соціологію ми взагалі були занедбали.

Моє зауваження збурило велемовний плин Лукасевої мови, він спіткнувся й невдоволено зморщився, ніби хотів показати, що я в чомусь безнадійно заплутався, що всі мої формулювання і висновки вкрай сумнівні. Розлучений з уявними опонентами, Лукась тепер зосередився на конкретній особі, ка Мандрухові, ігноруючи мене, ніби лише Мандрух був здатний розуміти його і поділяти його концепції.

— Навіщо заперечувати появу оригінальних почерків, вважати їх за відступ од нашого світогляду? Реалізм не є щось зашкарубле, мертво, застигле. Письмо може бути різним, але мета у всіх одна. Варті протиставленню талантам хіба що штукарі-нездари, які за ширмою абстракцій приховують власне убожество.

— Володимире, чуєш, як заговорив добродій реставратор? — підкусив Лукась. — Даруйте, а до чого я закликаю?

— До адміністрування в мистецтві.

— Не зовсім, реставраторе, не зовсім. Утім, подекуди і це не завадить. Будь-який відступ від історичних надбань призводить до втрат і в житті, і в мистецтві, і в політиці. Ми не повинні допускати анархії — це лютий ворог мистецтва.

— Кожна епоха бачить себе своїми очима.

— Слушно, реставраторе, слушно! Двадцять століття — століття зрілості людини-мистця, а дехто воліє, щоб воно дивилося на себе очима немовляти. І щоб мистецтво промовляло пташиною мовою або принаймні мовою африканських мавп. Якщо ви справді любите красу світу, в якому живемо, то підете до лісу не з магнітофонним записом бугі-вугі, а послухаєте лісову тишу або пташиний спів, послухаєте, як росте трава, як шепочуть вітям дуби чи клени. Цієї весни в Голосієвому я спіткав одного молодого художника, він малював проліски. І якою фарбою, гадаєте? Сіпьюю? Ніколи не вгадаєте — жовтогарячою! «Чому цією, а не, скажімо, брунатною?» — питаю його. «Так я бачу і змушу бачити інших. Змушу! Нехай бачать усе це не своїми, а моїми очима». А навіщо мені його очі, коли маю свої?

— Сподіваюсь, ви його розвінчали?

— Розвінчувати подібних апостолів безпідійно.

— Чому безпідійно? Не стане аргументів?.. Звичайно, легше нагримати на нього з трибуни. Там ви з ним на різних площинах.

— Не вигадуйте, реставраторе, — озвався сердито.

Мандрух скористався паузою і, наливаючи пам обом гарячої кави, сказав:

— Це все пояснюється тим, що ми боїмось опинитися в ролі оборонців застарілих догматів.

— Ти так вважаєш?

— Звичайно. Минуле за своєю природою містить у собі перебуду, зношене. Моді змінюються, але цим вони відкривають нам відносність цінностей і канонів, що їх ми хотіли б вважати абсолютними. Новизна стає випробним каменем.

— Чого? — вихопилось у Лукася гнівне. — Це — теоретична база відмови од того, що вже було. Абстракціонізм був останнім кроком на цьому шляху. Завдяки йому ми дізналися, що живопис може обійтися навіть без образів.

Без образів! А що залишається? Нічого. Нічого — ось єдина річ, яку не забирає час. Це не мій висновок, а француза П'єра Шнейдера. Досить експериментувати, годі!.. У науці ніхто собі не дозволяє експериментів па людях, для цього є піддослідні тварини. А чому це дозволено у мистецтві? Тільки тому, що наукові досліди доступні лише фахівцям, обмеженому колу, а мистецтво кожному? І ми з тобою перозважно згоджуємося, щоб на твоєму і моєму сприйманні перевірялися чиїсь псевдотвори? Ні, ні, не всі експерименти такі безневинні, як нам здається. Ми мусимо бути непримиренними.

— До кого?

— Насамперед до себе, — поважно мовив Лукась, допиваючи каву. Відставивши свою чашку, він заговорив про Нільса Бора і його ставлення до єдиної спіornoї теорії Вернера Гейзенберга. Скільки я не напружував мозок, ніяк не міг уторопати: чому Лукась згадав Бора і Гейзенберга, з чого у них із Мандрухом почалося нове змагання амбіцій.

Лукася з його хизуванням ерудицією я не міг сприймати серйозно. «Мені тебе нецікаво слухати, я теж дещо бачив і читав. Спитай мене про Жермену Ріш'є, і я так само, як ти, поясню суть її творчості, поясню і відкину мурах із жіночими бюстами, жінок із ногами коників, жаб з обличчям принцес, що конають на пласі жорстокої епохи. Але скажи мені, чому багатьом імпонують деякі поп-артисти? Хіба оптичні ефекти від зміщень кольорів, вібрації ліній не є мистецтвом, хоч образна система тут і відсутня? Я не бачив оригіналу «Алессо В.», але з утіхою споглядав його репродукцію... Пригадую клинцювату хвилясту фігуру двох відтінків синього кольору на червоному тлі, пригадую зелену вертикальну лінію, що перетяла полотно навпіл, — на відстані тобі уявляється якась незбагненна сила, що поривається у простір... Ще й досі мені ввижаються оті рухомі кольори».

Лукась про щось запитав, але я вже нічого не чув, наче відразу оглух. Перепитати теж не міг, здавалось, мені заціпило; і не встиг я з'ясувати, що зі мною, як відчув, що тіло мені терпне і в спину втикається гаряче колюччя, до лица приринає кров, від чого воно робиться якесь важке, і чоло вкривається рясним холодним потом. Я дістав носовичка і витер ним слітніле чоло, все обличчя, але новий приплив крові змусив утертися знову. «Про що говорить цей невгамовний чоловік? І чому він у сонячному ореолі, а замість Мандруха синій стовп?»

— Парадоксальність стала істотним критерієм вірогідності, та не всякий парадокс парадоксальний. Галілеєве твердження, що Земля все-таки обертається, було псевдопарадоксальним. Так, так, адже кожен член великого собору, який засудив Галілея, поміркувавши, також міг дійти цього висновку. Але всім їм заважала рутинна: бачачи щоденний схід і захід сонця, вони зажили ілюзії, ніби Сонце обертається навколо Землі...

— ...не досить підготовленій людині важко уявити, що вся інформація про неї міститься у жалюгідній парі статевих клітинок... Інертність мислення, опір мозку, коли вводяться нові для нього поняття, це не абсолютно пасивний процес, мозок чинить опір, активний опір, намагається уникнути негативних емоцій...

— ...А Нільс Бор про єдину спіornу теорію Вернера Гейзенберга... це, безумовно, божевільна концепція, та чи достатньо вона божевільна, щоб бути вірогідною?..

«Про що вони говорять? Я нічого не розумію... І щось діється зі мною певне... Де моє серце?» Та до цього вже не було потреби дослухатися, воно саме нагадало про себе знервованою і гучною стукотпечею у грудях.

— ...Відмова сучасного мистецтва від бездумної фотографічності якраз узгоджується з розвитком науки...

— Дюпен в Едгара По, Шерлок Холмс у Конан-Дойля, Еркюль в Агати Крісті...

— ...Гортаць папуги дає змогу чітко вимовляти кілька сотень слів людської мови...

— ...Дреспування папуги також потребує творчої винахідливості... Папуга не може стати дресирувальником...

— ...Папуга — не митець...

— ...Ми інколи буваємо папугами, але ж ми — не папуги...

З-під острішкуватих брів зблиснули гострі Мандрухові очі. Мандрух глянув у мій бік, шукаючи підтримки в суперечці, яку вів з колегою, але я нічого не розумів, властиво, не чув, про що йшлося, мене проймав внутрішній дріж, спонукаючи негайно лягти у ліжку, щоб уві сні відновити фізичні сили. «Що він мені пропонує? Знову каву, гарячу, як кров, каву? Ні, годі, не можна піддаватися спокусі». Ледве це подумавши, я випустив чашку з кавою і коньяком, яку подавав мені Володимир Мандрух. Чашка вдарилась об підлогу, підскочила і вдарилася вдруге, як гумовий м'ячик. Цього разу вже розбилася.

— І фаянсовий, і фарфоровий, і скляний посуд б'ється на щастя, — преспокійно резюмував Лукась.

— Ви часом не захворіли? Що вам таке? — Мандрух підбіг до мене й помацав шорсткою долонею мое чоло. — У вас, Сергію Степановичу, жар.

— Не знаю... пробачте.

Я сам не знав, що зі мною діється: зомлівля, первовий шок чи серцевий напад, спричинений кисневою нестачею. Я потер собі скроні, провів долонею по очах, піби стираючи з них полуду, й відсупув стілець від порцелянового череп'я. Кава розбризкалася по паркету брунатними плямами і швидко випаровувалася. Я байдууже споглядав, як Мандрух зібрав черепки, відніс їх у туалет і викинув у кошик.

— Пробачте, я піду.

Вони не заперечували, можливо, навіть зраділи цьому, й щільно, щоб не заважати надалі, зачипили за мною двері. Я роздягнувсь і ліг у холодну чисту постіль. Та навіть на межі між сном і дійсністю у вухах все ще гримів голос шаленого Святослава Лукася, якого втихомирював і піяк не міг утихомирити Мандрух, потім залунав голос чергової готелю, що попросила їх не колошкати пожилців і розійтись. Кінець кіпцем вона вивела Лукася, який безперестану сипав компліментами, божився, що вона для районного готелю занадто вродлива. «Ви — гугенот», — відказала йому на це чергова, і художник, сміючись, запевнив її, що це дурниці й що він її пробачає, бо завжди жінкам пробачається все, крім правоти. «Я смішний, кумедний, і кумедний свідомо, бо в цьому задрісному світі кумедне — єдина форма популярності, яка не губить, не знищує зачасно і ще припустима».

Душив кашель, і я прокинувся від кашлю, і перше, що вгало в око, це злегка затуманені шиби вікон і за вікнами сіре небо, що починало потроху очищатися, — крізь брудносіре опімаття хмар прозирали голубі вікнини, — а ще зграйка синиць, що діловито обшукували стовбури і гілля двох горобин, висаджених коло готелю. Ліжко мого співжильця Мандруха було неприбране, а він сам стояв, нахилившись під рукомишником, і мені крізь розчинені двері було видно, як мильна піна, мов на дріжджах, росте на його чубатій голові. Він пустив із крапа холодну воду й аж кркнув від утіхи. Із заплющеними очима Мандрух помацав на полиці туалетне мило й ще раз патор ним шию, обличчя. Він мився і крктав, і здавалось, у раковину збігали не піняві змилки, а пара від його густого лискучого волосся. Він старанно витерся махровим рушником і вийшов з ван-

пи св'язий, чисто виголений і пітрохи не втомлений вчорашньою трапезою. Сором'язливий Мандрух усміхався мені лагідною усмішкою, що ніяк не в'язалася із його зовнішністю кремеза, свідомого своєї сили й запасу здоров'я.

— Доброго ранку, капітане другого рангу. Це у вас чи не застуда — грип або ангіна. Сказати черговій, щоб запросила лікаря?.. Не хочете? Даремно, з цим жартувати не слід.

Він прибрав свою постіль, старанно заслав ліжко. Почав одягатися.

— Що становить собою ваш колега? — запитав я, більше для годиться.

— Святослав Лукась?.. Звичайнісінький фрондер. Любить похизуватися при чужих людях, пофілософствувати. Сам собі ставить запитання і сам відповідає, доходючи досить химерних узагальнень. При всьому цьому чоловік порядний, знаючий. Словом, характер!..

— Можливо, можливо, — сказав я без переконаності.

— Я не хочу вам накидати своєї думки, але це справді так, — провадив Мандрух, розчісуючись перед дзеркалом, умонтованим у дверці шафи. — Святослав глибоко моральна людина. Моральність на чому ґрунтується? На єдності науки і моралі, розуму і совісті, чи не так? Лукась тут на висоті, і в цьому йому перевага наді мною. А те, що він велемовний, коли б не сказати пустомолот, так цим страждає більшість чоловіків, коли йдеться про їхню працю. Тим більше творчу...

— Володимире, ви мене переконали. Я готовий визнати вашого Лукася, якщо він зволить визнати мене.

— Він уже вас визнав, Сергію Степановичу. А тепер, коли не секрет, з якою ви місією прибули до Гайворона? Не можете сказати — не кажіть.

— Чому ж!.. Місія ще з часу війни. Двадцять шостого червня сорок першого року лідер ескадрених мінопоєсів «Москва» брав участь в атаці порту Констанца і загинув. Частина команди лідера підібрали фашистські катери. Пізніше, після війни, ми дізналися, що був захоплений у полон і поранений командир корабля капітан-лейтенант Тухов. Він довго перебував у концтаборі, вчинив кілька невдалих спроб утекти. Нарешті йому пощастило вирватися з полону, після чого він пристав до партизанів, став начальником розвідки у загоні «Буревісник», тут, на Гайворонщині. Загинув у бою за кілька днів до того, як загін з'єднався з нашими військами. Комітет ветеранів цікавить по-

двиг Тухова і тих матросів, з якими він пройшов свій тяжкий шлях. Можливо, хтось із них проживає тут.

— Місія вельми достойна,— мовив Мандрух.— Що ж, принесу вам склянку чаю і скажу черговій викликати лікаря.

Не минуло й хвилини, як він вернувся від чергової із чаєм. Розмішавши цукор ложечкою, підніс мені до ліжка. Я сидів і ковтав гаряче питво, а він, тихо висвистуючи, збирався на роботу, на свій об'єкт, вдягаючи поверх вовняного джемпера кольору хакі темно-синю куртку на блискавках. Не вже це так похолодало?.. Шапка у нього із сірого м'якого хутра, велика, пухнаста, пасунута на самі брови. Діставши із шафи свій робочий портфель, він запитав, чи не купити мені чого. Двері номера він навіть не причинив, а якось нечутно приставив до одвірка. У коридорі на нього чекали помічники, спершу донісся їхній гомін, потім дедалі тихші кроки на сходах. Незабаром у готелі настала відносна тиша, пожилці порозходились, і я міг спробувати зосередитися, подумати над тим, як бути далі.

Туман у голові, духота і запах цигаркового диму, що пеленою висів у номері, заважали зупинитись на чомусь одному, конкретному, неначе в мене вже почали виявлятися ознаки меланхолії, помисловості, недолузтва. Вулчаний гомін і дирчання моторів теж дратували, відвертали від логічного мислення, від того, над чим конче потрібно було подумати, від спроб тверезо оцінити своє становище у незнайомому мені містечку. Як то воно буде? Чи не станеся якихось ускладнень після хвороби?.. Як ми вкорочуємо собі життя, те саме життя, чию нормальну тривалість багато хто з біологів визначає у півтораєта років, виходячи з того, що у вищих ссавців співвідношення періоду росту до тривалості всього життя — один до шести. Людина росте двадцять п'ять років. Двадцять п'ять, помножене на шість, дорівнює... Дорівнює чому? Можливо, вікові, не вкороченому ні тобою самим, ні середовищем, у якому ти обертаєшся?.. Звичайно, ціна людського життя не вимірюється числом прожитих років. Можна, як той невідомий індус, увесь свій вік просидіти під храмом Будди або, подібно до придворного пііта, всі свої дні присвятити ослідуванню імператорської пересічності — і не виконати свого призначення на землі. І можна прожити життя так, як великий поет, забитий на світанку творчості біля гори Машук. А проте... Таки добре було б, якби вбивця, перш ніж натиснути на гачок, подумав, ким був Лермонтов для Росії, і виконав цю просту арифметичну дію: помножив

двадцять п'ять на шість. Мали б виконати її і вбивці Зої, молодогвардійців, спартаківців... Ніде не повинно бути таких, хто не знав би про цю просту арифметичну дію!

Ломота в суглобах, біль у всьому тілі, квалість тримали у ліжку, не давали підвестися. Якби я прихворів не в цьому районному готелі, а вдома, то прийняв би оце теплу ванну, витерся шорстким рушником, випив гарячого молока з нарзаном чи боржомі і, певен, за півдня поновив би розумові й фізичні сили. А так мені доводиться терпеливо чекати, а на кого, і сам не знаю. Готельна постіль з хрусткими простирадлами і пуховими подушками все-таки не домашня постіль, лежати на ній незручно, і я перекидався з боку на бік, поки парешті не встав. Заправивши ліжко, зодягнувся, вмився і знову ліг поверх ковдри. Та туман у голові не розвіювався, і думки у тім тумані не були такі виразні й цільні, як хотілося б, спричиняли гнітючий настрій, непереборну зневіру в собі.

До номера ввійшла покоївка — опасиста жінка із насупленим обличчям. Вона пробубоніла щось собі під ніс, поставила біля дверей помийницю і стала посеред кімнати, над чимось роздумуючи. Склавши па могутніх грудях руки, якийсь час незворушно роззіралась, неначе була в номері вперше, нарешті вийшла знову, залишивши коло порога помийницю і віник. Ще за мить, розчинивши двері навстіж, покоївка з молодою черговою занесли до номера величезний шаплик з китайською трояндою. Поставивши її у першій кімнаті, що правила за вітальню, вони помилувалися її розкішним червоним цвітом і лише тоді запитали, чи не заважатиме пам із художником таке пишне дерево. Доки покоївка набирала в кувальці води з крана і поливала троянду, чергова відчинила стулку шафи і стала чепуритися, не звертаючи на мене ані найменшої уваги. Вона була по-справжньому приваблива: витонченої вроди обличчя з виразом невіддільної доброти і підкресленої незалежності, дуже пряма елегантна постава, бездоганний стрій, видимо, пошитий на замовлення у кравчихи, — чергова, безперечно, дбала про свою зовнішність більше, ніж про будь-що інше, і в цьому багатого чого досягла.

Покоївка взялася підмітати і протирати вологою шматом підлогу, провітрювати кімнату, а чергова, ні на що не зважаючи, все так само викручувалася перед люстром. Кінчиками пальців підбивала зачіску, пригладжувала тонкі чорні брови й раз у раз зволожувала уста, що і так вабили зір соковитою свіжістю. Скінчивши чепуритися, педбало

встромила в густу косу гребінь, долонями обох рук розгладила талію, неприховано милуючись своїми круглими стегнами. Оглянувши себе востаннє, зачепила шафу, пройшлася павою по кімнаті і востиплася навпроти мене у кріслі, де безтурботно скинула черевички і заходилася натягувати та розтягувати нейлонові панчохи на струнких ногах, так само безтурботно і нелукаво виставляючи папоз показ голі коліна. Я намагався відвернутися, не дивитись на неї, і не міг.

— Чи не могли б ви... як там вас...

— Юлія.

— ...обрати для цього якийсь інше місце? — втупившись у білу стелю, мовив я.

— Не подобається — не дивіться, — відгукнулася чергова. У голосі її бринів затаєний сміх. Юлія відкинула гарну голову назад, обіперлася на спинку крісла, поклала білі руки на бильця. — Не подобається — не дивіться, — повторила пустотливо.

— Найкраща реклама для жінки — її жіноча скромність.

— Ви певні?

— Певен. А втім, хіба можна бути в чомусь певним, коли маєш діло з гарною жінкою!

— Звичайно, ні. — Вона спробувала засміятися. Однак сміх застряг у неї в горлі. Вона раптом знітилася, зухвалість її примеркла. — Не будьте такий грізний, — сказала вона примирливо. — Зараз я вам усе поясню. Ваш художник Мандрух побачив мене вранці і сказав, що малюватиме мене в такій позі. Він зобразить мене для виставки. Із цією трояндою, що ми внесли. То як?

— Пречудово! Буду радий бачити ваш портрет десь у Києві чи в Москві. А може, і в Парижі чи Відні, на Островах Зеленого Мису!

— А чом би й ні? — підхопила вона.

Здавалось, Юлія зацікавилась розмовою.

Тим часом у коридорі почулися чийсь важкі кроки. Дівчина підвелася і прислухалася. Мені здавалось, ніби вона схвильована, хоч і не показує цього. Нарешті двері розчахнулися, ніби їх ударено ногою, і до номера вскочив Володимир Мандрух з папхом папханим портфелем і безліччю пакунків, що їх він обіруч притискав до грудей. Від художника, розчервонілого від швидкої ходи й різкого вітру, віяло свіжістю здорової молодого людини, яка ще не знає, що таке хвороби. Мандрух обережно поклав на стіл пакунки й тут же виставив з портфеля пляшку перцівки

й пляшку шампанського. Звільнившись од поші, почав роздягатися. Нараз в око йому впала китайська трояпка на тлі затуманених ніб, і брови його полізли вгору. Здивовано цмокнувши язиком, він перевів погляд на Юлію, що стояла, смершнись на одвірок, і просяяв.

— Все зробила, як звеліли.— Юлія підійшла до Мандруха ближче і зазираюла йому в очі, ніби запевняла, що весь ранок жила заропеними в неї радісними почуттями й сподіваннями.

Вони про щось пошенотілися, потім Юлія з покоївкою пішли. Володимир виклав на мою тумбочку безліч фармацевтичних препаратів і застеріг, що вживати антибіотиків шкідливо, мовляв, це вже остаточно доведено. Краще було б, якби ввечері Юлія поставила мені гірчичники, розтерла груди козячим лоем і дала випити склянку перцівки, тоді він був би певний, що назавтра все пройде і я стану на ноги. Лікаря він не викликав.

Невдовзі Юлія приєднала нам обом по гарячому обідю, для мене ще узвар і пастоянку з калини. Я піднісся духом і запевнив їх обох, Володимира і Юлію, що неодмінно одужаю і більше не завдаватиму їм клопотів. Діткнувшись моїми останніми словами, Юлія викривила примхливі губи і запевнила, що їй приємно мене доглядати, що вона готова з Мандрухом сидіти біля мене день і ніч і прислужувати — вона ж бо жінка, а жінки, хоч би що говорили чоловіки, хоч би як викривлювали істину, споконвіку тримають і триматимуть на собі світ!

Високий на зріст, худий, трохи незграбний Северин Галаган віднедавна носить великі в роговій оправі окуляри, і ці окуляри, за переконанням дочки Юлії, зробили його черствим сухарем, його обличчя набуло якогось неприступно-поважного виразу, здавалось, він поглядає зверхньо, з іронією. Насправді ж він нітрохи не зміпився, як і колись на флоті, не любив виставлятися, обстоював справедливість, словом, був чоловік хоч і скромний, але принциповий. Мав добре розвинене почуття гумору і, зачувши дотенний жарт, сміявся до самозабуття всім своїм беззубим ротом. Повоюювавши комендором на моніторах і доставши дві контузії та три поранення, демобілізований старшина першої статті Северин Галаган заглянув на два тижні до матері у рідний Гайворон, полежав у садку, накупався у Південному Бузі, почитав різних книжок, яких тоді було не легко дістати, й, рішуче зібравши у дорогу матроський епрувон, подався вчитися до Одеси. Де саме і на кого,

уявлення не мав, просто поклався на свою долю. Вчинок явно необачний, адже доля ніколи його не милувала. Знаннями він не міг похвалитися, було хіба що вміння орієнтуватися, кмітливість, набуті на флоті, та ще різні флотські довідки та подяки, що характеризували старшину Галагана з найкращого боку, даючи йому якийсь додатковий шанс, якусь пільгу. З речовим мішком за плечима він ходив по гомінкій Одесі, ходив і розглядав її, читав афіші її, нагледівши оголошення фінансово-економічного технікуму, без роздумів і вагань здав до приймальної комісії стос флотських документів, після чого якось витримав вступні іспити і став студентом. І лише коли дістав ліжку у гуртожитку, дозволив собі профецілювати по Дерibasівській, сходити на пляж. Ланжерон, Аркадія, Великий Фонтан, Приморський бульвар і Потьомкінські сходи — вся Одеса залишила у ньому невизначні спомини, хоча він провчився там чотири роки, був закоханий, одружився, працював і загалом прожив понад тринадцять років — відтиск не такий і малий, як на паш вік.

Повернувшись до Гайворона з малою донею Юлькою, Северин Юхимович ніколи не розводився про своє минуле і всі одеські прикраси таїв у собі, як таять гірку таємницю чи якусь невиліковну хворобу. Коли ж між ним і Юлькою заходила мова про Одесу, дочка згадувала місто над морем, як сон-видиво, як утрачений рай, з дитсадком, де дорослі оточували її піклуванням, піонерським табором біля моря, школою, повернутою всіма вікнами до моря, звідки приходили і де зезали за обрієм морські судна й серед них дво- і трищоглові вітрильники. Все, що було в її одеському дитинстві, з відстапi здавалось суцільною феєрією, пеначе того дитинства у неї зроду й не було, пеначе вони ніколи не мешкали у тихому завулку біля оперного театру, де вона, Юлька, три місяці на рік могла бачити маму-морячку, що приходила з китобоями з далеких рейсів. І того, що батько забрав її з Одеси і привіз у захитане містечко, деь глибоко у серці, в його найпотаємніших закутках, Юлія йому не прощала і батька недолюбувала, хоч при всій своїй егоїстичності мала б ним пишатися, як він пишався нею, цінувати його самовідданість і все те, що мала від нього і чого не годна була взяти від матері.

Але Юлька-Юлія нічим не була схожа на нього — ні вдачею, ні рисами обличчя, яке, на відміну від батькового завжди хворобливо-блідого, у неї пашіло рум'янцем. Словнена здоров'я і темпераменту, жвава й дещо зухвала, вона

була не досить послідовна у своїх вчинках, неспроможна зосередитись на чомусь одному, найважливішому для себе, для свого майбутнього. Середню школу закінчила з атестатом, що не привабив би оцінками вищі учбові заклади, і залишилася вдома, нікуди не надсилаючи документів. Врешті влаштувалася черговою районного готелю, і ця роль нітрохи їй не гнітила, не була по гонору: гарна на вроду, певна себе й досить практична, вона чудово усвідомлювала свої переваги над ровесницями. Вельми вимоглива у своїх уподобаннях і захопленнях, Юлія потай вірила, що з часом, незалежно від неї самої, прийде щасливе заміжжя, що забезпечить їй усе те, чого прагне дівочий гонор, до чого покликана дівоча краса.

Іноколи їй охоплювало бажання кинути все і кудись податися, куди-небудь у Нурек, на Самотлор чи навіть на БАМ, але, згадавши, яка довга туди дорога і скільки незручностей вона обіцяє, Юлька заспокоювалась і кінець кінцем змиралася з тим, що мала.

«Я була і лишатимусь вільна, як море,— казала мати Ольга батькові Северишу,— як чайка на морі, як альбатрос». Чи любить Юлька-Юлія свою матір? Вона й сама цього не знала... Її мати, Ольга Георгіївна, що походила чи то від якогось заморського мулата, чи то від звичайного одесита, схожого на всіх і ні на кого зокрема, обдарувала доньку Юлію чорними, як морський вир, очима, довгими косами, що стали після школи модною зачіскою, тонким станом, а також свавільністю і непослідовністю у вчинках. В усьому ж іншому, крім високого зросту, не вгадувався ні поміркований батько, ні легковажна мати, надто ж коли дівчину обіймала меланхолія і Юлія, з її темпераментом, раптом ставала інертна, пасивна, замкнена в собі, ходила як у воду опущена і вихідні дні просиджувала вдома, дивлячись крізь віконні шибки на Буг. У такі хвилини Северин Юхимович потерпав, що Юлія коли-небудь подібно до матері утече до Одеси, найметься на китобійне або торговельне судно і вирушить в океан, без жалю покине його самотнім. Помічаючи незрозумілу допщину журбу, він проймався ще дужчою ненавистю до колишньої дружини, та йому здавалось, ніби Юлька він так само ненавидить і може вигнати зі свого дому, ще перш ніж вона сама зважиться його покинути. Та злоба проходила, і він, батько, спостерігаючи за нею, за тим, як, вдаривши лихом об землю, вона викручувалася перед люстром, підправляла зачіску і приміряла собі до лица строї, як перебирала черевички на платформі і без платформи,— знову і знову вірив,

що в нього нема нічого дорожчого у світі, як його дитина. Тоді він був ладен і небо їй прихилити. І все ж він, Северин Галаган, не такий безвільний, як визначила Ольга Георгіївна, він довів це хоча б тим, що забув свою колишню дружину і живе тут, у Гайвороні, він уміє поставити на своєму; коли ж він і виявив у чомусь м'якість, то на це у нього свої погляди; він дотримується своєї власної установленої лінії, власних неписаних законів і за це все своє свідоме життя не заподіяв нікому ані найменшого зла, тим часом як за його чесність, доброту й безкорисливість не раз плачено чорною людською невдячністю. Так, Северин Юхимович вірив собі більше, ніж будь-якому моралістові. «Кожному дано тільки певну висоту, певний кругозір, і це треба розуміти», — ці слова він повторював так часто, що й сам повірив у свою сентенцію.

Як на словах, так і на ділі Северин Галаган був уособленням поміркованості й завбачливості, все у нього мало чіткі межі, обертаючись у замкненому колі. Директорові комбінату правильність головного бухгалтера Галагана чимось не подобалася, інколи гнівила його, але він не міг не поважати його, не дослухатися до його порад, усвідомлюючи, що у великому господарстві потрібен свій циферний, непорушний, як скеля, і невідкупний, як статуя Комадора, апостол. Майже самотужки Северин Юхимович вибудував над Бугом червону кам'яницю на гранітному фундаменті, з просторою, повитою диким виноградом верандою і великими вікнами на три сторони світу. Обіч будинку поставив повітку з глибоким льохом і капітальний, поки що порожній гараж. Як і належить порядному хазяїнові, посадив і виглядів молодий сад та ягідники, а ближче до вулиці — тополі та клени.

Северин Галаган в Одесі мав силу-силенну сусідів, але з жодним з них, здається, не приятелював. Тепер же в нього одна незмінна сусідка — Галина Никонівна, жінка привітна, статечна і ще досі неодружена: замолоду допустилася гріха із жонатим чоловіком, і хоч про це вже всі забули, ніяк не простить собі своєї легковажності. Працюючи агрономом-меліоратором, вона після роботи у полі встигала дати лад власному господарству і ще знаходила час для Галаганів, щоб попоратись у їхньому дворі, а ввечері разом із Северином посидіти біля телевізора. Те, що вона гляділа малу Юльку, стало чимось звичним, і доросла Юлія сприймала піклування Галини Никонівни як належне, як сприймала й давніше, коли була зовсім не пристосована до сільського життя, не вміла і не хотіла навчатися тому,

що вміють і роблять нарівні з дорослими сільські діти, роблять удома, в школі і на пришкольній ділянці. Юльку-Юлію школярі прозивали одеською білоручкою, а тітонька Галя, як вона поскаржиться, жаліла її, боронила від однокласників і вулиці і непомітно для них обох стала заступати її матір. Галина Никонівна була не від того, щоб узаконити з Северином те, про що давно вже поза очі гомошили на кутку, що вони нібито й так живуть однією сім'єю, і коли не говорять про це, то тільки тому, що їм вигідно мати по окремому двору. Їх і в гості запрошували разом, і вони, Северин і Галина, приходили вдвох, і сиділи поруч, наче чоловік і жінка, до них і ставились, як до подружжя, і молодиці співчували Галині, що їй судилося на схилку віку покохати неотесу Галагана, моряка, котрий і за столом гаразд не виш'є, і слова путнього не скаже, і пісні застільної не виведе. Проте жінки — народ непослідовний: молодиці тут-таки правила, що із Северина і Галі добра пара, що ніякий птах не витиме два гнізда, а тільки одне, і ще чимало такого, від чого Галина Никонівна па-леніла, а Северин Юхимович вставав із-за столу і йшов на свіже повітря. Ні, він не заперечував проти того, що говорилося про нього її агрономку, його обурювало, чому все це мовиться так грубо, неделікатно, чому ніхто не подумає, що сам він міркував над цим не раз і не два і завжди доходив висновку, що так, як усталилося між ними, набагато краще і для нього самого, і для Галини Никонівни, і для Юлії, що сама вже стала на порі. Еге ж, він так вважав, пам'ятаючи слова одного зі своїх одеських колег, що більшість людей, навіть ті, кого ми маємо за щасливців, переможців, триумфаторів, у сорок вісім — п'ятдесят років переживають кризу — напади відчаю; навіщо ж і йому, Северинові, наражати себе на таку небезпеку? Тепер він уже не зважиться, як замолоду, на покvapливий ризикований крок, все, що було, минуло без вороття і вже ніколи не повториться.

А втім, була ще одна обставина, якої він міг і не брати до уваги, а проте брав, не признаючись у цьому сам собі: за всіма його вчинками, поведінкою ревниво стежила його колишня дружина, Ольга Георгіївна, аж сліплячи очі своєю вродою, коли до господи заходила Галина Никонівна. Йдеться про її, Ольжин, акварельний портрет, намальований художником-моряком. Художник зобразив Ольгу Георгіївну у формі капітана далекого плавання на ходовому містку китобійця, що пробивався між двома голубими айсбергами кудись у білу імлу. Над Ольгою ширяв аль-

батрос. Портрет був середніх розмірів і хоч без рамки, але під склом; акварельні фарби вже начебто приблякли, до того ж і сам портрет, на думку Северина, не зовсім удався: очі Ольжині були в житті куди виразніші, не схопив художник і її постійної іронічної посмішки на примхливо закопилених губах. Єдине, що, здавалось, вийшло, — це пасмо лискучого волосся, що вибивалося з-під капітанського кашкета, воно відразу привертало до себе увагу, змушувало пильніше приглянутися до портрета, збагнути, в чому його прихований чар, навіть тут, серед криги, шукати в жінці жінку. В Ользі для Северина було чимало хвильного, та що вабило його найбільше — це її коси, вони ніби пахли йому россою на конюшиниці чи береговині. Ольга Георгіївна завжди була для нього мов свіжий травневий поранок.

Юлія знайшла портрет матері років зо три тому, у валізі поміж старих ляльок, дуже зраділа і попросила батька почепити його над її, Юльчиним, ліжком. Спершу Северин Юхимович відмовив їй, посилаючись на те, що малюнок зроблено самоуком, але дочка благала його зі слізьми на очах, і він відступився. Відтоді, як акварель прикрасила кімнату Юлії, Галина Никонівна туди і не потикалася, не прибирала там і не мазала; коли настав час мазати весь дім, вона наймала Северинові когось із жінок, і кожна така жіпка, знімаючи і знову вішаючи після мазання портрет, не могла начудуватися з дивоглядної морської жінки.

Наслухавшись про Северина Юхимовича від Мандруха і Юлії, я з особливою цікавістю переступав поріг його дому. «Двір — гніздо, а за гніздом увесь світ». Северин Юхимович припросив нас до хати, провів на веранду, і я остовпів, зачувши десь зовсім поруч голосні пташині трелі. Обличчя господаря і Мандруха засяяли усмішками. Почепивши капелюха на вішалку, Северин Юхимович відчинив переді мною двері до кімнати-пташника і, ніби вибачаючись, пояснив, що всякого роду захоплення вибавляють людей нашого віку від прикрих думок, повертають, коли треба, душевну рівновагу. Свого хобі він не вибирав і не шукав, воно, фігурально кажучи, саме прийшло до нього і заповнило його до останку. Якось Юлька, ще ученицею, принесла з живого куточка дві клітки на час літніх ваканцій — одну із зеленим щиглем, другу із чорним шпаком, які виявилися напрочуд певиблагливіми і компанійськими птахами. Вчителька біології понаписувала дітям, як доглядати і годувати птахів, що їм корисне і що шкідливе. Він, Северин, узяв усі клопоти на себе, вмівши ще змалку роз-

пізнавати насіння конопель, маку, льону, тополі, кінського щавлю та кропиви, кользи та вівсянки. Сам тер птахам свіжу моркву з сухарем, моров яечну шкаралупу і крейду, діставав ягоди горобини, листя салати чи капусти, варив кашу, збирав комах. Все це він робив залюбки, дивуючись, що їхній шпак незабаром оббувся, поводився дуже спокійно і, коли Северин сідав до столу, випрошував гущу з борщу чи юшки. Покріпившись і почистивши дзьоба, він заходжувався співами: витьохувати, вибивати дріб, іржати, висвистувати і, що найутішніше, передражнювати домашнього півня, який, не тямлячись від люті, одразу біг до вікна. Півень ладен був новибивати вікна, аби тільки добратися до кривдишка. Зеленавий чиж із чорним капелюшком на голові та яскравими жовтими стрічками на темних крильцях теж віддячував за турботи цілоденним співом, сідав Северинові на руки, на плечі, бавився і, пагулявшись, сам повертався до клітки.

«Все то природа», — казала Галина Никоївна, і Северин Юхимович став подумувати, як би залишити птахів у себе. Вони з Юлькою звикли до того, що з пташиним співом лягали спати і вставали, що без цього співу глухіший світ, не так сокотять кури і не так галайкає півень. Та все-таки восени довелося б повернути школі і веселого шпака, і гордовитого чижа. І Северин Галаган поїхав до Умані, привіз звідти такі ж гратчасті клітки з такими ж співунами — чижем та шпаком і, грішачи проти свого сумління, підмінив їх шкільними, вже одомашненими, призвичаєними до їхньої хати. Взимку, коли гули хуртовини і все завмирало у садах і в лісі, мишак і чиж веселили своїх хазяїв — чиж, вилітаючи з клітки, сідав на плече, брав із рук їжу, а шпак усе передражнював півня. Відтоді у Севериновій хаті почали з'являтися все нові й нові пернаті помішці. Спочатку це був полохливий щиголь, чиї високі переливчасті трелі і свисти не годен був наслідувати навіть удатний до всього чорний мишак. Дуже рухливий, життєрадісний щиголь майже весь день нурхав по клітці, мигтячи своїм маленьким ністриявим тільцем. За щиглем було куплено граціозну коноплянку, чия довга і мелодійна пісня достотно всіх заворожувала. Її трелі нерідко нагадували солов'їні й чергувалися з голосним щебетом та посвистами. Сторожка коноплянка сподобалася Галаганам ще й тим, що при всій своїй лякливості охоче співала вечорами при електричному світлі. З часом Северин придбав ще пару співочих дроздів, зяблика, снігурів, трійко синиць. Потім окрасою пташника стали червона, жовта і зелена канарки,

зелені та фіалкові папужки. Юлька, пезміпний помічник батькові у його захопленні, переносила до кімнати, всуціль завішапої клітками, всі вазопи з кімнатними квітами — і такими, що вабили зір яскравим цвітом, і такими, що ніколи не цвіли, а тільки буяли зелению. Северин запросив пічника, і той переказав грубу, — тепер у кімнаті для птахів у будь-яку погоду було тепло і затишно. Для гостей він поставив крісла та стільці, журнальний столик, за яким міг розповідати весь вечір про звички своїх птахів, виявляючи себе неабияким знавцем та шанувальником пташиного співу. В його записникові значились і ті птахи, що їх ще треба було придбати: лісовий та степовий жайвори, іволга, перепел, вогняний ткачик, білий альбінос, японська амадина, — він ладен був зібрати у себе весь строкатий пташиний рід.

Ми сиділи і слухали пояснення Северина Юхимовича, а він тим часом змітав із пташиних кліток послід, сипав птахам зернята, міняв воду. Скінчивши прибирати, господар усівся коло нас і з блаженним усміхом сповістив, що він зробив маленьке відкриття: пташині співи позитивно діють на людську психіку, знімають утому і поліпшують настрої. Два тижні тому він написав про це статтю для медико-санітарного вісника і чекає відповіді. Чи надрукують — не знати, він на це не дуже й сподівається, але, зрештою, чом би її ні?..

Враз він начебто спам'ятався, відчувши, що цікавість до птахів пригасла, і запросив нас на веранду, де пригостив міцною запіканкою, квашеними яблуками і домашнім квасом.

За столом Северин Юхимович похвалився, що восени, за наказом пачальника тресту, йому, як передовикові, вручено цінний подарунок, і не якусь там крингалеву рахівницю чи окуляри в золотій оправі, як можна було сподіватись, а мисливську рушницю «Зауер — три цівки», з парізною третьою цівкою, ягдташем, сумкою з пабоями, патронташем і всім тим, про що може тільки мріяти заповзятий мисливець. І не кому, як йому, Северинові Галагану, котрий за все своє життя не зарівав курки. Із обласного зльоту ударників він повернувся ще з одним незвичайним подарунком-трофесом, фотоапаратом «Київ», якого теж уперше тримав у руках. Звичайно, сам він ніколи не додумався б купити собі фотоапарат чи зауєрівську рушницю — не тямився на цих речах — і навіть тепер брався до оптики, ніби боявся, що вона почне стріляти. Протираючи фотоапарат ватую або чистою шматкою, він хіба оглядав його з усіх

боків чи раз-другий приставляв до ока. Згодом дістав собі довідники фотоаатора та аматора-мисливця і ґрунтовно їх вивчив. Пишаючись дарунками, він зізнався пам, що все-таки віддас перевагу співочим птахам, адже всі ми дорослі діти, а діти схиляються перед живою природою. І це чудово, що ми діти, інакше вже багато чого б порозгублювали.

— Розгублює передусім пам'ять,— зазначив Мандрух.

— Я з вами не згоден,— заперечив господар,— пам'ять не розгублює, вона від-би-ра-а-с!.. Влаштована так, щоб не затримувати в собі нічого випадкового, папасного... Проте вона і жорстока, і докучлива. Саме пам'ять потроху спалоє нас і сушить. Павіть тим, що, здавалося, не мало б нас обходити... На початку війни мене було поранено під Ренями й евакуйовано на Тендру до морського госпіталю. Там, у госпіталі, із пашх, дунайців, був ще мічман Папуша, норавливий, але рідкісної душі чоловік. Служака з розумом. Ё службисти без розуму і розбору, а цей був і з розумом, і з розбором. Не знаю, чим я йому запав у око, але мічман просидів ніч біля моїх пош не відходячи. Можливо, тому, що під Одесою моя зспітна обслуга збила двох «юнкерсів», а можливо, і ще чомусь — не скажу... Поранення було важке, у груди, і я, вже ні в що не вірячи, вирішив, що мені залишилося жити недовго. Я втрачав свідомість, марив, гнав від себе медсестер і кликав знову, матюкався, благав, впадав у непам'ять. Або раптом відчував таке задуння і таку смертельну пудьгу, що мене кидало в холодний піт, і я процався зі світом, щоб потім знову повернутись до нього... Я помирав і оживав багато разів... Подовгу лежав десь на грані, на межі життя і смерті, з роззявленим ротом, ледь повертаючи холодним і сухим, змертвілим язиком. Щоб переконатися, що я ще живий, починав когось гукати і прощатися... І першим з тих, хто озивався на мій поклик, здебільшого був мічман. Він заспокоював мене тим, що клав свою холодну долоню на мос чоло, притискав її до скронь, до вен, що набухли, і втінав мене, переконував, що це гарячка, жар і що все скоро пройде. Він казав про гарячку, а мені здавалося, ніби життя в мені ледь жевріє і до ранку я ніяк не протягну... В одну з таких критичних ночей мені приверзлася гроза, гроза у лісі. Начебто я йду десь лісом неподалік від Гайворона. Ще ранок, але вже зрапня нарить, і мене доймає задуха. І птахи не можуть знайти собі місця, злітають, припадають до землі, перепурхують, летять кудись навманпя. Сишиці, сойки, щиглі. Сповнений їхнього щебету, ліс несподівано

німіс. Все спохмурніло, пеначе перед заходом сонця. І враз ударив грім, і змигнула блискавка, і гучно забарабавив по листу дощ. Ліс заступила сиза імла, і зелень уся, як є, неначебто посивіла, злилася в одно. Десь угорі перекочувалися громи, спалахували блискавки, а внизу, під деревами, тихо шелестів дощ — у небі творилося своє, у лісі своє. Дощ минув, та вітер ще колихав верхів'я дерев, і з них скочувалися великі дощові краплини, здавалося, гроза заходить удруге, але у просвітах було вже видно, як голубіє небо... Я пішов лісом далі. Поміж блакитних намистинок роси проглянули ясно-червоні намистинки суниць, біліли ромашки, голубіла фіалково розпукла материнка... І ліс, увесь ліс зановнив щebet птахів, усіх, яких тільки знав і яких не знаю... Коли ж я розплющив очі і все, що марилося, відійшло, я не відчував ніякої задухи, лише втоми і тільки втому. І сказав про це мічманові. Він усміхнувся, розгладив свої пишні вуса, а вуса у нього були справді пишні, і сказав, що криза минула, що тепер я неодмінно житиму... Він наказав принести бульйону і напоїти мене з ложечки. За його велінням і сестри, і санітарки ходили біля мене, ніби біля малої дитини. А як вони обожнювали мічмана!.. Його не можна було не любити, хоч він поводився з усіма суворо і вимогливо. І як подивувався я, коли дізнався, що в госпіталі до цього була якась медсестра-красуня, котра відхилила мічманову любов і віддала перевагу пораненому лейтенанту з монітора. Який він був із себе, той лейтенант, — сказати важко, бо нічого путнього про нього ніхто не говорив, проти мічмана, мабуть, ніщо... Та хай би там як, а сестра вхопилася за лейтенантика, за нашивки його, чи що... Хто їх збагне, цих жінок? Все у них супроти логіки начебто.

— Не супроти, — заперечив Мандрух, — а у цілковитій відповідності з жіночою логікою.

— Можливо, — подумавши, згодився Северин Юхимович. — Хоч це справи й не міняє. Сказано ж, спитай поради у дружини і зроби павпаки... Їх, сестру і лейтенанта, у госпіталі в zakonили шлюбом, спішно, а коли щось спішно робиться, то воно недовговічне. Десь у Севастополі той лейтенант кинув її при надії, наче покритку, і більш уже не об'являвся. А вона вже на Кавказі, у Поті, мала дівчинку, потім воювала і загинула під Новоросійськом чи під Керчу. Дитину забрала її подруга, теж з медсестер, передала, здається, чи не самому мічману Папуші... Втім, стверджувати не стану, хоча хочеться чомусь вірити, що мічман був

не з тих, кому до всього байдуже, він був норавливий, але рідкісної душі чоловік.

— Кажете, мічман відзначався норавливістю, — мовив Мандрух. — Може, той норав і заважав дівчині розпізнати його чуйну душу. А лейтенант заповонив її саме тим, чого бракувало мічманові. Все тут багато складніше, ніж може здатися на першій погляд. Можливо, той лейтенант любив її і до смерті. Я не воював, однак вірю: гинули люди на фронті, але їхня любов не гинула.

Мандрухові міркування, здавалося, вразили Северина Юхимовича, і він довго мовчав, а коли заговорив знову, ми самі були вражені його витримкою і одвертістю.

Северин Юхимович їздив до Кисловодська і Мінеральних Вод, до Алушти і до Євпаторії, Трускавця, Хмільшика і Пуці-Водиці, словом, усюди, крім Одеси, гадаючи, що там, в Одесі, він неодмінно зустріне, коли не в театрі, то на вулиці, свою колишню дружину, або когось із її подруг, або своїх колишніх колег з бухгалтерії «Чорноморенерго», з того тихого Чернофлотського завулка, куди йому привелося ходити на роботу вісім літ і де в старовинному особняку з ранку й до вечора шелестять сторінки розрахункових книг та вистукують дівчата кісточками рахівниць. Він не міг, не мусив їхати до міста, що залишило в ньому терпкі, важкі спомини. Не уявляв, як би він повівся, як виглядав би в очах когось із знайомих, він, Северин Галаган, добродісна людина, котру зрадили, принизили, ошукали. «Поїдеш цього разу до Одеси, — сказав нещодавно директор. — Путівка пільгова, як фронтовикові. Чи знову погребеш, відмовишся? Не силуватиму, на цю путівку багато хто претендує». — «Подумаю», — відповів він директорові для годиться, та якимось зопалу, що зовсім не було на нього схоже, і дав згоду. Через кілька днів уже готувався й до від'їзду: дістав з антресолі фібровий чемодан, той самий, що брав із собою раз на рік на курорт, обтер його шматинною, обережно розкрив, оглянув, обмацав пальцями всі потасміні кишеньки. Знайшов у них меза до бритви, старий записник, звідки випало аматорське фото. І враз охолов, присів на канапу, втомлено відкинувся на її спинку. Він розглядав фотографію із зображенням парадного входу до «Чорноморенерго» і його, Северина, у білому чесучевому костюмі поміж працівників бухгалтерії — і впевнювався у думці, що поїздка до Одеси неможлива: нічого стрічатися з ними, слухати їхні зітхання та слова співчуття, терпіти їхні розпити: адже одесита не забудешся, поки він тебе не висповідає, не дізнається про

весь підсідок, навіть якщо ти й не мав наміру відкривати душу. Вдивляючись в обличчя жінок на фотографії, Северин Юхимович усіх пізнавав, міг непомилково назвати будь-яку по імені та по батькові, згадував їхні уподобання, вади і чесноти. Чимось вони скидалися одна на одну, як на жінок були надміру мовчазні й поважні, така робота — державні гроші — це вам не абощо. Та затремтить у шибках конторських вікон приглушений бас якогось судна, і одинадцять жінок завмирили над рахівницями, й жодна, було, не передихне, поки той гудок не розійдеться колами в блакитному просторі. А тоді, було, котрась із них із неприхованим жалем мовить: «Це — «Полтава» або «Краснодар». — «Так, ти вгадала, їхні гудки схожі, вони з однієї серії», — ствердить інша і зіб'є кісточки до купи, щоб починати рахунок спочатку. Прощальні гудки в порту, який майже поруч, за бульваром, чергувалися з вітальними і розхожими, і мешканець приморського міста вгадував у їхніх холодних металевих звуках поклик моряцького серця, смуток або ж радість його, вловлював отої трепет, оте схвильоване сердечне биття, що їх так добре знають моряки. Тож коли судна озивалися гудками, конторським жінкам ніяк не хотілося вертатися до справ, і вони, несміливо позираючи на нього, головбуха, котрий, на їхню думку, не терпів пароплавних гудків, павмишено різко клацали на рахівницях і далі обмінювалися здогадами: «Це не «Полтава» і не «Краснодар», це «Петро Великий»... Моя сусідка, доцент політехнічного, вирушила у подорож по Чорному морю. Її чоловік, теж доцент, дуже інтелігентний чоловік, сказав, що для нього ці два тижні, поки вона відпочиватиме, стануть каторгою. Він, бачте, не знає, як зварити собі рідке яйце». — «А якої б заспівав ваш учений, якби довелося не два тижні, а чотири місяці не бачитися? Мій спершу мені спився щопочі, а це вже й снитися перестав». — «А я одержала телеграму від свого, повідомляє, що він у Сінгапурі. Перед цим падіслав із Японії, мовляв, ідуть до Бомбея». — «Не вірю вже їхнім телеграмам, ідуть в одному океані, а озиваються в іншому». І примовкнуть. А тоді знову: «Отже, ви його не любите, коли так кажете». — «Ні, люблю, так люблю, що не знаю вже, до чого й ревнувати». — «А ви, Северине Юхимовичу, ревниві?» — вкине котрась. «Ревнивий до тих, хто на роботі плеще язиком». Западала ніякова мовчанка, і одинадцять жіночих рук бралися за рахівниці, за арифмометри, за олівці. Кісточки клацали ще завзятіше, папери шелестіли ще голосніше, і все це тривало, поки не заходив до бухгалтер-

терії хтось із начальства чи відвідувачів або не долинали з порту нові пароплавні гудки.

Він, Северин, ніколи не підтримував цих споконвічних і таких потрібних для жіночого серця розмов, його не цікавило, де перебувають їхні чоловіки-матроси, наскільки далеко й наскільки тривала їхня плавба, так само він не любив розводитись і про свої сімейні справи, про свою печаль. Здавалось, його ніщо не обходить, і ця байдужість обурювала та лютила підлеглих йому жінок, що пазивали його не інакше, як черствим сухарем. Одного разу він не відпустив з роботи касирку — та мала зустрічати чоловіка, що повернувся з далекого плавання, — і коли розгнівана касирка висловила йому все, що про нього думают конторські жінки, тільки мовив, змінившись на обличчі: «Це мене не обходить», — і був невблаганний, як грецький бог, для якого не існує земних рангів і чинів.

Конторські жінки його дратували, дратували через те, що не знаходили для нього ласкавого слова, не цікавились, як він живе, чому на ньому не так часто можна було побачити свіжу сорочку, чому він іноді не встигав поглотитись, ідучи на роботу, і задовольнявся в обід бутербродом та склянкою чаю. Після історії з касиркою жіноцтво ставилось до нього вельми холодно, ба використовувало кожную нагоду, щоб виказати свою зневагу. Він усе це помічав, але не зважав на їхні дискрименти. Та коли одна з жінок знову попросилася з роботи в порт, він дозволив. Відтак дістала дозвіл і друга, і третя, і на його «прошу» вони вже чомусь дякували сполохано, ніяковіли, ніби почувуючи себе у чомусь винними, і це його розчулювало. З порту долинали гудки, в бухгалтерії клацали кісточки рахівниць, немов підгацяючи і так швидкоплинний час, і кожна з його колег не раз ходила до порту стрічати чи проводити свого, звідала радість моряцьких побачень і розлук, пі з чим незрівнянної моряцької вірності.

В один із таких днів, як вони, сміючись, зізналися йому, він, Северин Юхимович, завше пунктуальний, украй їх здивував, спізнившись на роботу майже на дві години. Це було нечувано!.. «Северин потрапив під колеса тролейбуса або велосипеда», — глумливо висловила свої припущення зобиджена ним колись касирка. «Ні, його затримала міліція, — хихикнула інша. — А чом би й ні? Він узагалі якийсь підозрілий». Хто засміявся, хто ні, але в буденному розпорядку бухгалтерії чіткий і сталий ритм, що виробився при ньому, враз порушився, і ніхто вже не знав, до чого братися, хоч роботи ні в кого не бракувало. Не меншою

несподіванкою була і його поява: він був убраний в новий темно-синій бостоновий костюм, гладенько виголений і напахчений дорогим одеколоном. У руці тримав бузковий букет з червоними тюльпанами. Розгублені жінки не зводили очей зі свого «сухаря». Він стояв, винувато усміхаючись, і ця усмішка остаточно спантеличила касирку. «Що з вами, Северине Юхимовичу?» — не стримала вона своєї цікавості. З одеського рейду долинули протяжисті надривні гудки. «Пробачте, будь ласка, що запізнився. Якщо дозволите, я сьогодні відлучуся. Повернулася дружина, ходила в рейс із китобоями». Не встиг він показати, як вони заусміхалися, всі одинадцять, як одна... Ох, і навіть він тоді заходив до контори, питав дозволу?.. Нічого вони про нього не знали і не взнали б ніколи.. Якими очима вони дивилися, коли він заквапився у порт!

Він ледве пробився до причалів, біля яких швартувалася китобійна флотилія. Гриміла мідь оркестрів, і кризь цю какофонію звуків проривалися чийсь спів і чийсь ридання, і все це вулканічною лавиною звалилося на нього і пригнітило його, знеособило, перетворило на дрібну безтямну істоту, влиту у велике юрмище людей, і, як частку того юрмища, понесло кудись уперед, потім ізнову на попереднє місце — вперед — назад, уперед — назад, — його розгойдувало і носило разом з натовпом, і він міг би заприсягтися, що то гойдається не він, а під його ногами земля, і навіть не земля, а штормова палуба, — якби не знав напевно, що це тільки бухта, порт, і морські хвилі зовсім не докочуються сюди, лишаються за брекватором, десь там, у повному морі. Китобої один по одному сходили по трапах на берег і потрапляли у людський вир, в обійми рідних і друзів, і їм підносили квіти, — моряки так схильні до сентиментів. Він, Северин, усе виглядав та виглядав свою Ольгу, оберігаючи квіти від збудженого натовпу, намагаючись не понівечити запашних бузкових китиць, не прим'яти червоних пелюсток тюльпанів. Ольга зійшла на берег передостання, не збігла, як багато хто, а саме зійшла, не роззираючись, не шукаючи очима у натовпі рідних облич, зійшла ніби знехочу, просто тому, що не могла не зійти: всі сходились на мітинг, і залишатись у каюті попросту негоже. Як і на акварельному портреті, намальованому моряком-художником, Ольга була в білому кітелі й капітанському кашкеті, з-під якого вибивалося пасмо лискучого волосся, у білій спідниці і білих черевиках. Вона була вже досить засмагла, і густо нафарбовані вуста мовби підкреслювали її смаглявість, її здоров'я; густа помада Ользі тоді личила,

хоч взагалі він не зносив жінок, які надто фарбуються, вбачав у цім щось вульгарне, непристойне для порядної жінки. Він відчув пеймовірну серцеву стугонечу в грудях і, не стримавшись, гукнув: «Олю!.. О-олю-ю, я тут!» Ольга здригнулася від його голосу, ніби злякалася його, але стріла чоловіка з усмішкою, взяла квіти, дала себе поцілувати в щічку. Спитала про Юльку, але ніби й не слухала його, була взагалі якась неуважна. Насамкінець сказала, що зараз дуже заклопотана, що прийде додому ввечері, й порадила йому йти на роботу. І він слухняно залишив дружину там, де зустрів, і пішов у свою контору, не розуміючи сам, чого він її послухав, чому після такої розлуки йому треба було йти від неї і сідати за рахівницю. Кошторські жінки поцікавилися, чи зустрів він дружину, і, задоволені його відповіддю, ще раз переконались у сліпій відданості головного бухгалтера своєму фахові, своїм обов'язкам.

Пізнього вечора весела Ольга (від неї пахло вином) стала на порозі своєї домівки, засміялась, обцілувала Юльку-Юлію, сіла до столу, як гість, і грайливо запитала: «Чим же ви будете пригощати пепутящу матір?» Він, Северин, вистрелив шампанським, розлив вино у фужери. Хвилина-друга святковості, а далі ніби й не було їм про що розповідати одне одному, ніби вони й не розлучалися. «Як у вас тут усе жужмом, не попробирано»,— сказала про свій дім, як про чужий, і на її примхливо закопчених вустах промайнула якась тінь. Северин, як батько, нагадав Юльці, що їй пора спати — вставати до школи треба зарані,— і дівчинка, сказавши «добраніч», з пестримпою ніжністю обійняла матір і пішла до своєї кімнатки. Вони мовчки слухали, як дочка роздягається, вимикає світло і лягає в ліжку, і ніхто — ні він, ні Ольга — не зважилися порушити мовчанку, неначе цим могли зашкодити дитині. Він дістав із комода свіжу постіль, але Ольга сказала, що це марний клопіт — їй заступати на вахту, і вона почуватиме на судні. Попрохала тільки провести до стоянки таксі, якщо він не заперечуватиме. Він не заперечував, і вони пройшли до Соборної площі. «У порт, до китобоїв»,— скомандувала водієві таксі і помахала Северинові з машини, як доброму знайомому. Ольга від'їхала, а він ще довго стояв мов укопаний, не зважаючи повірити тому, що з ним сталося. Через день-другий кошторські жінки знали все без нього, знали у подробицях з якихось своїх, тільки їм, жінкам, відомих джерел. Ольга Георгіївна стала коханкою штурмана плавбази. Того ж таки дня Северин узяв відпустку і поїхав до рідного Гайворона.

І в цьому був якийсь резон: за хатніми клопотами він менше думав про дружину, про її морський роман і про те, в якому становищі опинився він, Северин, про немигучий тепер шлюбборозлучний процес. Юльку він влаштував на все літо до піонерського табору, але як бути з нею далі? З ким дитина захоче зостатися? Ходячи по материнському обійсті то з лопатою, то з граблями, то з садовими ножицями, він намагався пі про що не думати, а воно думалося, ятрило душу, думалося про його вселенську ганьбу і про осуд, що впаде насамперед на нього, як на розвідного мужа, осуд пліткарів та злостивців, що завжди видають свою сумнівну думку за громадську думку, і, що вже найогидніше, про поділ квартири та майна, поділ, якого теж не уникнути, не обійти. І йому ставало так прикро й гірко, що він усе кидав і йшов на річку з рибальським причандаллям, знаходив затишну місцину десь у вербняках і цілими днями тупо дивився на поплави. Там якось і здивав Северина Юхимовича директор комбінату і вмовив для загального добра посидіти не на річці, а в його бухгалтерії, допомогти скласти якийсь звіт. Северин згодився: йому було ніяково відмовляти шкільному та фронтовому товаришеві, людині, яку Северінова мати називала «паче знятою з ікони». Отож він одсидів у конторі всю решту відпустки, а потім і зовсім зостався у Гаївороні, приставши на пропозицію далеко не святого, як виявилось, директора. Під осінь, коли Ольга Георгіївна знову вирушила у китобійний рейс, він забрав і привіз до матері їхню Юльку-Юлію. Розлучення не брав, узяла сама Ольга через рік. Суд відбувся тихо-мирно, без зайвих емоцій і випадів з боку обох сторін. З обоїльної згоди — сама Юлька лилася до всього байдужа — дівчинку залишили поки що з батьком, іти в інтернат Юлія відмовилася навідріз.

Згадавши про все це, Северин Юхимович відчув під серцем задавнений щем, і йому відразу ж перехотілося їхати до Одеси. Довго не роздумуючи, він защебнув курортний чемодан і знову закинув його на антресоль.

Господарева одвертість дещо мене знітила. Мені здалося, ніби Северин Юхимович сприйняв наш візит за сватання до його доньки і що його звіряння не що інше, як застереження Мандрухові не послішати з освідченням. Знаючи, що Мандрух учащав до дому Галаганів, я розцінив усе саме так. Але мене зараз цікавило інше — партизанська діяльність капітан-лейтенанта Тухова, і я не міг не запитати про це Северина Юхимовича, певний, що справжні моряки не можуть бути байдужі до долі своїх побратимів.

— Про Тухова я знаю не більше, ніж усі тутешні мешканці, — відповів колишній моряк. — Вам треба звертатися до партизанів або до військкомату. Свідчення партизанів, однак, можуть бути суперечливі, не мені вам розказувати, що й на фронті часом дехто напускав туману! — І перший підвівся на весь свій високий зріст.

Підвелась і ми, і ще не встигли подякувати за гостинність, за хліб-сіль, як на Севериновому подвір'ї об'явився дідок у куфайці й кирзовиках. Він ішов, спираючись на весло. На голові мав припошену вилинялу кепку, з-під якої віхтями стовбурчилося рідкувате сиве волосся. Він здався мені трохи знайомим, хоч бачив його я вперше.

— Проходьте, дядьку Терешо. — Северин Юхимович запросив діда на веранду. Той потупцяв для годиться, потім зняв кепку і, пригладивши змокрілий чуб, розстебнув куфайку, під якою була ляна, вишивана червоними та чорними хрестиками, посіріла від частого прання сорочка.

— По-простому Мазурок, — відрекомендувався дід, подаючи грубезну руку. Крізь вдавану дядькову простакуватість пробивалася прихована хитрість, виказуючи себе лукавими іскорками у зіницях його примружених очей.

— Хто-хто, а дядько Тереша партизана-моряка мусить знати, — сказав Северин Юхимович. — Все життя на бузьких розливах перебув.

— Звісно. — Дід потер собі обличчя, шорстке і зацупіле, як в усіх чоловіків, що цілі дні і тижні проводять на сонці та вітрі.

— Ви до мене за серйозним ділом? — спитав його господар.

— І так, і ні. — Не чекаючи запрошення, дід сам присів до столу. — Надумався, Северине, запросити вас до свого закуття. Всі йдуть до нас на полювання чи риболовлю, а ви щось ні, не хочете. А даремно. Не знаю, як де, а в нас над водою за чаркою-юшкою всі діла розв'язуються. І то капітально. Приміром, кого куди і кого звідки назовсім. Тепер не той мисливець, що був раніше. Тепер не збреше, якого вовка зустрів і якого вепра уколошкав. Вивелось. Про діло балакають, вода калину несе! І говорить тільки той, кому слід, а кому не слід — мовчить... І про вас балакалося. Директор ваш хвалив вас, пазивав чи то самоцвітом, чи то антрацитом, мовляв, ціни вам, Северине, немає.

— Ет, який є, такий є, — зіпчено мовив Северин Юхимович.

— Не кажіть, не кажіть, Северине, бо що правда, то таки правда. А почалося все з того, що ваш директор похвалився вашою нагородою. Мовляв, ціни їй нема.

— Якою нагородою? — здогадувався і не здогадувався Галаган.

— Рушницею!.. «Зауер — три цівки»!.. Ох, і штука, скажу я вам! Із «Зауера» можна бити всім: у вепра картечтю, нарізним, у качку шротом, аби тільки з ліцензією все гаразд. І сома можна пристрелити, коли підійде під верх!.. А вепрів з нього бити — розкіш. Вепр, скажу я вам, страшенно нахабний звір. Два дні тому цілий гурт вдерся на моє обійстя. Штахетини розніс, город сплюндрував, двері — і ті не встояли під свинячими іклами. Окупанти, та й годі!.. Побачив я ці спустошення — і до Гаївворона, до голови обчества мисливців. Так і так, кажу, виписуй мені картеч і «Зауер». А він, ірод, уже забув, як їв мою рибальську юшку, не візнас мене — і край. Все промацує мене, що я за один. А навіщо, питається? Я весь на виду, якого мене бачиш, такий я і є. Шукати у мені якогось ганджу — марна річ, усе вже позаду, за кормою. Прийшов до вас, отже, біда погнала. Правду кажу, товариші моряки? Так і не змовились ми з ним, різних понять, виходить, люди. Скажу не по секрету, що, по-моєму, він чоловік черствий, такого хоч косою коси — не вкосиш... Ось тоді-то й згадав я, Северине, про ваш подарунок, згадав та й налаштував до вас човника. Довелося погребти проти води. Скриплю я кочетами та суглобами та все згадую, як ми з тобою минулого літа милувалися очеретами. Вони й зараз там такі, як гай!.. Хоч косою коси, в оберемок бери та на берег носи. Шелестить комиш, наче казку розказує, а в ньому все квокче та кряче, сміється та плаче та крилами б'є...

— Не мудруйте, дядьку Терешко, і не задобруйте. Все одно рушниці не дам, — урвав діда Мазурка Северин Юхимович, і його обличчя розпливлося в широкій усмішці.

— Так-таки і не дасте?

— Не дам. Рушницю, як і жону, не можна нікому довіряти.

— Хіба я прошу назовсім? Позичити на день-два...

— Вода зараз на річці як, висока? — Северин Юхимович спробував перевести розмову в інше річище.

— Ви знаєте, навіть не скажу, не придивився... Я, Северине, знов-таки про рушницю. Може, дасте поглянути на неї хоч одним оком, га?

Вибачившись перед Мандрухом і мною, Северин Юхимович рушив до хати. Мазурок, якому, видно, було невтрим-

ки, покрався слідом за ним. Нараз дідову увагу привернув портрет жінки-капітана на стіні Юліїної кімнати. Тієї ж миті дід вигукнув:

— Я дуже вас прошу, продайте!

— Та ви що! Це ж... подарунок!

— Не рушпицю, Северине, ні. Продайте картину з отією русалкою.

Северин Юхимович остовпів. Він дивився на Мазурка як на бісове наслання, не знаючи, що йому відповісти, як пояснити, що таке для нього ця акварель, власне, не стільки для нього, як для Юлії, котра відверто пишпалася своєю матір'ю, такою ж далекою і загадковою, як моря та океани.

— Не хочете продавати, погоджуйтеся на міньбу. За пару кролів.

— Яких ще кролів?

— Ангорських.

— Та ви що, дядьку Терешо!

— Ну, гаразд, гаразд! — Мазурок виставив поперед себе долоні, ніби захищався від господаря. — Не підходять ангорські, можна чорно-бурих. Або відепських, голубих. Можна мардерів, можна білих велетів. Можна її пишпигу. Йй-бо, не прогадасте, Северине!

Северин Юхимович німував, не годен здобутися на слово, і дядько Тереша вирішив, що той вагається, адже доглядати вибагливих тендітних кролів — не така проста справа, мороки з ними куди більше, ніж із його улюбленицями співочими птахами.

— Не хочете кролів, віддам пару найкращих голубів. Дві пари. Поштових і дутишів. Або турманів і вертунів. Або тих і тих, на вибір, — невгавав Мазурок. — Не голуби — диво, жива краса!.. Лігатимуть, як соколи...

І дід заходився доводити переваги голубів над кролями. Коли ж черга дійшла до переваг домашньої птиці, Северин Юхимович не витримав і, притискаючи руки до грудей, пояснив йому, що означас для нього і Юлії ця акварель, що жінка, зображена на ній, його колишня дружина, вона ж Юльчина матір. Дядько Тереша і вірив цьому, і не вірив. Поглянувши ще раз на портрет, потім на вимушених свідків його торгу — нас із Мандрухом, — він скрушно зітхнув і подав знак Северинові Юхимовичу діставати свого «Зауера».

Захопленню Мазурка Севериновою рушпицею не було меж, і він уже не цигаив її, як перце, а лише певнявно, крізь зітхання, гудів щось собі під ніс, схлипував, як сом

у ковбані, словом, поведився так, ніби ця рушниця мала належати саме йому, але через якийсь страхітливе непорозуміння потрапила до рук випадкової людини, якій вона так само потрібна, як і портрет колишньої дружини. Щоправда, він цього не казав, навіть не глянув ні разу ні на мене, ні на Мандруха, ні на самого Северина Юхимовича, але розуміти його слід було саме так.

— Ех, «Зауер — три цівки!» — тільки й вихопилось у нього.

Господар знову запросив нас до столу, цього разу вже з дідом, і ми не могли йому відмовити, поки його атакував Мазурок. Як передбачливий міняйло, він виставив з куфайки на стіл цівлітрівку синявого, наче денатурат, самогону-перваку, відкрюкував пляшку. Те, що ми відмовились від його питва, анітрохи його не збентежило. Здавалось, ми навіть упали в його очач: знехтувати самогоном означало розписатись у своїй некомпетентності. Отож, випивши чарку, він уже без будь-яких церемоній закусував квашеними помідорами і зеленою цибулею, щедро присолоюючи великі шматки телятини. Лець передихнувши, випив знов і знову закусив. Нарешті, вдовольнившись, витер губи рушничком, що подав Северин Юхимович, і блаженно відкинувся на спинку стільця. І тут сталося несподіване. Замість почувати себе ще невимушеніше, дядько Тереша якось одразу скис, засумував, став вибачатися, що приніс до цієї хати гіркуцїї самогон, і почав нецеремонно його пити сам, так, ніби він нестримний лияк і не розуміє, що він не в якійсь задріпаній забігайлівці, а в людей у гостях. Це тим прикріше, що насправді він усе чудово розуміє, бо й сам не раз приймав високоповажних мисливців і рибалок, стелив їм на сіннику або в хаті на соломі, покритій простими ряднами, вгощав печеною картоплею і кисляком, солониною — усім, що тільки мав («Мій хліб — твій хліб, моя вода — твоя вода, мій дім — твій дім») — розуміє, що тут, у гостях, треба їсти і пити не хапаючись, начебто знехотя, подібно до того, як чинила більшість його власних гостей. Та що вдієш, коли він зголоднів і взагалі звик добре закусувати — шматком сала з крайцем чорного хліба, густим борщем або варениками. Ось чому він напосмівся при чужих людях братися по-домашньому за ложку й пити одинцем первак. Ну, та хай би там як, хай у пляшці лишається ще добра половина його перваку, а він, Тереша, зараз розпрощається і піде далі у своїх справах.

Проникливий Северин Юхимович зауважив, що знає причину кепського настрою дядька Тереші: у всьому ви-

пец він, Северин, више тим, що так категорично, не лививши місця для надії, відмовився продати рушницю і проміняти на якусь живність оту дивоглядну картину, портрет вбраної у форму екзотичної жінки.

— Що правда, то правда, Северине,— зітхнув Мазурок.

— Доведеться віддати,— просто й пачебто без тіні жалю сказав господар.

— Картину? — на мить розгубившись, пошенки спитав дядько Тереша.

— Портрета не віддам, а рушницю... заберете.

— Задарма не візьму, Северине. Пі, пі, за що завгодно, але не задарма.

— Це моя премія, винагорода. Я вам дарую... Премії не продаються і не обмінюються, а передаються з рук у руки... чому б і пі?

Розгублений дядько Тереша не знав, як і дякувати Северинові Юхпмоничу. Він дивився на всіх трохи посоловілими очима, ніби памагався збагнути, чи не кепкує часом над ним Северин. Але той здавався втіленням добродушності, і дядько Тереша повірив. Узятий рушницю, він низько вклонився Северинові і запевнив усіх нас, що рушниця служитиме громаді, стане на дорозі браконьєрам і всілякій погані і ніколи не стрілятиме в те, що слід берегти. Балакучий, як і більшість людей похилого віку, він потроху знову розпалився:

— Не знаю, як і віддячити вам, Северине!.. Дичиною? Раніше сернія не можу, не обіцяю. Лебеді зимують на розливі вже третій рік. Ми всі піклуємося, підгодуємо їх, дбаємо, щоб і ополонки не замерзали, щоб плавалося птиці. І гуси зостаються на зиму, і дика качка. Виходить, не треба вже птахам далеко летіти, патруджувати крила... Певно, їй час тепер для них біжить не так, як раніше. Бо, знаєте, час тягнеться по-різному, як до місця. Приміром, у степу, сам помічав, день набагато довший, піж у нас на розливі або в лісі. Ліс є ліс, там усюди тіні. Вкорочується день — довшають тіні. По розливі її у лісі моя власна тінь довша. Навідайтеся — і переконастесь. Про моряка-партизана знаю не так багато, але все ж дещо знаю, сам перевозив його на човні з румунського берега на цей, зайнятий німцем... То брати рушницю, Северине, чи не брати?..— й звамер в очікуванні вирішального Северинового слова.

— Сказано ж, беріть. Беріть і вважайте за свою.

— Господи милостивий, Северинку, яким же добром я віддячу вам за добро? І чи вистачить на те мого віку? Ех, «Зауер — три цівки»!

Його обличчя сяяло. Він був щасливий і хотів, щоб і ми пораділи його неспогоданому щастю. Але моя душа вже витала деінде, я думав про себе, молодого, пораненого лейтенанта в госпіталі на Тендрі, про свою Антоніну і мічмана Папушу, котрий знав про мою любов, заздрив їй і, можливо, за вірність своєму коханню дістав у спадок мою дитину. Все це могло бути правдою, а могло бути й неправдою. Щоб гризтися довіку, треба було вірити, а щоб і далі задовольнятися спокоєм і благоденством, слід було відкинути лиху звістку і забути, як ми забуваємо все, що вкорочує нам життя, і так невблаганно коротке. Я їхав до Гайворона, щоб дізнатися не про свою, а про чужу долю, долю капітан-лейтенанта Тухова, загиблого у цих краях, і бачив, як небо перекидалося на чорну ріллю і земля зводилася до небес. Може, це й було провістя мого болю?!

Яке-бо все на світі оманливе! Адже й Гайворон спершу здався мені тихим і сумирним містом на березі тихої і сумирної Буг-ріки!..

МАНГУП

Німці!.. Йшли німці, а за ними, неначе із всесвітнього душника, із самої Сахари через усе Середземномор'я та Балкани безперестану віяли на Україну гарячі піскуваті вітри, і не було від них ніякого спасу, як не було спасу від некучого сонця, що незрушно зависло серед навдивовижу одноманітної бляклої небесної бані, що, подібно до зашкарублої землі, не встигала прочахнути за короткі літні ночі, спливала постійно задухою та перетлілими зорями.

Йшли німці, і все мертвіло під гусеницями їхніх танків, під важкими колесами їхніх численних панцерників та вагозовів, мотоциклетних колон, під кутими чобітьми мокрої від поту, запилюженої солдатнечі. Зодягнена по-літньому легко, у розхристаних сорочках із засуканими рукавами — без пілотов і касок, — вона йшла і їхала з автоматами переваги, підставляючи сонцю білі арійські чуби, перла навалою на схід і південь. І скрізь, де ступали німці, розходилася задушними хвилями смерть, сама тільки смерть.

Після карпатських лісів перед ними відкрився неоглядний, рівний, як стіл, гавановий степ, веселячи німців жадалим життєвим простором, веселячи навіть тоді, коли спадав вітер і спекота робилася зовсім нестерпною, коли над ними вставали хмари пилюки і вони душилися в ній, у гарячому мареві поміж скошених і нескошених нив, і коли посилю-

вався вітер, набирив на силі, вихорив чорними стовпами, а довкруг, у ясному небі, ламалися блискавки й перекочувалися громи оманливої сухої грози.

Німці просувалися степами, обминаючи ліси і переліски, де їх могли зустріти рушнично-кулеметним вогнем наші оточені частини й підрозділи, вони віддавали перевагу відкритому ландшафту, де краще було видно їхню незліченність і де легше розносилися панічні чутки про розвал фронту, про нездатність Червоної Армії протистояти німецькому вишколу і фашистській техніці, про якісь наші дивізії й корпуси під Вінницею та Уманню, що нібито склали перед ними зброю. І про німецькі парашутні десанти, які скидає гітлерівське командування повсюдно за лініями нашої оборони, скидає задалегідь, ще до того, як ці лінії займуть оборонці. Окопи, руді від глини окопи і між ними, наче вісяні подзьобини, окопчик-лунки, довгі траншеї, протитанкові рови, ескарпи і контрескарпи — викопані, видовбані заступом та лопатою, і все руками жінок та підлітків під постійними нальотами ворожої авіації, і все на пекельній спекоті, — вони часто так і залишалися, ніби навмисне не зайняті, обійдені і тими, хто відходив, і тими, хто вторгався далі, кваплячись ще до осінньої негоди завершити свій східний «бліц-кріг», проскочити цей гарячий завітрений степ і кількома переходами дістатися рятівної прохолоди вже недалекого моря. Німці ще йшли степом, а вже за маревом їм учувався білопінний прибіій, ввижалися білі вітрила на тлі безмежної голубині.

Врешті вони дійшли до моря, і море, від гирла Дунаю до Приазов'я, стріло їх нищівними залпами корабельної артилерії, і вони начебто спохвату залишили під гарматним вогнем румунську армію, а самі через Арабатську стрілку вдерлися до Криму. Приморська армія відходила на південь. І хоч стояла середина осені, тут так само, як і на Україні, нещадно палило сонце і піт заливав очі. І земля була тверда, як волоський горіх, і на дорогах вдень і вночі не влягалася ядуча курява. Як і німці, так і ми покладали рятівні надії лише на Севастополь.

Четверту добу за наказом єваторійського коменданта я вів до головної бази акмечетську охоронну роту, вів путівцями через татарські поселення, де нас ніхто не зустрічав і не проводжав і де ми не відчували ні співчуття, ні смутку за нашу печальну путь.

Йшли мовчки, нікому не хотілося говорити, ніхто не зраджував своїх думок, ні словом не обмовлювався про

згадки, якими жив на цій путі. Мої були приємні, про дитинство, з ними і йшлося легше. Пригадувалася оболонь і край оболоні прозора, висвітлена сонцем трухлява верба, під якою ми пасли корови. Під обід приходила на оболонь бабуся з діїницею, доїла корову біля тієї ж верби і поїла мене з кухлика свіжим молоком. І молоко, і принесений до нього окрасць хліба пахли ще вим'ям і бабусиними руками. Наївшись, як то кажуть, од пуза, ми з сільськими хлопцями гнали корів до лісу, проходячи повз висаджені над шляхом тополі, відпочиваючи в їхніх довгих тінях під тихий шелест тріпотливого листя і туркіт горлиці, що носилася десь угорі. Далі йшли попід сосяхами, куди любили забрідати наші корови; вигнати їх звідти було дуже важко, а ми поспішали до лісу, де було повно всякого добра — і тернових ягід, і дичок, і різного солодкого коріння. Увечері, повернувшись додому, впадеш, бувало, на постіль, й одразу занімієш увесь, і не добереш, чи ти вже спиш, чи ще ні. Гомонять дорослі, цокає годинник на стіні, древній, засиджений мухами, крізь вікно підить місячне світло, а ти все біжиш і біжиш до лісу чи до річки, і хвилюється море білих ромашок із хмарками кульбабок, що пливають над ним, золотавою стіною постають сосяхи. І так до самої осені. Потім настає шкільний вересень. Ще стоїть жарка суха погода, а птахи вже гуртуються на берегах річки, у садах, на шорсткій щітці стерні, білими та сірими виводками пасуться домашні гуси, походжають червононогі лелеки. І всюди по-літньому світло й відрадно, і сільська тиша після гомінких жнив якась незвичайно врочиста, відстояна, хоч перегукуйся з товаришем через усе село. І так стривожить тебе шкільний дзвоник, від якого вже, здавалось, відвик за літо, і голос твого вчителя, з яким ти ще вчора бачився, розмовляв, але саме у школі той голос нібито зовсім інший, не схожий на вчорашній. І ти ловиш кожен вчителів жест, його інтонацію, погляд і підсвідомо його наслідуєш, як наслідуєш батька чи матір. Ми мали вчителів, котрі всім нам подобалися, однак не відмовляли собі в такій приємності, як вигадувати на них різні прізвиська, що потім ставали набутком усього села. І вже не лише діти, а й батьки знали, що Півень — не хто інший, як директор, що математичка — Бісектриса, а Мюнхгаузен — фізик. Свою завше усміхнену ботаничку ми теж не обійшли прізвиськом і між собою називали лагідно Лялечкою. Це вона в осінні тихі та ясні дні, коли ще роса блищить під зизуватими променями пригаслого сонця, виводила нас у степ або до лісу і там, на привіллі, проводила

свої уроки. Ми йдемо із пею повз став і пачебто вперше бачимо, яка в ньому прозора вода, зовсім не схожа на ту, що була влітку, подібна до води у лісовому озері, ніколи не каламученому худобиною, відвідуваному тільки дикими звірами й птахами, де ніхто не купається,— одразу судомить холод, що підіймається з його бездонних глибин, і де преспокійно відбиваються до останнього листка верхівки дерев, що обступають береги. А який степ!.. Чомусь улітку, без вчительки, ми не помічали, що небо зачаровує саме блакиттю і що прозоре степове повітря наближає далину. У лісі Лялечка неодмінно зверне увагу на те, як просвічується небесна синява крізь вигадливе жовте мереживо тополь та берези, як жовкнууть осики, що все тремтять, ловлячи найтихіші повіви вітру, як багровіють клени. Зупинившись біля облутаного павутинням полину, вона покаже, як павучки збираються в мацдри. Спочатку павук піднімається на гілку, сучок чи гранітний валун і прикріплює там нитку, потім, перекинувшись набік і високо піднявши черевце, перекочується проти вітру, нитка утворює навколо нього зашморг і витягується, розвіваючись на вітрі. Коли нитка вже з метр завдовжки, а то й більше, павучок відкусить її там, де вона кріпиться, підібає ніжки і, підхоплений теплим тиховієм, злітає у небесну синяву. Тонкими нитками летить і летить попід небом бабине літо — навздогін пташиним колонам, що набирають висоту, кваплячись на південь у вирій. Від Лялечки ми вже знали, що перші зникають ті птахи, що найпізніше повертаються до нас із теплих країв: стрижі, іволги, ластівки. Снокволу ладнаються і відкочовують славки та горихвістки, відтак групками та одинцем — канюки. Тим часом уся оболонь кишка кишить шпаками, а лісо-смуги — гайворонням, що збирається у нас на зимівлю. Перелітні зграї хижаків — яструбів-перепелятників — здебільшого сплянуть на перепочинок за узліссям, де впольовують собі не одного дикого голуба чи перенема, і тільки тоді летять далі. А вже за ними понід небесами торують собі путь журавлині ключі, і не було для мене нічого тривожнішого, як слухати їхнє сумне курликання, розпізнавати десь у вишині їхні гучні голоси, а потім і вгледіти їхній ключ, і стежити, як увесь час той ключ перешиковується, витягуючись то однією, то другою стороною... І блищить, блищить на сонці сріблясте павутиння, і сумний журавлиний поклик губиться в його серпанку...

— Повітря!

З цим застережним вигуком сержанта Виливка голови всіх, хто йде за нами, враз задираються вгору, сотні очей звертаються до неба, колона завмирає.

— Ро-зо-сере-дитись! — подаю команду і вкотре вже сьогодні кидаюсь у придорожжі кущі, притискаюся до кам'янистої землі і не смію поворушитися, допоки з надсадним ревкотом і тріскотливою стріляниною не пронесуться над нами ланки фашистських бомбардувальників та винищувачів, що повертаються з боку моря, від Севастополя. Я лежу ницьма із заплющеними очима, але завжди незмінно чую обік мою Антонішу, яка невідомо коли, — де б до цього не йшла, на початку колони а чи в самому кінці, — оминається біля мене, мовби хоче прикрити собою. Німецькі літаки скидають одну-дві бомби на армійські обози і зникають кудись у північному напрямку. А солдати і матроси підводяться із землі, обтрушують із себе пиліюку, мовчки стають у колону і знову рушають всі в одному напрямку — до севастопольських оборонних рубежів.

За Бахчисарасм, на підході до Мангула — пещерного міста, у тіснинах ущелин та підступів до Макензієвих гір німецькі рухомі частини наздогнали ар'єргарди Приморської армії та мою роту, що змішалася з ними в одному потоці, і відрізали найкоротший шлях відступу до головної бази. Армійський майор, старший за військовим званням і віком офіцер, узяв на себе командування рештками піхотного батальйону, об'єднавши його з двома протитанковими та гаубичною батареями і моїми акмечетськими охоронцями, й оголосив, що ми мусимо приймати бій. Він сказав це нам, командирам, просто, без зайвої афектації, пояснивши, що затримання ворога хоча б на півдня дасть змогу обозові з пораненими й ослабленими загонами пробитися до Севастополя через гори. Розгорнувши планшет із картою, він показав, кому і де займати оборону. Відтак, підправляючи на собі ремені та обсмикуючи під ними суконну гімнастерку, наскрізь просяклу потом, високий і підібраний майор звелів мені вишикувати роту, пройшовся вздовж її шерег, спинився і ще раз пильно оглянув. Пригладивши вусики і поскубуючи гостру рудувату борідку, підійшов до Калини Гнатовича, спитав:

— Хто будете?

— Відставний боцман Десятник, старший доглядач Тарханкутського маяка. Маяк знищено, товаришу майор, за наказом командування... Йду разом з усіма.

— Дозволяю йти з обозом.

— Дякую, товаришу майор. Волію залишатися з ротою.

— Заперечень немає... А ви хто? — зупинився побіля Антоніни. — З якої частини? — виправився, немовби щойно розгледів на ній матроську робу, синій берет із зірочкою і солдатські кирзові чоботи.

— Медсестра. Червонофлотець Антоніна Волочай.

Майор не роздумуючи розпорядився відрядити Тоню до обозу з пораненими, навіть не дослухавши її пояснень, що її приставлено госпіталем доглядати за мною, не виписаним ще пораненим і її рідним чоловіком, з яким вона готова поділити його долю. Відтак пагадав мені і всій роті, що накази старших начальників обговоренню не підлягають, що тут, на передньому краї, він уособлює всю верховну владу, весь військовий трибунал, отож не може бути ніякої іншої думки, крім його. Виголошуючи цю тираду, він помалу розпалився сам і не зійшов з місця, поки не пересвідчився, що наказом його не злегковажено. Прощаючись, Антоніна припала до мого здорового плеча, відвертаючи навіть від мене заплакані, сповнені перестрахи очі, потім, не озираючись, пройшла до обозних підвід, що стояли валкою під огорожами татарських садіб. Майор покликав до себе старшину з резервістів — начальника обозу, ще раз уточнив йому маршрут і звелів негайно вирушати. Одна по одній запряжені намученими кіньми, викочувалися підводи на звивисту дорогу і невдовзі зникали за поворотом у гущавині дрібнолісся, що підступало до селища звідусіль. Дорога для маштачків, що тягли важку поклажу десь іще з-за Бугу та Дніпра, була надсильна, і вони, горблячись у запрязі гострими спинами, під посвист батогів ледве долали крутосхил, крещучи копитами по сипкому кременню та щебеню. Мало-помалу пішов увесь обоз, і майор полегло зітхнув, немов скинув із себе чи не найважчий тягар.

Прийнявши рапорти командирів батарей про готовність системи вогню, він вирішив оглянути передній край оборони, який сам обрав уздовж неглибокої річки, що витікала заломом із гірської розпадиши і, виблискуючи на сонці поміж гранітних кругляків та численного каміння, ховалася в іншій ущелині. Лівий берег річки, що ми зайняли, був вищий правого, по якому стелилися виноградники, перетяті путівцем, що вів до броду, зникав у воді і, ніби випірнувши на цьому боці, біг прямо до нашого командного пункту. Майор відчував гостру тривогу, квапив нас усіх з обладнанням позицій, вимагав граничної пильності від командирів. Він був певний, що німецька мотомехколона вийде саме на цю дорогу і що бій розгориться за брід. Крутий

залом річки та гірська розпадина, звідки вона витікала, на його думку, надійно прикривали наш правий фланг і дозволяли, в разі потреби, організувати кругову оборону. Відправляючи у бойову охорону до броду акмечетців, майор так і сказав сержантові Вилівку: «Танконебезпечний сектор, заманливий для ворога напрям для атаки. То байдуже, що обривистий берег там майже неприступний для техніки». Сержант тримався солідно і зашептів майора: «Моряки не відступають». Майор розмовляв з командирами та бійцями, і душа його мовби відігрівалася, — люди втомлені, але ніхто не парікав, тримались, як і належить морякам. Взявши мене з собою, майор обійшов батареї і залишився задоволений тим, як вони розташувались і окопалися.

Німці з'явилися пополудни і значними силами: судячи з усього, не чекали відсічі. Повільно, але певно сунули півтвцем до річки. Вони були ще падро далеко, щоб розгледіти неозброєним оком, скільки їх у першому ешелоні і скільки позаду. Майор підійс до очей бінокль і помітив, що за татарським селищем із гущавини садів злетіла зграя граків. «Птахи... Що їх сполошило?» — заштав себе вголос. Він припав до бінокля й одразу помітив на околиці, за муром, у тіні тополь сірий хрестатий панцерник — хрест на його корпусі переконав майора та всіх нас, хто стояв поряд, що панцерник не привидівся, що це дозорна машина німецької колони, яка рухалася півтвцем.

Я відчув схвильоване калатання свого серця, і мені здалося, що цей його прискорений ритм чутний усім навкруг, що всі, хто на командному пункті, мовчки засудили мене за передчасну схвильованість, за невміння опанувати себе. Тим часом дозорний панцерник повільно рушив уперед. «Невже не помітили переднього краю?» Майорові, мабуть, страшенно кортіло пропустити дозорну машину на свій берег і відтак захопити. Про це він упівголоса подав команду зв'язковому, якого прислав Вилівко.

Панцерник спустився до води, подолав брід, виповз до позиції охорони. Майор не встиг подати чергової команди, як із нього висипали пімці й майже без пострілу вдерлися в траншею бойової охорони. Водночас із-за селища з'явилася колона німецької головної похідної застави, швидко розгорнулася у бойовий порядок і рушила до річки, до броду. Я налічив вісім середніх і легких танків.

Стримуючи досаду і бажання негайно покарати гітлерівців за зухвальство, майор подав команду на батареї відкрити вогонь. Німецька головна похідна застава дружно відповіла на шалений вогонь оборони, зав'язався вогне-

вий бій. Із закритих позицій похідну заставу підтримали артилерія та міномети. Танки і панцерники, як і досі, рвалися до броду, хоча першу атаку, здавалося, ми відбили. Однак близько взводу пімців, я помітив, усе-таки закрінилися на нашому березі, і цей маленький десант ставав для нас усіх неприємною скіпкою.

— Товаришу майор, дозвольте мені спуститися до своїх, до роти. Там уже німці,— занепокоївся я, не знаючи достоту, що маю робити з ротою, як не знав, навіщо майор тримає мене під рукою.

— Нікуди не руштеся, ви мені потрібні,— озвався майор і враз пригнувся від тугого поштовху вибухової хвилі.

Навколо нас несамовито загуркотіло, піднялася стіна вогню і диму, і крізь неї ми розгледіли, як край берега, з-за димової завіси, виривають нові панцерники, огорнуті спалахами пострілів. Броньовані машини пропливли у диму і відразу викинули над заростями чагарника перед протитанковими батареями. Майор вихопив із кобури пістолет, люто скреготнув зубами і прокричав:

— Відводьте роту до ущелини. Відводьте, але щоб ніякої втечі, лейтенанте. Відхід і атака ніхоти, атака й відхід! Ясно?

Я кинувся до річки назустріч німецьким автоматним чергам. Батарейці били по фашистських панцерниках виритул, прямою наводкою. За хвилину, подолавши колючі чагарі, не відчуваючи ні глибоких подряпин на обличчі, ні болючих саден на колінах і ліктях, я скотився в окопчик старшини Семена Алюхи, котрого було вже важко пізнати: заплиле від згустків зачеченої крові обличчя, зачечені, лихомаанково блискучі очі, які він раз у раз протирав зап'ястям руки. Над окопчиком старшини і над усією лінією оборони слався чад від панцерників, які догорали, смерділо паленою гумою, вогню, бензином.

— Наказ відходити, старшина!.. Відходити!

— Куди відходити? Кому?

— Всім відходити до межигір'я. Де сержант? Де Вилівко?

Ніхто нічого не знав і не мав часу навіть на відповідь. І тільки коли я подав команду Алюсі і його мотоботівцям на відступ, з неглибоких окопчиків і траншеї, все-таки не відданої фашистам, почали вискакувати акмечетці і згинці паздоганяти нас. Відійшовши майже до розпадини, ми залягли поміж глухих, обвитих ланами та диким виноградником скель. Десь за горами сідало сонце, і його червені відблиски лягали червоноястими смугами на верхівках

дерев, сліпили річку, над якою потроху розходився порохований дим. Батарей вмовкли, й чулась лише автоматна тріскотнява, яку зрідка розривали гранатні вибухи та падсадне гарчання німецьких танків і папцерників, що переходили брід, щоб знову рушити на Севастополь. В міру того, як у горах ховалося сонце, затихав бій. Поодинокі і нечисленними групами відступали до нас усі ті, хто залишився серед живих на батареях. Остатпими, вже в сутінках, прибувся Калина Гнатович з двома пораненими батареяцями. Вони йшли, насилу волочачи ноги, й, ледве досягнувши наших передових постів, попадали на землю й довго лежали непорушно, ні про що не запитуючи й нічого не бажаючи, ніби все, чого вони хотіли досягти, уже досягнуто.

З настанням темряви я наказав залишити позиції і через гори пробиватися до Севастополя,— німці ще сподівалися на спокій, не переслідували нас, залишившись біля річки на нічліг. До світанку нам копче треба було відірватися від їхньої головної похідної застави і загубитись у гірському лісі.

— Старшина,— звелів я Алюсі,— разом із Калиною Гнатовичем і своїми мотоботівцями вестимете перед. Я йтиму позаду, забезпечу тил.

І старшина пішов перший, з невисловленою вдячністю, сміливо і певно. За ним, ледь подавшись уперед і розгоносто метляючи довгими руками, з німецьким карабіном за плечима, його стерновий, далі їхній моторист, що, здавалось, і тепер, після неймовірно важкого дня, не відчував ніякої втоми, а там уже, накульгуючи, й Калина Десятник. Решта всі потягли слідом. Я замкнув розстрільню, пропустивши повз себе всіх акмечетців, батареяців і поранених. Стежина, яку вибрав Семен Алюха, була доволі рівна, не дуже кам'яниста й, хоч подекуди поросла моріжком, не м'яка. Отож ми рухалися досить спокійно, мовчки, без жодних нарікань. Та ось плай пішов угору, плавко, майже непомітно, і все на мені враз поважчало, почала мучити спрага. Поранені батареяці спинилися передихнути.

— Де майор? Ви бачили майора? — поспитав я в них.

— Він залишився там,— озирнувся один.— Там, на батареї. Із зв'язкою гранат.

За кілька хвилин рушили знову — боялись, як би не відстати. Біль у плечі ожив з новою силою, і, щоб якось забути про нього, я став думати про Антоніну, переконувати себе, що обози з пораненими все-таки встигли відірватися від ворога ще до настання темряви, що героїчно загиблий майор уберіг мою Антоніну від цього переходу, який ще

не знати чим закінчиться, коли не від чогось жахливішого, про що не хотілось і думати.

Я прислухаюся до глухого голосу літнього батареїця, який розказує товаришу, що ще в дитинстві наворожено йому вічні мандри. «Багато доріг уже перейдено і багато призабуто,— каже він,— та стежки-дороги цього літа не забудуться. І через сто років пройду ними із зав'язаними очима». І він згадує майора, котрий zostався із батареєю, згадує задушливий липень, і нерухомо застигле вгорі сліпучо-біле сонце, і свою роту, якої вже немає на світі. Згадує, як тоді, у липні, її бійці верстали свою останню путь, то збиваючи чобітьми густу росу з пожухлих трав, то знімаючи куряву на гарячих степових шляхах, і ще, як у добрі довенні часи заводили для душі стройових пісень. Тоді, в сплеку, і їхні голоси ніби розпікалися до білого жару, обличчя багровіли й вкривалися рясним потом, але ніхто не уривав пісні, поки майор не командував привалу. Зійшовши на путівець, вони оглядалися назад і тільки тоді могли прикинути, як далеко відійшли від державного кордону і скільки подолано перевалів та обріїв за всі переходи. А так ніби одна нескінченна путь. Кілька ковтків теплуватої води із фляги — і знову вперед. «Спробуй-но розберися, де воно вперед, а де назад!» І постійно над тобою сліпуче, шмальке, просто-таки ненависне сонце. «Сонце — воно як хліб: коли його вдосталь — не помічаєш, а коли довго за хмарами, голоднієш по ньому, сприймаєш кожен промінь, як шкуринку до скоромного обіду». — «І все, все так, усього прагнеш без міри й страждася від своєї певситимості». — «Майор учив, щоб тамували голод тютюном і надіями».

Якийсь час його товариш мовчить, потім, ніби пригадавши щось, зауважує, що у майора був справжній командирський характер, що він учив їх ніколи не спинятися на півдорозі, і якщо вже конати шанець, то лише на повний зріст, а якщо бити фашистів, то не інакше, як на смерть.

Ущелина вже залишилась далеко осторонь, попереду, під самими зорями, громадилися гори з підніжжями, порослими дрібним, але густим, крученим яскравим лісом, трохи вище гори яснішали, напевне, були голі, проступаючи карбованими попелясто-сірими вершинами. Старшина Алюха все частіше й частіше спиняв цеп, чекав, поки підтягнуться задні, й знову вів тягуном, що ніяк не кінчався.

«А можливо, його і не вбили», — міркує вголос літній батареєць. «Вбили,— стверджує другий.— Він не пішов із нами, бо йшов на смерть». — «Він їм не дався б... у цього

була зв'язка гранат. Він не такий... Під Голою Пристанню наш полк було затиснуто. Йшла четверта доба, а підмоги ніякої. Ми вже не тільки про гарячу страву забули, а й про сухарі. І раптом на капе посеред ночі ввалюється майор і доповідає командирові полку, що пригнав на човні кілька ящиків набоїв, гранати, мішок перлової каші, хліб і навіть свіжі газети. «Як же ви зуміли, майоре, пробратися? — питають його зраділі комполку і начштабу. — Сюди ж і птах із плавнів не долетить, і нирок не допливе?» — «А я, — каже, — на веслах, на рибальському човні, комишами... Протримаємось ще день, а вночі я вам покажу, як звідси вибиратися». І що ж ви думаєте, вивів полк... Не весь, звичайно, але рештки таки вивів... А втім, може, й твоя правда, може, вони й не вбили його. Якщо він сам не поклав полягти, я знайду його у Севастополі. Або сам знайдеться».

Вузесеньким пласм пробивасмося крізь слалик. Тягун все ще не закінчується. Моя гімнастерка мокра від поту, по спині між лопаток безперервно стікає щось гаряче. Певно, зпову відкрилася рана. Голова стала чавушною, смертельно хочеться спати. У горах клубочиться туман, застилає зорі, і я часом думаю, що коли німці нас і не переслідують, то, певно, тому, що поклялися на духів гір, які мають остаточно доконати наш загін. «Ну, як воно?» — обертається хтось з акмечетців, і я не збагну, кого він запитує, мене чи котрогось із своїх сусідів. «Як воно, життя?» — «Гвинтом, гвинтом, як любив казати Виливко», — озивається його напарник і крутить вказівним пальцем на манір гвинта. «Ох і не любив же сержант, коли привертав до себе чийсь увагу. Йому тоді здавалось, що в нього щось не по формі». — «Він завжди дбав про свою зовнішність, про виправку». — «Кадровий як-не-як». — «Із голови до п'ят... Скажи лейтенантові, що вже можна б і перекур або привал. Я не відмовився б...» Не озиваюся до них, ніби не чую, — якщо я сам ще здатний рухатися, то вони й поготів, головне — на світанку бути якнайдалі від німців. Люди пробачать, вони вміють пробачати, коли збагнуть твою правду. І я, зціпивши зуби, йду далі.

Узвіз був не коротший від підйому, але все-таки вивів нас до лісової річечки, в чиєму кам'янистому ложі поміж ріні та валунів пінилася чиста вода. Всі як по команді припали до води. Наніввшись досхочу, обполоснули обличчя. Я опустився на колоду — звалене кимось старе дерево — й одразу весь розслабився, даючи перепочинок тілу і збудженим нервам.

— Пора, товаришу лейтенант,— пагадав неспокійний Семен Алюха. Він усе ще бадьорився, хоч сам аж хитався від втоми. Обличчя його все так само заплило й у синяках, хоч він двічі умивався студеною водою, в очах той самий лихоманковий блиск.

— Пора.— Я насилу підвівся з колоди й тужно глянув на завал, що перетинав нам шлях одразу за річечкою.— В дорогу, гренадери!

Ніхто з бійців навіть не ворухнувся, солдати і матроси сиділи, втупившись у воду, старанно уникаючи наших із старшинною поглядів. Ми з Алюхою зачекали хвилину-другу. Аж ось, ніби струснувши з себе тягар дороги, підвівся Калина Гпатович.

— А ви помітили, хлопці, вітер дме у наші вітрила,— мовив голосно і перший пішов за старшиною, що вже дерся неоглядки до завалу.

— Ходімо, хлопці,— озвався стерновий. Спрокволу, знехочу встали мотоботівці, за ними — акмечетці і батареїці.

Ми долали завал по завалу, невдовзі втратили їм лік, а вони все поставали перед нами, як перепопи доли. Повалені й зчорнілі від постійної вологості стовбури бука, сосни, дуба та ясена чергувалися з протрухлими рештками якихось ще невідомих мені дерев та різного хмизу, і вся ця тлінь примушувала цеп раз по раз зупинятися, вишукувати проходи, з величезною обережністю, пособляючи один одному, пога за погою пробиратися вузьенькою стежиною. А та, як на те, знову різко пішла вгору, стала глеювата, слизька, і кожен наш крок по ній ставав суцям виробуванням.

— І все ж що не кажіть, а вітер дме у наші вітрила,— незважаючи ні на що, бадьорився Калина Десятник.

Прокидалося птаство і сповнювало ліс дзвінким щебетом. Хитаючись від втоми, знесилені люди п'ялися вгору, переходячи від дерева до дерева, тримаючись за їхні стовбури, оброслі лишайниками та зеленим мохом. Аж ось, коли я вже збирався дати команду на привал, із-за розложистого дуба почувся грізний оклик: «Стій, ані руш! Хто такі?» Ми заціпили, забувши про все на світі. «Не бачиш, що свої?» — «Старший, до мене! Всім покласти зброю і не рухатися!» Зброї ніхто з нас не поклав, хоч ми так чи так не змогли б уже чинити опору; ми досягли неба, і, крім важких білих хмар, що пливли поруч нас, далі вже нічого не було. Страж неба, що зупинив нас, націлив на мене дуло рушниць, коли я вийшов наперед і голосно, щоб він

розчув, направив до нього старшину. «Що б не сталося, але це багато краще, ніж сходитися зараз із німцями, однаково де, чи тут за хмарами, чи внизу на грішній землі».

— Розстріляти вас мало, четвертувати!.. Іншої страти ви не заслужили, вельмишановний, розумієте чи не розумієте? — виніс вирок грізний капітан у френчі з синіми шпалами на блакитних петлицях. Він сидів незворушно, зіпершись спиною на брусовану стінку землянки, а ногами — в намертво вкопаний стіл, що, як і все у цій землянці, гостро пах смолою і глицею. Все тут було чисте й доведене до ладу, як у дбайливої господині, добротне; видно, робилося з розрахунком на довготривале перебування у цім захмар'ї.— Ви щось хотіли сказати? — Я мовчав.— А втім, що ви можете сказати. Товаришу прокурор, розберіться, а я тим часом піду огляну пости. Тепер, коли до табору набилосся різного наброду, ніхто не гарантований, що слідом за ним не йдуть німці.

— Ну, це вже занадто, — обурився Калина Гнатович, що досі мовчки стояв позад мене.— Знати, не з хороброго десятка, що бундючитесь... Негарно, капітане, негарно.

— Ти у мене побалакай! — Капітан прошив Калипу Гнатовича крижаним поглядом.— Ач який балакучий! Ще не такі били себе в груди й плакали кривавими сльозами, коли доходило до діла... Ось я перевірю, хто ти такий і чому тут опинився! Отоді ти мені забалакаєш.

Капітан кулею вилетів із землянки, залишивши нас із Калиною Десятником під опікуванням районного прокурора — лисуватого, із широким пласким обличчям чоловіка в окулярах, сірому костюмі й темно-синій косоворотці. Він нічим не був схожий на зарозумілих прокурорів, що легко і безпомилково оперують статтями законодавчих кодексів, підводячи ту чи ту під очевидний чи сумнівний злочин, а більше годився у прокурори-жалісливці, що з якихось незалежних від них причин щодня мусять мати діло з чужим горем, якому нічим не можуть зарадити. Він аж здригнувся від того, як хряпнув дверима капітан, і якийсь час сидів мовчазний, переглядаючи у блокноті нотатки наших свідчень.

Капітан тільки вів перехресний допит, протоколювання ж було покладено на прокурора.

— Лейтенанте, чи як там вас по-морському... — Прокурор нарешті відірвався від блокнота, зняв окуляри і поклав їх на розгорнуту сторінку з нотатками.— Сподіваюсь, ви вже з'ясували собі, в чому вас звинувачують, що саме вам інкримінують?

— З'ясував.

— А я, приміром, ні. І навіть не хочу з'ясовувати,— знову втрутився Калина Десятник.— Люди вийшли з бою. Голодні, змучені. А ви замість відпочинку пропонуєте нам якісь допити. І вам, чоловіче добрий, не соромно?

Той не знаходить, що відповісти старшому доглядачеві Тарханкутського маяка, але війна є війна, і обережний прокурор спочатку перепитує мене, звідки я взявся і чому очолив групу, яка прибилася до них. Хто ми і скільки нас? Яким чином натрапили на стежку, що привела нас сюди, до піднебесся, чи часом хтось не направив? Ні капітан, ні він, прокурор, не приховували своєї роздратованості тим, що обладнаний ще до приходу німців їхній партизанський табір, майбутня база великого загону, фактично виявився викритий. Вони ніколи ще не партизанили і не знали, як це виглядатиме на ділі. Їхні кандидатури як партизанських командирів і рядових партизанів визначало районне начальство, їх сіяли і пересіювали у великій таємниці. Ніхто, проте, не міг передбачити, що вже у дні відступу у цій надхмарній глушині з'явиться наша військова одиниця, ніким не формована і ніким уже не контрольована. Залишати моє воїнство при собі капітан з прокурором не мали ні права, ні змоги, а відпускати і поготів. Безвихідність становища, у яке потрапили як вони, так і ми, примушувала капітана вдаватися до звинувачень та погроз, хоча він не міг не розуміти, що всьому виною сліпий випадок. Він звелів нам здати зброю, а коли ми навідріз відмовились, пригрозив мені, як найстаршому званням, розстрілом. Серйозно його погроз я не сприйняв, знав, що матроси і солдати мене просто йому не віддадуть, однак процедура допиту, що тривала вже другу годину, виснажувала, і я був готовий до рішучих дій, до конфлікту, який ні капітанові, ні мені не приніс би ніяких лаврів, окрім ускладнень у майбутньому, з виходом до своїх.

Оглянувши караули і дещо заспокоївшись, капітан повернувся до землянки у супроводі старшини Семена Алюхй. Старшина був у доброму гуморі і, не звертаючи уваги на похмуру атмосферу, що панувала у землянці, не переставав жартувати з капітаном:

— Військовий флот, товаришу капітан, виховує мужність і витривалість, а мене, на жаль, виховувала бабуся Марія-Луїза, бабуся Марі. Виховувала на казках, їх у неї вистачило б на тисячу й одну ніч. Малим я не замислювався, звідки вона їх брала. Вже дорослому зізналася мені, що вигадувала, як дехто вигадує собі сни. Звичайно, у її

казках, як і в казках Андерсена чи братів Грімм, діяли як люди з добрим серцем, так і лиходії, різні пірати та розбійники, як хижакі, так і сумирні звірі, птахи і риби, одне слово, все живе, що нас оточує. І знаменно, що коли бабця Марі розповідала навесні або влітку, події у казці неодмінно розгортались у зимовому лісі з лютим морозом, інеем, хурделицею, з якоюсь затишною печерою чи загадковим домом. Коли ж за вікнами кружляв лапатий сніг і вікна були замуrowані памороззю, бабуся розпочинала свою казку описом зеленої, з безліччю запахних квітів, лісової галлявини, житла лісовика, що цілими днями справляє посиденьки, слухас птахів і на щось очікує... Бабуся Марі не просто вигадувала казки, я тепер це розумію, а прищеплювала мені любов до прекрасного.

— Даруйте, але по вас, старшина, якомсь не видно, що ви з освіченої родини,— зронив кризь усмішку капітан.

— Багатий внутрішній світ не завжди на видноті. Легко розпізнається тільки глупота.

— Не помічав.— Капітан сів на своє місце за столом, сперся спиною на брусовану стінку землянки і простяг ноги.— Дивак ви, старшина. Можна подумати, що ви не моряк, а прибули з інституту шляхетних панянок чи з одеських курсів для жирунів.

— Цілком можливо. Щодо бабусі Марі, то мушу сказати, що після інституту шляхетних панянок її возили до Франції та Швейцарії. Ще в Парижі вона брала уроки музики і співів. Чи не в самого Дюпарка. Була знайома і з Жаком Ібером.

— У вашої бабусі, мабуть, були непогані вокальні дані? Що ж їй завадило стати окрасою сцени? Революція? — Капітан свердлов очима Семена Алюху, неначе прагнув розгледіти в ньому нащадка колись заможного роду.

— Революція була на її боці, це незаперечний історичний факт,— не втрачав гумору Семен Алюха, та я вже не сприймав його жартів, мене лихоманило, і здавалось, я починаю марити, ось-ось закличу й стану роздряпувати собі груди. Я дивився на старшину, на капітана, на Калипу Гнатовича, на прокурора і ніяк не міг збагнути, навіщо вони слухають базікання старшини про якусь бабуся Марі і нащо здалась Алюсі ця бравада перед грізним капітаном.— Революція, капітане, не винна, що на бабусинім шляху вокалістки раптом з'явився якийсь марокканський посланник і звичайний для неї любовний флірт ледве не обернувся трагедією. Небіж песамовитого мавра з ревиоців хотів був її задушити, як колись дядечко Отелло свою

Дездемону. І, зауважте, не в останньому, а ще у першому акті... Як бачите, товаришу капітан, не лише в житті, а й на сцені буває, що гине все святе.

— Годі, старшина,— обірвав капітан розв'язну мову старшини мотоботівців.— Годі розводити антимонії. Я запросив вас до прокурора, щоб ви склали свідчення.

— Свідчення? І на кого ж? На своїх? — щиро здивувався старшина.

«А втім, що не кажіть, а вітер дме у наші вітрила!..» Все навкруги наді мною і піді мною раптом струснулося, загуло від жахливого інквалу, що вдерся у землянку, підняв мене й одразу кинув кудись у безвість, у самий епіцентр виру. Я став легкий, немов пір'їна, і ось уже, зомлівши, кружляю у незнамих світах,— моя душа, відокремившись від тіла, лине кудись ген далеко, якнайдалі від непривітного, негостинного кримського захмар'я... Скільки це тривало, важко сказати.

Що залишилось у пам'яті?

Передусім сонце, незвичайно яскраве й ніби відчутне па дотик, море сонячного, золотаво-блакитного світла, що проїмало все наскрізь і навіть тіням надавало рубінового забарвлення. Простора бухта, мол з маяком, сила-силенна кораблів усіх класів, декілька вітрильників — фрегатів та бригантин, буксири і скутери, що борознили гавань в усіх напрямках. І над бухтою, у високості, розкинуте амфітеатром ясно-зелене місто із сходами, що спускаються до моря уступом і пачебто плаваються під пекучим сонячним промінням. Тепла прозора морська хвиля виносить мене на бетонований берег, якийсь час я лежу на бетоні, збираюся з силами. Врешті, босий і мокрий, підіймаюся сходами у місто, йду по асфальту, і мені нестерпно пече в босі п'яти. Вулиця суціль заставлена багатими крамницями з вікнами, захищеними від сонця смугастими маркізами, осторонь цього ряду — старовинні палаци з масивними дверима й стінами, личкованими самим мармуром, що вже трохи потьмянів, а проте не втратив своєї рубінової пишноти. Люду тут видимо-невидимо, хто гуляє пішки, хто у відкритих авто, і нікому з цих людей немає діла до мене, як і мені до них. Вулиця закінчується чи то садом, чи то парком з пам'ятником Неронові та рестораном, звідки долинають звуки вальсу «Казки Віденського лісу». Мені дошкуляє голод, і я обмацую кишені обсохлого вже одягу, але в них, як то кажуть, вітер гуде. Тоді я завертаю вбік, у лабіринт вузьких та темних вуличок, і опиняюсь ніби у печерному місті — кам'яні мурі з видовбаними на них

написами і коридори, коридори, коридори, повіті ліанами, виноградними лозами і колючим терням. На лозах, від стіни до стіни, — шкури диковинних звірів, такі самі шкури у чанах із дубовою корою, на чоловіках і жінках. Чомусь дуже багато жінок, особливо старих, чорних, розпатланих, і всі вони галакають, сваряться, погрожують кулаками одна одній. Брудна, чорна, гола дітлашня, худючі руди собаки... Насилу вибираюся знову на світлу простору вулицю, йду назад до моря і бачу, як навстріч щільним натовпом сунуть ченці у чорних капелюхах із широкими крисами, трохи піднятими шнурками до тулії, у супроводі солдатів у сірих мундирах з розкриленими орлами на грудях. За ними — фашистська процесія з юрмищем попів у мереживних мантильях, з кадилами, хоругвами, хрестами, які під сонцем розм'якли, понівечились і стали схожі на свастики. У центрі процесії, в оточенні фашистської верхівки, на оздобленій парчею і засипаній квітами платформі, під балдахіном з малинового оксамиту із золотими китицями, погойдується над головами натовпу статуя мадонни, зодягнена у синю шовкову сукню з безліччю коралів, що виблискують на сліпучому сонці. Перед мадонною у портшезі і також під балдахіном несуть самого фюрера з обличчям, як у воскової мумії. Нараз десь аж біля сонячної кулі розколюється і розсипається на скалки оглушливий грім, над містом зводиться грибоподібна хмара, процесія, мовби її ніколи і не було, зникає, випаровується, і на порожній вулиці застаюся я сам та ще покинута на платформі статуя мадонни. Грибоподібну хмару заступає дощова хмара, і вже з неба рине злива. Зривається холодний вітер, дощові потоки заливають вулицю від краю до краю і в своїй каламуті несуть до моря уламки хоругв, хрестів, різне сміття. Я стою посеред цієї каламутної водоверті й невідривно дивлюся на мадонну, на те, як вона плаче кривавими слізьми, певний, що не зумію її втішити. Врешті дощовий потік підхоплює і мене, збиває з ніг, несе за собою і скидає у море. Прозора і свіжа морська вода лагідно обгортає тіло, приводить до тями. І знову переді мною простора бухта, і мол з маяком, і тьма-тьмуща кораблів усіх класів, і вітрильники, і скутери, що борознять гавань в усіх напрямках. І над усім — сонце, незвичайно яскраве й ніби відчутне на дотик.

Я не міг ніяк розплющити очей, заважало світло і пекучий біль у правому плечі. Хтось насильно вливав мені крізь зціплені зуби гарячу солодку рідину, і хоч я не ковтав її, вона повільно зігрівала груди, розходилася по всьому тілу.

«Все буде гаразд,— бубонить наді мною незнайомий голос.— Звичайне запаморочення і зомління. Загальна слабкість. Рапа є рапа...»

— Виходить, тільки паніку посіяли? — докірливо мовить капітан.— Прийшли, зчинили бучу, сколошкали наник і підете далі? А мені? Як бути мені?!

— Ідть з нами, капітане,— розважливо каже Каліна Гнатович.— Настануть холоди, затопите пічки — бо куди діватися від холоду! — й німці зараз вас виявлять по диму в лісі. Ет, та хіба тільки дим? Їхні гірські сгері й так прочісуватимуть гори не раз і не два... По-мосму, якщо вже гнати їх із Криму, то безпремішно від Севастополя. Там армія, флот. А ваші печери — затишок для мисливців та ще хіба для... дезертирів.

— Ну, ну... прикуси язика, старий. Балакай, балакай, та не забалакуйся!

— Мангуп!.. Мангуп по-партизанському!.. Нащо вже мої одеські катакомби, а й ті більше придатні для схованки. Ціле місто над ними, де тобі Молдаванка, де Пересип, а де Фонтани,— зітхає Алюха прямо мені в обличчя, і я розплющуюся. Старшина всміхається мені і гладить мою чуба: — Що, лейтенанте, живемо? Живемо?

— Живемо, Алюхо...

До вечора ми ще залишаємось у таборі, а з настанням сутінків знову вирушаємо до моря. Попереду — старшина зі своїми мотоботівцями, за ними — акмечетці, і замикають цеп батарейці. «Я також із вами,— каже мені прокурор, і капітан йому не перечить, як не перечить і всім тим партизанам, що залишають разом з нами обладнаний табір. Пропонуємо йти і капітанові, але у того свій наказ, і від нього він не відступиться до загину. Він стоїть біля землянки у шинелі наопашки, простоволосий, нахмурений, покліпуючи з-під густих брів колючими очима, і свердлить поглядом кожного, хто проходить повз нього на вузесеньку, майже непомітну для ока лісову стежку. Єдине, на що він здатний за цих складних для нас усіх обставин,— це осудити нас.

Накочується туман, і все навкруги меркне, розпливається, барви линяють, наливаються пригаслою глухою синявою. Просвіти між деревами все вужчають, все темнішають, і не такі лункі вже шерехи лісу, потріскування сучків та хмизу під ногами, зате погучнішали голоси бійців, що час від часу перегукуються, аби не загубитись, аби постійно знати, усвідомлювати, що ніхто не відбився, не відстав. Прокурор іде поруч зі мною. За плечима у нього

важкий рюкзак із провіантом, він важко сапас, але з вуст не злітає і слова скарги.

Тим часом стежина, рудувато-жовта від опалої соснової глинци,— вона не перестас сипатись і тепер,— пробивається крізь густу соснину. Голки, унизані крапельками туману, поблискують, ніби крихітні світлячки, погойдуються перед очима, як погойдуються і стежка, і гнітуче невизразне небо над головою, все, у що впирається мій зір.

— З такими людьми і чорт не страшний, — важко дихаючи, озивається прокурор, якого гнітять і мовчанка, і ліс.— Кажуть, Адольф Гітлер одноокий і сфрейтор. Питається, що можна побачити і передбачити з одним оком? Не знаю, як Севастополя, але Москви йому не бачити, як своїх вух.

— Не бачити. І Севастополь вистоїть. Мусить вистояти.

Десять на заході, за пасмом гір, подвигкувала земля від артилерійської канонади, заглушуваної поодинокими вибухами авіабомб,— Севастополь вступав у битву, відстоював головну базу флоту, до якої ми прагнули дістатися.

На рапок ліс розступився, і ми добулися приморського шосе, кудюю, присиднавшись до армійського піхотного підрозділу, вийшли до Алушти. Німецькі вишищувачі з ревом пропосилися над нами, майже черкаючись чорними крильми верхівок сніжних кипарисів. Вони намагалися знищити все живе ще до підходу своїх моторизованих частин. Ми залягли у гущавині виноградників і під тріскотняву фашистських кулеметів, що сікли виноградні лози, ніби капусту, їли підібрані соковиті грона, вичікуючи, коли до нас обізвється рятівне море. Відступати було нікуди, і ми всі надії поклали на коменданта Ялтинського гарнізону. Комендантові теж піде було діватися, і він безнастанно, вдень і вночі, вимагав від штабу флоту допомоги. Сьомого листопада вісімсот тридцять два бійці і офіцери вивезено з Ялти до Севастополя на ескадреному міноносці «Бойкий».

— Що не кажіть, а вітер дме у наші вітрила! — сказав відставний боцман Калина Гнатович Десятник, ступивши на палубу есмінця, і ніхто з бійців йому не заперечив.

ШКІПЕР

Сповнений якихось невизразних тривог і передчуттів, стояв я на березі Південного Бугу, а той котив і котив мені до ніг дрібні хвилячки, що, здавалось, пропадали в піску.

Неподалік у бузьких водах зеленими острівцями полоскався верболіз, жовтіли стебла торішніх очеретів. Посеред

річки, на плесі, наче зачарований кружляв і лопотів парусом невеличкий вітрильник — чиєсь цютливе кохання ховалося чимдалі від людського ока. Пора вже було прощатися з Гайвороном, але поїхати і не побувати в плавнях у дядька Тереші Мазурка, не дізнатися чого-небудь про Тухова від нього чи ще від когось із партизанів я ніяк не міг — ні віце-адмірал Брухаль, ні Антон Нилович не схвалили б цього, пошкодували б, що поклялися на мене, а не на меткішого Ставра Несповитого. «Все минає, все забувається, але ніщо з того часу не повинно піти в непам'ять», — цим принципом керувався сам генерал-майор Антон Білоножка і привчав до цього всіх, хто його оточував. «Стережися посідати випадковий пост, який тобі не до снаги, щоб не виглядати тим, чим ти насправді не є, — застерігав наш просвітитель. — Немає більшої гризоти й більшої ганьби, бо звичайно все це закінчується повною втратою довір'я до тебе».

Сказати, що дорога до плавнів була не з легких чи навіть жахлива, все одно, що нічого не сказати, — газик немилосердно кидало з боку на бік, він так підскакував на бакаях та рівчаках старого розтовченого бруцатнику, що їзда у цьому сільському всюдиході нагадувала мені перегони, на які я у свої літа потрапив чисто випадково, не вмівши навіть триматись у сідлі. Хоч мої руки ні на мить не випускали спинки крісла, я раз по раз зривався з місця, дістаючи головою брезентового верху з залізною поперечкою й повисаючи, ніби в невагомості, поки колеса автомобіля не втрапляли знов у баюрину і мене на мить не припечатувало до сидіння. Водій газика, здавалось, був нечутливий до всього цього, сидів спокійно, статечно, злегка похитуючись у лад машині. Річка, берегом якої ми їхали, помітно ширилася, ставала повноводішою, її правий берег все більше віддалявся від нас. Раптом газик різко загальмував і став, ніби наптовхнувся на кам'яний мур. Водій вимкнув мотор, відчинив дверцята, скочив на землю. Я сидів на місці, неспроможний оговтатися після дорожньої тряски та гуркоту. Водій показав мені дорогу й одразу попроцався. Перестрибнувши два глибоких рівчаки, я опинився перед хвірткою, за якою у глибині широкого двору, під могутніми берестами, стояв високий, добротний дім під зеленим дахом. Під клунею, на дроті, гарчав рудий собака. І більш — ні живої душі. На мій голос і ще несамовітніший гавкіт собаки ніхто не озвався. Обійшовши двір, я пішов городом до річки, що плюскотіла побіля самого підмета. Дядька Терешу знайшов на піщаній відмілині біля пере-

кинутого догори днищем човна, прикутого лашцюгом до палі,— Мазурок паклював його і смолив. Перебраний у матроську робу, із закачаними по коліна холошами та в синій флотський беретик, він скидався на бувалого пікіпера, котрому вже нічого не лишалося, як тільки триматися річки та смолити човни. Стрів він мене привітно, певно, зраді, що буде перед ким показати своє вміння доглядати шхуну, як він називав свій човен.

Облишивши роботу, Мазурок витер шматкою засмолені руки й, попросивши у мене цигарку, влаштував собі перекур. Затягуючись тютюновим димом до свисту в грудях і покашлюючи в кулак, він урешті сповістив, що підемо на косу, під мотором, туди, де він спершу переховував Тухова з його помічником Обором, який по війні став моряком далекого плавання, але щороку навідується до дядька Мазурка, буває на косі, згадує на самоті сувору молодість. Він, Павло Обора, відучора вже там, і дядько Тереша має оце пливати по нього «Бакланом».

— Що треба — поспитай у мене, Павла не чіпай, він не з тих, хто відкриває душу перед будь-ким,— попередив Тереша.

Бузькі заплави пишались у світло-зеленому буянні осокорів, верб та молодого очерету, кишіли гамірливим пластом, що гніздувало, здавалося, по всіх усядах, сріблилися лускою великої і малої риби, що раз по раз скидалася в очеретах та поміж водоростей, якими було засноване тутешнє узбережжя. «Баклан» дядька Тереші торохтів стареньким моторчиком і, женучи поперед себе невеличку хвилю, повільно йшов супроти течії до посту річкового нагляду — просторого обійстя з двоповерховим цегляним будинком посередині і щоглою та флюгером над ним. Човен причалив до невеликого дерев'яного пірса, і ми зійшли на берег. З-за дровітні нам назустріч з гавкотом кинулася тічка дворових собак, здатна роздерти нас на шматки, але, пізнавши дядька Терешу Мазурка, відразу вгамувалася, сховала свої гострі ікла і замолотила хвостами. Спантеличені й пришиклі собаки знову сховалися за дровітнею. Мазурок поторгав кілька дверей і, нікого не виявивши, заглянув до радіорубки.

В радіорубці трапезували плачиндами з гарбузом та сиром молодики-радисти і поставна жінка з очима кольору морської хвилі. Вони всі гуртом під'юджували помічника радиста, який, не вважаючи на гостей, вихвалявся тим, що з учора, після бурхливої погулянки у Гайвороні, нічого не пам'ятає і розуму не прибере, як добрався до радіорубки.

Ясно тільки одне, що його доставлено на катері, а от на якому саме і хто це зробив — не має зеленого поняття. Він запевняв, що не припустився ніякого аморального вчинку, хіба що розгнівив директрису кафетерію тим, що галактично поцілував їй руку, вона відсмикнула ту руку, ніби він поставив їй тавро.

— Немічний ти, от і маскуєшся не знати чим, — сказала жінка і, витерши масні руки об рушничок, ущипнула хлопця за вухо. Від такого зухвальства його обличчя враз спахлахнуло, на чолі виступив піт. Кухонний ніж, яким радист різав плачиди, вислизнув з рук і з дзенькотом упав на підлогу. Хлопчина нагнувся, щоб підняти ножа, але не встиг випростатись, як молодиця пригнітила його і, голосно сміючись, нам'яла друге вухо.

— А чого тремтять колінця? — питає знущально і підморгує нам.

— Де? Не вигадуйте, — мурмотить хлопчина і ховає від неї очі.

— Немічний ти, — констатує жінка і питає Мазурка: — Чого тобі, шкіпере?

— Позначку в паспорті на човен.

Дядько Тереша дістає з нагрудної кишені паспорт, подає їй, і вона виходить до іншої кімнати.

— Бригадирка Катря, — киває на двері Мазурок. — Вогонь — не молодиця, скажу я вам, Сергію Степановичу. Се така баба, що сам чорт їй на махових вилах чоботи оддавав.

Радисти запрошують нас до плачид, і ми, трохи повідмагавшись, беремо собі пайки, жирні, щедро намащені олією.

Бригадирка приносить дядькові Тереші паспорт на човен з потрібною позначкою і, ще раз ущипнувши радиста-хлопчину за червоне, як жар, вухо, каже всім «бувайте» і йде у своїх справах. Радист невідривно стежить за бригадиркою через шибу, за тим, як вона проходить повз дровітню і вже в супроводі двох-трьох собак йде звивистою стежиною, протоптаною у піску, кудись на схід сонця. Бригадирка зникає за піщаним гребенем, і хлопчина відходить од вікна, не знаючи, за що йому братися. «Що, забила памороки?» — зачіпає його дядько Тереша. «А як і забила, то що? — опановує себе хлопець. — Яке вам до цього діло, шкіпере?» І все, мовляв, не буде розмови, відчальюйте по-доброму. І ми йдемо до човна, запускаємо мотора й вибираємося на річковий простір, де небо креслять чайки і ластівки і бовваніє далека коса. «Баклап» загой-

дало на високій хвилі, і річка розступилася, підганяючи моторку до обрії, де лебедячим пухом кубляться легкі хмари і поміж них стримлять сонячні пожі. Повіває свіжим вітерцем, пахне вологістю пробудженого степу.

— Вродлива молодиця ваша бригадирка,— кажу Мазуркові, що сидить при кермі і виправно веде човен по річці.

— Нічогенька,— озивається той,— звісно, як для тутешніх країв... А от до тих заморських спокусиць, що я знав на своєму віку, їй далеко... Як здумаю про одну арабку... Дуже вона була схожа на ту, що на картині в Галаганів. Поскунився, вода калину песе, віддати мені Северин Юхимович!.. Рушниця славна, але картина все-таки важніша.

— Арабка? На Побужжі? Звідки їй тут узятися?

— Хто сказав на Побужжі? В Суеці, Сергію Степановичу, в Суеці! Мушу вам доповісти, що Тереша Мазурок, як той Магеллан, увесь світ обійшов під вітрилами!.. Чого тільки не бувало, та, як бачите, і я на шник перевівся, з'їхав, як то кажуть, на пси... Закурити б, Сергію Степановичу, однецьку.

Не випускаючи з рук керма, він заступає од стрічного вітру сигарету, старанно розкурює її і, ховаючи в рукаві роби, щоб не погасла, розказує, як продається тютюн у Вест-Індії; як там його згортають у сигари завбільшки з добре кільце чайної ковбаси і вже від цього, кільця, кришать гострим ножем і зважують на вагах, рівно стільки, скільки запитує покупець. Увесь тютюн випускається фабриками у вигляді сигар як для куріння, так і для того, щоб кришити. «Тютюн чудовий, рідний брат гаванському. Звичайно, є кращого виробу і є гіршого, є тонший, від кінців листу, і є грубіший, від корінців, але у кожному разі це тютюн знакомитий, високого гатунку. Щирий моряк куритиме тільки сигари і тільки з такого тютюну».

— Ви згадували за арабку,— нагадую Мазуркові.

— Природно. Фігура, шкіра, врода — просто розкіш! Такі жінки не забуваються... Достеменно персидська кляжна для Стеньки Разіна... «И за борт ее бросает в набежавшую волну».

— А ще яких жінок ви знали?

— Італійку, грекиню, французенку, китайнку і, звичайно ж, іспанку.

— Ну, і як?

— Знаєте, всі жінки дуже схожі, вся різниця в темпераменті... Альбертіна з Неаполя мені подобалася тим, що заходила сміхом, що б з нею не чинив. Коли вона сміялася, її груди ходили ходором, і здавалось, от-от розсадять

сукню. Вона мала густе чорне волосся і зелені очі, що світилися, як у кішки. Мабуть, через те, що були підведені бронзовими рисками. Альбертіна була дуже чутлива, але не приймала ніякого кохання, хоча я ради неї мало не загинув.

— «Шкода, що пити воду не є гріх,— вигукнув один італієць,— яка-бо вона тоді була б смачна...» Як же це сталося?

— Любов — напій божевільних. Альбертіна мешкала десь поблизу Неаполя й не могла нахвалитися своїм селищем і всіма своїми італійцями. Заради неї я вирішив утекти і залишитись в Італії. Ні слова не кажучи їй про це, якось у неділю спозарання відприсовився й погуляти. Надів на себе три сорочки, піджак, дві пари штанів, на плечі накинув дощовика,— погода була похмура, і це не викликало ніякої підозри,— і рушив на базар. Купив там хліба та сиру й подався з міста до селища Альбертіни. Зрозуміло, тільки-но вийшов за місто, зняв із себе все зайве і, зв'язавши у вузол, почепив на вирізаному в лісі патику. Йшов я майже добу. Мене хилило на сон, але я боявся хижаків, отруйних змій і розбійників. Країна чужа, хто знає, що у них тут водиться, які порядки!.. Зрештою дістався до селища, розшукав Альбертіну, що спершу не хотіла і признаватись до мене. Її мати, дебела тітка, розпитала гаразд що і як про наші стосунки і, замість обуритися донькою, пояснила мені на мигах: мовляв, я мушу розраховатися за кохання грішми. Я віддав усі свої заощадження, до останньої ліри, і мене негайно ж вигнали з селища. Альбертіна реготала, коли молодики нахвалялися одбити мені бебехи. Я ледве добрався назад до Неаполя, вигадав якусь зворушливу пригоду, і мені пробачили, взяли назад на бриг. Відтоді з італійками я не знаюся.

— А з грекинями?

— О, вони як намальовані. Брови шнурочками, поски рівненські — дух займає. А цілуються як! Пристрасно і до безконечності!.. І все тіло у них ніби оксамит... Все у них, як і в наших, тільки більше того чару. Коли обіймають, здається, ніби тебе огортає свіжість чи пружний весняний вітер, як оце тепер... Не жінки, а діви блаженства.

— Нічим не схожі з іншими?

— Атож, багато чим не схожі. А взяти хоча б французенок. Коли наші дівчата дозволяли собі колись ходити босоніж, то французенки, приміром, дозволяють собі ходити майже гольцем. На що хочеш, па те й дивися. Дуже демократичні жінки. Надійні. Я знав у Марселі одну

Жозефіну, що безпастанно мастилася якимись мастилами, напахувалася різними парфумами і щоразу після обіймів підфарбовувала собі вуста. Казала: «Ви, слов'яни, тугодуми, поки додумаетесь, що з нами, жінками, робити, відпадає всяка охота знатися з вами». І я собі це затямив і прагнув якнайменше думати. Загалом же Жозефіна була мрекарсна, надто ж як купалась у морі і виходила з води у костюмі Єви... Креолки чимось подібні до француженок, але іспанська кров, як на мене, це вже небезпечно... Палкі, нестримні в своїх почуттях, в обіймах доходять до нестями. А головне — зрадливі, примхливі, як вітер маю, калину їх вода несе... Інша річ японки, одне задоволення. Вони тебе і чаєм пригощають, і опахалом обвівають, і посміхаються повсякчас, наче то ти їм догоджаєш, а не вони тобі. І всюди шовк, ніжність, тренет. І неймовірна охайність у всьому. Якби довелося мені коли-небудь женитись, я взяв би собі в жони тільки східну жінку. З Японії або з Вест-Індії.

— Хіба ви не одружені?

— Певно, що ні. Тутешні кралі мною злегковажили, лякало їх звання шкінера, а про заморських якомсь у свій час не подумав, а потім уже пізно було. У Сан-Домінго нагледів був собі вродливицю, але вона виявилась вельможною панночкою, чи не самою припцесою, важко було досягнути, все на ношах та на ношах її носили чорні раби, й охорона зі списками, щоб не зваблювала і сама не звабилася... В Сан-Домінго я вперше поласував тропічними фруктами... Банани, манго, папельмуси, ананаси тощо... Найбільше припали до смаку банани й ананаси. Манго чудово вгамовують спрагу, але мають присмак скипидару. Збудливі, вельми збудливі плоди. Корисно їсти перед побаченням. Папельмуси грубі й добрі лише з цукром, а панаї хоч і солодкі, але несмачні. Ананаси — чудовий десерт для ресторанних меню... А втім, до ресторанів я не вчашав, все більше був у плаванні, калину вода несе. Як-не-як експлуатація, адже я служив у старому російському флоті.

— Та невже?

— А ви ж думали як? Зійдеш, бувало, з вахтою на берег, приміром у Константинополі, змотаєшся на базар, накупиш на кілька карбованців всякого непотребу, на зразок обклеєних раковинами коробочок, рамонок з кипарисового дерева і картатих шовкових носовичків. Купляли ще по фунту турецького тютюну і по коробці рахат-лукуму. Відвідували святу Софію. А потім, було, нап'єшся гидезної грецької мастики та смердючої рані, зчиниш бійку з ан-

лійськими матросами — і назад на судно. Назавтра з'їжджає на берег інша вахта і проробляє те саме. Ото тільки й радості, аж ніяково згадувати. Не писати ж рідним про це, от і вигадуєш, що все у тебе, як у божому раю, що не життя, а самі пригоди, калину вода несе. Мовляв, піймали морську рибицу — кита, величезного, сажнів на десять буде. Злого-презлого. Як махоне він хвостом та як загилить по пароплаву, так той і пробився наскрізь, підскочив на сажень догори і пробився. Ну, думаємо, каюк, та давай богові молитися, бог нас і помилував. Затягло у діру тюленя, який пропливав неподалік, заткав він собою діру, й теча зупинилася. А спіймали рибу-кита на вудочку з ливви і з якорем замість гачка, пасаджували на якір якогось хижого звіра, щоб лютив кита... Е, та що там казати, тодішня флотська культура мало чим відрізнялась від нещастя... І сміх і гріх...

«Баклана» дядько Тереша не гнав, і нам було в човні привільно й хороше, і ті невиразні тривоги та передчуття, що були ятрили мене спершу, начебто відійшли кудись осторонь, лишилися за кормою моторки. Тереша Мазурок, користаючись із того, що його слухав не хтось випадковий, а військовий моряк, дав волю язикові, і не можна було вгадати, де в його розповіді закінчувалася правда, а де починалася звичайна матроська вигадка. Його пічим не примітне лице було майже одухотворене.

— А мова, що то була за мова, Сергію Степановичу! Серед нас побутувала італійсько-грецька термінологія, запозичена з чорноморських вітрильщиків. Так, ніс судна називався «прова», корма — «пуна», якір — «сидеро», лапцюг — «кадина», фок — «тринкет», фор-марсель — «панрукет», брамсель — «бабафіга» тощо. Навіть румби компаса називали по-італійському: північ — «трамонтане», схід — «леванте», південь — «острія», захід — «поненте». Я колись добре знав усі ці премудрощі, химерну мішанину калічених італійських та грецьких слів.

— І знали, як казати на кермо?

— Звісно. «Стерновий, курс!» — «О», — відповідає стерновий. «Як ходить стерно?» — питаю. — «Півтора шлага під вітром». — «Стерно ходить півтора шлага під вітром», — повторюю і кладу вільну руку на штурвал. І шхуна йде повний бакштаг під усіма вітрилами, і струмина кильватера піниться за кормою, витягується, ніби по лінійці, у пряму дорогу до самого обрію.

— А ви досвідчений шкіпер, дядьку Терешо.

— Ще б пак!

І дядько Тереша вже просвіщає мене, що для репутації доброго моряка цього замало, що конче потрібно було мати ще й власний багаж, і не який-небудь, а вельми солідний на вигляд. Молодий матрос, який себе шанував, власноруч шив з морської чаймовини мішок із вшитим круглим дном та акуратною шнурівкою на мідних люверсах. Посеред мішка малював олійною фарбою свої ініціали і два схрещених прапори нації, до якої він належав. Заможні матроси мали скриню, і не просту собі, а морську, на пизеньких ніжках, щоб уберегти речі від вогкості. Морська скриня мала строго визначені розміри: довжина — тридцять шість дюймів, ширина вшизу — вісімнадцять дюймів. При визначенні розмірів зважалося на шестифутову довжину койок і на те, що вони двоярусні, відповідно скрині верхнього і нижнього пожитків мали бути рівні і встановлюватися поруч, вповодж доліпшої койки. А ще вони мали бути зручні для сидіння і мати надійну стійкість. Неодмінна прикмета морської скрині — ручки із митецьки сплетених і відклетньованих шворкових кілець, що їх пропускали через дерев'яні накладки. Верх скрині обтягувався парусиною, кінці якої не підгинали, а розтрівували у торочки, фарбували скриню у темно-зелений колір, колір морської хвилі, замок ставили неодмінно мідний, щоб не іржавів, і з музикою, щоб хазяїн почув, коли відмикатиме хтось чужий. А ще всередині морської скрині малювали олійною фарбою улюблений корабель, і ця картина стаповила предмет найсерйозніших турбот моряка, це була його гордість на весь час морських мандрів.

Важко зітхнувши, дядько Тереша замовк. Перед нами впливала коса, мов зелене марево, і дядько Тереша Мазурок наддав газу, погнав моторку. Біля коси він вимкнув мотор, даючи «Баклапові» обережно підійти до піщаної мілини, що прослалася з південного боку коси і, мабуть, була чи не найзатишнішою у плавнях. І справді, бузький шкіпер підтвердив, що в негоду, коли розшаленіс річка і на косу накочуються грізні вали, піднімаючи з річкових глибин баговиння, водорості й викидаючи їх на берег разом із перламутром черепашкових стулок, піщаний бік коси лишається у затишку, і хвилі лише каламутять прибережний глей та пісок, полощуть темне, замшле каміння та коріння вербняків.

«Баклац» пройшов ще трохи попід берегом і ввігнався кілем у пісок, де визирала з води замшпа рейка, що правила за причальну палю, і де маячила на згірку чоловіча постать у смугастому матроському тільнику. Не встиг дядь-

ко Мазурок кинути якір і припайтувати моторку ланцюгом до рейки, як моряк поспішив до нас. Він ішов рівно, не згинаючись, розгонистою флотською ходою. Штани на ньому були не флотські, а парусинові, рибальські, на босих ногах — сандалії, напевне, придбані вже тут, у Гайворові, або позичені при такій okazji у дядька Тереші. Підійшовши ближче, він раптом зупинився, зміряв мене довгим поглядом і витріщився на Мазурка.

— Приймай гостя, Павле Федоровичу, — показав на мене дядько Тереша. — Пообіцяв нам кавторанг завітати на плавні й слова свого дотримав. Люблю, коли людина додержує обіцянки... Як тобі почувалося без мене?

Ми з Павлом Федоровичем зпехочу поручкались.

— Запрошую у гостини до свого вігвама. — Моряк кивнув кудись у бік пагорба, де видніли дві молоденькі берізки й піщана коса замикалася гущавиною комишів.

Льбодок відчуженості, що постав був між нами, непомітно розтопився, коли ми прийшли до землянки, яку моряк гадав обернути в одну з пам'яток війни. Цей почин знайшов підтримку й схвалення з мого боку, і моряк не міг не оцінити цього. Він гостинно відчинив перед нами міцні соснові двері землянки, зроблені колгоспом на його замовлення. Я розповів, що в чорноморських плавнях, на Бахлаповому острові, уже бачив подібний музей-землянку, закладений одним відставним офіцером. Про той музей знають не тільки місцеві жителі, а й прикордонники, що інколи пришвартовуються до острова, і рибалки, що відстоюються за негоди у бухточці побіля острова, і кавіть всюдисущі туристи — аматори романтичних відкриттів, шукачі своїх невідкритих островів. Піонери шефствують над землянкою, збирають для неї воєнні реліквії. Вислухавши мене, Павло Федорович зауважив, що також збирається залучити місцевих школярів до цієї справи, а з часом і передати їм ключі від землянки. Павло Обора показав мені все, що спромігся зібрати і що вдалося поповити в пам'яті з допомогою дядька Тереші та інших партизанів, а також дещо додане від себе, на його думку, повчальне для наших дітей, які, на щастя, не зазнали страхіть війни, всього того, що випало нам, їхнім батькам... Батьки і діти — одвічне питання, одвічний діалог. Діти — наші надії, що ще не збулися, любов, без якої відчуваєш себе обікраденим, і, можливо, тому, все віддаючи їм, дітям, ми не вимагаємо від них негайної віддяки, даємо, сказати б, у кредит. Але вони — чи усвідомлюють це вони, чи беруть до серця, чи думають про те, щоб не завдати нам болю,

щоб не бути схожим на того невдячного сина, що кинув своїм батькам: «Старість живе самими згадками про молодість, і хай та молодість хоч яка важка, яке мені до неї діло, у мене своя власна молодість, і чому це я маю озиратися на вашу, далеку й незрозумілу». — «Хто він, такий син, скажіть мені, хто? Не що інше, як одчахнута від мене віт, човен без весел і без паруса, холостий постріл, джерело без води, пустеля, де тільки сипучі піски». Звісно, це була гіпербола, але — і я тут з ним цілком погоджувався — аж ніяк не безпідставна.

Розіклавши коло землянки вогнище, Павло Федорович заходився робити лад провізії, захопленій з собою дядьком Терешею Мазурком, — готував пшоняну кашу із старим салом, смажив на олії верховодку, наловлену за день. Вислухавши моє прохання, — розповісти все, що знав про Олександра Тухова, — він заявив: мої пошуки близькі йому й зрозумілі, це те саме, що робить і він, не що інше, як виправдання свого сьгоднішнього життя, покута перед тими, хто загинув, душевна потреба віддати належне своїм ровесникам, товаришам по зброї, що павіки пішли з життя, щоб дати змогу іншим продовжити рід, націю. Почуття, що тривожать мене, тривожать і його, вони постійно живуть у ньому, як і в кожному фронтовикові, — це біль непоправних втрат і забуття імен багатьох полеглих, забуття не менш жорстокого, ніж сама війна. Тим часом вага особистого прикладу незаперечна, а надто в наші дні, коли все помалу нівелюється за давністю, стає чимось загальним, як стали для багатьох загальними братські могили. Ні, він не категоричний, він згоден, що виділити кожного зокрема з двадцяти мільйонів неможливо, та коли ми можемо когось виділити, то треба робити це негайно. Приклад для дітей мають подавати батьки. Звісно, посередність усе це не обходить, але він, Павло Обора, не скотиться до байдужості, не стане легкодухо потурати невігласові, якого ми не планували у день Перемоги, але який усе ж з'явився, виріс на всьому готовому і тепер часто-густо похваляється своєю пихою, своїм міщанським добром.

Час від часу Павло Федорович уривав нитку своїх роздумів, підходив до вогнища, помішував кашу в казані, куптував з дерев'яної ложки, досолював. Дядько Тереша підкладав хмиз, підкладав пучечками, щоб полум'я не охоплювало всього казана, а лише підігрівало його зісподу. Весь час, поки варилася каша, ми сиділи на струхлявілому стовбурі осокора і вели неспішну розмову. Потім повечеряли. Просякнута димком каша була божественна. Дядько

Тереша не квапився гасити вогнища, зібрав іще сушняку й навалив його на вогонь; сушняк розгорався повільно, вергаючи у теміль клуби густого диму та пучки іскор, тимчасом як під ним не переставало жахтіти полум'я.

Ночувати ми вирішили на косі, щоб зустріти світанок якнайдалі від цивілізованого світу, на самоті з матір'ю-природою, що так щедро обдарувала цей край. Вгорі над нами ясніли весняні зорі, зорі, що ще не встигли визріти, були тільки зав'яззю, племенистими зародками майбутніх, серпневих, тих, що горять горобиновими гронами.

Я не кваплю Павла Федоровича із свідченнями про капітан-лейтенанта Тухова, і він розповідає про події, що передували окупації Гайворона і всього Надбужжя влітку сорок першого року, про стратегічну обстановку, що склалася на Південно-Західному фронті після того, як ворог форсував Південний Буг і його рухлива танкова група, що повернула з-під Шполи, з'єдналася північніше Первомайська зі своєю сімнадцятою армією, утворивши так званий Уманський котел. Саме ці кліщі прийшлися на Гайворон — Голованівськ і на весь простір між ними, де пізніше діяли партизанські бригади, в одній з яких він, Павло Обора, і зустрів капітан-лейтенанта Тухова. Тоді ж, у сорок першому, на цій ділянці фронту в оточення потрапили ар'єргарди двох наших армій, шостої і дванадцятої, частини, що не встигли відійти з цього району на південь з основними силами. В історії Великої Вітчизняної війни про це згадується лише побіжно: оточені війська вели героїчну боротьбу до сьомого серпня, а окремі загони — до тринадцятого, поки не вичерпалися можливості для дальшого опору, і хоч частині військ пощастило вирватися з оточення, багатьох бійців та командирів спостигла важка доля фашистського полону. Гітлерівський генерал-майор фон Бутлар трактував ці бої інакше. Він доводив, що, незважаючи на сильні контратаки оточених, кільце залишилося непрорваним і до німців у полон потрапило сто тисяч чоловік, що, крім того, було захоплено понад триста танків та вісімсот гармат. Проте це була брехня! Ніхто не здавав німцям ні бойових машин, ні гармат,— танки потрапляли до рук ворога лише тоді, коли гинув останній член екіпажу, а гармата чи кулемет умовкали лише після загибелі обслуги або через брак боєприпасів. У полон же попадали тільки поранені, не здатні вже тримати зброю в руках, не те що стріляти. Його самого, Павла Федоровича, було захоплено пораненого, у тяжкому стані.

— У Бутлара ніяк не сходяться кінці з кінцями. Якщо вірити його твердженням, то за два з половиною місяці війни наші війська втратили близько двох мільйонів чоловік лише полоненими та ще сім тисяч танків і приблизно стільки ж гармат, не кажучи вже про авіацію, яку нібито було повністю знищено!.. Отже, на кінець осені сорок першого на фронті не залишилося жодного червоноармійця, жодного танка, жодної гармати? Хто ж тоді зупинив німців під Москвою, біля Ростова-на-Дону? Під Тихвіном і коло Ленінграда?

— Видає бажане за дійсне.

— І не тільки він, усі вони: і генерал-полковник фон Рендулич, і генерал-фельдмаршал фон Рупдштедт, і генерал-лейтенант Дітмар.

— Всі генерали й адмірали, полковники і підполковники, яких ми тоді не добили.

— Справедливо. Але той же фон Бутлар мусив зізнатися, що саме в цих перших боях німецькі війська на сході зазнали тяжких втрат, особливо в унтер-офіцерах і офіцерах, що мали великий бойовий досвід. Техніка була дуже пошарпана, і замінити або відремонтувати її в усіх частинах та з'єднаннях було надто важко. І що росіяни виявилися упертими і витривалими в боях, що визначити наші людські та матеріальні резерви поки що не видасться можливим... Хіба це не застереження для реваншистів?

— Для повітніх хрестоносців?

— А для кого ж... Всі вони намагаються подати історію по-своєму, так, ніби це був хрестовий похід найкращих представників західного світу проти комунізму...

— Це був похід проти мене, Тереші Мазурка,— вступив у розмову дядько Тереша.— А проте мене не знищено. Не дався я їм, і все.

— Німецькі генерали наводять факти участі на їхньому боці майже всіх народів Європи. А що це означає конкретно? Голландців і бельгійців було всього-на-всього вісімнадцять тисяч, французів — шість тисяч. Отже, з шістдесяти мільйонів, що населяють ці три країни, в авантурі Гітлера проти нас узяли участь мізерні групи запроданців, що після війни були засуджені власними народами.

— А Рух Опору! — пагадав Павло Федорович.— Там було куди більше активних бійців. І саме в цих країнах.

— Безперечно. Патріотів завжди більше, ніж зрадників. Саме в цьому сила будь-якого народу. Іспанія під владою франкістів не змогла зібрати чогось значного. «Блакитна

дивізія», і все... А яких масштабів набув партизанський рух на Балканах!.. Не окремі загони, а цілі партизанські армії!.. Армія Йосипа Броз Тіто... Греція, Болгарія, італійські гарібальдійці...

— І всюди наші люди, втікачі з полопу, зауважте. І найголовніше — ніким не мобілізовані, не покликані.

— Безрозсудно хоробрі, переконані в своїй правоті.

— Саме так! Якщо згадувати вашого Тухова, Олександра Борисовича, то він був не лише моряк, його насамперед визначала переконаність партійця. Після втечі з румунського концтабору Олександр Борисович прийшов до нас у Саврапські ліси. І хоч був страшенно виснажений, кволий — давалися взпаки попевіряння у фашистських концтаборах, — ніхто не засумнівався, що це справді командир корабля, того самого лідера «Москва», що загинув на самім початку війни. І в полоні капітан-лейтенант не втратив командирської жилки. Тримався гідно, як і полежить командирові і партійцеві. На командирській параді він виклав про себе все, наче перед ним були не такі самі, як він, а щонайменше члени флотської партійної комісії. І всі його визнали, і призначили начальником розвідки «Буревісника». От що таке самовідданість, що таке переконаність. Одне слово — лідер... Я був поруч нього у боях, не раз ходив з ним у розвідку до Гайворона і далі, переправлявся через Буг і бачив його у найбільшій скруті... Людина він був тверда й вимоглива як до інших, так і до себе. Дядько Тереша, гадаю, його добре запам'ятав... Було одне діло...

— Що було, то було, — жваво озвався дядько Тереша, котрому нетерпеливилось докинути й своє слово. — На цій-таки косі, у схованці, землянки тоді ще не було, товариш Тухов з Павлом Федоровичем чекали на мене, щоб переправив з пімецької сторони на румунську через кордон, що проходив по річці. Чекають ніч, другу, а мене все нема: німці були чимось стривожені й скрізь повиставляли караули — ніяк не міг проскочити... Причалив я до коси лише третьої ночі, причалив, важкачи головою. І хоч вірте, хоч ні, тільки тепер по-справжньому набрався страху. Тихенько гукаю пароль, розглядаюсь, коли мені під ніс наган... Тухов... «Ти, базікало нещасне, чом не прибув позавчора? Чи не перекинувся, бува, до німців? Операцію надумав зірвати? Пристрелю іменем Радянської влади!» Тут я і зомлів — перви не витримали... Відлили мене хлопці, і я їх перевіз. Вже на тому боці в комишах товариш Тухов поплескав мене по плечу і вибачився... Ображатися на

нього було гріх. Та я й не з тих, хто ображається, калину вода несе.

— Олександр Борисович належав до командирів, на яких не ображаються. Його правилом було запалювати особистим прикладом. Моряк! А ще він був рідкісний акуратист. Охайності вимагав і від інших — просто спасу від нього не було. Не терпів нечупар, особливо тих, хто посилався на війну і все відкладав до приходу Червоної Армії. Він і мене привчив до порядку. Казав: «Перемагають лише сильні духом». Коли німці оточили у Галочому лісі наше з'єднання і ми були на волосину від смерті, деякі командири розгубились, однак Тухов узяв на себе командування групою прориву і повів в атаку, і його група розірвала кільце, і друге, і третє, і партизанські загони вийшли з оточення... Вийшли, але вже без нього, він залишився там, загинув майже на виході з оточення... Особистий приклад на війні — це перідко видима смерть, смерть, а вже потім безсмертя. Той, хто йде на подвиг, про це не задумується, але це саме так... Я воював на фронті, тоді було куди легше, повсякчас відчувалася наша сила, незліченність нашої армії... Партизанити — це надіятись на себе, можливості партизана обмежені.

І знову й знову говоримо про партизанську мужність, обурюємося недобрими німецькими генералами, що обляцують багном народних месників, звинувачують їх у невинуватій жорстокості. Це потрібно їм для того, щоб виправдати власний масовий терор проти місцевого населення та партизанських загонів, протягти думку, ніби німецьке командування мусило вживати суворих контрзаходів, щоб захистити свої війська. Звісно, їх би більше влаштувало, щоб народ шапкував перед завойовниками, стрічав їх хлібом і сіллю. Та це не влаштувало сам народ, і він став з ними на прю... «Кров за кров, смерть за смерть!»

Незабаром вогнище погасло, і ми пішли до землянки спати. Лігши на нари і вкрившись плащем, я ще довго не міг заснути, розбурханий спогадами Павла Федоровича. Нарешті поринув у тривожну дрімоту, але ще вдосвіта прокинувся од відчуття холоду. Визирнувши з-під плаща, побачив дядька Терешу і Павла Федоровича, що лежали розкриті, розкидавшись на постеленому долі сіні, ніби рятувались од духоти. Втім, як тільки я вийшов надвір і зробив кілька гімнастичних вправ, мені теж зробилося тепло і хороше і дихалося вільно, як ніколи. Світанок будив тишу кигиканням неспокійних чайок, що вилися над плавнями Південного Бугу, й особливо над пашою косою,

співом дрібного птаства, кахканням в очеретах та одноманітним нашіптуванням ще сонного прибою у прибережному кам'яному пасмі.

Мені закортіло оглянути всю косу, і я пішов понад берегом. Річка лащилася до піщаних відмілин, вода в ній була і не прозора, і не каламутна, а якась жовтава, як піщаний накіп, що утворювався вздовж усього берега. Я нагнувся і, спіймавши у пригорщ хвилику, обполоснув лице, промив очі, потім з другої пригорщі напився річкової води — м'якої, з присмаком весняної грози. Потім обійшов косу з краю в край, постояв біля паркану ще незаселеного піонерського табору на березі Бугу і вернувся до землянки. Павло Федорович іще спав. Дядько Тереша в синьому беретіку, тільнику й закачаних вже по коліна штаях від роби сидів на камені й ловив рибу. Він ще не спіймав жодної рибини й не відривав очей від поплавців.

— Доброго ранку, дядьку Терешо.

— Доброго ранку... Що дивишся, що піймав? Немає, брат, нічого. Вже й дрібна рибка навчилася дурити старого, пішла вся на дно. Зате сом скидався аж двічі, не сом, добрий дядько... Шкодную, що не прихопив рушпиці, можна було б підстрелити. «Зауер — три цівки», скажу я вам, Сергію Степановичу, все-таки річ. І як її віддав Северин Галаган, розуму не приберу. Чим я його розчулив? А може, вас посовістився....

На запнутому вранішнім серпанком протилежному березі все виразніше вимальовувалося далеке село з шиферними верхами домів, будовами ферм, силосною вежею і невеличкою пристанню з численними човнами на прив'язі. Здавалося, підіб'ється сонце, зжене з річки туманець — і до села можна буде докинути дрюка. Чи не завітати б нам і до того села, на його пристань, коли це зовсім близько, а під рукою погойдуються на припоні моторка річкового шкіпера дядька Тереші.

— Не люблю я ходити на той бік, — сказав він, — знаходився за війну донесочу, під прицілом румунів та пімців. Бачити не можу цього фарватеру... Пробач, Сергію Степановичу, куди завгодно, тільки не туди. Ти краще вже з Павлом... Мені заважають спомини... Може, це й близько, але під час війни я не знав довшої дороги. Уявляєте, весь час на веслах... Та воно, скажу я вам, не так уже й близько. Замолоду я служив матросом на двоцогловій шхуні. Разом з капітаном нас було п'ятеро. А каботажна служба не легша, ніж у далекому плаванні, калину вода песе... Не завжди було гаразд і з провізією. Все, що привозив капі-

тан з базару, ми зараз же з'їдали. Стояли ми якось у Генічеську, брали вантаж для Ізмаїла. Перед виходом у море капітан з двома хлопцями-матросами з'їхав на берег по припаси на шлюпці. Погода вже псувалася, з моря задув поривчастий вітер, по рейду побігли білі баранці, бурунило на відмілинах. Небо затягло всуціль свинцевими хмарами, і вже було видно, що збирається па грозу. Зосталися на шхуні ми з дідом Тодосем, таврійським заробітчапином, що мусив іти в моряки. Я, власне, ще безвусий хлопчак, а в діда у бороді вже давно гречка відцвіла, сміх і гріх... Постежили ми з дідом за шлюпкою у капітанський бінокль, позіхали, й така пам туга палягла на душу, що аж-аж-аж... А шлюпка все пірнає та пірнає поміж хвиль, наче ніяк не зрушить з місця. І коли величезний бурун підхопив її на гребінь, поніс до берега й викинув далеко на піщану відмілину, ми з дідом мимоволі зітхнули, дід навіть побожно перехрестився. «Ну,— каже,— Тереньку, молись тепер богові, щоб вітер стих та поміг їм скоріше вернутися на шхуну. А то, чою доброго, ще доведеться помирати голодною смертю». Я і сам бачив, що при такому вітрі і прибої шлюпці ні за що не пробитися назад через буруни... Калину вода несе!.. З настанням ночі вітер перейшов у справжній шторм, заревів густим басом у спастьях. Страшенно захотілося їсти, але залишки борщу ми розважливо залишили на другий день. Запарили чайку, зібрали сякі-такі шкуринки до нього, повечеряли і вляглися спати,— що буде, те буде! А вітер міцнішає, шхуну смикає на якорях то до одного, то до другого, так і жди, що тріснуть ланцюгові канати або виверне бітенги. Скрипить шхуна і хитається, ніби воляка у ярмі. На ранок взялися з дідом за помпу: у трюмі вже було повпо води. Ледве випомпували воду — налетів новий шквал і поклав шхуну набік. Не встигла вона повернутися на якорях, як закотилася на палубу велика хвиля, вдарила в кухонну рубку і вцент її розбила. Пішли за борт і рештки вчорашнього борщу, і сухарі, і все, що було на кухні. Ми самі ледве врятувалися, схопившись за ванти. Наступна хвиля вибила частину фальшборту і зміла з палуби все дочиста. Ех, пропали ні за цапову душу!.. Шквал минув, але вітер, що відійшов був румбів на три до сходу, знову задув з попередньою люттю. Наше становище стало критичним. А як виявилось, що шквалом зірвало кришку з діжки для питної води і прісна вода змішалася з морською, ми з дідом остаточно знітилися. Дід зовсім занепає духом і заговорив про смерть. Я почав його втішати, а він лише відмахується:

«Не подужасмо, Терепьку, цієї погоди, ох, не подужасмо. Вітер, може, з місяць дмухатиме. Я знаю, це трамонтана». Я ж не втрачав надії, старанно збирав по всіх усюдах крихти сухарів і хліба, вранці й увечері варив із гідкої на смак води чай, сам пив і примушував пити діда. Наприкінці тижня ми дожували останню хлібну крихту й вишили останню краплю напівсолонної води. З тієї миті почали жувати сухий чай та воскові свічки, звайдені в капітанській каюті. Свічки викликали слину, але й гамували трохи спрагу! Рухалися ми через силу, а проте треба було будь-що рухатися, щоб трюм не залило водою. Останні два дні ми вже могли помпувати тільки вдвох. Урешті дід остаточно вибився з сил і заявив, що помирає, що йому до всього байдуже... На своєму віку мені не раз доводилося зазирати смерті в очі, і, повірите, тоді й справді все байдуже, тобі здається, ніби смерть є збавителькою від усіх терпінь і мук, калину вода несе... Дід ліг на палубі коло керма, накрився кожухом і завмер. Я спробував помпувати сам, але одразу ж і кинув, це було сили. Підійшов до діда і ліг поруч з ним — померати, так укупі!.. Часом я засипав важким, тривожним спом, сповненим страхітливих видінь. Тепер, буває, теж таке верзеться, але на те вже зовсім інші причини. Старість, та й жити самому — не мед. Буває, сам не знаєш, з якого боку до себе підступитися... Розбудив мене місяць, що світив прямо в обличчя. Через силу підвівся на ноги, розгледівся. Шхуну вже більше не шарпало на якорях, вітер стих. Спершу мені здалося, що це продовження сну, але різкий біль у шлунку повернув до дійсності. Я стягнув із діда кожуха, вхопив його за плечі і добре трусовув. «Вставайте, діду! — кричу йому. — Розгодилилося, ми врятовані!» Але дід маячив, не розплющуючи очей. Нарешті на ранок я все-таки привів його до тями, й він, здавшись на мої умовляння, підповз до борту і став дивитися на берег. А відстань там, як у цих плавнях, близько начебто... Та, як той казав, лікоть — ось де він, а не вкусни... Я сів поруч діда і теж не відривав очей від берега. Невдовзі ми помітили, що біля пашої шлюпки вовтузяться люди. Ось вони потягли її до води, спустили на воду, сіли, змахнули веслами... Гребуть і мовби ніяк не відіб'ються од берега. Я не втримався, зірвася на рівні ноги, замахав руками, ніби їм було б од цього легше... Довго лпивли чи недовго, але врешті шлюпка з капітаном і хлопцями підійшла до шхуни... Що тут було!.. Найперше, на що ми з дідом накинулися, то це на кавуни. Миттю стеребили два велетенських кавуни і начебто трохи вгамували спрагу, від

якої божеволіли. Передихнули, знову з'їли по кавупові з хлібом і попадали спати. Години за дві-три капітан дав нам хліба із салом і міцного чаю. Спали чи не цілу добу, а коли прокинулися, калину вода несе, фальшборти були вже забиті свіжими дошками, а кістяк нової кухоньки дофарбовували хлопці-матроси... А море було таке світле, та синє, та лагідне, що якби не недавнє голодування, ніколи б не повірив у його жорстокість і підступність...

— І звідки ж, дядьку Терешо, дмухав той вітер? З моря чи з берега?

— З моря, Сергію Степановичу, з моря. Прямо на пласький розложистий берег.

— То чи не простіше вам було розклепати лапцюгові канати і викинутися зі шхуною на піщану відмілину, ніж помирати голодною смертю?

— Думка ця, звичайно, спадала нам, і не раз. Тим більше, що ми знали: судеще дослужує останній свій рік, але як це ганебно і як не гідиться, калину вода несе, із звання моряка. Ми навіть не зважилися говорити про це вголос, ладні були життя рішитися, але врятувати довірене нам судно... У діда Тодося і в мене у ті часи, після революції, була висока класова свідомість... Опісля я перебрався на грузовоз «Перекоп» і плавав у каботажі ще два з половиною роки. Поки не набридло, тоді повернув кермо на сушу, до комуни. Скіпчилася комуна — до емтесу. А далі вже була війна... Та класова свідомість ніколи мене не полишала, калину вода несе!.. І якщо тепер я щось не так і не туди, то тільки тому, що вже літа не ті. Ви вже немолодий, а що казати про мене. День прожив — вважайте за три дні з процентами. Чим ближче до хати, тим з більшою охотою біжать коні, стають віби прудкіші. Наша старість аж надто прудка.

— А звідки у вас звання... шкіпера? Шкіперами називали англійці тих, хто править судном, командує ним.

— Яке там звання! — відмахнувся дядько Тереша. — Прізвисько, і тільки. Ваш Тухов приклав, коли я його переправляв удруге, та так і пристало. І нічого... не муляє.

— А як же з жінками, про яких ви розказували? Про любов з італійкою?.. З Альбертіною?.. І Сан-Домінго, Константинополь?

Мазурок ледь почервонів, зпівнявся, але зараз же оговтався і мовив з усміхом невинного жартівника:

— Про заморських жінок я, Сергію Степановичу, все життя мріяв, багато про них читав, а що я прочитаю, то

вже мос... Я з ними кохався в уяві. Всі гріхи починаються з мислі.

Тут дядько Тереша згадав про свої вудки й, видно, зневірившись щось спіймати, почав їх змотувати. «Нічого, крім облизня, ми з вами не спіймаємо,— заявив він,— не прикормили рибки, матері її ковінька. Німе, та не зовсім безголове створіння».

Із землянки вийшов заспаний Павло Федорович, і майже водночас замаячив у плавнях катерок, що начебто летів на крилах, злегка черкаючи поверхню річки форштевнем, підскакуючи, ніби на якихось водяних вибоїнах. Розгледіти, хто був у катері, годі було, однак дядько Тереша, прикривши долонею очі від сонячних мерехів, що відбивалися від річкової поверхні, невдоволено буркнув:

— Зарані несе її нечиста сила... Катря-бригадирка, хіба не бачите? І що вона забула на цій косі?..

Катерок заточив півколо, збавив газ і, залишаючи за собою бурунець, злегка попихкуючи, притерся до Мазуркового «Баклана» бортом до борту. Катря-бригадирка накинула на рейку лапцюговий зашморг, скинула з катерка верп, скочила за ним у воду, вибрюхалася на пісок. Вона була зодягнена надто легко, по-літньому, у ситцеву кофтинку і коротеньку спідничку, хоча тримала в руці й старенький піджачок. Скинула з голови косинку і привітно махнула нам з Павлом Федоровичем. Тим часом, роззувшись, на косу зійшов Святослав Лукась, як завжди випещений і вичепурений, у жовтому плащі і синьому береті. Бригадирка попрямувала до Павла Федоровича, а Лукась, недбало кивнувши пасулепому дядькові Тереші, загукав до мене:

— Реставратор? Яким побитом?.. Ви мене не впізнаєте?

— Чому ж, упізнаю. Що ви збираєтеся робити на косі?

— Як завжди, стенди. З Мандрухом. Ви знаєте, що вчора устругнув наш Мандрух? Запропонував руку і серце Юлії Северинівні, і вона всупереч батьку дала згоду. Відучора у них з Юлькою медовий місяць. Володимир малює її портрет... А ля Поль Гоген «Дівчина з віялом».

— Що ж, я радий за них.

— Мандрух спробував був і мене втягнути у сімейну круговерть, підшукав і кандидатуру, вчительку англійської мови, але я вистояв і зберіг суверенітет... Хоч особа, скажу я вам, і вродлива, і розумна.

— То чим же вона вам не припала до серця?

— Органічно не терплю окулярів, тим більше, коли їх посять жінки поза науковими лабораторіями. У якійсь

лабораторії ще могло б бути, там усюди оптика, але в коханні... даруйте, ще одна незручність. Я не Адам і маю вибір. Це у бідолашного Адама не було ніякого вибору.

— Не будьте циніком, Лукась.

— Ознака інтелекту... Ви ж не відмовите мені в тому, щоб я вас також вважав за інтелектуала?

І він, щоб перевести розмову у безпечніше річище, заходився переконувати, що ми, освічені люди, недостатньо дбаємо про культурний рівень віддалених районів, таких, як цей Гайворон, і що навіть місцева інтелігенція не обізнана ні з Мартиросом Сар'яном, ні з Пікассо. Про Пікассо вона знає тільки те, що той намалював голуба миру з оливковою віттю у дзьобі. Та коли він, Святослав Лукась, запропонував товариству «Знання» виступити з лекцією про цього художника із світовим іменем, то йому відмовили, пославшиш на брак путівок. А як би він зміг розповісти гайворонським копачам про великого митця і, зокрема, про один з його найкращих офортів, де зображено міфічного мінотавра. Саме того, що, за легендою, жив у лабіринті і пожирав дівчат та юпаків Криту. Пікассо не раз звертався до цього міфічного чудовиська, трактуючи його як сліпу, жорстоку і водночас безпорадну силу. Цей напівбик-напівлюдина з гігантською витягнутою вперед рукою, майже безокою волохатою головою і гострими, як ножі, рогами несе в собі всі ознаки фанізму, незаперечну соціальну метафору війни і грубу тваринну силу. Він водночас і лютий, і, як це не дивно, жалюгідний, здається, ще мить — і цей гігант на глиняних погах звалиться. Та поки що він може заподіяти багато лиха. Перед мінотавром кінь, що копає, і повалена навзпак жінка. Безстрашно дивлячись на чудовисько, на його шляху стоїть дівчинка із світильником у підпесеній руді. За нею, на сходах, атлет, обличчя його повернуте до звіра, і він неодмінно вступить з ним у бій, адже навіть світло істини, яке тримає в руках дитина, може не дістати темної свідомості звіра. А нагорі, у вікні башти,— два жіночих обличчя, застигли в очікуванні вирішального двобою. На карнизі голуби — символ миру! За нього і точиться ця битва: мінотавр має бути переможеним, куди б він не простягнув свою довгу руку, де б люди не відчули його смердючий подих.

— Повірте, я не гіперболіст, я непримиренний ворог дилетантських теоретизувань і взагалі гучних слів, і коли я вам це кажу, то тільки тому, що не можу, не хочу миритися з байдужістю. Хіба людям не цікаво це знати? І чому б їм не знати цього так само, як знаю я чи знаєте ви?

Поки він говорив, я раз у раз косився у бік землячки, де стояли, про щось розмовляючи, Павло Федорович і Катя-бригадирка. Павло Обора поводив рукою перед собою, а бригадирка весь час підправляла каштанове волосся, що розсицалося в неї по плечах. Здавалось, Катря не перечить Павлові Федоровичу, а більше погоджується з ним, начебто вони вже давно порозумілись. Я звернув увагу, що дядька Мазурка Лукась явно ігнорував, не удостоюючи його навіть погляду. Визнаний бузький шкіпер це гаразд бачив і відчував, однак не показував цього, вдавав, що гонор столичного художника не зачіпає його самолюбства і що він, дядько Тереша, теж здатний сприймати його, Лукасеву, мову. Діждавшись, коли той вибалакається, він накрив його мокрим рядпом.

— Забагато про себе думаєш, товаришу. Ти ще під стіл пішки ходив, коли ми вигнали твого мінотавра за Буг і ще далі... Хтось терпів твого мінотавра, а хтось, як твій Атлет, і давав йому в зуби... Утямив? Сергій Степанович, здається, питав тебе, що ти збирався робити на цій косі.

— От дикун! Що він вигадує? Бачив мінотавра! Що за пісенітниця? — Лукась зневажливо відвернувся од дядька Тереші й спитав, кривлячись, ніби від зубного болю:

— Шкіпер Терентій Гаврилович Мазурок?

— І партизан, — додав дядько Тереша. — Без моєї згоди на косі ніхто тички не встромить. Еге ж, як скажу, так і буде.

— Вірю, вірю, — примирливо заговорив Лукась. — Що ж, розкривати перед вами обійми звелите?

— Не треба мені твоїх обіймів, вистачить і звичайної поваги до старших. Ти от мінотавром голову морочиш, а спитав би краце людей, чи знають вони, що таке фашизм, чи не знають, матері твоїй ковілька.

Дядько Тереша демонстративно закинув на плече згорнуті вудки, взяв порожнє відерце і пішов до землячки, до Павла Федоровича та Катрі-бригадирки, які все це мирно гомоніли, ніби добрі знайомі, обмінюючись час від часу захопленими поглядами.

— Він що, і справді шкіпер? І чого це всі мусять запобігати перед ним? З якого побиту? — зпервовано запитав Лукась.

— Старість потребує ласки й уваги. Ображатися на старих — гріх.

— Спробуй догоди такому вереді, — буркнув художник.

— Ви його образили своєю неуважністю і пихою.

— Образили, образили... І що ви в ньому знайшли, у цьому старому?

— Він ліпший за нас із вами, Святославе.

— По-моєму, він тільки й здатний, що просторікувати про свої кривди... Дикун-самолюбець, а тим часом претендує на мудреця й виразника громадської думки.

— Всі люди за покликанням мудрі, але не всі вміють користуватися цим благом.

— Розумній людині ніхто не дорікне, що вона використовує розум для задоволення своїх забаганок.

— Терентій Гаврилович у житті не раз ризикував життям задля інших.

— Тоді він не лише дикун, а й дальтонік.

— Я б цього не сказав.

— Мусите знати, що кожен дальтонік має свої вади і по-своєму сприймає кольори і відтінки.

— Мандрух недаремно казав, що ви, Святославе, звичайнісінький фронтдер.

— Ваш Мандрух великий мудрагель, а до дівчини підступити не вміє. Я все зробив, щоб вони зійшлися з Юлією, щоб ця вродлива помітила Мандруха і не помічала мене. Хто напоумив Мандруха малювати портрет Юлії?.. Лукась!.. Хто звернув увагу Юлії на Мандруха?.. Лукась!.. Ваш Мандрух — антилопа. Не хочу бути пророком, але боюся, що Юлії Северинівні ваш Мандрух незабаром набридне. Я б їй ніколи не набрид, бо при кожній нагоді хвалив би свою жінку за її чудовий характер, дарма що він міг таким і не бути, за її неповторну красу, доходив би до її радощів і печалей. І припосив би щоразу додому квіти, або якусь дрібничку, або просто... гарячі цілушки. Для жінок немає нічого солодшого. Та Мандрух цього не знає, не розуміє, і взагалі глейкий, як замішана глина.

Говорити з ним було більш ні про що.

— Ходімо до них, — показав Лукась на Павла Федоровича з Катрею-бригадиркою, — визволимо їх від вашого шкіпера. Що за неприємна особа!

Дядько Тереша й справді щось гаряче доводив бригадирці, котра лише посміювалася і стріпувала головою, прибираючи з чола пасма каштанового волосся, що вилискувало на вранішньому сонці. Кепкував над Мазурком і Павло Обора, начебто солідаризуючись із гарною жінкою. «Вогонь не молодіця». Я не сховався з місця, а без мене Лукась іти не зважувався. Катря-бригадирка щось сказала дядькові Тереші, і тому враз заціпило. Потім подала руку Павлу

Федоровичу і пліч-о-пліч з ним рушила від землянки на катерок, звідки так і не сходив на берег моторист. Порівнявшись із нами, бригадирка кокетливо поглянула на мене, потім на Терешу Мазурка, що тримався позад неї, і мовила:

— Командире, повчіть шкіпера, як треба поводитися з жінками. А то він, мабуть, розказував, як витанцьовував з африканкою у Коломбо, і ні словом не обмовився, що як був дівичем, то так ним і залишився.

— В основному, — беззлобно відповів дядько Тереша. — Я вже десять років не підпускаю жінок на гарматний постріл.

Катря зайшла у воду, моторист допоміг їй забратися у катерок. За нею сів і Лукась. Він передбачливо зняв із рейки ланцюговий зашморг, підняв із води верп, і катерок, віднесений хвилею від «Баклана», розвернувся, почав набирати ходу. Бригадирка помахала Павлові Федоровичу косинкою і пов'язалася. Святослав Лукась присів на банку, втягнув голову в плечі і вже більш не дивився на косу, де стояла наша трійця і де дядько Тереша Мазурок майже торжествував, мабуть, вважаючи, що то саме Павло Федорович, і ніхто інший, віднадив од коси Катрю-бригадирку, якій забандюрилося залучити столичного художника до вдосконалення партизанської землянки.

Катерок віддалявся від коси по широкому бузькому розливу, й дядько Тереша, вже остаточно переконаний, що вдруге вона не повернеться, мовив із полегшенням зітханням:

— Я все од неї знесу, всі приниження, але наплювати собі в кашу не дам. Ще не розгубив Тереша Мазурок авторитету, не розгубив, вода калину несе, ні! Шкода, немає на неї, на Катрю, дебелого моряцюги, щоб уговтав бісову жіпку... Легше і мені дихалося б на розливі... Пригадую, якось у Сінгапурі мені стрілася одна мулатка з тих самих, з амазонок...

Нараз він затнувся і почервонів. Ми з Павлом Федоровичем не могли стриматися від сміху, та й дядько Тереша уже не здавався таким похмурим. Який-бо невиправний чоловік! А може, і в цьому його привабливість як людини? Я знав багатьох пересічних і непересічних людей і багатьох із них уже зовсім забув, — спершу забувалися їхні імена та прізвища, потім риси, а згодом голос, і все те, що повертає до згадок, де, коли і за яких обставин ми знали, що єднало нас, — та те, що дядько Тереша Мазурок не загубиться у моїй пам'яті, я вже знав напевне. І неза-

лежно від того, чи доведеться нам іще коли-небудь стикатися так близько, чи ні. Він був неповторний, цей бузький партизан і шкіпер!

КОРАБЕЛЬНА СТОРОНА

Засніжені пагорби срібисто іскрилися проти сонця, позолочене гроно куполів Володимирського собору, високі бані Усипальниці адміралів відбивалися в блакиті неба та на схилах Історичного бульвару, де височіла кругла будівля Панорами, і в морозяному повітрі, в холодних сонячних променях вся ця позолота полум'яніла, немов кіновар, кидаючи зблиски пурпуру на весь Севастополь.

Я піднімався від бухти на Корабельну сторону вузькою, в голубих тінях, вуличкою, яка мала вивести мене на Другу лінію Бомборів. Мене обсідали важкі думки, як обсідали завжди перед наступним днем, котрий таїв чи міг таїти в собі якісь невідомі прикросці. Відтоді, як на есмінці «Бойкий» разом з іншими офіцерами та матросами мене доставлено з Ялти до Севастополя й урешті-решт я потрапив на лідер «Адмірал Сенявіч», кожне доручення свого командира спуститися на берег я сприймав як щось фатальне, таке, що надовго могло розлучити мене з кораблем і знову паразити на небезпеки, можливі у воєнну пору. Я не визнавався собі, не хотів визнаватися, що корабель вбив мене тому, що саме на ньому, як ніде інде, я почувався у цілковитій безпеці, надійно, бо тут якщо перемога — то це перемога одна на всіх, на весь екіпаж, а якщо загибель — то також одна і також на всіх, без винятку. Тому я не прагнув лишатися самотнім, павнаки, я хотів — хоч би що зі мною сталося — бути разом зі всіма, і навіть коли мені судитиметься вмерти, то щоб і смерть моя була у всіх на виду.

Мій командир капітан третього рангу Маркітан зустрів мене досить прихильно, навіть люб'язно, настільки люб'язно, наскільки дозволяла сувора обстановка оточеного міста. Він особисто ввів мене до кают-компанії і заявив офіцерам, що моя тривала відсутність була вимушена, що свої обов'язки і його командирський наказ я виконував чесно, отож тепер він подбає, щоб його помічник ні за яких обставин не опинявся поза кораблем. «Лейтенант Глоба, — сказав Василь Аліпатійович, — не просто добивався до корабля, — лейтенант воював. І всім нам відомо, що воював він непогано, як і годиться морякові». Переповідати свою одісею мені, отож, не довелося, — на лідері побувала Антоніна,

не кажучи вже про Вікторію Максимівну, яку командир поселив на Бомборах і яка щоразу, тільки-но в Севастополі з'являвся «Сенявін», використовувала першу-ліпшу можливість, щоб побувати в гостях у чоловіка. Цього разу вона теж була тут.

Інженер-механік, з яким я мешкав в одній каюті, чоловік черствий і відлюдкуватий, несподівано пройнявся до мене довірою і в нападі гніву на Маркітана, — з ним в інженера-механіка були якісь рахунки, — назвав командира «невдатним коханцем невдатної жонки», давши цим зрозуміти мені, що появу Вікторії на кораблі він не схвалює. Можливо, він грав або ж прагнув грати, але мені здавалося, що про моє одруження з Антоніною він справді нічого не знає; я також не розводився про це, хоча інколи мені все-таки хотілося поговорити з ним, почути від нього слово співчуття: адже Антоніну послали на передову, і я досі не мав жодної можливості побачитися з нею.

Вікторія Максимівна, розцілувавши мене при чоловікові, пообіцяла будь-що домогтися перевodu Антоніни у флотський госпіталь, за що я, звичайно, їй подякував. Мені почало здаватися, що щастя моє тепер уже близько, тим паче, що лідер був у резерві штабу флоту, його тримали в Севастополі, у Південній бухті біля холодильника, де, крім стрільби головним калібром по німецьких позиціях, ніяких інших завдань він не мав і в море виходити не збирався.

Розриви снарядів на вулицях, знищення цілих кварталів, щоденні пожежі становили неабияку небезпеку для Севастополя, отож місто почало зариватися у землю. Підвали, бомбосховища, штольні, печери стали надійним притулком для всіх, хто забезпечував оборону. Менше терпіли східні схили Корабельної сторони, куди я йшов і де мав розшукати квартиру командироваї дружини, щоб забрати її речі, — Василь Аліпатійович дістав дозвіл переправити Вікторію до Поті, взявши її на борт лідера у першому ж поході на Кавказ. Я йшов на Другу лінію Бомборів, і серце моє стискалося від образу: командир знову посилав мене опікувати його Вікторію, навіть не подікавшись, чи не маю я якихось планів щодо порятунку своєї дружини, Антоніни.

Ступав я неквапливо, повагом, тримаючись стежини, протоптаної попід високими, обмазаними глиною кам'яними огорожами і дослухаючись до того, як під ступнями моїх черевиків порипував сніг; поглядав угору на схил, де, ніби ластів'ячі гнізда, одна пад одною ліпилися мазан-

ки з черепашнику. Одна-єдина стежка вела мене до лінії Бомборів. Піднявшись нею вгору на кількесот метрів, я зупинився, щоб перевести дух, і поглянув униз, туди, звідки щойно прийшов, — на Південну бухту. Переді мною розкинулася величезна територія від залізничного вокзалу до Павловського миса і Мінної пристані, вся в диму і відблисках пожеж. Від «Сенявіна» відчалив баркас, й одразу за ним зарясніли сплески від снарядів, що падали в бухту. Баркас змінив напрям, узяв курс на Павловський мисок, і обстріл начебто припинився. Німецька далекобійна батарея перенесла вогонь на Історичний бульвар, снаряди вже лягали півколом біля пам'ятника Тотлебену. Дим стелився неподалік Панорами, на Четвертому бастіоні і майже сягав Куликового поля. Я пішов далі звивистими сходами, які зрештою остаточно заплуталися в стежках і стежинках, протоптаних, а то й зовсім не протоптаних, а лише пунктирно позначених одинокими слідами... Коли з'явилися ці Бомбори? Може, в часи першої Севастопольської оборони, коли пращури-пластуни селилися на Пластунській, гренадери — на Гренадерській, а гармаші — на цих лініях-крутосхилах?

Кам'яний домок з терасою, немов вирубаній у скелі, що нависла над вуличкою, і з номером, який вказав мені командир, стояв на самому краю стежки, замикаючи тісним подвір'ям круті сходи. Коло воріт щупленький дядечко в старенькому бушлаті, шапці і валянках розчищав подвір'я від снігу. Він так старанно орудував лопатою, з таким незрушним спокоєм, ніби довкола не було ані вибухів, ані пострілів, ніби все, що відбувалося на білому світі, його зовсім не обходило. Я спитав старого про Капітоліну Драгун, і він, прочитавши хвіртку, мовчки вказав на засклену терасу, шиби якої були навхрест поклеєні паперовими стрічками. Двері відчинила сухорлява літня жінка. В її темних променистих очах з іскорками в зіницях можна було помітити якесь збентеження, тому я поквапився заспокоїти її і коротко пояснив мету свого візиту. Вона поправила чорне, зібране вузлом на потилиці волосся й запросила мене до господи.

Жінку було звати Капітоліна Карлівна. Вона повідомила, що Вікторія не приходила на квартиру вже четверту добу і що речі її стоять спакзовані ще відтоді, як чоловік запропонував їй покинути Севастополь, — справді, валіза та речовий мішок стояли у кутку. Я хотів було відразу ж піти, але вона не пустила, запросивши мене до столу. Я мусив залишитись. Поки кип'ятився чай, жінка сіла навпроти

мене і, прислухаючись до далеких і близьких вибухів, розповіла деякі подробиці свого життя. Цю похмуру кімнатку вона наймає в Олександра Костянтиновича Сонцева понад десять літ, всі меблі належать господареві, вона примирилася з цим, бо ж сама не мала і, мабуть, ніколи не матиме нічого власного, — старий же Сонцев не схотів і не хоче нічого міняти в квартирі після смерті дружини. Вона змірилася з його норовом, і вони, мабуть, так би й жили в мирі та злагоді, якби не війна, яка ще невідомо для кого і чим скінчиться. Мати власну сім'ю? Вона її мала колись — чоловіка й дочку. Дочка перідна, сирота, з тих сиріт, які лишилися по війні. Капітоліна Карлівна вчилася заочно в педагогічному інституті, на сесії їздила разом з малолітньою дочкою. Перед початком війни дівчина завербувалася на Далекий Схід, і відтоді про неї ніяких звісток — як поїхала, так ніби у воду канула. Чи не жорстоко це щодо названої матері, до людини, яка пожертвувала своєю молодістю заради неї? Може, й так, недарма ж кажуть: діти — найжорстокіші з тиранів!.. А чоловік?.. Коли вона думає про своє заміжжя, нічого привабливого в ньому не знаходить, одне лиш гірке розчарування. Були вони різні, надто різні характерами. «Я була хорошою дружиною, справжньою морячкою, і дуже хорошою матір'ю». Ще в ті дні і роки вона осягнула розумом: слабкість може бути найбільшою власною провиною, що той, хто не здатний до дії, той не здатний до життя, і хто страхається будь-яких змін, той винагороджується сталістю в усьому, але ста сталість не варта найгірших змін. І вона, вчителька Драгун, виявила характер, забувши про те, що не можна зробити щасливою ніяку людину всупереч її волі, її бажанням на догоду своїй насильній мрії. Вона поставила вимогу перед чоловіком, щоб він учився, ріс, прозрівав, прагнув стати тим, ким пишляються; він же пішов іншим шляхом, шляхом легкого життя, задоволенням маленьких чоловічих примх. Замолоду, коли любов забирала її всю, вона, Капітоліна Карлівна, не замислювалася над тим, що його, чоловіка, виправити вже неможливо. Чоловік не хотів розуміти її, навіть посміювався над пориванням її душі, його дратувало все, що було в ній найцінніше, — краса почуттів, пошуки прекрасного навіть у буденному. Вона була надто чутлива і мрійлива і, як у дитинстві, завжди перебувала у світі ілюзій, витала понад хмарами, а чоловік залишався приземленою особою, позбавленою не лише злетів у думках і почуттях, а й звичайної доброти, вдячності за її почуття до нього. Вона полегнила і свою, і його долю, пере-

бравшись від нього на ці Бомбори до старого Сонцева. Її колишній чоловік нещодавно знову приходив у цей дім, умовляв зглянутися на нього, зважити на те, що він, як і вона, залишився самотній. Але навіщо повторювати давно пройдене і призабуте? Не можна відповісти початок, від якого їх віддаляє безмірний простір часу. Війна? То що, як війна? «В мене і без війни на нього було забагато гніву, але ж гнів і є єдина зброя праведного. Іди на фронт і доведи на полі бою, що ти вартий мого прощення. Жорстоко, скажете? Так, жорстоко... Але передусім надто жорстоке життя».

Жінка говорила поспіхом, ніби боялася, що не встигне виговоритись і я не дослухаю її до кінця. Очі її відсвічувались якимсь тужним блиском, у погляді відчувалося хворобливе бажання знайти одностудця, почути від нього хоча б слово співчуття. Закинув чай, і Капітоліна Карлівна поставила чайник на стіл. Відтак наляляла окропу у три великі фарфорові чашки, приправила свіжою заваркою. Гукнула і Олександра Костянтиновича. Поки він роздягався і мив руки, Капітоліна Карлівна дістала із судника пачку печива і теж поклала на стіл.

Мимоволі стежачи за її рухами, я завважив, що жінка трохи ніяковіє, відчуває себе якимось скуто, хоча досі була зі мною більш одверта; все це, подумав я, мабуть, від того, що їй не зовсім приємно так скромно приймати незнайому людину, до того ж у квартирі, яка, на її погляд, не годиться для прийомів, править їй лише за вимушене житло. А можливо, й через те, що її, як жінку, було заскочено зненацька і вона не встигла заглянути в люстерко і до ладу причепуритися?.. Нарешті, допивши чашку чаю, вона замовкла і дозволила собі закурити. В кімнатній півсутині її обличчя, освітлене скупим світлом, що просочувалося крізь прочищені віконниці, відбивало найрізноманітнішу гаму почуттів, і я не поспівав заводити з нею нову розмову.

Обстріл Корабельної сторони німецькою важкою артилерією нарешті припинився, і я зібрався йти на корабель. Подякував за гостинність. Капітоліна Карлівна сприйняла мою подяку належним чином, яскравий блиск її чорних очей начебто пом'якшав, хоча з обличчя не зійшла зажура і задумливий погляд блукав десь далеко за межами Бомборів.

— Я теж піду на «Сенявіна», — сказав Олександр Костянтинович тоном, який не викликав заперечень. Він досі сидів мовчки, не втручаючись до розмови, винив дві чашки міцного чаю і сам з'їв майже все печиво. Витерши сер-

веткою губи, раптом заявив, що на лідера його запрошував сам командир — капітан третього рангу Маркітан і що я принаймні флотський салага, якщо не знаю старого Сопцева і не виявляю йому належної ввічливості. Помовчавши трохи, він додав, що коли я все-таки причетний до флоту, то мушу вибачитися перед ним і не витріщати очей, роздумуючи, брати його з собою чи не брати. Втім, він і не набивається мені в супутники — краще дочекається приходу Вікторії Максимівни і вирушить на лідер разом з нею, оскільки його товариство для мене обтяжливе. Все це він сказав так певно, що я навіть не спромігся щось йому відповісти.

Отож я вибачився за непрохані відвідини, забрав речі Вікторії і поспішив розпрощатись. Капітолїна Карлівна вийшла за мною слідом. Побажавши мені щасливої путі, вона зачинила хвіртку і повернулася до хати. Крутими звивистими сходами я спустився до Південної бухти. Бралося на вечір. Низькі хмари вже заступали частину червоного диску сонця, і в його скупому зимовому промінні дотлівало позолочене гроно куполів Володимирського собору.

«Сецявіна» на місці стоянки я не застав. Збулося моє ранкове передчуття: поки я виконував розпорядження командира, корабель вийшов на бойову позицію, і я таким чином знов начебто уникнув бою. Просидівши понад дві години в чергового по дивізіону, я парешті діявся повернення лідера. Щойно він пришвартувався до берега і подали трап, як я вже був на кораблі. Маркітан саме здавав вахту старшому помічникові, після цього спустився в каюту. Я поставив принесені речі на місце і доповів капітанові, що Вікторія Максимівна, за словами Капітолїни Драгун, не з'являлася на квартиру вже четверту добу. Ця звістка збентежила командира, і він, трохи подумавши, звелів мені зразу ж після вечірнього чаю знов вирушати на Другу лінію Бомборів.

— Прошу вибачити, товаришу командир, — спокійно відповів я. — Нікуди з корабля я не піду.

— Чому? — навіть не глянувши на мене, спитав він.

— Для подібних доручень у вас є вістові матроси. Я ж повинен виконувати свої прямі обов'язки. З мене досить.

— Даруй, Глобо, але дозволь мені знати, кому і що доручати. Як командир корабля, я відповідаю і за нього... і за вас усіх. Іди відпочинь і приготуйся виконувати ще й це моє розпорядження.

Я зціпив зуби. Відчув, як гнів гарячою хвилею заливає моє обличчя. «Служить бы рад, прислуживаться

тошно...» — пригадалося чомусь з Грибоедова. Потім цей афоризм усе нав'язливіше й нав'язливіше поставав мені в пам'яті, хоч би про що я думав, лежачи на канапі. «Служба — це передусім віданість командирові, завжди і всюди», — доводив я сам собі, але щось не дозволяло мені повірити в справедливість цих слів. Я спробував було заснути, проте не міг — думки, що сплелися в ядучий клубок, роїлися в голові, і не з моїм хистом можна було дати їм раду. Раптом увесь корпус лідера здригнувся, і я покотився з канапи. Нічого не тямлячи, в одному кітелі, майже водночас з командиром і старшим помічником я вискочив на півбак. Та все вже влягалося, і тільки біля борту корабля плюскотіла дрібна хвиля, що котилася від місця падіння важкого снаряда німецької далекобійної батареї. «Не прицільний, навздогад б'ють», — сказав байдуже старпом, а командир, подумавши, певно заявив, що тепер штаб флоту вже не триматиме лідера без діла і що незабаром слід чекати наказу про його вихід у море. В присутності старшого помічника він ще раз нагадав мені про Корабельну сторону, чим підтвердив свою рішучість забрати на борт «Сеявіна» Вікторію Максимівну.

Ми спустилися до кают-компанії, звідки, так піби нічого не сталося, чулася жвава розмова й лунав гучний чоловічий сміх. За столом, час від часу відриваючись від тарілки з флотським борщем, сидів і щось розповідав старий Сонцев. Невгамовний, він начебто й не помітив нашої появи в кают-компанії. До нас лише долетіли його слова: «Ні з того ні з сього кличуть машиніста першої статті Сонцева до самого адмірала...» Командир кашлянув, і офіцери поскоплювалися з місць. Маркітан кинув їм «вільно» й, широко усміхаючись, сказав, звертаючись до Олександра Костянтинівича:

— А, жива севастопольська реліквія! Присмпо вас бачити!

Сівши на своє командирське місце за столом, Василь Аліпатійович пояснив, що старого Сонцева знає багато літ, що машиніст Олександр Сонцев, відслуживши матроську службу ще до революції й чимало поплававши і побачивши на світі, назавше осів у Севастополі і тепер зайнявся ремеслом — виготовляє боцманські дудки і командирські свистки. І те й друге, як відомо, предмети неабиякі в корабельному ужитку. Для моряків, що розуміються на красі служби й панують флотську естетику, зовсім не байдуже, які звуки вилітають з командирського свистка чи боцманської дудки. Тому-то в чорноморських боцманів старшого поко-

ліття були дудки лише сонцевського виробу. І це зрозуміло. Нікельована латунна дудка із непоказною мідною кулькою виходила з рук Олександра Костянтиновича вже не звичайною дудкою, а витвором високого мистецтва — вона виводила такі трелі, на які нездатні були ніякі інші. Інтенданти із шкіперського відділу та флотські фінансисти, певна річ, не схвалювали придбання виробів «кустаря-одинака», вимагали обходитися стандартною продукцією, що надходила порядком планового постачання, але флотські командири і боцмани стояли на своєму: правдами й неправдами, часом навіть власними коштами вони все-таки заводилися сонцевськими дудками і свистками. Василь Аліпатійович зауважив, що й він не являв собою винятку з правила, і додав, що його дружба з Олександром Костянтиновичем передусім ґрунтується на надзвичайному розумінні колишнім машиністом флотських атрибутів. Наприклад Маркітан сказав, що його друг володіє ще одним талантом — вмінням поговорити; він може годинами розповідати морські історії давніх часів, де дійсне переплітається з вигадкою, реальність із фантазією, без якої, звісно, морська оповідь не може бути морською. Сонцев слухав командиріву характеристику на себе і вдоволено усміхався.

Різкий тріск корабельних зефіток підняв нас усіх на ноги і змусив поспішити на бойові пости. Я вискочив нагору одним із перших і побачив посеред бухти водяні стовпи та ланку німецьких літаків, що ширяли над нею; один з бомбардувальників уже димів і вивалювався із строю. Тим часом Олександр Костянтинович пересидів наліт у каюткомпанії, спокійнісінько попиваючи гарячий чай. Після відбою капітан третього рангу запросив його до себе в каюту, люб'язно відчинивши перед ним двері. Згодом наказав з'явитися й мені. «Без Вікторії Максимівни на лідер не повертайтеся», — звелів при комісарові і Сонцеву. «Ходімо, лейтенанте, — підводячись, сказав Сонцев. — Не до вподоби тобі наші Бомбори, але нічого не вдієш — їти треба...»

У супроводі вахтового старшини я й Олександр Костянтинович зійшли на пірс. Затемнене місто розкинулось перед нами, чорний масив гори, що побіля Мінної пристані, круто здіймався над відображенням зірок у бухті. Сходи, витесані в камені, вели нас, здавалося, в непроглядний морок. Я озирнувся — силует корабля ледь угадувався в темряві, корпуси міноносців теж злилися з бухтою і схилом гори. Лише виступ причалу видівся внизу та чулися

голоси невидимих людей: неголосні вигуки, міцні слівця, лаконічні команди. Пропизливий свист раптом перекрив усі звуки,— над пристанню гримнуло, вибухнуло так знепацька й шалено, що ні старий Сонцев, ні я не втрималися на ногах і покотилися із сходинок, а гора ніби тріснула під нами і розвалилася навпіл. Кілька секунд не вмовкав гуркіт кам'яних брил, що синалися, здавалося, безперестанку, вирувала вода в бухті та чулася зтяжна луна, якій нікуди було подітися в цій непроглядній пітьмі севастопольсько-го рейду.

Тільки тоді, коли все затихло, старий Сонцев обтрусився, покректуючи, намацав свій чемоданчик з морськими сувенірами і рушив по сходипках. На адресу німецьких гармашів летіли прокляття й солона матроська лайка. Мені ж Сонцев сказав:

— Недоречно все-таки...

Снаряди рвуться далі й далі, здригається земля, з будишків сиплеться щебінь і штукатурка, і в темряві видно, як над вулицею виснуть пасма білого кам'яного пилу. На розі вулиці, на стовпі — кругла рама міського годинника. Від нього не лишилося нічого, крім цієї рами, що пагадує в темряві око завмерлого циклопа. Нове падіння снаряда — і вже повітряна хвиля легко здіймає над містом нову величезну хмару пилу, із брязкотом сиплються на землю віконні шибки, подеколи разом із рамами. На кожен вибух Олександр Костянтинівич озивається добірною лайкою, але не зупиняється, простує далі, поспішає якнайскоріше обійти бухту. Дорога-вулиця в'ється над самим краєм берега, що стрімко завис над бухтою,— по ній уже стелеться зимовий туман, потроху ховаючи за своєю целеною каркаси зруйнованих будівель...

Старий Сонцев полегшено зітхає, коли Південна бухта лишається позаду. Сходинками крок за кроком ми піднімаємося вгору. Старого змагає задишка, і він, раз по раз зупиняючись, кляне на чому світ стоїть і похилий вік свій, і німців, які прийшли до Севастополя, щоб знайти собі могилу на засніжених схилах, і той день і час, коли їм заманулося поглянути на Схід і зазіхнути на Русь.

Капітоліна Карлівна сиділа біля грубки, в якій палахкотів вогонь, і перевіряла шкільні зшитки. З нашою наявою вона відклала роботу вбік і заходилася підігрівати вечерю. На столі з'явився все той же чайник, все ті ж тарілка з печивом та цукорниця з цукром. Старий Сонцев поцікавився, чи не приходила часом Вікторія, і, діставши заперечливу відповідь, лише похитав головою. Потім, посьор-

буючи чай із блюдця, сказав, що мені, мабуть, доведеться заночувати в нього, — може ж таки, Вікторія нарешті прийде. Я не заперечував і негайно, як тільки мені було дозволено, приліг на канапі. З боку Мекезівських гір та Ялтинського шосе долинав безупинний гуркіт артилерії та мінометів, і канапа піді мною злегка погойдувалася, неначе я лежав не в хатині старого моряка на Бомборах, а в своїй каюті на кораблі. Втома скувала моє тіло, воно стало важким і мовби подрібненим на частини. Засинаючи, я одним вухом почув, що Капітоліна Карлівна сказала щось неохвальне про Вікторію і старий Сонцев з нею погодився. Мені слід було втрутитися в розмову, але сон знеміг мене, і я поринув у забуття.

Зимовий ранок видався напрочуд прозорий і теплий, на небі не було видно жодної хмарини. Такої пори море завне спокійне, лагідне, для моряка бажане. Вмиваючись надворі майже крижаною водою і розтираючись шorstким рушником, що його подав мені старий Сонцев, я відчув, як поволі бадьорішаю, набираюся сили, хоча, як і напередодні, мене не покидали важкі думки, котрі останнім часом певідступно переслідували мене. Втім, першопричиною, мабуть, було те, що я все-таки заспав, — Капітоліна Карлівна вже пішла до своїх учнів у штольню, а Вікторія не з'являлася і невідомо коли з'явиться. Та й навіть їй приходить, думав я, на цю частину Корабельної сторони, звідки проглядався майже весь Севастополь? Адже вона не військовий спостерігач, а дружина моряка-командира! Які в неї наміри — хто те може знати! Тож чи не ліпше мені повернутися на лідер?.. Тим паче, що, незважаючи на ранню годину, кораблі, розосереджені по акваторії Севастопольської бухти, вели вогонь, — певдовзі клуби димових завіс заволокли не лише саму бухту, але й привокзальну частину міста, підіймалися вище, до Історичного бульвару, на обривистих схилах якого майже не було снігу, а натомість виднілися рудувато-зелені латки прорості.

— Нікуди не ходи, лейтенанте, — сказав Олександр Костянтинович, коли я, відмовившись од сніданку, рушив до дверей. — Твоє діло — служба. А службу можна нести повсякому. До того ж Василь Аліпатійович, наскільки його знаю, не любить, коли не виконують його наказів. Без його кралі тобі з'являтися на корабель ніяк не можна. Повір уже мені, старому.

Я-то йому вірив, але мене знемагала безпросвітна пудьга, передчуття чогось лихого, що, як мені здавалось, неодмінно мусило статись. Тому я не знаходив собі місця і,

мов зацькований звір, метався із кутка в куток. Старий Сонцев мовби цього не помічав, він незворушно сів за своїм робочим столиком й, орудуючи терпужком, доводив до кондиції чергову боцманську дудку. Любитель поговорити, тепер він мовчав, не знаючи, як і чим мене втішити. Старий був мудрий, але, звісно, не такою мірою, щоб знімати заговором чужу печаль. Час від часу я виходив на двір, зупинявся на розі, вичікував, повертався назад до кімнати, щоб за кілька хвилин знову повторити те ж саме. Але даремно!

Гарного ранку як не було, погода псувалася просто на очах, — з Малахового кургану скочувався і падав на місто по-зимовому густий туман. Він низько стелився над землею, заповнював улоговини, видолинки, яруги, тягнувся до бухти. Незабаром з висоти Другої лінії Бомборів уже здавалося, що там, унизу, нічого, крім моря, нема: поверхня його всуціль укрита брижами, що їх наганяє поривчастий вітер. Коли ж придивитися пильніше, то в тумані все-таки можна було розгледіти певиразні контури будівель, телеграфні стовпи з обірваними дротами, голе віття дерев із наморозю, уламки викинутого на берег рибальського сейнера. Севастопольські тумани... У них навіть колір інший, сіруватий, тим часом як морські далеко світліші, і насуваються вони широкою суцільною стіною. Морські тумани немовби із свіжого молока, непроглядні. Зливаючись із севастопольським в одне ціле, вони стоять потім довго і незрушно.

За туманом стихла й артилерійська капонада. І від того, що на фронті настало коротке затишшя, вачебто полегшало й мені. Чи ж справді полегшало? А може, це самообман? Адже я знав, що Севастополь обложений німецькими і румунськими дивізіями, що лінія фронту, щільна і звивиста, опоясує всі підступи до міста, а ворожі спостережні пости розташовані повсюдно, на всіх прифронтових пагорбах. Я знав також, що цей неспогаданий туман закрив видимість на рейд, який увесь прострілюється ворожою артилерією; і командування ескадри неодмінно скористається цим, щоб змінити місце стоянки основних кораблів — не може не скористатися. Де ж мені тоді шукати свій лідер? Яким чипом дістатися на корабель? І хто дозволить іти на «Сенявіна» Вікторії Максимівні, про яку знаю лише я і піхто більше із сторонніх моряків?

У глибокій задумі, словнений вагань, стояв я біля хвіртки, прощаючись із старим Сонцевим. Враз із туману, мовби із морської безодні, виринула постать Вікторії. Жінка піднімалася вгору на Бомбори втомлено, ледве перестав-

ляючи ноги, ніби несла на собі якийсь важкий тягар. Не піднімаючи голови і не бачачи нас, вона зупинилася за кілька сходинок від обійстя Сонцева, нагнулася і потерла собі коліна. Потому випросталася, повела очима навколо і, вгледівши нас з Олександром Костянтиновичем, осміхнулася кутиками вуст. Вікторія, здавалося, трохи осунулась, змарніла, хоч у темних її очах, як і раніше, просвічувалися пристрасть і рішучість. Так само й коса її з червопувато-вогняним полиском була по-давньому зібрана й туго зв'язана на потилиці. Вікторія Маркітан, подібно до моєї Антоніни, мала всі підстави вступити до діючого флоту, але чомусь всліла залишатися вільнонаймапою, не зв'язувати себе високими вимогами військової присяги. Та від того їй, мабуть, було не легше, як не легко було всім, кого захопила фашистська облога в Севастополі. На її схудлому обличчі чітко вирізьблявся ніс з горбинкою, рот видавався завеликий, і взагалі все її лице втратило ту миловидність, котру я відзначив при першій з нею зустрічі на заводській прохідній.

Трохи передихнувши й не подаючи руки ні старому Сонцеву, ні мені, вона рушила до господи.

— Де Антоніна?

Вікторія зупинилася.

— Не поспішай, скажу,— промовила коротко. Потім ввійшла до хати і, обережно знявши поченлену через плече протигазну сумку, дістала з неї пляшку портвейну, дві банки тушонки, хлібину і кілька плиток шоколаду.

Старий Сонцев, не гаючи часу, кинувся до шафи. Звідти вийняв кривий штопор, швидко відкоркував пляшку і розлив вино у склянки. Він же перший, прицмокуючи, і продегустивав його. Запашний масандрівський портвейн, видимо, припав Олександрові Костянтиновичу до смаку, і він наповнив собі склянку знову. Пригостилися і ми з Вікторією. Гаряче тепло розіллалося по моєму тілу. Я підхопив на виделку шматочок тушонки і, швидко проковтнувши його, відклав виделку. Вікторія як їла жадібно, не зважаючи на нас і не намагаючись приховувати свого зголодніння. Я дав їй трохи угамувати голод і знову спитав про Антоніну. І знов вона ухилилась од відповіді, поскаржившись натомість, що майже дві доби простояла коло хірургічного столу — асистувала професорові-хірургу,— не мала досі ріски в роті і по дорозі додому мало не зомліла.

— І все-таки... де Антоніна?

Вікторія глянула на мене.

— Її немає.

— Як це... немає?

— Так. Я і вчора, й позавчора розшукувала її, дзвонила навіть у санбат. Мені відповіли, що Антоніна Волочай вибула з пораненими. Взагалі вибула з Севастополя.

— Куди? Чим?

— Невідомо. Можливо, крейсером до Новоросійська, а можливо, госпітальним судном до Поті чи ще кудись, в який із кавказьких портів... Ніхто не знає.

Мене обдало рясним холодним потом, усередині ніби щось обірвалося. Потім гаряча хвиля вдарила мені в голову, і я мимоволі вхопився за край столу. Відчув, що земля вислизає мені з-під ніг, все довкола пішло обертом. Втративши над собою будь-який контроль, я накинувся на Вікторію, звинувачуючи її у всіх можливих і неможливих гріхах. «Усе це неправда,— кричав я на неї,— ти безсовісно брешеш, вигадуєш, намагався виправдатись переді мною за те, що не виконала обіцянки забрати Антоніну на лідер. Я сиджу заради тебе на цих Бомборах, як найостанніший дурень,— провадив я далі,— сиджу і сподіваюсь, а ти... ти... Хіба після цього ти не егоїстка, не безсердечна жінка, якій байдуже і до мене, і до моєї дружини?!» Мої слова, звісно ж, діставали її найуразливіших місць, шмагали її, мов батогом, та Вікторія не озивалась. Вона сиділа непорушно, не робила бодай найменшої спроби захиститися, спростувати мої звинувачення, мою несправедливість щодо неї і лише полотніла, стримуючи сльози, що готові були ось-ось ринути з очей. Я одним духом допив своє вино, машинально посмоктав грудочку цукру, закурив, щоб хоч якось заспокоїтися самому. І коли нарешті прийшов до тями, холодно нагадав Вікторії, що її чоловік, мій командир, звелів нам обом прибути на лідер. Вона мовчала, мовчав і старий Сонцев. Я повторив сказане, додавши, що без неї мені не велено з'являтися на корабель. Вікторія знов промовчала. Ми упикали дивитися одне на одного. Я розумів, що вона була глибоко ображена, але я вперто не хотів зважати на це, не збирався прохати в неї пробачення, хоча потім не раз жалкував об тім.

Вона стояла посеред кімнати з опущеними руками.

— Що мені сказати командирові? Як доповісти?

Вікторія мовчала. Тоді я круто повернувся і вийшов. Мене самого душили спазми, і світ переді мною йшов обертом.

Різкий, поривчастий норд-ост шарпає, шматує, пригинає до моря непіддатливу парусину туману, котрий, як і раніше, нависає над містом, над широким рукавом бухти,

скелястими відрогами гір, що постають перед очима в хаосі руїн, диму і чаду. Море стогне протяжно і глухо. Хвилі несамовито падають на прибережні камені, б'ються об смоляні настили причалів, вкриваючи їх пластівцями піни, піском та галькою. Берег пропах морською травою і черепашками. На рейді пусто, ніби все вимерло,— ні кораблів, що досі стояли по всій його акваторії, ні буксирів чи барж, ні жвавих вітрильників, без яких начебто й море не море. Обезлюдніла й колись гамірна Графська пристань, і лише мармурові леви дрімать собі над водою, поклавши на вигнуті лапи могутні гривасті голови. Ніщо не спроможне порушити їхнього спокою — ні крижані подихи норд-осту, ні клекіт прибою, ні грім далекої гарматної капонади. Всі полишили севастопольський рейд, навіть галасливі і невгамовні чайки,— правда, чайки ще інколи навідуються з моря до бухти, кружляють над порожніми причальними бочками, сідають і злітають з них, та й воли, щойно зачують перші вибухи німецьких снарядів, круто повертаються і летять за Костянтинівський равелін та бонову загорожу на зовнішній рейд. Як і всьому живому, крім хіба що моряків, на час облоги берег їм неприступний.

«Сенявін», як і всі інші кораблі його рангу, десь у морі, і мені нічого іншого не залишається, як піти до штабу і доповісти про себе черговому. Прямою на флагманський командний пункт, ще не знаючи, як буду пояснювати свою відсутність на кораблі, затримку на березі, адже охорона дружини командира — це аж ніяке не виправдання.

Назустріч мені йде морський патруль, і важкі кроки гучно відлунують на бруківці. На щастя, патрульні матроси поминули мене, завернули в під'їзд, а потім сховалися в боковому завулку. За півсотні метрів серединою вулиці крокує ще один наряд: офіцер, старшина і два матроси. Розмова коротка: «Лейтенанте, пробачте! Старший наряду капітан-лейтенант Пампуха (а можливо, Панчуха чи Панчоха). Дозвольте ваші документи». — «Лідер «Адмірал Сенявін». — «Бачу. Дозвольте запитати, як ви опинилися на березі? Чому не на кораблі?» Мої пояснення його не задовольняють, і він оголошує, що мусить мене затримати. Я не вельми опинаюся, проте нагадую капітан-лейтенантові, що йшов на фекапе, та й по всьому. Він згідливо киває головою, запевняє, що мої добрі наміри не викликають у нього сумнівів, однак наказ коменданта і положення інструкції про воєнний стан обложеного міста змушують його виконати свій обов'язок. Я підкоряюсь, і патруль веде мене до комендатури — кам'яного склепу древнього кладовища,

пристосованого під цю сувору установу та рубку чергового по охороні водного району. Біля входу до склепу, в неглибоких окопчиках, поміж цвинтарних хрестів, у накинutih на плечі зелених плащ-накидках вартують матроси з есмінця, — його невдовзі потопить німецька авіація, але корабель ще довго існуватиме в написах на матроських безкозирках.

Сходинками ми спускаємося до склепу, здається, на той світ у саме пекло, — такий вигляд має цвинтарне підземелля, освітлене тьмавим вогником настільної газової лампи. Кам'яна підлога блищить, піби вуличний брук після невеликого дощу. Капітан-лейтенант здає мене помічникові коменданта, капітанові берегової служби, — він сидить за столом, заставленим телефонними апаратами, і його худорляве лице при світлі гасника здається жовтим, як віск. Я мимоволі думаю, що переді мною двійник потойбічної особи, злостивої і безсердечної. Помічник коменданта, не глянувши на мене, велить парядові виконувати свою службу далі, а мені, відвернувшись, каже:

— Я передам вас військовій прокуратурі як дезертира.

— Пробачте, на яких підставах? За яким законом? Може, за законом цього кладовища, в якому переховуєтесь?

— О, пащекуватий! А випом від кого тхне й після яких-таких походеньок? Де і з ким пиячили?

— Ви помиляєтесь. Мене пригостила дружина мого командира, капітана третього рангу Маркітана.

— Розкажете це слідчому, я не слідчий... Поки що посаджу вас на гауптвахту за розпивання спиртних напоїв. Мосі влади на десять днів для вас вистачить. Ну й... доповім про все командуючому флотом.

Словесного двобою ніхто пі в якій комендатурі ще не вигравав, і я, закусивши губу, здався. Мовчки підійшов до нар, на яких сиділо кілька невдах-офіцерів, котрі, як і я, необачно потрапили на очі комендантським патрулям і тепер опинилися тут.

— Як тут тихо, — оглядаючи цегляне склепіння, кидаю мимохить і сідаю на дощаті нари біля старшого лейтенанта з морської піхоти. — І, мабуть, надійно.

— Не кажіть! — іронізує він. — Де ще може бути надійніше!.. В цьому склепі комендатура, в другому — прокуратура, а в третьому — гауптвахта. Все, як бачите, цілком надійне й безпечне.

— А я б вам не радив іронізувати, — озвався помічник капітана. — Іронія, до вашого відома, правилами не перед-

бачена і є не чим іншим, як порушенням дисциплінарного статуту. Мусили б уже знати, старший лейтенанте... Це вам не фронт, а комендатура.

— Звісно, що не фронт.— І морський піхотинець, зітхнувши, вмовкає.

Я без дозволу капітана вибираю вільні нари і вкладаюся перепочити. Та мої надії на спочинок виявляються марними. Ледь приліг, як піді мною задзвонив-зазумерив телефон.

— «Ташлик»! «Ташлик»! — надсаджується під нарами телефоніст.— «Конка» слухає, я слухаю... Слухаю!.. Де ви? Де...— І раптом говорить розчаровано.— Ну ось, знов обрив. Доведеться йти на лінію...— І звертається до когось під нарами: — Іване, чуєш, Іване? Я йду на лінію.

— Та чую, не глухий,— сердито озивається Іван хриплим спросоння голосом.

Зв'язківець щільно зачинає за собою металеві двері нагорі, і в підземеллі на якийсь час настає тиша. Звісно, щонадвог — за кілька хвилин знову починають зумерититорохтіти телефони польового зв'язку, монотонно перемовляються телефоністи. В підземелля приходять, потім виходять з нього патрульні наряди. Всі чекають коменданта-полковника, котрий затримується десь на флагманському командному пункті, і в кам'яному склепі долею затриманих поки що розпоряджається комендантів помічник. Він спровадив на гауптвахту вже не одного офіцера й старшину і готовий зробити це й з іншими, хто лише потрапить до нього. Капітан упивається своєю владою, упивається одверто, поводить в цьому кам'яному мішку, ніби сам підземний цар. Всі його команди звучать владно, з холодною підкресленістю, віддаються тоном, що не викликає жодних заперечень, жодних непорозумінь.

Мене капітан облишив, певно, забув про мене, і я також намагаюся не зважати на нього. Мосю увагою заволодіває морський піхотинець, котрий щойно із госпіталю і, як видно, не зміг потрапити до своєї частини. Він оповідає товаришеві про перший штурм пімцями Севастополя, оповідає без будь-яких емоцій, без похвальби, без щонайменшого бажання привернути до себе увагу комендантового помічника, мабуть, так само йому неприємного, як і мені.

— ...Зайняли ми оборону поблизу Камішловської долини, в окопах, полід садом. Погода кисла, вітряна, гнила. А ще пішов мокрий сніг з дощем, і за якусь годнну нас усіх промочило до щитки, а трапшею й окопи залило

водою, — і все це, звісно, на руку німцям. Політрук роти, брѣхачучи траншеєю, нагадував взводним, що німець за такої погоди здатний на всякі каверзи, отож його слід пильпувати. А навіщо його пильпувати, коли нам, морській піхоті, і дощ, і сніг — пустяк діла?.. Ну, та дарма. Ще, значить, не дійшов політрук до кінця траншеї, як по нас уже вдарили німецькі міномети, і окопні калюжі одразу зачервонілися від крові. Озвалася й морська артилерія. Тоді політрук, відстебнувши кобуру й вихопивши пістолет, плигнув на бруствер. «Братці! — гукнув. — Чи ж то моряки мокрі кури, щоб дозволили брати себе голими руками?! Дайош полундру!» І ми всі як один широкою лавиною ринулися за ним навстріч фрїдам... А полундра, братці, є полундра, спробуй спити її!.. Чую, тільки мій приквпів до тіла, чи то від поту, чи від чогось іншого — липкого, гарячого, не второпавши. Забило дух, в очах іскри крешуть, нічого не бачу, а відставати це годиться, та й не дадуть. Попереду політрук, за ним я, за мною мої матроси. Пророскочили видолупок, попадали — притислися до землі, з ущелини вдарили німці, по цепу, із двох кулеметів. Не вдарили, а, можна сказати, полоснули, та так, що й голови не підведеш... Дзот... Лежу поруч політрука, лікоть у лікоть. Звирнулися, він показав мені очима: мовляв, повзи вперед, по-пластунському, до німецького дзоту. Я намацав гранати, приготувався, а... зрушити з місця не зважуся. Не можу, хоч криком кричи! Тоді політрук я-ак вріже мене по потилиці! «Ти-и що? Командир чив...» Ну, що він сказав, повторювати не буду, та й не варто. Після цього мене мовби нечиста сила якась підкинула, і я поповз не оглядаючись. Обідрав лице, коліна, лікті — кругом же чагарі, каміння! Набридло повзти — підняв голову і бачу... Прямо на мене дивиться дуло німецького кулемета... з амбразури. А їх, тих амбразур, не одна, достобіса. Кулемет почав поволі рухатися, цілитися вже не в мене, а туди, де взвод мій заліг. Вхопила мене злість на фашистську погань — і я, вже й сам не відаю як, навалився на кулеметний ствол, пригнітив його... Німець піді мною задудонів кулеметом, крутить його, як бугай рогом... Відчуваю, ось-ось викрутить. Тоді я, недовго думаючи, убгав у пащу амбразури протитанкову гранату. Як гримнуло ж, як вдарило навкруги! А мене як підкипе, як торохне об землю! Так мені памороки й забило. Ну.. Скільки це тривало — не знаю, я тільки згодом, після бою, отямився. Лежу, значить, на палубі буксира, а наді мною місяць за щоглу чіпляється... зорі довкола цього. І так мені привиділося, піби згоря-

ють вони одна по одній... згоряють і сиплються на мене, на моє обличчя, голову — і нікуди від них мені подітися... «Братці, заберіть їх, прикрийте мене!» — гукаю. А па мій крик з'являється медична фея, вродлива, чортяка, здається, красивіших і не буває. І так лагідно кладе мені на чоло руку й каже: «Не бунтуй, голубчику, не кричи, все минеться, все буде гаразд. Хочеш водички?» Привесла вона води в баклажці, дала мені папитися й усміхається. І знаєте, може, ви й не повірите, але від її усмішки мені якось ураз і полегшало. «Як тебе звати?» — питаю. — «Тоня-одеситка», — відказує. «І ти завжди будеш... зі мною?» — «Ну, чого захотів! Скажи спасибі, що тягла на собі три кілометри. Цього тобі замало?» — «Замало», — кажу. — «Авжеж, ви всі, чоловіки, такі, — посміхається, — ми для вас і небо прихилити готові, а вам усе замало. Одужуй, голубчику, то, може, ще й спізнаємось». Так і сказала: «Може, й спізнаємось». Факт. А чого ж, це не виключено, все може бути. Я так гадаю, що вона була не проти й ближче познайомитись, бо ж медичні сестри, як правило, не бувають заміжні.

— Помиляєтесь, — сердито урвав я його. — Медсестри не хвойди, а сестри-жалібниці. Примітивно міркуєте.

— А вам що до цього? — озвався він. — Нічого поганого я не казав і на думці нічого ганебного не маю. А захоплюватися кимсь мені ніхто не заборонить. Маю на це право. Тим більше — па війні.

Морський піхотинець сидів до мене спиною, і я, певна річ, не міг бачити виразу його обличчя, але воно й без цього було мені неприсмне, як і обличчя помічника коменданта. Мене ображало, що моя Антоніна в його розповіді виглядала як легковажна одеська фея, хоча цілком можливо, що говорив він не про Антоніну, а про якусь іншу дівчину-медсестру. І все ж я не стримався, обрушився на нього, хоч, коли вдуматися, жодних підстав для цього в мене не було. Мушу сказати, що моя нестримність була одностайно засуджена підкресленою мовчанкою всіх, хто сидів па дощатих нарах, злегка ними поришуючи.

Під нарами прозumerив знову телефон, і після того, як телефоніст доповів про щось помічникові коменданта, той, задоволено потираючи руки, скомандував:

— Лейтенанте Глоба, прошу за мною до слідчого.

Капітан провів мене до сусідньої будівлі, здав начальникові караулу, і я, уже в його супроводі, спустився в другий sklep. При світлі гасника розгледів лисуватого, із широким пласким обличчям слідчого у формі старшого рад-

ника юстиції, котрий, чіпляючи на перенісся окуляри в тонкій оправі, неприховано зрадів моему прибуттю.

— Товаришу лейтенант, сподіваюся, ви вже дали собі звіт, в чому вас звинувачують і що саме вам інкримінується? — спитав весело, по-приятельськи, і в слідчому я нараз упізнав товариша райпрокурора.

— Невже?! — вигукнув я і так ухопив прокурора в обійми, що його недолуге тіло затріщало всіма кістками, а в мене заболіло поранене праве плече. Віддихавшись од бурхливої радості й обіймів, якими я грубо його винагородив, прокурор показав мені на стілець і вмовився напроти мене. Він відклав убік усі свої папери, піби даючи мені зрозуміти, що нічого особливого зі мною не сталось, записувати мої зізнання він не збирається, а лише вислухає їх задля дотримання формальності. Я подумки схвалив його тактовність і докладно розповів про свої стосунки з командиром, про мою останню зустріч з Вікторією Маркітан, а потім про вихід корабля в море, зустріч з патрулями і нарешті про те, як потрапив до комендатури, де сидить вельми неприємна особа, «ходячий статут» — помічник коменданта, котрий вважає кожного, хто потрапляє до його склепу, за невинного злочинця. Прокурор слухав мене, погляджуючи підборіддя долонею, і, здавалося, не виявляв ніякого зацікавлення моїми зізнаннями, — його лице було на диво непроничне. Я урвав оповідь, і тоді він, немов прокинувшись від глибокого забуття, промовив низьким голосом:

— Однак нам з вами, Сергію Степановичу, не завадило б зігрітися чайком. Як гадаєте? Промерзли, мабуть?

— Промерз, не криюсь. Та й сиро в цьому склепі, як ви тільки витримуете?.. Руки просто клякнуть.

— Так, вологість тут висока, проникає навіть крізь одяг.

Він узяв алюмінієвий кухоль, налив у нього з великого флотського мідного чайника окропу, хлюпнув туди з пляшки журавлинового екстракту і поставив переді мною на край столика. Потім проробив цю процедуру ще раз, не забуваючи водночас припрошувати мене, і обхопив свій кухоль обома руками. Зігрівши таким способом собі пальці, він гучно сьорбнув чаю і піби несамохіть мовив:

— Все, що ви мені розповідали, Сергію Степановичу, було, сказати б, розповіддю доброму знайомому. На жаль, цього замало. Я мушу послухати вас ще раз... уже як слідчий.

— Тобто як? Хіба я казав неправду?

— І так, і ні... Дружня розмова, бач, виявляє одні дета-

лі, а слідство — зовсім інші. Все, розумієте, криється в деталях.

— Я нічого не приховував від вас ні загалом, ні в деталях, — сказав я твердо. Власне, я особливо не хвилювався. Гарячий чай робив своє діло, мені ставало дедалі тепліше, однак усієї принадності кисло-солодкої приправи я ще не відчув. Та й радість від моєї зустрічі з прокурором, кажучи щиро, зникла. — Жаль, що ви ще сумніваєтесь... Зрештою, можете викликати свідків. Старий Сонцев, Капітоліна Драгун, Вікторія... Кінець кінцем сам командир корабля... Василь Аліпатійович... капітан третього рангу. Всі вони можуть потвердити.

Товариш прокурор-слідчий сидів замислений, не підводячи на мене очей. Мовчки сидів і я, зігрітий теплом чаю із журавлиновим екстрактом, не гніваючись на прокурорську логіку і не думаючи ні про справедливість, ні про несправедливість, яка завжди є зворотною стороною однієї й тієї ж медалі. Врешті мій слідчий підвів голову, пильно поглянув на мене крізь окуляри, ніби хотів упевнитися, що я не ображений його відвертістю і можу спокійно його слухати. Згодом він так і сказав мені, що я, мовляв, не повинен здіймати бучу, демонструвати свою цепокірність, кидати списи на помічника коменданта і на всю комендантську службу — адже па їхньому боці закон, накази командування, тоді як для мене залишено лише покору і готовність визнати провину. «З вас не впаде корона, якщо ви схилитеся перед капітаном. Я, звичайно, викличу ваших свідків. Але не забувайте: війна є війна, і ми всі виконуємо свої обов'язки. Отож мушу посадити вас на гауптвахту до завершення слідства».

З цими словами він викликав вартового і вручив йому свою супровідну записку на мій арешт і другу записку помічникові коменданта на виклик свідків.

— Де гауптвахта? — не знати для чого спитав я.

— В каплиці, — охоче відказав він. — Це неподалік, за кладовищем. Там, до речі, тепліше, ніж у цьому склепі.

Він подав мені руку, дружньо потис мою і па якусь мить затримав її в своїй руці.

— Між іншим, ви мали рацію, коли казали, що справ для мене у військовій прокуратурі знайдеться вдосталь. Справ дійсно дуже багато, і всі якісь... незрозумілі... Ось хоча б і ваша.

— Невже судитимуть?

— Все залежатиме від свідків. І від пімців, якщо паду-маються знов штурмувати місто.

— Тоді нехай штурмують,— усміхнувся я.— Підемо на бій разом — і з вами, і з комендатурою, і зі всіма патрулями. Ось тоді всім стане ясно, хто є хто.

— Застерігаю вас, Сергію Степановичу: не базікайте зайвого. Прошу вас, побережіться.

Після підземелля я йшов кладовищем, немовби найзатишнішою і найбільш бажаною вулицею життя. Мене вже не гнітили ні численні цвинтарні хрести, ні надмогильні плити із старими, писаними слов'янською в'язю, епітафіями, ні повалені залізні огорожі, через які раз у раз доводилося мені переступати. В проміжках між могилами, як і на бурих верхівках пагорбів, що громадилися навколо Севастополя, лежав сніг. Він був якийсь сіруватий, м'який, схожий на туманний осадок. Туман уже розійшовся, і бухти, здавалося, парували: пара легенько стелилася по збуреній поверхні всієї гавані. З-за Костянтинівського равеліну виразно долинав гуркіт залпів корабельної артилерії, чулися вибухи авіабомб і різкий дріб зенітних автоматів.

Матрос з есмінця, котрий ішов слідом за мною з гвинтівкою за плечима, зупинився і важко зітхнув. Водночас зітхнув і я. Ми стояли вдвох посеред кладовища й обое з прихованою заздрістю дослухалися до бою, що його вели з німецькою береговою артилерією наші кораблі.

З-за Костянтинівського равеліну, налаштований усім корпусом уперед, раптом показався мій голубий красень «Адмірал Сенявін». Залишаючи за собою високий білопінний бурун, лідер розгорнувся вліво і вийшов на фарватер до бонової загорожі, яку вже відкривав перед ним рейдовий буксир. Німецькі спостережні пости, розташовані десь на пагорбах, що прилягали до Мекензієвих гір, очевидно, ще раніше виявили лідера ескадрених мінопоствів, і батарея ворога відкрила вогонь по кораблю. Величезні водяні стовпи здіймалися по обидва борти «Сенявіна», вирували спереду і позаду нього. Несподівано до першої німецької батареї приєдналася друга, і лідер потрапив «у вилку». Інколи сплески від снарядів, що вибухали у воді, закривали то ніс, то корму корабля, і моє серце завмирало,— здавалося, ще один залп фашистських батарей — і корабель злетить у повітря. Та опадала вода, і блакитний корпус «Сенявіна» знов поставав перед очима у всій своїй красі й цілості. Я зримо уявив собі, як на ходовому містку швидко, але неквапливо з правого крила на ліве переходить капітан третього рангу Маркітан. Він зупиняється і раптом, за якусь частку секунди щось вирішивши, віддає

команду: «Ліво на борт!» — «Єсть ліво на борт!» — відповідає стерновий і, ще не встигнувши переключити стерно вліво, повторює нову команду: «Право на борт!» — «Єсть право на борт!» — і корабель, здригаючись усім корпусом, уникає прямого попадання, і вже десь за кормою в його бурні підіймається з моря бруднувато-білий стовп води та осколків. А командир ізнову переходить з крила на крило ходового містка, знову подає команду за командою, і хоч які проворні на кораблі стернові, але й вони ледве встигають крутити стернове колесо. Маркітан суворий, невідкинуто суворий, піхто не зважиться не те що не послухатися його, а навіть на якусь мить затриматися з викопанням його команд, його розпоряджень. А чому? Та тому, що доля корабля, доля екіпажу мусить бути зосереджена в одній людині, в ньому, Маркітанові... Командир корабля! Йому можна поспівчувати, так, але для нього слід усе зробити, звільнити його від дріб'язкових клопотів, аби тільки він був зайнятий основним — кораблем. Кораблем, і нічим іншим. Кораблем, і тільки ним... Несподівано «Адмірал Сенявін», налягаючи на лівий борт, описує півколо і, поступово набираючи швидкість, віддаляється від вхідних воріт бухти. Німці переносять вогонь услід лідерові. Знову із-за Мекензієвих гір чути посвисти важких снарядів, але бруднувато-білі водограї вибухів уже далеко не прицільні, вони здіймаються обіч курсу корабля. І тоді Маркітан робить останній маневр — крутий розворот. На повному ході лідер посувається вперед, до воріт бухти, проскакує ворота, а відтак і майже увесь внутрішній рейд.

— Відважно і хвацько! — схвально вигукує матрос, ледве переводячи дух від захоплення. Я знаю, він служив на міноносцях, розуміється на цьому ділі, і його похвала — похвала фахівця, а не дилетанта.

— По-молодецькому, — озиваюсь і я. І не втримуюсь, щоб не зізнатися: це мій корабель, мій командир, мої матроси.

Та нашу увагу вже привокус портовий буксир. Поникнувши димком, він зачепив боки і закрив за лідером ворота бухти. І тут потрапив під обстріл. Не встиг ще буксир відійти від бонової загрози на кілька кабельтових, як, розлючені зухвальством «Сенявіна», німецькі батареї зосередили на ньому вогонь. Два вибухи поблизу його борту примусили буксир втратити хід, — він якось осів на корму, начебто його пришпилили мертвим якорем до одного місця і повільно потягли виіз. В міру того, як корма занурюва-

лася у воду, піс буксира все більше здіймався над поверхнею, так піби в останню свою мить і буксир, і його капітан хотіли впевнитися, що лідер есмінців усе-таки прорвався в базу й завтра нищівним вогнем головного калібру помститься німецьким гарматам за їхню загибель.

Мій корабель став на якір біля холодильника, мені ж судилося закоритись на невизначений час у каплиці-гауптвахті,— вона постала відразу за кладовищем, на пустирі, і була на диво схожа на єгипетську піраміду. На її вершині зяяла діра, з неї курився сизуватий димок від грубки, що зігрівала цю каплицю-піраміду. Начальник караулу прийняв мене стримано, без будь-яких причіпок і запитань, і мовчки вказав на вільні нари. Як виявилось, звільнилися вони лише добу тому: лейтенанта інтендантської служби, котрий їх займав, трибунал засудив до розстрілу, і вирок уже було виконано. Лягаючи на нари, я відчув пеймовірну втому. Голова гула від важких думок, що наповзали одна на одну, громадилися, тріскалися з гуркотом, піби нашеретована весняна крига в затоні. Мені хотілося забутись, пі про що не думати, нічого не зважувати, просто поставитись до всього, хоч би що зі мною сталося, як до чогось неминучого, невідворотного, визначеного самою долею.

Людське серце здатне на більше, ніж сама людина, однак і воно не могло передректи мені, чим, зрештою, закінчиться моя історія, як у подальшому складуться для мене війна і моя флотська служба. Відомо, що на війні багато чого залежить від випадку. Можливо, й тепер мені випадково запропоновано місце на парах розстріляного інтенданта, адже нічого злочинного я не вдіяв, а можливо, тут ніякої випадковості нема, можливо, це є доля?.. Втім, навіть про це думати, схильність до розумування притаманна людям, які не вміють бути дисциплінованими,— а хіба я такий? Отож, щоб хоч якось відвернутись від своїх невдячних дум, я заплющую очі і намагаюся заснути. Але це мені не вдається. На заваді стає розмова двох офіцерів, котрі сидять біля грубки і знічев'я підтримують у ній вогонь. Мені б хотілося знати причини їхнього арешту, за віщо вони потрапили сюди, однак запитати їх не зважуюся, гадаючи, що їм це буде не вельми приємно. Тим часом розмова триває, і я мимоволі починаю прислухатись. «Він сказав мені, що я теля, а я йому нагадав, що теля знає, де його вим'я»,— долітають до мене слова одного з співбесідників. Я думаю: «Хто це сказав і кому він нагадав? Командирові?» «За характером, я сам знаю, я фантазер, що фантазія

не відповідає дійсності, що вони більше бувають у сварці, ніж у злагоді,— знов обзивається котрийсь з офіцерів,— але що я можу вдіяти із собою! Такий уже вдався...» — «Ах, заради чого я віддала такий нікчемі стільки душі!» — вона зчиняє істерику, не розуміючи того, що віддати когось хоча б частку своєї душі неможливо». — «Ви не маєте рації, якщо це в неї було з поривань любові. Ви самі як? Мабуть, любили її?» — «Безсумнівно. І все-таки фігурально подарована коханому чи коханій душа залишається в тобі самому. Вона твоя і нічия більше, вона тільки в тобі наповнюється і радістю, і муками, і розчаруваннями, і надіями — усім. Якщо ти любиш, нехай і неподіленийим коханням, твоя душа все одно живе жадібно, всією своєю наповненістю». — «А як же він?» — «Лагодився в посередники. Я сказав йому, що він — це він, а я — це я і ніколи не стану підлаштовуватися під інших, не дамся, щоб мене міряли чужими мірками... Я на війні, а війна, особливо ця, вимірює все по-своєму». — «Супутниця великих визвольних ідей — ось що передусім моральність». — «От куди метнув!» — «А чого б і ні?» — «Тому-то і проспав дивізійного комісара?» — «Я ніяк не міг прокинутися. Я люблю на світанку спати, вкрившись із головою, а сні, як ти знаєш, мають свою мораль, осібну від дійсності».

Вони, мабуть, ще довго сперечалися б, та легкий поштовх хитнув каплицю і глухий звук вибуху докотився звідкілясь із-за кладовища. Офіцери вмовкли і почали похашцем гасити вогонь у грубці. Їхні обличчя, що їх я ще не встиг розгледіти, дедалі більше втрачали свою виразність, і лише при спалахах жевріючого вогню було помітно, як зблискують дві пари очей та мідні гудзики на офіцерських кітелях. Наступні вибухи пролунали вже ближче, і залізна грубка посунулася вбік, а вивідна труба неприємно скреготнула жерстю, погрожуючи звалитися всім на голови.

— Гасіть до останньої іскри! Хутчій! — гукнув вартовий біля входу.

Хтось із арештованих ухонив відро з водою й одним махом вилляв його в грубку. З неї враз із грізним шипінням, ніби в лазні, вирвалася пара і обдала всіх жаром і чадом. Мені здавило у горлі, не стало чим дихати, я закашлявся.

Знадвору оглушливим снопом у розчинені навстіж двері каплиці вдарив яскравий спалах авіабомби, висвітливши на мить всю каплицю, а вже слідом за цим спалахом, як мені здалося, задвигтіли і захиталися стіни, здибилася підлога. Згори, з вершини каплиці-піраміди, де ще до цього зяяла діра, з гуркотом звалилася цегляна брила і прича-

вила залізну грубку з рештками ще не погаслого в ній вугілля.

— Всім залишити приміщення! — подав запізнілу команду начальник караулу, коли ми вже вискочили з гауптвахти і відбігли далі від каплиці. Однак, похитавшись, ніби маятник, підвішений до небесного склепіння, вона не розвалилась, стояла й далі, і її вищерблена вершина самотньо бовваніла на тлі Великої Ведмедиці.

— Караульний!.. Де караульний? Негайно сюди! — надривався в службовій заповзятливості помічник коменданта.

Та караульний матрос уже не чув свого командира. Розкинувши руки, він лежав на чужій надмогильній плиті, і його обличчя, змінене до невпізнанності, було аж чорне від крові.

— Де підслідний? — репетував помічник капітана, лякаючи себе своїм голосом, аж поки я не взяв його за руку, і не нагадав про себе.

Німецькі бомбардувальники, переслідувані стрільбою зенітних автоматів, відлітали на північний захід. Небо прокреслювали траси освітлювальних снарядів, які вже не могли дістати бомбовозів, але нібито вказували комусь іншому пеленги фашистських літаків.

Садовити затриманих у каплицю вдруге помічник коменданта і начальник караулу не зважились, і нас, чотирьох офіцерів, припровадили в підземелля, до склепу комендатури. Я першим спустився вниз й опинився перед самим комендантом Севастопольського гарнізону, грізним полковником Старушкіним. Полковник стояв поперед столу з телефонними апаратами і на вказівному пальці правої руки машинально крутив в'язку ключів од сейфів. Я виструнчився і віддав йому честь. Він недбало кивнув мені, відтак — кожному офіцерові, дждався, поки за останнім із нас зачинилися металеві двері, й промовив:

— Кожен офіцер, кожен матрос потрібні зараз на кораблях як ніколи. Тож, зважаючи на це, я проглянув усі ваші справи і вважаю за доцільне всіх вас відпустити в частини. Сподіваюся, що ви прибудете туди негайно.— Останні слова він повторив ще раз: — Не-га-йно! — І, звертаючись до свого помічника, наказав: — Випишіть усім супровідні листи.

— Єсть, товаришу полковник! А як бути... з лейтенантом Глобою?

— Вам що сказано?

— Слухаюсь...

Я довго блукав містом, яке після пальоту видавалося мені незнайомим. Тисячі людей, невидимих у темряві, зодягнених у солдатську й матроську форму, а то й без усякої форми, стрічалися мені на вулицях, що ще чадили погаром. Вони сторожко поглядали на небо, переводячи очі на море, на пагорби, звідки все ще пострілювали зенітки й освітлювали небозвід промені прожекторів та сигнальних ракет, і йшли далі. Місто не спало. Над Корабельною стороною нависла темно-червона заграва — мені чомусь здалося, що горіли саме Бомбори. І тільки від думки, що горять саме Бомбори, мені гостро кольнуло в серце. Невдовзі я змінив напрямок і попростував до холодильника, де ввечора стояв наш лідер. Ще з пригірка я помітив, що якоря «Сенявін» не віддавав, — прихопившись за гарматні тумби на березі, він стояв на трьох швартових кінцях. Машини були вже під парами, шлюпки закріплені по-похідному, матроси і старшини перебували в стані бойової тривоги біля гармат і торпедних апаратів, а офіцери — на командних постах. Я встиг вибігти на трап — і трап зразу ж прибрали. За хвилину «Адмірал Сенявін» залишив севастопольську гавань.

Тільки над ранок вістовий передав мені наказ командира з'явитися на ходовий місток і доповісти йому. Зібравшись нашвидкуруч, я вирушив, куди наказано, готовий відповідати чесно, не вдаючись до зайвих коментарів і нарікань на будь-кого. Командир сидів на розкладному стільці, прихилившись до поручнів, і дрімав. Сидіти на містку взагалі не дозволялося, однак командири бойових кораблів майже не сходили з нього, — сюди їм і чай приносили, тут вони подеколи й відпочивали, незручно й коротко, як на привалі, — і капітан третього рангу, непохитний у дотриманні корабельних вимог, теж дозволяв собі це незначне порушення. Вислухавши мою доповідь, Василь Аліпатійович стрепенувся і подав знак «вільно». Він ще раз мотнув головою, відганяючи від себе дрімоту, потер ребром долоні щоку і розстебнув два верхніх гудзики реглана. В цей час вістовий приніс на місток свіжозаварений чай, приготований за особливим рецептом капітана третього рангу. Минуло ще кілька хвилин, поки командир напився чаю. Відтак, оглянувши спершу у бінокль горизонт і наказавши сигнальникам бути пильнішими, він звернувся до мене:

- Ну, то що?
- Як звелите... По порядку?
- Навіщо? Я все знаю. Все.

Сіре в передсвітанковій імлі море шуміло й піпилося. Вітер свіжішав, і від того, що він свіжішав, що його потоки рясно кропили солоними бризками палубу й місток, хотілося глибше сховати голову в комір шинелі і повернутися до нього спиною. Але я дивився прямо у вічі командирові і чекав, що ще він скаже. Та капітан третього рангу не поспішав. Вітер гнав навстріч лідерові пухнасті хмари, хижо посвистував у вантах; розмірено працювали машини, їхній невгавний шум сягав усіх приміщень, змушував вібрувати кожен лист металевої обшивки, палубу і навіть віддавав на ходовому містку.

Оглянувши сіруваті гребені хвиль, капітан третього рангу обернувся до мене і неголосно, щоб не розчули сигнальники, сказав:

— Я пообіцяв полковникові Старушкіну в Новоросійську списати вас на берег. Офіцер, який уже був під слідством, на такому кораблі, як лідер, служити не має права. Вдаватися до подробиць я не буду, та чи й варто! Особливих претензій до вас не маю, просто я дав слово полковникові, слово честі, і його дотримаю. Не раджу вам оскаржувати моє рішення в інстанціях. Для корабля, та й для вас, так буде краще. Отож ви вільні, я не затримую вас... Якщо зажадаєте порозумітися з Вікторією Максимівною, зайдіть до моєї каюти, вона там. Їй було не байдуже, де ви, що з вами і яким чином вона могла б вас виручити.

Після такої Маркітанової заяви мені не хотілося вже бачити будь-кого. З усього, що скоїлося за короткий час, я затамив одне: віроломство свого командира, його людську невдячність, зраду свого слова, на яке він посилався, відправляючи мене на Корабельну сторону, і яким уберіг себе від гніву коменданта гарнізону, виручаючи, власне, не свого підлеглого, а самого себе,— і це, на мій погляд, було найжахливіше. Я був беззбройний і безсилий.

За ілюмінатором моєї каюти шуміло й піпилося море, у корабельних вантах висвистував вітер, а в серці моєму наростав і наростав біль...

ПАНОРАМА

Згодом, коли минуть десятиліття і горновий майстер Виливко поступиться настійному проханню сина свого Андрія відвідати разом із ним у Севастополі місця, де пролита його, батьківська, кров, де відстоювала чорноморську твердиню піхота, він, сержант запасу Володимир Виливко, сту-

пивши на севастопольську землю, спершу розгубиться й одверто скаже синові, що все тут змінилося, переінакшилося і йому навряд чи вдасться щось відновити в пам'яті. Син поглядатиме з підозрою на розгубленого батька, і тінь сумніву промайне на його обличчі, і якби не помітна батькова схвильованість та слезина в його запорошеному оці, Андрій, напевно, взагалі засумнівався б у тому, що наслухався про Севастопольську оборону, про те, як він, батько, йшов на видиму смерть і не зважав на неї, але, крім численних нагород і спогадів, які, звичайно, також є доказами, існує й існуватиме незаперечна батьківська правда, істина, що її передаємо від роду до роду, — ми йшли й ідемо на смерть задля того, щоб захистити свободу і незалежність Вітчизни, а не лише власне життя і не лише власну честь.

По прибутті в Севастополь Володимир Євменович насилу випросив в адміністрації готелю скромний номер для себе і сина, перепочив з дороги, а вже потім вирушив з Андрієм оглядати пам'ятки міста. Він запропонував — і син згодився — відвідати передусім музей Чорноморського флоту. Володимир Євменович час від часу розпитував дорогу до музею, знизував плечима і взагалі поводився так, ніби ніколи раніше не бував у цьому місті, чим, звісно, немало дивував сина-восьмикласника, котрий і без особливої напруги пам'яті міг підказати батькові, що музей — один з небагатьох будинків, поновлених одразу після війни, що біля головного входу до нього стоять гармати, мортири, ядра часів Кримської війни, фасад прикрашений відлитими з бронзи декоративними прапорами та зброєю, а на меморіальних дошках висічені найменування військових частин, які брали участь у першій обороні міста. Батько повагом ішов за сином і, розглядаючись, потроху впізнавав Севастополь — як і влітку сорок другого року, високо над містом стояло жарке і сліпуче сонце, відблиски якого мережили блакитні бухти, прибережні скелі, сталеві борти бойових кораблів, укриті мохом фортечні стіни Костянтинівського рavelіну, гранітні сходи і білосніжну колонаду Графської пристані. Все це було для сержанта морської піхоти Володимира Виливка зпайоме ще давніш, але він не подавав знаку, все помітніше сутулювся, і його ліве плече, як у дні найбільшої втоми, ставало нижчим від правого, достоту так, як на війні, коли він упродовж чотирьох років ніде й ніколи не знімав з лівого плеча сержантської польової сумки, носив у тій сумці все, що належало посити помкомвзводні піхоти, пехай і морської. А ще ж,

крім сержантського причандалля, були скатка, і лопатка, і протигаз із гранатами, і карабін або автомат з дисками, і ще дещо таке, про що вже важко й згадати, але що конче потрібне солдатві і в наступах, і у відступах.

Оглядаючи музейні експонати, Володимир Євменович не затримувався ні біля андріївського прапора з ф'ягманського лінійного корабля адмірала Нахімова, під яким було здобуто видатну перемогу в Синопському бою, ні коло особистих речей знаменитого адмірала Корнілова, ані побіля стенда з хірургічними інструментами Пирогова, хоча все це, досить цінне в музеї, як і інші реліквії першої Севастопольської оборони, захоплювало його Андрія,— сержант запасу Виливко передусім волів побачити щось із того, що нагадувало б йому його самого, його безпосередню участь у захисті Севастополя, його прострілену молодість. І коли він урешті переступив поріг зали, де все, здавалося, полум'яніло кривавим блиском Великої Вітчизняної війни, горновий майстер відчув нестерпне серцебиття, якого не відчував навіть у найвідповідальніші хвилини біля вагранки, навіть після того, як біло-малясовий кип'яток чавуну, бувало, розілляють у ковші і він та його друзі-ливарники, витираючи рясний піт з-під широких повстяних брилів, здавали зміну і покидали цех. Але то було звичне, повсякденне, була то робота, яку добре засвоїв, тоді як при звичаїтися до війни, хоч би скільки ти воював, аж ніяк неможливо. І навіть згодом, через десятиліття, йому, живому свідкові тих жахливих подій, музейні експонати відгонили не музейним пилом, а гострим духом паленого заліза, порохом чадом і відчуттям людської смерті. З-поміж численних фотознімків і портретів героїв він шукав когось із своїх знайомих, та, на жаль, нікого не знаходив, тому його відчутно полонив смуток, брала досада на тих, хто не визнав за можливе бодай якнайскромніше згадати, скажімо, їхню акмечетську роту і полк морської піхоти, в який вона влилася потім, з приходом до Севастополя на ескадреному міпоносці.

— Батьку, а ти... Личкатого знав? — несподіваним запитанням вивів його син із невеселих роздумів.

— Кого?

— Івана Личкатого, замполітрука роти. Ось його партійний квиток... Пробитий кулею і залитий кров'ю.

— Морська піхота?

— Морська піхота.

Володимир Євменович придивився до партійного квитка, прочитав прізвище, ім'я та по батькові, рік народжен-

ня і час вступу до партії, пильно вгледівся у фотокартку на партійному квитку, потім наморщив чоло і начебто пригадав веселого, симпатичного моряка, котрий допоміг йому, сержантові Виливку, дістати кілька коробок з набоями до «дегтярєова» і подарував фінку для вилазок у ворожий тил. Після цього старий упевнено сказав:

— Знав досить добре.

І те, як він це сказав, і те, що його начебто обпалила зсередины згадка, припало до душі Андрієві, і син уже не відходив од батька ні на крок, цілковито покладаючись на батькову обізнаність, навіть у тому, що той міг знати і чого не знав чи не міг знати, бо ж був усього-на-всього сержант, а не командуючий флотом чи член Військової Ради. Синова впевненість у батькові остаточно зміцніла після того, як Володимир Євменович, зупинившись біля однієї з фронткових фотографій, безпомилково назвав усіх адміралів та генералів, зображених на ній.

Два роки тому, ще навчаючись у шостому класі, Андрій писав твір на тему подвигу і вказав, що Виливко-старший у севастопольських боях заслужив ордена. Яким же було синове розчарування, образливе до сліз, коли батько сказав йому, що ніякого ордена не мав і не має, але що медаль, котрою він нагороджений, дорожча йому від усіх орденів; у тих смертних боях вони, морські піхотинці, не думали ні про які нагороди, їм було не до цього, бо прагнули вони одного: за всяку ціну відстояти Севастополь. Андрій забрав у вчительки свій твір і спалив його, вирішивши, що він не відповідає дійсності і гап'єбить його перед класом. Тепер хлопець згадав про це і пожалкував, що так учинив,— йому нарешті вдалося втамувати спрагу свого дитячого бажання — пишатися батьком, який пройшов, і недаремне, крізь усі випробування нечуваної війни.

— Ось вона, синку... наша Тоня-медсестра... Антоніна! — порушуючи тишу, радісно вигукнув Володимир Євменович. Його слова пролунали значно гучніше, ніж це дозволялося в музейних святиницях, так що на його голос обернулися мало не всі присутні в залі. Та горний майстер цього не завважив і так само голосно покликав до себе Андрія: — Ти лишець поглянь. Оце й є та Тоня, дружина лейтенанта Глоби, про якого я тобі розповідав!.. Сорок перший, пам'ятасш? Мангун? Тарханкут? Ак-Мечеть?

Старий тепер не зважав ні на кого. Ні осуджуючі погляди відвідувачів та дівчини-екскурсовода, ні знічність сина, котрий перехоплював ці погляди і подавав знаки

батькові,— ніщо, здавалося, не могло спинити його запалу, бурхливого захоплення, що оволоділо ним і зробило його помітно велеречливим, для сержанта Виливка зараз нічого, крім війни та її переднього краю, не існувало, і він був неабияк здивований, коли дівчина-екскурсовод зробила йому зауваження, пагадавши, що в громадських місцях, надто ж у музейних приміщеннях, слід додержувати загальноприйнятих норм поведінки. Він не став виправдуватися перед нею, хоча й не зовсім розумів її заввагу, її претензії до нього, і хоч вибачився, проте в душі залишився невдоволений непроханим втручанням у його розмову з сином. Він густо почервонів і відійшов од стенда, який для нього (а не для когось іншого з присутніх) був більше, ніж музейний інвентар, становив частку його самого,— на жаль, цього ніхто не збагнув, не зрозумів, не відчув, окрім нього самого, горнового майстра, колишнього сержанта морської піхоти. У відповідь дівчині-екскурсоводу Виливко міг сказати, хто він і що зробив для Севастополя, але визнав за краще промовчати і промовчав. І те, що Володимир Євменович передбачливо не приборкав зарозумілості, як на його думку, музейного дівчиська, стало йому у пригоді. Молода екскурсовод запропонувала йому й Андрієві приєднатися до групи шведських туристів, які після огляду експозиції вже сідали в новий «Ікарус», щоб їхати далі, на Малахів курган. Потішений її пропозицією, Володимир Євменович не відмовився, і невдовзі вони з Андрієм напівлежали у м'яких кріслах автобуса, слухаючи докладні пояснення енергійної дівчини. І все-таки Володимир Євменович не схвалював її поведінки. Він поставив їй на карб, що дівчина, при всій своїй тепдітності, за дорогу жодного разу не присіла, навпаки — вона стояла лицем до салону і нікому не дозволяла відвернути увагу від своєї особи, пильно, не відводячи очей, сама вдивлялася в обличчя підопічних, ніби вивчала їх, і з обоюсторонньої мовчазної згоди вела односторонню екскурсійну бесіду. Вона довго й докладно пояснювала через перекладачку історію горельєфа на честь учасників збройного повстання 1905 року, перелічувала, ким, коли, як і чиїми коштами було встановлено пам'ятник матросові Кішці, героєві першої Севастопольської оборони.

Автобус зупинився біля головного входу кургану, і всі, крім водія, вийшли з машини. Виливко-молодший одразу полишив батька, притерся до дівчини-екскурсовода, котра вже пояснювала, що назва Малахового кургану зв'язана з іменем відставного військового моряка Малахова, вель-

ми шанованої на Корабельній стороні людини, дім якої стояв коло кургану на початку минулого століття. З перших днів Севастопольської оборони 1854—1855 років Малахів курган, панівна висота на місцевості, став ключовою позицією оборонної лінії,— на нього і скерував ворог головний удар, ведучи запеклі атаки. Але завладати важливим об'єктом йому вдалося лише після одинадцяти місяців боїв, коли безперервне артилерійське бомбардування ворога знесло всі оборонні споруди й виснажило сили його захисників. Втрата Малахового кургану передрішила кінець 349-денної оборони міста...

Від Кілен-бухти через Малахів курган у бік Історичного бульвару тягнеться невисока кам'яна стінка. Вона позначає оборонну лінію, що тут проходила. На місці бастионів було поставлено пам'ятники, одного з яких, на Третьюму бастионі, щоправда, зруйновано під час другої оборони Севастополя. Поблизу — оборонна башта, кам'яна вежа з амбразурами на два яруси, призначена для ведення кругової рушничної оборони,— мала відкриту батарею з п'яти гармат на верхній площадці. 5 жовтня 1854 року при першому ж бомбардуванні верхній ярус вежі знесено ворожими снарядами. Неподалік від башти цього ж дня був смертельно поранений адмірал Корнілов, а 28 червня 1855 року — адмірал Нахімов. В оборонній башті з самого початку Севастопольської епопеї жили контр-адмірал Істомін, який командував обороною Корніловського бастиону, і його наступник капітан першого рангу Юрковський, котрі також загинули при захисті Малахового кургану. Коли ворог штурмом оволодів Малаховим курганом, сховані в його вежі попад сорок солдатів Модлінського полку на чолі з офіцерами Юнієм та Данильченком продовжували хоробро битися не на життя, а на смерть. Французи підтягли мортири і почали стріляти просто в двері башти. «Гину, але не здаюся!» — з цими словами модлішці і пішли в безсмертя. Ліворуч від башти відзначено меморіальною дошкою місце смертельного поранення адмірала Нахімова. З бруствера Малахового кургану добре видно цей пам'ятник, що височіє на схилі невеликого горба, де стояв Камчатський люнет і де загинув адмірал Істомін. Мармурова плита з хрестом, що його виклали юнги із ядер, позначила місце смертельного поранення адмірала Корнілова, поруч — постамент пам'ятника адміралові, зруйнованого гітлерівцями. Корнілова було зображено в ту мить, коли він, повалений ворожим ядром, віддавав останній на-

каз: «Відстоюйте ж Севастополь!» Нижче стояла фігура матроса Петра Кішки з ядром у руках.

Слухаючи дівчину-екскурсовода, присутні не виявляли особливих емоцій, і тільки Виливко-молодший, користуючись паузами в її мові, невгамовно перепитував про одне й те ж саме по кілька разів. Поважні екскурсанти гнівалися, спостерігаючи таке неподобство, перекладачка цитувала на нього, але Андрій ні на кого не зважав і домагався уточнень, так ніби екскурсовод мусила знати все достеменно, навіть те, що, спромігшись відбудувати місто, ми чомусь не визнали за можливе поновити на Малаховому кургані пам'ятник славнозвісному адміралові.

— Неподалік від цього місця художник Рубо писав ескізи для своєї майбутньої панорами, і коли ви підніметесь на її оглядовий майданчик, вам випаде рідкісна можливість уявити себе на Малаховому кургані і побачити весь Севастополь часів тих далеких битв. Ви не можете не завважити, що звідси особливо приємно дивитися на Історичний бульвар, на саму банеподібну будівлю Панорами, на Матроський клуб з його золотавим шпилем, а далі і на все місто, внутрішній і зовнішній рейди. Придивіться, будь ласка, до всього пильніше, і ви відкриєте для себе те, що не дано побачити нікому іншому, тільки вам... Погодьтеся зі мною, що не полюбити Севастополь неможливо.

Андрій ловив кожне її слово, для цього все це було не просто досі незнане, нечуване, а суще відкриття. Високий моложавий громадянин з бородою і в чорних окулярах, з кіпозйомочним апаратом на плечі щось нашіптував своїй супутниці у легкому сарафані.

Володимир Євменович спочатку кинув на цих двох неуважний погляд, відтак почав пильніше придивлятися до решти екскурсантів. Нараз він затулиив лице шорсткими долонями, щоб хоч на мить надати перепочинок своїм очам. Його руки відгнали залізом і пилом. Він іще не встиг відняти долонь від обличчя, як раптом почув різкий, огидний звук, який одразу перейшов у свист; щось гримнуло над ним, наче поблизу водночас розірвалося кілька снарядів. Він примусив себе одійняти руки, глянути вгору, але там нічого, крім сліпучого сонця, не побачив. Володимир Євменович полегшено зітхнув, зрозумівши, що це сталося тільки з ним, вірніше, вчулося лише йому самому і нікому більше: дівчина-екскурсовод, як і перед цим, преспокійно вела свою оповідь. Андрій усе так само жадібно ловив кожне її слово, Малахів курган велично здіймався над містом, ніби зелений острів, біля півніжжя якого будинки

і вулиці Корабельної сторони пливли у сизому задушному мареві. Він не розчув, коли і хто запропонував сфотографуватися на згадку всією групою коло пам'ятника льотчикам, і, щоб не завдати прикрості Андрієві, котрий не відступався від екскурсовода і разом із дівчиною опинився на передньому плані, став ізбоку і мусив ще довго стояти за наказом молодого бороданя, який завзято командував, кому і де розташуватися, щоб не зіпсувати ансамблю, наводив різкість і шукав підходящого ракурсу,— і всі йому корилися, стежили доти, аж поки бородань не спромігся відстрекотіти апаратом. Відтак усі з характерним для туристів виразом нудьги і втоми спустилися з кургану до автобуса, посідали на свої місця і поїхали далі маршрутом Слави, на Санун-гору.

Вилівко-молодший не відчував ані найменшої втоми, перебував у незвичайному захопленні, тоді як Володимир Євменович, неабияк перехвилювавшись і витратившись на силі, відмовився від будь-якої вечері, випив склянку міцного чаю й одразу, щойно увійшов до готельного номера, прийняв душ і ліг спати. Цілу ніч його переслідували якісь кошмари, видіння, — він знову пачебто був сержантом морської піхоти, ніс на собі різну амуніцію і ручного кулемета, пробивався до своїх де поповзом, де перебіжками, у лощиках йшов на повний зріст, у чагарях — пригнувшись, на відкритих місцях — повз по-пластунському. Врешті дістався до своїх акмечетців і заліг лицем до німецьких окопів. Згодом лейтенант з «Бойкого» наказав йому полишити окоп і йти на свій завод, до своєї вагранки, де, як і на фронті, безупинно ярилося полум'я й освітлювало своїми спалахами суворі обличчя мертвих і ще живих однополчан. Як і колись одразу по війні Володимир Євменович знову ставив собі дім, зводив крокви, його рукам слухняно корилися сокира, ножівка і молоток, і все круг нього світилося новизною і пахло сосповою стружкою. Він сидів на порозі своєї пової хати, вигрівався на сонечку, як раптом чнісь кроки і стихшена розмова за парканом змусили його стрепенутися, сповнили його істоту неприємною млостю і тією схвильованістю, що межує із запамороченням, і він ураз відчув, як холоде кров у його жилах, терпнуть руки й ноги, і він уже нездатний підвестися, щоб вийти назустріч. Він знав, був упевнений, що це вона, медична сестра Антоніна Волочай, що для неї так само, як і для нього, майбутнє мислиться тільки вкупі, тільки у парі, і що інакше й бути не може, бо хто-хто, а він зуміє, знайде в собі силу відродити із тліну свої колишні почуття до неї. «І як усе

це недоречно, який я зараз, мабуть, розгублений і смішний... Таж я зовсім не готовий прийняти її в гостину», — подумав притьмом і змусив себе все-таки підвестися. Жінка невміло відчиняла хвіртку, але він чомусь не поспішав до воріт, вичікував. Урешті піднялася клямка, й в отворі хвіртки показалася Антоніна, зодягнена у флотську форму з білою пов'язкою Червоного хреста на рукаві. Вона просунула поперед себе звичайний кошик із яскраво-червоними помідорами і сіточку з різними покупками. Віп, Володимир Виливко, прожогом кинувся їй на поміч і якимось зразу навіть не помітив, що Антоніна Волочай смертельно бліда. І лише тоді, коли вона віддала йому свою ношу і дозволила себе поцілувати в чоло, а відтак і в уста, він виразно почув од неї дихання смерті і холод могили.

Неусвідомленим порухом руки Виливко одмахнувся від Антоніни, і її враз не стало, так, ніби й не було зовсім. Її ноша впала з його рук... Все навкруг потьмяніло, і над ружами, що цвіли у палісаднику, та соняхами, що вимахали стіною на городній межі, враз покотилося пригасле сонце, а за ним і всі соняшникові шапки всуціль; та, пильніше придивившись, він з гучним сердечним калатанням побачив перед собою німецького важкого танка, який бортом насувався на їхні матроські окопи, вивергаючи з гармати язики полум'я і брязкаючи гусеницями, що вилискували в сонячному промінні. Сержант Виливко трохи зачекав, поки танк підійшов на критичну відстань, і метнув в'язку гранат під його гусениці. Шалений вибух кинув його на дно окопу, а танк, спересердя скреготнувши всіма котками і траками, зупинився над ним усією своєю гомонською масою. Німецькі танкісти не поспішали покидати підбиту машину, їхня гармата, як і досі, вергала снаряд за снарядом, і язики полум'я з незліченністю колючих іскор та пороховими газами діставали його в окопі. Пряме влучання бронебійного снаряда під саму башту танка врешті-решт примусило танк замовкнути, з усіх щілин броньованої громадини повалив густий і ядучий дим, і невдовзі все навколо танка затягла суцільна чорна завіса. Сержант Виливко, скориставшись димовою завісою, вібрався з окопу, ніби з потойбічної п'тьми, і, задихаючись, відшовз до запасної траншеї, раз по раз озираючись на танк і упевнюючись, що він нерухомий і горить і що есе-сівці, які йшли за ним, відступили, не змогли подолати перший матроський рубіж оборони.

А втім, на Четвертий бастіон акмечетці, якими незмінно командував сержант Виливко, потрапили за місяць до ви-

рішальних боїв,— їхній взвод (все, що залишилося від колишньої охоронної роти) влився в колишній екіпаж «Бойкого» — міноносець, який загинув ще минулої осені неподалік Севастополя. Матроси піднялися на бастіон прямо з корабельної палуби, яка пішла під воду, стали на кургані і з його висоти побачили морську синяву, своє море і, зітхнувши ще раз за кораблем, що його воно поглинуло, не гаючи дорогоцінного часу, заходилися по-хазяйськи впорядковувати своє життя-буття. Як і належить морякам, вони передусім охрестили все по-своєму, по-корабельному: вириті землянки назвали кубриками, Історичний бульвар — палубою. Хтось із матросів дістав корабельну ринду, її начистили до відчайдушного блиску, і склянки відбивали суворо за флотською регламентацією і з флотською достойністю. Пороховим складом їм служив бліндаж, у якому було розміщено також зв'язківців та інтендантську службу. Панорама Севастопольської оборони вважалася командирською баштою, хоча ніхто не дозволив собі обладнати в її будівлі навіть спостережного пункту, а всіх сигнальників і спостережників начальник оборонної дільниці вивів за корму — за Язопівський редут, у житлові будинки, що прилягали до бульвару.

Лейтенант Ворзель з «Бойкого», якому підпорядкували взвод акмечетців, наказав Виливкові зайняти неглибокі окопчики на правому фланзі Четвертого бастіону і тримати під невсипним наглядом Балаклавське шосе; останніми днями ним уже не раз намагалася прорватися до міста тапкова колона німців. Сержант Виливко запевнив лейтенанта, що його хлопці скоріше ляжуть під гусениці ворожих тапків, ніж відійдуть із довіреної їм позиції. Лейтенант був нетерплячий, не зносив ніяких словесних запевнень і про це прямо сказав сержантові, не призабувши при цьому висловити свою готовність задовольнити всі їхні просьби. Тоді Виливко попросив його не відкомандировувати із взводу Калину Десятника та залишити з його хлопцями Антоніну Волочай, котра пройшла з ними від Тендри до Бельбека і все ж не покинула їх, коли їй випадала нагода вирушити на лідері «Адмірал Сенявін» з обложеного Севастополя. «Фріци вже на північній стороні,— похмуро мовив Ворзель,— і ніхто нікому не боронить воювати»,— давши цим зрозуміти Виливкові, що залишає на бастіоні обох: і старшого доглядача Тарханкутського маяка, і медичну сестру.

Попереду, під горою, не вщухаючи ні на мить, тріщали постріли, ракети розривали темряву, освітлюючи весь пе-

редній край оборони. Ворог через голови захисників швиргав на місто снаряд за снарядом, і жарке повітря було гірким гірке від порохового диму. Він, сержант Виливко, пригинцем обійшов усі окопи свого взводу, незмінно цікавився, як почувують себе його бійці, і незмінно діставав у відповідь: «А що нам може статись? Вистоїмо...» Зadowolений своїми хлопцями, він отаборився в невеличкому окопчику побіля шосе, поклав перед собою автомат і в'язку протитанкових гранат і на якусь секунду заплющився, щоб хоч трохи полегшити різкий біль в очах від тривалого заналення. На його подив, як тільки він розслабився, бій унизу і на Малаховім кургані припинився, ворожі батареї вмовкли, захлинулась і перестрілка автоматників. Навколо настала сторожка тиша, запала така п'тьма, що не було видно навіть власних пальців на витягнутій руці. Він полегшено зітхнув і дозволив собі трохи розім'ятися та зібратися з думками... Якщо звернути погляд у минуле і спробувати пригадати, про що він тоді думав, Володимир Євменович нічого до ладу не пригадав би, окрім своїх незбагнених почуттів до Антоніни Волочай, котра була заміжною жінкою флотського командира, але ніколи не помишляла і не прагнула скористатися цим привілеєм, ніколи не згадувала вголос коханого чоловіка і не шукала слушної нагоди, щоб залишити передову та перебраться кудись у тилловий госпіталь. Як і він, Антоніна, здавалося, жила лише війною — атаками і контратаками, вилазками у ворожий тил і боротьбою з ворожими розвідниками, німецькими танками і панцерниками; вона без перепочинку виносила з поля бою і бинтувала поранених, домагалася, аби їх своєчасно відправляли до медсанбату, а в часи короткого затишшя дбала про матроську лазню, користалась першою-ліпшою нагодою, щоб полагодити комусь із матросів гімнастерку чи форменку, допомогти в чомусь Каліні Гнатовичу, котрий був у них за баталера, а ще винагородити хлопців ніжною посмішкою й утішним словом. І все це в неї виходило на диво легко, звично й непомітно, як і в них усіх, тож нікому з матросів не спадало на думку бачити в ній жінку, з якою можна було колись спробувати блаженств кохання, тих насолод, про які інколи хтось із моряків згадував, як про щось незбагненно-запаморочливе і варте того, щоб спокуситися ним хоча б раз у житті, надто ж на фронті, де все людське може в першу-ліпшу хвилину обірватися кулею і вже ніколи не повторитися.

Літня ніч непридатна для тривалих роздумів, і невдовзі, як тільки темне севастопольське небо посіріло, сержант

Виливка знову обійшов усі окопи, що їх займав його взвод, і ще раз упевнився, що ніхто з бійців не відлучався з передової, ніхто не прислав своєї уваги до ворога і що люди готові на все, хоч би як там склався для них наступний бій. Тим часом над Південною бухтою піднялися клуби передранкового туману, і в їх проміжках Виливка, окрім напівзатонулих кораблів та барж, не побачив жодного бойового чи допоміжного корабля. Він мимоволі подумав, що ніяких плавзасобів у Севастополі тепер немає, і, якщо німці притиснуть їх до моря, вони, звісно ж, загинуть біля самої води, але так, як мусять гинути справжні моряки. І все ж таки Виливка рішуче відкинув цю думку, — позад нього ще біліла куполоподібна будова Панорами, а за нею видніли руїни міста, що не здалося і не збиралося капітулювати перед ворогом. Тримався і Малахів курган, по якому ще спозарання відкрили вогонь фашистські мінометні батареї, і дим від розривів ворожих снарядів сповзав на Корабельну сторону жовтою рваною завісою. Малахів не відмовчувався й у відповідь хлюпнув на них полум'я артилерійських пострілів.

Сержант перевів погляд на шосе, і його тіло враз проїняла гарячкова остуда: від Куликового поля, сховавшись за танками, на бастіон ішли сіро-зелені постаті німців. Надмірним зусиллям волі він змусив себе заспокоїтися і вигукнув: «Полундра, до бою!» І голос його перекрив об'єднаний тріск рушнично-кулеметної стрілянини, що облягала весь Четвертий бастіон. Перший цеп німців одразу зламався, розсипався, і спантеличені фріци, не дуже сподіваючись на захист своїх танків, залягли, причаїлися за пагорбками й у вирвах з-під важких снарядів та авіаційних бомб. Звідти вони відкрили безладний вогонь із автоматів. Танки також застопорилися, відійшли за будинки, що вціліли, і вже з безпечного захистку послали перші снаряди в напрямку бастіону. Ставало дедалі світліше, — німців же не влаштовувала будь-яка затримка, — і тому на поміч танкістам та піхотинцям вороже командування кинуло ескадрилью штурмовиків, підтримувану вогнем артилерії й мінометів. З різким виттям і свистом полетіли на матроські окопи снаряди й міни. Вони вибухали повсюдно з таким гуркотом і тріском, що матроси неспроможні були навіть підвести голів. Відчайдушно рвонулися вперед танки, і ніяка сила, здавалося, вже не могла їх зупинити. Німецькі піхотинці посміливішали, посхоплювалися на ноги і, розтягнувшись півколом, рушили на бастіон, маючи намір охопити моряків із флангів. До Виливка підповз

лейтенант Ворзель, мимохідь зронив: «Живий, сержанте?» Виливко теж відповів ніби знехотя: «Цілком живий», хоча по його обличчю ціркою збігала густа темна кров.

Зліва від акмечетців, під прикриттям вибухів снарядів, есесівці все-таки досягли першої лінії захисників бастіону, і лейтенант Ворзель, гукнувши морську «полундру», повів матросів у рукопашну. Заблищали багнети, замигтіли на безкозирках стрічки — і супроти сіро-зелених мундирів постали на весь зріст смугасті тільники. Виливко також був готовий підняти своїх хлопців на поміч лейтенантові, але останньої миті зупинився — поперед себе побачив важкий танк із хрестом на броні, який, здавалося, заповзвся зім'яти його гусеницями. Цей танк і стримав сержанта від нерозважного кроку, примусив його опам'ятатися, а відтак підпустити до себе на якийсь десяток кроків і метнути під його гусениці в'язку протитанкових гранат. Оглушений вибухом, що пролунав тієї ж миті, Виливко лежав в окопі і терпляче чекав, поки фашистська машина нарешті запалає від прицільного вогню наших «сорокап'яток», які підтримували моряків з-за Панорами. Він таки дочекався цієї хвилини: німецький танк запалав, і сержант Виливко, прикритий димовою запоною, рішучим кидком перебрався до запасної траншеї, в якій уже сиділи матроси, готові знов і знову відбивати атаки озвірилих есесівців.

«Виливочок, любий, ти живий?» — «Живий, сестричко, живий». — «Тебе поранено, дорогий мій!» І Антоніна, обережно прихиливши його голову до себе, дістала із санітарної сумки індивідуальний пакет, обробила змоченою у спирті ватою рану на щоці і перевила її широким бинтом. Прихилившись до стінки траншеї, сержант дав собі передихнути і, можливо, вперше відчув тупий біль у скроні, — не на щоці, де було зачеплено його осколком, а трохи вище рани, і він сидів, над силу зціпивши зуби, щоб не застогнати при Антоніні. «Болить, голубчику?» — співчутливо запитала вона, і він тільки кивнув головою. Взагалі, якби їм випало прожити все життя разом, він ніколи й ні в чому перед нею не крився б... В цьому він був упевнений, упевнений, як тоді, коли все відбувалося, так і опісля.

Атаки німців на бастіон не вгавали, накочувалися одна за одною. Німці вже не йшли на повний зріст, а бігли пригинцем, то падаючи на землю, то зводячись на ноги. Їхні ряди щоразу рідшали, але автомати все так само тріщали й тріщали, розсіюючи смертельні кулі по схилах оборони. Через голови есесівців на матроські позиції з виттям та

свистом летіли міни, вони лягали дедалі густіше й густіше, і ніхто вже нікого не бачив серед суцільного порохового чаду, з-за нагромаджень різних уламків, стовпів з каміння та землі, піднятих угору вибухами.

Над Малаховим курганом і Четвертим бастионом водночас появилися ескадрильї «хейнкелів» та «месершмітів»,— і знову гаряче повітря розпахлали вибухи авіабомб, і знову гаром запахло довкола,— і сонце тьмяно світило з-під чадних хмар, що вкривали Севастопольські пагорби. «Відходити!» — передавалася по траншеї команда лейтенанта Ворзеля, і сержант Вилівко почав відводити з траншеї своїх акмечетців крізь бойові порядки яких уже надходило свіже підкріплення — матроські роти з крейсера «Червона Україна» і півекіпажу, які йшли в контратаку з гвинтівками напереваги.

Клекіт наростає і наростає, і в тому клекоті, надриваючись, заклинався крихким голосом Калина Гнатович: — Лю-ди-и-и!.. Панорама горить!.. Горить Панорама!

Всі, хто почув повідомлення відставного боцмана, сприйняли його як щось ще жахливіше, ніж прорив німців у тил оборони чи загибель котрогось із улюблених севастопольцями бойових кораблів. Ця песногадана звістка, усвідомлена матросами ще не до кінця, кинула їх без ніякого наказу до будівлі Панорами, до вогню, що вихоплювався смолоскипцями крізь клуби чорного диму і шугав у небо через панорамний купол та провалля в стіні. А німецькі пікірувальники, немов заловзявшись знищити все дощенту, безуважно атакували будівлю Панорами, послідовними серіями скидали авіабомби просто у вогонь, так, що їй підступитися до будівлі було годі. Урешті зенітники відбили наліт, і всі, хто ще зміг, кинулися за Калиною Гнатовичем усередину Панорами. Горіло полотно, горів предметний план...

Тепер, через десятиліття, стоячи разом із сином на оглядовому майданчику після душної готельної ночі, горповий майстер Вилівко пригадував і не міг до ладу пригадати, що саме він врятував особисто, а що вже тоді було безнадійно втрачене. Він гаразд пам'ятає, що коли почали падати на землю перегорілі баптини й одна з них палаючою голівешкою причавила йому ногу, він усе-таки не розгубився — і хоч як боліла йому нога, відпанахав великий шмат картини розвідницьким пожею і випіс надвір. За цим шматком пішли інші — Володимир Євменович країв і країв на смуги дорожочіне полотно, виносив його з вогню і жодного разу не подумав, що ж, власне, він виносить, що

зображено на тих обгорілих, уже пошкоджених шматках полотнини. До цього він ніколи не бачив картини великого майстра Франца Рубо, тож не зовсім розумів її цінність, але вірив, що це мусило бути щось незвичайне, коли вже Калина Десятник, відставний чорноморський боцман, ризикує заради нього життям. Тільки тепер, на значній часовій відстані, укритий сивиною, він збагнув усе своє тодішнє невігластво, весь драматизм подій, коли на них, звичайних матросах, тлів і обпікав тіло, одяг, але ніхто з них не відступив перед вогнем, не спасував — вони знову й знову кидалися в будинок і сокирами, корабельними баграми та ножами рвали й панахали полотно на шматки, випосили його і згортали подалі від вогню.

Володимирові Євменовичу будь-що хотілося впізнати хоча б крихітну частку із врятованого тоді ним самим, але він був безсилий зорівнутися, де саме він, а де хтось інший орудував розвідницьким пожеж. Андрій допитувався батька, однак Виливко-старший не поспішав з відповіддю — не хотів обманювати ні сина, ні самого себе... Що все-таки врятував він, що саме, ще? — гарячково думав він, згадуючи. — Який з епізодів штурму Севастопольської оборони 6 (18) червня 1855 року?

Захисники Севастополя відбивають атаку французів, які на драбинах підіймаються на укріплення Малахового кургану. Праворуч стоїть жінка з коремислом на плечі. Це матроська дочка Даша Севастопольська — перша медична сестра, котра подавала допомогу пораненим на полі бою. На предметному плані піднято червоний прапорець — сигнал величезної небезпеки.

Цей епізод? Ні...

В проході батареї, за посылками, що їх несуть двоє матросів у білих сорочках, йдуть, повертаючись із нічної вилазки, славетні розвідники Петро Кішка (високий матрос з двома рушницями за плечима) та Федір Заїка. Ближче — солдати Полтавського полку чекають наказу зайняти вогневі позиції... Предметний плап — землянка.

Можливо, цей? Ні.

Спершись руками на бруствер, стежить за боєм видатний російський флотоводець, душа оборони, адмірал Павло Степанович Нахімов.

І Нахімова він теж не рятував, ні.

Із башти вибігають солдати. Видно полум'я пожежі на укріпленні, де впала ворожа бомба. Ближче, на предметному плані, землянка-камбуз. Неподалік від гармати над

смертельно пораненим російським офіцером схилилася медсестра Парасковія Графова.

Є полум'я? Можливо, саме цей епізод?.. Але ж було і справжнє полум'я, горіло все довкола, горіло над ним і під ним, як і на картині, де відбивається батарея Сенявіна, а георгіївський кавалер Александров, ризикуючи життям, заливає водою ворожу бомбу... Та хіба він, Виливко, і Калина Десятник, і лейтенант Ворзель, і Антоніна, і ще багато хто не ризикували життям?

Зруйнована офіцерська землянка. Денщик набирає з бочки воду, щоб погасити колоду, яка тліє всередині землянки, а поблизу, на брустверах батареї Малахового кургану, солдати відбивають штурм французьких військ. Колони французів — он вони там, удаліні, а ближче, на схилі, попереду офіцерів, стоїть, спираючись на ціпок, начальник піхоти генерал Юферов, стривожений босм на батареї Жерве... Вирішальна мить битви за Севастополь — рукопашний бій за батарею Жерве... На схилі Докового крутояру — захоплена французами батарея, над нею здіймається триколірний французький прапор. Одна з гармат уже скерована в бік російських військ, — серйозна загроза Малаховому кургану... Рукопашний бій за батарею Жерве. Російськими солдатами командує начальник військ Корабельної сторони генерал-лейтенант Хрульов. Генерал, на коні, з високо піднятою шаблею, особистим прикладом підбадьорює воїнів. Поки командуючий веде за собою полки, його ад'ютант мчить верхи по резерви, які повинні допомогти захисникам батареї Жерве. Ад'ютант іще на півдорозі до Малахового, але вже здалеку вказує нашим військам, де зараз їхнє місце... За Доковим крутояром, на схилі! Третій бастион, його безуспішно штурмують англійці. Ще далі — Четвертий бастион, над яким нависли білі дими вибухів... На землі, біля ікони, лежать хоробрі російські воїни, які загинули, мужньо захищаючи місто від іноземних загарбників. Їм свічки в руки й вічна пам'ять... Він, Володимир Євменович Виливко, здається, пригадав, що саме в цьому місці зияла величезна проломна в стіні, і вони разом з Антоніною збирали обгорілі шматки полотна, однак попередньо не розглядали їх і не намагалися розглядати, — вихоплювали все, що можна було ще вихопити з полум'я, і несли подалі від вогню, який уже перекидався по сухій траві на бойові позиції зенітників.

Тож, можливо, ним, сержантом Виливком, і врятована ця частина Папорами? Він уже готовий повірити у свій здогад, але сумніви його не полинають, і не полинають

саме через те, що полум'я пожеж на картині здійснюється над усім обложеним Севастополем,— ворожі кораблі, які стоять на зовнішньому рейді, обстрілюють місто, хоча путь їм до Великої (Північної) бухти перепинила затоплена ескадра Чорноморського флоту.

Що іще? На невеличкому місі, побіля входу до Корабельної бухти, розташована Павловська батарея. Неподалік від неї — трищогловий флагманський корабель «Великий князь Костянтин». Видно й пароплав, який тягне на буксирі баржі з убитими солдатами та матросами,— їх везуть на кладовище, що на Північній стороні. Близьче від бухти — солдати Чернігівського полку поспішають на допомогу захисникам Малахового кургану. З укриттів виходять севастопольські жінки, їхня дорога туди, до передових позицій, щоб напоїти воїнів водою, подати допомогу пораненим солдатам та офіцерам, яких уже звезено на перев'язочний пункт Малахового, де з-поміж багатьох інших лікарів чітко вирізняється постать знаменитого хірурга Пирогова... Головний бомбовий склеп, польові укріплення, бліндажі на картині і на передньому плані... Берез Корабельної бухти, на якому зображено Перший бастион та його оборонну казарму,— на цій ділянці видно, що павальний штурм французів уже відбито... З бухти російські військові кораблі вогнем своїх гармат підтримують захисників усіх бастионів та Малахового кургану... Триває бій, одвічний бій, і триватиме стільки, скільки стоятиме на високій горі Севастополя безсмертне творіння Рубо!..

Севастопольська панорама... Вічний пам'ятник російській зброї... Той і він, горновий майстер, сержант запасу Володимир Виливко, причетний до її певмирущої слави, він теж усе зробив, щоб продовжити їй життя, щоб вона вічно могла жити як символ прадідівської слави і щоб вони, батько й син Виливки, як і мільйони інших, таких, як вони, могли повсякчас пишатися дивовижною мужністю своїх пращурів — полтавців, ніжинців, чернігівців — усіх, хто зостався довіку жити на картині у формі російського солдата чи російського матроса. І водночас Володимир Євменович, розглядаючи панораму вдруге і втретє, дорікав собі за свою непам'ять, за свою неосвіченість і мусив урешті-решт остаточно визнати, що не годен вказати Андрієві саме на ту частину полотна, яку особисто врятував; від цього йому було прикро до сліз, до відрази на самого себе, і він уже зовсім полишив думку виправдатися перед сином, якось пояснити Андрієві, що війна і бій на війні — не оглядовий майданчик і все, що тепер бачить на полотні,

він мимоволі порівнює з тим, що насправді було із ним на цих же севастопольських пагорбах в останні дні оборони палаючого червня сорок другого року.

Як пояснити, щоб тебе могли зрозуміти, відчуті серцем, що з настанням темряви, коли німці на якийсь час припинили атаки на Четвертий бастіон, лейтенант Ворзель розпорядився паноражити дві машини-полуторки рулонами з панорамою і супроводити їх до Комишевої бухти, а він, сержант, спробував відмагатися, воліючи одного — залишитись на бастіоні і відстоювати його до останку? Він не знав і не міг знати, що всього за кілька днів Севастопольська оборона взагалі перестане існувати, що так вирішило командування і що лідер «Ташкент» буде останнім кораблем, якому пощастить прорватися до Севастополя. Сержант Виливко одержав категоричний наказ свого начальства, зібрав своїх акмечетців, розсадив їх по машинах, і вони рушили в останню свою дорогу по Севастополю.

Полум'я в панорамній будівлі, здавалося, вже пригасало, та коли загурчали мотори автомашин, німці не забарилися відкрити вогонь із мінометів, — їхня батарея стояла десь неподалік, — і вибухи мін охопили машини майже кільцем. Декілька мін впали між машинами і будівлею, і гарячі осколки з виттям і шишінням влетіли всередину, від чого пригасле було полум'я спалахнуло з новою силою. Полуторки від'їжджали при яскравому світлі вогню, що безнастанно вихоплювався назовні, та дрібній стукотняві кулеметів, яка гучно відлуповала в стінах Панорами, так, ніби саме звідти, із полум'я, хтось відбивався з автоматичних гармат. Машини проскочили майдан, сховались у якійсь кривій, зруйнованій доценту вулиці, і тільки тоді німці припинили мінометний обстріл, хоч грузовикам ще довго світила заграва, що стояла над Четвертим бастіоном.

Зловісна заграва здійснювалася не тільки над Четвертим бастіоном — вона яріла полум'ям над усім Севастополем, і поки полуторка додала одну вирву за одною, погрожуючи щоразу звалитися у якусь яму чи кювет, він, сержант Виливко, сидячи зі своїми хлопцями в кузові на рулонах картини, може, вперше за всю війну побачив і збагнув малість усього того простору, що ще чинив опір і над яким неначе всуціль злилося полум'я пожеж, спалахи гармат, вибухи снарядів, бомб і мін. Навіть небо, що височіло над містом, здавалося, теж було охоплене битвою, — по ньому безперервно рухалися промені прожекторів, а слідом за ними повільно пливли вогники трасуючих куль, горіли

й падали на землю уламки німецьких і наших літаків. І йому, Виливкові, з усією очевидністю стало ясно, що падіння міста-фортеці невідворотне і що лише з доброї милості долі він та його акмечетці більше ніж своєчасно полишають Севастополь.

Машини вкотилися в Комишеву бухту, загальмували біля причальної баржі і вимкнули мотори; і зразу ж, як тільки припинився їхній надзвичайний гуркіт, залунала, загримотіла безперервна канонада по всьому фронту, — здавалося, її найбільша напруга припадає саме на Четвертий бастион, на той плацдарм, з якого вони щойно виїхали. Та повертатися назад, звісно, не можна, порушувати наказ командира нікому не дозволено, і сержант Виливко, працюючи разом зі своїми солдатами до сьомого поту, носив і складав рулони й тюки з панорамою на баржку. Світив місяць, і при його світлі до причального бруса баржі, що майже вся лежала вже у воді, підійшов «Танкент». Дозволили посадку на лідер, і корабельними трапами рушили сотні поранених, за ними тисячі жінок і дітей. Представник штабу, капітан першого рангу, зненацька налетівши на Виливку, спочатку відчитав його за нерозторопність, а потім звелів переносити рулони й тюки на корабель. Шматки згорнутого полотна і передній плап — різні предмети старовинного військового ужитку — солдати й матроси звалювали собі на плечі і несли на лідер, скидаючи їх до купи просто на верхній палубі. Залишаючись на баржі, Виливко відрядив Антоїну на корабель, де вона мала пильнувати за дорученими їм реліквіями, а сам допомагав матросам з лідера складати в тюки все, що було наспіх спаковане і, отже, могло загинути в морі від хитавиці. Поранення, марлева пов'язка на голові викликали до нього повагу з боку матросів, котрі справно виконували кожну його команду. З останнім спакованим рулоном представник штабу звелів і Виливкові підніматися на борт лідера. Сержант зійшов на трап і ще раз оглянувся на Севастополь, який лежав на обрії, окреслений півколом артилерійських та кулеметних спалахів лінії фронту.

Людський потік закупорив на лідері всі проходи, отож Виливкові треба було докласти чимало зусиль, щоб дістатися до своєї команди, котра розташувалася просто на тюках. «Не дуже зручно, товаришу сержант, — сказала Антоїна, — але що вдієш!» Справді, з нею важко було не погодитись: севастопольцями були забиті всі кубрики, коридори і внутрішні трапи. На палубі і растрах люди сиділи й лежали, щільно притулившись одне до одного, — було

навіть дивно, як корабельні матроси могли ще пересуватися, в такій тисняві виконувати команди своїх командирів. Капітан Єнатович лише важко зітхав, дивлячись на це стовпотворіння, і безмовно ворухнув смажними вустами. Він нічого ні в кого не просив, сидів мовчки, але Антоїна, не питаючись, сама подала йому флягу з водою, і він із вдячністю пився. Тим часом пасажирки — поранені солдати й жінки — все прибували і прибували. «Не відійдемо звідси, — мовив хтось із моряків, — жоден мінопосець не витримає стільки люду. Про що тільки думають собі начальники?» — «Тільки не впадати в паніку, — суворо попередив капітан другого рангу, плечистий смаглявий чоловіча з вусами вугільного кольору. — Спокій і порядок на кораблі — передусім». Всі матроси з його появою притихли. «Хто він?» — питали. «Не бачиш хіба? Командир корабля». Капітан другого рангу рушив далі, але раптом його погляд упав на рулони й тюки. «А це що?» — здивувався, спрямувавши примружені очі на Виливка. Сержант підвівся, виструнчився, щоб доповісти, однак його випередив офіцер: «Це панорама. Пробачте, забув про неї доповісти». — «Яка панорама?» — «Севастопольська панорама. Сьогодні будівлю розбомбили і підпалили, а тут усе, що залишилося». — «Хто супроводжує?» — «Сержант Виливко і вісім бійців». — «Дивіться ж, сержанте, — м'яко попередив командир, — вантаж безцінний». Потім командир «Ташкента» звернувся до свого помічника і наказав йому знайти для решток панорами більш безпечне місце. Солдати й матроси за його командою перенесли всі рулони та тюки до кормових кубриків.

Двигтіла земля від вибухів важких німецьких снарядів, що залітали в бухту, лунали пронизливі дзвінки бойової тривоги, чулася гучна стукотнява матроських черевиків по залізних трапах лідера, чітсь уривчасті команди, а Виливко та його хлопці, понурі і, здавалося, зневірені в усьому, сиділи в затишному кубрику і дослухалися до всього, що діялося нагорі. Вже потім, коли все стихло і самі лише машини рівномірно гуркотіли за переборками та злегка погойдувався корабель, вони зрозуміли, що лідер вийшов у море і ліг на курс. «Не можу я сидіти з вами, — підвелася й сказала Антоїна, — стільки поранених!.. Мушу бути там, нагорі». Її ніхто не зупинив, і вона, перечепивши санітарну сумку через плече, вийшла з кубрика. Підіймалася по трапу над силу, ніби це були її останні кроки і на кораблі, і взагалі на війні. Нічого не пояснюючи, слідом за нею покинув кубрик Капітан Десятник. Виливкові

геж не сиділося на місці, і він, залишивши біля вантажу чергового, з двома солдатами також піднявся на верхню палубу. Не знав, куди і по що йде, однак якось несамохіть опинився біля зенітних кулеметів, і опинився саме тоді, коли по всьому кораблю загриміли дзвони гучного бою і на обрії показалися двоє «юнкерсів». За ними, ніби з морської глибини, випірнули ще двоє, четверо, шестеро... Ланцюгу ворожих бомбардувальників, що розтягнувся по світлому вранішньому небу, здавалося, не буде кінця-краю. Заговорили корабельні гармати, за ними — скорострільні зенітки, кулемети. Не уникаючи зенітних трас, на «Ташкент» спікірувала перша пара двомоторних Ю-88, відтак — друга, третя. Бомбардування не припинялось ні на мить — не встигне вийти з піке одна пара літаків, як її місце заступає друга, так що незабаром навколо корабля, здавалося, не лшилося навіть найменшого простору, не ураженого бомбами. Моряки ледве встигали переносити вогонь своїх гармат і кулеметів на нові цілі, як з'являлися інші, наліт не припинявся, — вибухи розлягалися за вибухами, корабель оперізував щільний каскад бомб.

Усі, хто мав хоч якусь зброю, стріляли по літаках. Виливко, котрий спершу з власної ініціативи подавав морякам снаряди з порохового склепу і відкидав убік відстріляні гільзи, тепер, опинившись на місці пораненого старшини зенітників, звично крутив маховики наводки автомата, не відчуючи при цьому ні того, що він мокрий з голови до п'ят, ані того, що сама палуба начебто вислизає з-під його ніг. Перед його очима (і цього він ніяк не міг збагнути) то виникало небо і перекидалося в море, то море підіймалося до неба і в ньому захлиналися і корабель, і німецькі пікірувальники... Виписуючи химерні зигзаги, «Ташкент» часто опинявся там, де щойно розірвалася величезна бомба, і сплески води, збуреної вибухом, були такими щільними, що інколи здавалося, ніби лідер потоне, не з'явиться на поверхні, — але спадала вода, і корабель, як і досі, наперекір усьому, йшов своїм курсом. Виливко вже нічого не годен був уторопати, не чув жодних команд з бойової частини, діяв виключно за інтуїцією і все-таки не відпускав маховиків наведення, крутив їх навіть тоді, коли можна було хоч на мить зупинитися, перепочити, порадіти влучності корабельних зенітників, які збили двох, одного за одним, «юнкерсів». Він, сержант морської піхоти, хоча й ходив чомусь у моряках і був, як і вони, в тільнику, однак досі ніколи не випробовував себе на морі, надто ж у таких складних обставинах, тому

намагався ні про що не думати, падо ж про себе, нічого не відчувати, окрім гарячих від стрільби маховиків наведення. Володимир Євменович не знав і не міг знати тоді, що корабель уже рухається не так, як спочатку, що в ньому вже є серйозні пошкодження і що це, на жаль, не лишилося непоміченим для німецьких льотчиків, які тепер атакували лідер іще зухваліше, іще несамовитіше. Бомби щоразу ближче падали біля корабля, падали цілими серіями, і командир «Ташкента» ледве встигав відвернути його від прямих попадань. Та ось водяні стовпи покрили весь півбак, ходовий місток і ростри. Об верхню палубу градом застукотіли осколки, які падали на неї разом із водою. Ніс корабля почав повільно осідати, запурюватися... «Всім з півбака черейти на корму!»

Із затопленими відсіками, заклинилим кермом лідер «Ташкент» продовжував бій, і всі довгі години безперервних повітряних атак сержант Виливко не сходив із свого добровільного бойового поста. Ствол його автомата нагрівся так, що його доводилося поливати водою. Сержантові, як і всім зенітникам, воду підносили севастопольські жінки, між ними була й медсестра, їхня Антоніна Волочай, котра падала з ніг, але все-таки не полишала боцманського брезентового відра, а водночас і санітарної сумки. На «Ташкент» обрушився новий удар,—побіля його правого борту вибухнуло кілька бомб,— і корабельну палубу та надбудови вкрила пінява хвиля, змішана з осколками; лідер ураз похилився на правий борт, й усі одразу відчули, що кораблеві завдало серйознішої рани, ніж усі попередні, але чи смертельна вона, ніхто не знав. Та й не дозволено було знати будь-кому аж до того часу, поки не знатиме того командир корабля... Він же, сержант Виливко, не знав не тільки цього, а й іншого: коли, як і з чією допомогою його, непритомного, було підібрано біля зенітного автомата і хто вдруге перев'язав йому рани та поклав на матроське ліжко. Тому-то, коли він опам'ятався, першою його спробою було підвестися, піднятися нагору до зенітних автоматів, до тих, хто вів бій. На жаль, сили його покинули, і він упав на палубу. Антоніна метнулася до нього, підхопила під руки, допомогла сісти на ліжко. «Нікуди не ходи,—сказала вона твердо і поправила йому пов'язку на голові. — Обійдуться без тебе, тобі потрібен спокій». — «Який там у біса спокій!» — вигукнув він. «Тут безпечніше»,—запевняла вона. «Ніде нема нічого безпечного. Я піду до Калипи Гнатовича, піду туди, нагору». Все це він казав не тому, що був певен, ніби йому неод-

мінно треба відмовитися від будь-якого спокою, він просто був з-поміж них старший за званням, отож мусив виправдати це звання всією своєю поведінкою. Сержант розумів, та й не міг не розуміти, що на кораблі, який веде бій, взагалі не може бути безпечних місць, що ніхто не спроможний передбачити заздалегідь, який відсік чи частина корабля наступної хвилини може опинитися під ударом... Однак,— і це відомо всім морякам,— з верхньої палуби видно, що відбувається навколо тебе, ти бачиш і море, і небо, і від того тобі вже легше дихається, спокійніше сприймається все, що в цей час діється. Антоніна втихомирила його, і він послухався, ліг — на якусь мить у нього прорвало бажання не лише активно діяти, а навіть рухатися. Він лежав із заплоченими очима, дослухався до того, як здригається корабель від численних вибухів і як усе рідше й рідше озиваються корабельні гармати. Він не витримав і встав, підійшов до трапу і, долаючи одну сходинку по одній, попрямував нагору. І хоча йому все ще паморочилося в голові, він не жалкував, не соромився своєї затягості, своєї нетерпеливості,— адже він побачив, йому дано було побачити перших наших «петлякових», які прилетіли на поміч «Ташкентові», а відтак і винищувачів, що досягли корабля і взяли його під свій супровід. Він, сержант Виливко, як і всі пасажирки, не знав тоді, яка велика загроза нависла над кораблем, не відав, що лідер прийняв так багато забортної води, що його загибель стала неминучою, і було просто дивно, як він ще може триматися на поверхні; по суті ж, корабель уже тонує, але поки що повільно й непомітно. Володимир Виливко дізнався про це опісля, коли «Ташкент» зустріли коло Новоросійська есмінці й катери, більшість пасажирів перейшла на інші кораблі, а йому і його команді було наказано залишитися з панорамою на лідері до кінця походу... До кінця походу, але який буде той кінець — цього не знав ніхто.

Останні дні свого перебування в Севастополі Володимир Євменович провів на самоті, нічого з свого минулого не розказував синові,— Андрій чекав од нього подвигів і тільки подвигів, батькові ж спадало на пам'ять зовсім не те, що цікавило сина, а коли навіть і те, то все поставало перед ним чомусь в іншому світлі, отже, про якісь особисті його подвиги не могло бути й мови. Він не перечив синові, коли той відпрошувався до музею, до знайомої дівчини-екскурсовода, щоб разом з нею та її екскурсантами поїхати кудись за місто чи по місту — до Стрілецької бухти, на Ко-

стягнунівський рavelін чи на мис Херсонес. Проте сам він незмінно йшов на Четвертий бастіон, де годинами сидів під його розкішними акаціями, слухав, як у їхніх кронах перепурхують птахи, гудуть джмелі, і все дивився й дивився на старовинні корабельні гармати, на тури — плетені корзини без дна, наповнені глиною чи землею, на мішки з піском, на щити з корабельних линв перед гарматами, на все гаразд поновлене і старанно прибране, дивився і дивувався з усього цього, дошукував у ньому для себе якогось сенсу.

Перед самим від'їздом він усе-таки зважився і, знов-таки без Андрія, відвідав музей флоту, постояв коло фотографії медичної сестри Антоніни. Можливо, саме в ній, Антоніні Волочай, колись і крилася його істина,— він це збагнув тільки тепер, через десятиліття. Чи — що теж можливо — він знав це й раніше, однак не годен був нічого змінити на війні, де життя таких, як він, майже нічого не важило, було знецінене, і все ж без них жоден полководець не виграв би жодного бою. Можливо, для цього і поновлювалося все так дбайливо і білили панорамні стіни на одній із севастопольських вершин.

ВНУТРІШНІЙ РЕЙД

Вирішальна переміна в житті, про яку Арсен Тихонович усе частіше думав останніми роками і яка, мов той гедзь, невідступно вилася круг нього,— вихід на пенсію,— настигла його якось зненацька, одразу після того, як флотське начальство відмовилось залишити «Витязь» у строю. Монітор відвели до глухої заводської стінки і віддали в руки автогенників на злам, матросів з боцманської команди відрядили до Севастополя, в півекіпаж, для подальшого проходження служби, його ж, мічмана Папушу, немовби забули, не встановили навіть ні в які флотські реєстри. Перед ним, отож, постало питання: як бути далі? Поки він роздумував над цим одвічним гамлетівським питанням, той, кому слід було знати про мічмана все достеменно, полічив його вислугу, підрахував вік, визначив розмір пенсії і запросив до штабу на щиросерду розмову. Все, що йому казали, Арсен Тихонович не спростовував, з усім погоджувався — і його рапорт про відставку, так уже вийшло, не був викликаний рішенням мудреців-штабістів, а став наслідком його власних роздумів, власних бажань. І ось першого, вільного від служби, від суворого флотського роз-

порядку дня, коли Арсен Тихонович зодягнув робочий кітель і не знайшов на ньому погонів із златавими вповодж смужками, він раптом відчув, що саме цього він і не хотів, може, навіть побоювався, як незаслуженої образи, незаслуженого покарання, і в нього виникло пепереборне бажання або ж пуститися в якісь мадри, або найнятися в китобой чи принаймні в каботаж. Ця думка так заповонила його, що незабаром стала певідступною, переросла в пристрасть, в ідею фікс.

І Арсеп Тихонович почав діяти. На Крайній Півночі, в селищі підводників, у нього був син, який служив штурманом атомного підводного ракетноносця, — до нього й надумався він поїхати. До своєї подорожі Арсен Тихонович готувався, ніби до якогось відповідального плавання; дав лад усім домашнім пожиткам, прибрав свою вдівецьку квартиру — певелику кімнатку, нічим особливим не примітну, окрім того, що все в ній нагадувало про самотність госнодаря та його цілковиту байдужість до побутових зручностей. Йому було радісно уявляти, як він з'явиться в північному селищі, який буде песпогаданий і бажаний гість для сина, певістки і, можливо, для всього Північного флоту, — і від цих утішних думок в нього аж серце заходилося, так нетерпеливилосся йому летіти. Арсен Тихонович парядився в парадну форму, начеши в почесні регалії, — погони він зоставив на мундирі для пам'яті, — і вирушив у далеку й незвичайну подорож. Будучи чорноморським моряком, він, звичайно, не служив ні на Балтиці, ні на Півночі, отож, коли потрапив між непривітні сопки, де за суцільною пеленою дощу нічого не було видно, крім похмурого кам'яного громаддя понад морем та самотньої рибальської шхуни, що погойдувалася на сипювато-зеленій воді якоїсь бухточки, йому, Арсенові Тихоновичу, якось відразу зробилось незатишно, серце запило певиразною тугою. Він песамохить порівняв усе зі своїм Чорним морем і, хоча вважав його вельми примхливим і службу на ньому далеко не легкою, визнав за ним незаперечну перевагу. Він їхав до селища підводників у рейсовому автобусі, який, ніби гірський козел, перескакував з гори на гору, йому здавалося, що цій подорожі не буде кінця. Пов'язуючи в думках круту дорогу із своїм життям, він дійшов висновку, що вихід на пепсію є своєрідний перепочинок на життєвій путі і що його гнітючий настроїї пояснюється, напевно, не втомою від польоту, а скорше похилим віком, якого начебто досі й не відчував. Кожен моряк, крім загальних вітрил, мусить мати ще й власні, думав він, і від цієї думки йому

стало сумно, гірка посмішка зламала суворо стиснуті уста під білою волоттю вусів. Арсен Тихонович уже не мріяв ні про які заморські мандри, ані про рейси з китобоями до Антарктиди, його не приваблювала ні екзотика тропічних країн, ні розкішні, під імлістим небом, пальми на їхніх берегах, ба навіть шумливі східні порти з пістрявим натовпом і незвичайними базарами. Йому хотілося одного: якнайшвидше прибути на місце, розшукати синову квартиру і, добре відпочивши, про все забути, викинути геть із голови. Нарешті він приїхав на контрольно-пропускний пункт, де його чемно привітали начальник КПП та старший наряду. Несподівана звістка чекала на нього тут. Виявилось, що підводний човен, на якому служив син, ще напередодні вийшов у море і повернеться назад хтосьнаколи. Невістки також не було дома: вона, забравши дітей, поїхала на ціле літо до матері, кудись на Урал. Так привітала мічмана Папушу сувора Північ. Ніхто його тут не знав, не зустрів і не збирався зустрічати, отож він пішов до командира плавбази, капітана другого рангу, випросив каюту, щоб переночувати, віддячив за доброту подарунком, якого купив онукам, і наступного дня з його ж, командира плавбази, ласки, вирушив на селищному рафіку назад на аеродром. Звичайно, він не осуджував невістку, адже вона не могла знати, що свекор надумається провідати їх у цьому непривітному, богом забутому краї; він тільки сварив себе за нерозважливість, за те, що йому не прийшло в голову попередити якщо не сина, то хоча б невістку про свій приїзд.

Арсен Тихонович, довго не роздумуючи, першим рейсом вилетів до Москви, відтак до Києва, а звідти вже на таксі вирушив до Гайворона, у гостину до старшої доньки Катрі, яка десь там працювала бригадиром рибінспекції на Південному Бузі. Приїжджаючи у відпустку, дочка весело й захоплено розповідала про бузькі красивди, що припали їй до серця, однак жодного разу не обмовилася, як там їй живеться, чи збулися її надії на те найважливіше в особистому житті, до чого покликана жінка, що їй визначено природою і чого не можна замінити ніякими іншими благами. Арсен Тихонович досі не спромігся побувати в тих місцях і, щиро кажучи, трохи побоювався, що ця його подорож може виявитися невдалою. І все-таки, допускаючи таку можливість, він утішав себе хоча б тим, що знає про Катерину щось таке, чого ніколи не взнав і не почув би від неї самої. Думка про це заспокоїла його і якимсь незбагненним чином оберпулася на радію,

що все владнається само собою, й він, Арсен Тихонович, розраховуючись із таксистом, навіть трохи повеселішав.

Він ішов містечком, і всі, кого стрічав, несамохіть оберталися, проводжали його довгим поглядом, відзначаючи в його флотській формі, до якої насували розкішні боцманські вуса, якусь особливу прикмету, а можливо, й угадуючи в служивому мічманові того, кому доручено супроводжену гайворонську парубоцьку порість на службу у військовий флот. Він перейшов парк і зупинився неподалік двох дівчат, які, очевидно, присіли на лавочку, щоб посекретничати — старий ніяк не зважувався посилити їх про доньку і дорогу на розлив. Дівчата не завважили старого моряка і продовжували щось гаряче обговорювати. Одна з них була помітно старша від своєї подружки і не те, щоб дуже вродлива, скоріш гарно опоряджена: елегантний брючний костюм, скромна зачіска світлого волосся, в міру підмальовані очі. Втім, їй, мабуть, здавалося, що з очима в неї не все гаразд, тому вона, розмовляючи з подругою, водночас розглядала в люстерко і щось там дофарбовувала й дощипувала. Друга, невисока на зріст брюнетка, була зодягнена буденніше — синя сукенка із розшитою візерунком камізелькою, біла блузка; вона слухала подружку без особливого захоплення, на все погоджувалася, але якимось мляво і знехотя, що можна було навіть подумати, ніби її заплісала апатія. Арсен Тихонович зміркував, що перед ним дівчата, котрі не вельми тужать від нестачі вільного часу, бо ж мають його доволі, адже брак часу, на його погляд, відчувають лише дві категорії людей: ті, у яких забагато інтересів і чимало роботи, і ті, які цілком поглинуті роботою, але не вміють відділити суттєве від несуттєвого, не здатні сконцентрувати увагу на основному. На флоті він стикався і з тими, і з тими, — останні, як йому здавалося, були гідні співчуття.

Арсен Тихонович, трохи потоптавшись у нерішучості, все-таки зважився потурбувати подруг. Його тінь упала їм до ніг, і дівчата поглянули на нього здивовано. Тоді старий, раз по раз перепрощуючи, пояснив їм, хто він і звідки, сказав, що йому конче треба дістатися до рибінсекції, щоб побачити Катерину Волочай, котра працює, може, вони знають, бригадиром.

— А ким ви доводитеся Катерині Арсенівні? — спитала та, що в брючному костюмі, приязно посміхнувшись. Він назвав себе. Дівчата посхоплювалися з лавочки і, перебуваючи одна одну, заходилися жваво розповідати про Катрю, а відтак викликалися провести його на телефонну

станцію, звідки легко додзвонитися до рибінспекції, або, як її тут ще називають, посту річкового нагляду. За годину Катря прислала по батька катерок, і Арсен Тихонович вирушив у дорогу. А ще за якусь часину він уже обіймав дошку в її квартирі, відзначаючи про себе, що на розливі їй ведеться, мабуть, непогано, бо ж і на тілі потужавіла, і на виду погарнішала, і взагалі стала такою, котру не назвеш інакше, як бравою молодницею.

Подвір'я, де розміщувався пост і де Катря мала окрему кімнатку в двоповерховому будинку, було просторе, не захаращене пічим громіздким; звісно, якщо не брати до уваги дровітню та криницю з цямринням обіч,— не заїжджене й не потолочене, встелене густим моріжком і, як здавалося Арсенові Тихоновичу, вщерть наповнене пахощами. За парканом, що оперізував територію рибінспекції, зеленів здичавілий сад, зарослий малинником та кущами смородини й агрусу. Крізь молоде вишневе пагіння тут визирали ланаті лопухи та висока кропива, поміж ними греблися кури на чолі із зозулястим півнем, котрий співав гучноголосо, махав крилами, неказанно дратуючи цим дворових собак, що меникали колонією у дровітні. Поки донька лагодила на стіл святковий обід, Арсен Тихонович обійшов сад, покшкав на горобців та синиць, які тієї ж миті снурухнули з дерев цілою хмарою, посидів на пеньку якоїсь струхлявілої яблуні. Дихалося йому вільно і легко, він з приємністю згадував своє село, віддалене од нього багатьма роками відсутності. Щоправда, тепер він його призабув, до ладу не пам'ятає, тож бачив усе наче в кіно, ось сходить над вербами місяць, десь співають дівчата, в місячних одсвітах скидається риба... Западає ніч, і все поволі засинає під одноманітне сюрчання коників та нічних цикад... Над рапок прокидається разом з півнями, розбуджене їхнім неодмінним перекликом... Ось жінки, подзвонюючи дійницями, йдуть до корів, і невдовзі всі двори, всі вулиці сповнює гострий запах свіжого молока. Над селом піднімається сонце, його променисте око задивляється на червоні ружі в палісадах, на тинкові палі, де сохнуть жовтогарячі глечики, а під ними, глечиками, цяпкає курчатко, що загубилося в траві. Вірний домашній сторож Рябо, позіхаючи та скімлячи, присувається ближче до сонця, повертає до нього заспану морду. Він, Арсен Тихонович, природжений степовик, тепер уявляє це невиразно, тоді як йому хочеться поглянути на себе ніби збоку, побачити себе в тому далекому, майже вигаданому дитинстві, та, на жаль, нічого схожого йому не вдасться розгледі-

ти, бо все виступає мовби повите серпанком, скидається на марево, до якого щойно надумаєш приступитися, як воно починає віддалятися і віддалятися. І все-таки, сидючи на пеньку в чужому здичавілому саду, Арсен Тихонович відчував, що він таки спромігся наздогнати його, своє далеке дитинство, і що взагалі у світі все доступне й можливе, коли ти не надто багато хочеш і не заважаєш іншим у їхніх скромних бажаннях і прагненнях.

Катря частувала батька щедро, припрошувала закусувати свіжими огірками, помідорами, зеленою цибулею, але Арсен Тихонович, випивши одним духом три чарки пекучого коньяку і примусивши пригубити чарку й дочку, трохи сп'янів. Відставивши недопиту пляшку, він розчулено мовив:

— Начебто відвів душу... Спасибі, дочко, за хліб і сіль і за ласку.

— А вам, татку, не знаю, як і дякувати. Тепер мені і працюватиметься легше. Адже подумайте: ніхто до мене не приїжджав, ніколи я не мала гостя. А тепер усі знатимуть, що і в мене є родина... Тато гостював.

— Кривдять тебе?

— Ніхто не кривдить і не скривдить. Спробує — дістане відсіч, удруге не зважиться. Відбиватись умію... Прикро, що нікого із своїх не маю поруч, наче я справді кругла сирота... А так все гаразд, жити можна.

Кімнатка, яку займала Катря, була тіснувата, отож незабаром, як тільки сонце піднялося вище, у ній ставало зовсім душно. Арсен Тихонович скинув кітеля, почепив його на вішалку, потім відсунув занавіску і прочинив вікно, щоб хоч трохи протягло свіжим вітерцем. На підвіконні, поряд з горщиками, в яких буйно квітли хатні квіти, лежав стос книг, а поверх них — срібний портсигар рідкісної роботи із зображенням фрегата «Паллада» на покритті. Арсен Тихонович натиснув кницію, і портсигар розкрився. Позолочений усередині, він був порожній, і, якби не кілька тютюнинок, що поприставали до стінки, можна було подумати: портсигаром ніхто й ніколи не користувався.

— Цікава річ, — двічі клацнувши кницею, сказав Арсен Тихонович і поклав портсигар на місце — Чий?.. Ні, ні, якщо не хочеш — не кажи.

— Чому ж, — байдуже знизала плечима Катря. — Портсигар належить одному чоловікові. Навідувався і забув... Візьміть собі.

Арсен Тихонович уже налагодився було подякувати дочці за такий цінний дарунок, проте вчасно схаменувся. Від-

мовився, хоча й знав, що відтепер не матиме спокою через усім відомого фрегата, зображеного на кришці.

— Візьміть,— затамувавши усмішку в кутиках вуст, попросила дочка вдруге.

— Не наполягай, бо не втримаюся і таки візьму.— Арсен Тихонович пригладив вуса.— Чиє ж це добро? Не інакше, як морського франта... Любиш когось?

— Люблю. Жонатого... А що? Хіба заборонено кохати одружених чоловіків?

— Не заборонено. Але в цьому немає ніякого глузду. Намарне втрачаєш час.

— Ні, не намарне. Він буде мій.

Арсен Тихонович не схотів їй перечити, сказати щось наперекір, хоча в даному разі і мав що сказати. Він ніколи не схвалював подібних намірів ні в чоловіків, ані в жінок, бо ж вони, ці наміри, загрожували іншим — їхньому кохання, їхньому життю. Він убачав у цьому зазіхання на чуже щастя, а це, на його погляд, було не що інше, як моральний злочин, ба навіть блюзнірство. Те, що сталося на Тендрі з ним самим, коли Антоніна відхилила його домагання і взяла фронтовий (саме фронтовий!) шлюб із лейтенантом Глобою, він ще тоді вважав нечесним, себе обкраденим, а її, Антоніну, ошуканою спритним лейтенантом. Проте і в той час він вірив, що його стриманість і витриманість візьмуть гору, ще настане й для нього світла година, Антоніна схаменеться й виправить свою необачну помилку. Саме ця віра й привела його до одного із шпиталів, де служила тоді дорога для нього жінка, і він, дізнавшись про крихітне дівча, яке вона підбрала у спаленому німцями селі і нарекла своєю дочкою, Катериною Волочай, не одцурався її, навпаки, ще дужче покохав, ще дужче став обожнювати. Своїм вчинком Антоніна пробудила в ньому нові, незбагненні почуття, розпалила в його душі щось таке, від чого він піби оновився, був готовий пробачати всі її мимовільні огріхи, довіряти їй завжди і в усьому. Вона називала його другом, лише другом, але для нього було досить і цього; він задовольнявся тим, що Антоніна не проганяла його від себе, залишалася з ним стільки, скільки дозволялося службою, і не нагадувала про чоловіка, який міг стати між ними стіною відчуження. Йому першому вона й зізналася, що йде в Азовський десант, а тому хотіла б залишити дитину під чийсь надійний нагляд, аж поки сама не повернеться з фронту. Він узявся все влаштувати, і дівчинка зосталася в його добрих геленджицьких знайомих спочатку на три місяці, а потім і на

рік. Антоїна загинула в бою, а він, Арсен Папуша, зберігаючи світлу пам'ять про неї, забрав Катрусю до себе на корабель, доглядав її разом з матросами і нікому, хоч би хто того хотів, не дозволив забрати її і відправити до дитячого будинку. По війні, одружившись, він не відкрився ні дружині, ні її родичам, не розповів, як йому дісталася дочка, отож усі, хто знав Катю змалку, не дивувалися і говорили, що вона дуже схожа на батька. Мачухи вона недолюблювала, трималася з нею холодно й відчужено, надто ж відтоді, коли з'явився на світ законний нащадок Папуш,— і пішла з дому того ж дня, як стало відомо, що її зараховано студенткою технікуму. Одержавши куток у студентському гуртожитку, дівчина стала незалежною, вільною пташкою. Арсен же Тихонович почувався вельми зле, так, ніби це він в усьому був винен — він не доглянув Катрі, збув її з рук, не хотів налагодити нормальні стосунки між дружиною й нерідною дочкою. Може, через це щоразу, коли провідував Катерину, неодмінно приносив їй якусь обнову і неказанно радів, дістаючи від дочки у віддяку поцілунок чи просто щиро мовлене слово. Зрештою вона виїхала з міста, і, мабуть, таки через мачуху, бо тільки після її смерті дівчина з'явилася на квартирі, щоб розважити батькову самотність. Що означає самотність, вона знала з власного досвіду, ще з дитячих років. Тож коли вдома сталося нещастя і Арсен Тихонович залишився сам один, дочка зразу ж взяла відпустку і прилетіла до нього майже на все літо.

А втім, хоча Катря тоді й розчулила його своєю появою, він все-таки подумав, що доньчин приїзд є, мабуть, не що інше, як втеча від якогось підпільного кохання або навіть і підпільного заміжжя. З літами Арсен Тихонович дійшов незаперечної істини, що заміжні і незаміжні жінки не одне і те саме, що кожна цілком доросла і дозріла для кохання вільна жінка шукає пари, чоловічої ласки, заступництва, прагне приголубитися до чоловіка, щоб будувати з ним спільне життя, печалитися, плакати і сміятися разом, тоді як заміжжя в усьому цьому стриманіша, хоча й любов, і ласка, і широка чоловіча спина їй так само, а можливо, навіть більше, потрібні. Раніше чи пізніше вона неминуче стає реалісткою (до цього її спонукують діти), одним із фундаторів міцної сім'ї, охоронцем її спокою і злагоди. І не для того живуть на світі жінки, щоб чоловіки тільки й знали, що мріяти про них, упадати за ними,— жінка покликана народжувати, вона хоче, прагне, щоб чоловік, покоривши її, міцно тримав потім упродовж усього життя,

тримав її і тримався біля неї, був у всьому надійною підмогою й опорою. Катерина, видно, не мала ані цієї надійної опори, ані надійної підмоги, і він, як батько, мусив про це знати. Тож Арсен Тихонович вирішив про це дізнатися.

— Живеш, бачу, дочко, не гірше від людей,— сказав їй.— А ось для душі як? Що маєш для душі?

— Душу, тату, я ховаю, до неї всім зась. Не підпускала нікого раніше, не підпускати му й надалі. Нелегко? А хіба було б легше, якби я відкрилася комусь?.. Та ви не журіться, тату. Бачите, яка я вам рада! Маю дорогого гостя, і всі тепер знатимуть, що я не билинка без роду, без племені, а дочка свого батька, найдорожчої для мене людини. А це ж усе для душі! Може, ще накришити сала, принести з льоху якоїсь квасини? — припрошувала вона.— Ви не соромтеся, кажіть. Хочете ще випити — пийте собі на здоров'я.

— Ні, ні, коньяку годі. Хочу дивитися на свою доньку тверезими очима. Не силуї.

— А мускатного вина, татку? Трішки не завадить.

Катря дістала з-за шафи пляшку мускату, із судника — штопор і відкоркувала вино. Струснувши на підлогу коньячні краплі зі своєї чарчини, Арсен Тихонович подав її дочці, передбачливо позначивши нігтем великого пальця мірку для себе. Дочка уволила його бажання, собі ж налила повну склянку і, цокнувшись, вихилила вино до дна. Арсен Тихонович не був у захваті від мускату, на винах він не розумівся, але, щоб не завдавати жалю доньці, удав, ніби воно йому смакус, її пив маленькими ковтками, з передихом, похвалюючи раз за разом. Дочка випила вино, поставив чарку на стіл і сказав, що впиватися таким гарним вином — суцїй гріх і що він, батько, всім задоволений і, як ніколи, вдячний.

Дочка залишила його перепочити, а сама пішла в якихось невідкладних службових справах і з'явилася лише надвечір, коли він, добре виснавшись, прогулювався берегом річки неподалік від пірса, де час від часу швартувалися моторки. Арсен Тихонович одягся по-буденному, гуляв без кітеля і без картуза, у смугастому тільнику, і Катря не схвалила цього: висваривши батька за розхристаність, вона примусила його вийти на люди, як годиться флотському офіцерові. Дочка сама випрасувала батькові штани (хоча, скільки пам'ятає, батько ніколи не доручав цього навіть мачусі) і, взявши його під руку, провела на катерок, де на нього, як на шановного гостя, чекали начальник поста, радисти і метеоролог,— катерок ішов у Гайво-

рон на вечір річковиків. Ще на катері чоловіки підкріпилися хмільними грамами, закусили смаженою рибкою. Арсен Тихонович від підкріплення відмовився, чим утішив дочку. Він придивлявся до всіх чоловіків, присутніх на катері, і не побачив між ними жодного такого, який би викликав до себе особливу увагу, був здатний, на його думку, заповнити гордовиту Катрю. Вона з усіма поводитися рівно й стримано, спокійно віддавала команди, і чоловіки корилися їй, слухняно виконували все, що вона веліла. Її очі, такі ж, як і в нього, батька, кольору морської хвилі, іноді спалахували гнівним блиском, — це бувало тоді, коли хтось із присутніх прохоплювався непристойним словом, — такого зухвальця Катря відразу ж ставила на місце, примушувала замовкнути. Арсен Тихонович у думці схвалював її поведінку, бачачи в цій доччиній петеримості до словесної розбещеності Антопінину цнотливість і високу душевну порядність.

Не лише на катері, а й на вечорі Катря поводитися вище всяких похвал. Їй не було відбою від настирливих залицяльників, та жоден із них, як завважив батько, не заслужив на її пильну увагу. Тому Арсенові Тихоновичу так і не пощастило вгадати того, котрий міг припасти Катрі до серця і задля якого вона зберігала свою нерозтрачену вроду. Катря познайомила батька майже з усіма гайворонськими річковиками, але ніхто з них його не зацікавив, — ні з ким раніше він не зустрічався і навряд чи й зустріне-ться колись, — то все були люди не його, боцманського, кола, далекі від військового флоту, з ними йому нелегко було знайти спільну мову, і він нудився цим веселим і багатолюдним вечором у Палаці культури. Найбільше, що йому кортіло, — це скоріше дістатися до хати, де він міг би після всіляких дорожніх пертурбацій спокійно полежати на канапі, випростати набряклі ноги, дати спокій патомленим суглобам.

За наступні два дні він одпочив, як йому хотілося, відлежав боки за всі роки служби і начебто аж утомився від лежання, отож тепер відчував певдворотну потребу знову рухатися, чимось клопотатися, виконувати командирські накази — одне слово, служити. І те, що дочка десь постійно пропадала і всі про неї розпитували, шукали її і вона нарешті знаходилася, а відтак пропадала знову — у Гайвороні чи на косі або ще десь-інде, — укорінило в нього думку їхати до себе додому; він заявив це вголос, заквапився, заметушився, так що піякі вмовляння вже не могли його зупинити. Катря спакувала батькові речі, відвезла його на

аеродром, і він полетів. Своїми відвідинами дочки Арсен Тихонович був цілком задоволений, її добрість до нього і гостинність полишили в його серці хвилююче почуття вдячності, він уже зовсім заспокоївся, і невдача, яка спіткала його з відвідинами сина, не допікала так боляче й разюче. Однак щойно він переступив поріг власної квартири, як одразу відчув гіркоту і прикрість самотності, одразу згадав своє становище пенсіонера, людини, котру вже ніхто не дозволить собі зайвий раз потурбувати ні навчально-бойовими тривогами, ні штормовим попередженням, ні якимись іншими, суто службовими викликами,— для флоту мічман Папуша більше не існував, хоча для нього, Папуші, флот залишався, як і раніше, ні з чим незрівнянним.

Арсен Тихонович вирішив порадитися зі старшиною — ад'ютантом віце-адмірала Брухаля, колишнім своїм товаришем по службі. Віп швиденько зібрався і за якусь хвилину вже крокував Великою Морською вулицею. Розшукав потрібний номер, постукався. Самого господаря не застав (поїхав з Брухалем до Севастополя), але його прийняв ад'ютантів син, вельми присмний і люб'язний молодик. Арсен Тихонович не приховував мети свого візиту, і він виявив до старого цілковите розуміння й уважливість. На мічманову відвертість син ад'ютанта одновів своєю, зізнався, що йому, інженерові, вже не дичить розгулювати одинаком, годилося б мати власну сім'ю і власний дім, але від цього важливого кроку — одруження — його стримують душевні рапи, що їх постійно завдає батькові мати, — вона безцеремонно нагадує чоловікові, що він не спромігся здобути вищої освіти, високого звання, а відтак і пристойної пенсії, і залишився, як і був, адміральським попихачем. «Я несу матеріальну відповідальність за батька, все їй відшкодовую і не дозволю принижувати його. Він, може, найпрекрасніша і найбільш незахищена істота на світі», — із щирим запалом говорив юнак. Арсен Тихонович дивувався з такої відданості батькові, який, за словами сина, став йому старшим другом і наставником ще тоді, як він, п'ятирічний хлопчина, навчився щось розуміти. Батько ніколи не вважав його нижчим за себе, ніколи не розмовляв з ним зверхньо і цим завоював синову прихильність на всі відведені їм літа і дні.

Перебуваючи у відставці, батько часто хворіє, чого з ним не траплялося, коли він служив, — і матір це песказанно дратує. Батько винувато знічується перед нею, картас себе тим, що завдає їй безпастанних турбот з лікарями і ліками.

Зрештою, одужус і знову береться за своє, поспішав до Брухаля. Друзі йому радять, щоб поберегся, що спаради, мовляв, падають усе ближче й ближче і декого із своїх побратимів вони вже не долічуються. А він не зважає ні на що! Мати ж глузує: «З таким тухтієм-чоловіком снаряд насамперед влучить у мене». Кінець кінцем товариші по службі махнули на все рукою — дедалі рідше заходять вони, щоб провідати батька, дедалі частіше обминають їхній будинок. Він, син, на боці батька, бо все-таки батько, а не мати, привчав його до знань, прищеплював йому донитливість. Батько покладав на нього великі надії, хотів бачити його, коли виросте, ф'лагманським артилеристом, і він виправдав батькові сподівання. Правда, морським офіцером, як того хотів батько, він і не став, але зате, вступивши за порадою вчителя математики і фізики до кораблебудівного інституту, став непоганим корабелом. Вчився сумлінно, старався осмислювати життя, себе і своє місце в ньому і зрештою дійшов незаперечної істини, що ніхто і ніде тебе не заступить, треба в усьому покладатися передовсім лише на самого себе, що наївні поняття про світлі дороги, котрі ми вибираємо в дитинстві, кінчаються на порозі школи, разом із самим дитинством, в якому було місце і безтурботності, і сміховинним печалям, і розчаруванням, але де маленькі радощі компенсували маленькі образи й скороминуці розчарування, а гіркоту страждань, страждань суто дитячих, для дорослої людини незначущих, заступили спалахи непохитних сподівань на краще, на справедливіше в прийдешньому. «Для кожного віку і кожної категорії людей існує своя справедливість».

— Що існує, то існує,— погодився Арсен Тихонович.— А ось відірвати батька од адмірала Брухаля твоїй матері не пощастить. Він прикипів до нього всім життям. Усю війну вони пройшли разом, батько багато чим зобов'язаний адміралові, ну, скажімо, хоча б тим, що окрему квартиру ви мали вже тоді, коли її не мав ні я, ні інші... навіть старші офіцери. Він — адміралова тінь. А Брухаль без тієї не прожив би жодного дня. Звичка — другий характер.

— В адмірала характер крутий.

— Владолюбний.

— А батько мій покладистий.

— Тому-то його і важко відірвати од Брухаля.

— Причина не в цьому. Батько навчився у флоті одного — прислуговувати начальству. Я за це його не осуджую, співчуваю йому. Мати ж не хоче нічого знати, для всіх нас, вона каже, це принизливо.

— Раніше, по війні, коли ви все мали, а інші не мали нічого, вона цього не помічала... Що ж усе-таки мати пропонує батькові тепер навзаєм Брухалю?

— Внутрішній рейд.

— Ким? Доглядачем плавзасобів? Капітаном буксира? Начальником морохорони?

— Батько — стройовик, а внутрішній рейд у даному разі обходиться без стройової служби. Ад'ютанти і порученці йому не потрібні. Потрібні фахівці... Капітани, боцмани, механіки і взагалі знаючий народ.

Арсен Тихонович ішов на пораду до товариша, а повертався додому з переконанням, що самому товаришеві було непереливки. І в цьому він вбачав щось образливе для них обох, проте що саме — того Арсен Тихонович не міг збагнути.

На веранді одноповерхового старого будинку, що стояв у глибині їхнього двору, за круглим столом сиділа четвірка відставників-доміношників і, надсадно стукаючи по голому столу, забивала козла. Папуша підійшов до них і чемно привітався. Йому вказали на вільний стілець. Раніше Арсен Тихонович ігнорував і доміно, і тих, хто безоглядно згаював дні за цією немудрою грою, але зараз, пригнічений своєю непричетністю до чогось більш важливого і потрібного, із вдячністю підсів до компанії, яка не погордувала ним і прийняла як свого спільника й завсідника. Розмови точилися здебільшого навколо гри, інколи переростали в невеликі сварки, що враз спалахували і так само враз згасали, і через дві-три партії всі четверо побували «в козлах» і сміялися з того незлостиво й весело. На веранді було так само душно, як і на вулиці, і гравці поглядали на сонце, що помітно переміщалося на захід і тепер двома смугами променів освітлювало веранду. Арсен Тихонович завважив, що компанії краще було б перейти до скверика, що над річкою, розташуватися там під кленом, однак ніхто його не підтримав, компанія промовчала. Їх усіх так розморило, що вони вже линувалися встати з-за столу і продовжували чапати, як чапали досі. Скоро Арсенові Тихоновичу докучило дивитися на цих жерців азартної гри, надто ж на відставного майора, котрий, понихкуючи люлькою, яку не виймав із рота, не спускав очей із своїх супротивників. Він мав великі вузлуваті руки, позначені на долонях за давніми мозолями-наростами, довгі підсмалені вуса й ostrішкуваті брови, з-під яких поблискували сірі гострозорі очі. Напарник майора, також армієць, не відставав од нього, курив цигарки з міцного самосаду і зятя-

гувався димом до хрипоти, — обкурені зуби, сльозаві від диму очі, сіре, мовби припорошене кіптявою, обличчя свідчили, що він зовсім не щадить свого здоров'я і не дає легеням жодного перепочинку. Їхні супротивники — сухотний старий у синьому кітелі з витертими до живого обшлагами й авіатор у спортивній майці — лише відкашлювалися од тютюнового диму та ще лютіше гупали по столу, притискаючи камні долонями.

— На все добре, — сказав гравцям Арсен Тихонович, і всі вони, неначе змовившись, кивнули йому, не зронивши ні слова, ні півслова. Арсен Тихонович з шанобою подумав про дочку, котра радила йому не засиджуватися вдома, не скніти без діла, як скніє дехто з його кола, йти на люди, до людей і шукати будь-яку (незалежно яку) придатну для себе роботу. Не розслаблюватися, не піддаватися зневірі, не допускати, щоб тебе охопила і заволоділа тобою пудьга! Прокладаючись щоранку після сну, людина мусить пробуджуватися не лише фізично, але й духовно — пробуджуватися до життя.

З цією думкою Арсен Тихонович наступного ранку і встав з ліжка. Він зробив гімнастичні вправи, прийняв душ, одягнув білий кітель — без погонів він здався йому просторішим у плечах — і майже в доброму настрої попрямував до начальника порту. Робочий день тільки-но починався, і в приймальній начальника товпився різний люд: одні чекали черги на прийом, інші задовольнялися відповідями секретарки, котра сама щось вирішувала, заклопотано кудись дзвонила, заходила до кабінету і виходила з нього з різними теками і стосами паперів. Арсен Тихонович терпляче чекав, поки вона зволить зацікавитися його особою. І секретарка нарешті звернула на нього увагу. На її запитання, хто він, звідки і в якій справі прийшов, Арсен Тихонович виклав усе по порядку, і те, що він говорив навпростець, нічого не приховуючи, зробило своє діло — секретарка пообіцяла доповісти про нього. Вона впустила його до кабінету перед самим обідом, тоді, коли Арсен Тихонович, знудьгувавшись від безплідного сидіння, обережно перепитав її, чи не краще йому прийти іншим разом. Увесь цей час він тримався спокійно, але, почувши «заходьте», здригнувся і почервонів до самих вух. Із стримуванним хвилюванням відставний мічман ступив на килимову доріжку кабінету.

З-за масивного письмового столу підвівся начальник порту — високий і стрункий юнак, одягнений у костюм спокійного сірого кольору і суворого крою, білу сорочку,

пов'язану скромним галстуком. Поки Арсен Тихонович перейшов довгий кабінет і наблизився до столу, вони обидва, — він і начальник порту, — встигли гаразд розгледіти один одного, — начальник відзначив у мічманові ретельного служачу, мічман у начальника — суто цивільну, інтелігентну людину.

— Які у вас розкішні вуса! — подаючи руку, не стримав свого захоплення молодий начальник. — Істинно боцманські!.. Наставницькі вуса!

Арсен Тихонович не знайшов, що відповісти, і лише знизав плечима, — мовляв, ніколи не замислювався над тим, які маю вуса — чи боцманські, наставницькі, а чи ще якісь. Начальник порту не переставав пильно розглядати Арсена Тихоновича. Врешті мовив:

— Мені про вас доповіли. Прошу, сідайте ось у це крісло. Почувайтеся вільно. Що б ви, власне кажучи, хотіли?..

Мічман вагався з відповіддю: він був готовий до будь-яких запитань, до будь-якого прийому, але зовсім не сподівався на щирість і співчуття. Арсен Тихонович поклінував очима і мовчав, начальник порту приємно усміхався.

— Ну гаразд, — вирішив він, — не будемо перебирати всіх вакансій. Краще напишіть мені спершу для пам'яті: хто ви, де вчилися, де плавали, взагалі про себе, і краще не по формі, не по-канцелярському, а якнайпростіше, якнайстиліше. Партійність, родинний стан, вислуга років, таке інше. — І підсунув аркуш білого гербового паперу та олівець.

Арсен Тихонович почав писати щось на зразок автобіографії, а начальник порту заглибився у свої папери, якими був завалений увесь стіл, час від часу поглядаючи на мічмана спідлоба, щоб помилуватися його пишними вусами. Закінчивши писати, Арсен Тихонович подав змережений дрібним письмом аркуш начальника. Той відклав убік всі інші папери, уважно прочитав написане мічманом, відтак натиснув кнопку електродзвінка. В отворі дверей тієї ж миті з'явилася секретарка. Далі все пішло як по писаному. Начальник звелів секретарці запросити до нього інспектора відділу кадрів, і той не примусив себе довго чекати. На відміну від начальника порту, інспектор був одягнений в морське вбрання, на рукавах кітеля носив капітанські нашивки і взагалі мав вельми чепуристий вигляд.

— Юрію Юрійовичу, — звернувся начальник порту до інспектора, — а що на РБ-17? Масте на прикметі досвідченого боцмана?

— На жаль, ні.

— Так ось, кращого боцмана вам не знайти. Стаж — на весь внутрішній рейд. Медалі Ушакова і Нахімова. Морський вовк, як кажуть. Відрекомендуйте капітанові Колотію. А зараз оформляйте, як належить, готуйте до наказу. — І, звертаючись уже до Арсена Тихоновича, сказав: — Ну, до побачення.

Арсен Тихонович похитав головою.

— Даруйте, але на цей буксир я не піду.

— Чому ж?

— РБ — сімнадцятий — могильник. Він відводив на злам монітор, на якому я служив. Сімнадцятий для мене не підходить.

— Що за дурниці? — витріщився начальник порту. — Вам не підходить! А що ж тоді ви хочете? — І, не дочекавшись відповіді, додав: — Взагалі я не маю часу займатися вами. Для цього є відділ кадрів. Бувайте.

Арсен Тихонович за звичкою козирнув йому, відтак круто повернувся і вийшов. Та в коридорі його наздогнав інспектор. Він заступив дорогу Арсенові Тихоновичу, почав умовляти його, спокійно й розважливо. Перш за все, говорив він, відмовлятися од запропонованої начальником порту посади нерозумно, вдруге він, начальник, його не прийме, та й, якщо говорити по щирості, нічого з ним не станеться, коли він трохи попрацює на буксирі — згодом відділ кадрів може перевести його на якесь інше судно чи катер. Інспектор нагадав, що доброту завжди слід цінувати, людською добротою не годиться гребувати, вона ще ніколи і нікого не приводила до лиха. Арсен Тихонович мовчав. Йому згадався красень «Витязь», якого вів за собою на буксирі РБ, закіптюжена стара руїна, котру треба було першою, раніше від багатьох інших кораблів, відправити на звалище, але яку все-таки берегли і вона продовжувала служити. Мічман пам'ятав про це весь час, зримо уявляв свого монітора на мертвому якорі і водночас вірив, що в них із ним ще багато світлих днів, вірив доти, поки біля монітора не з'явився вдруге РБ-17 і не завів на нього свої троси для буксирування. Арсен Тихонович пам'ятав і міг би розповісти інспекторові, що тоді він, як боцман монітора, мав гостру сутичку з капітаном Колотієм, назвав капітана нерозумним хлопчаком, якому флот і море протиказані і якому чогось більшого, ніж диміти коло заводу на старій калоші, жоден адмірал не доручив би.

Інспекторові не вдалося затримати мічмана, і вони розійшлися, так ні до чого й не домовившись. Арсен Тихоно-

вич прийшов додому, роздягся, полежав, понозітхав трохи, відтак одяг робу і вирушив до яхт-клубу. Він спробував було порибалити, спіймати на вудку кілька жирних бичків, однак нічого з цього у нього не вийшло. Похмурі думки не покидали його, гнітили дедалі дужче. І хоч він відмахувався від пых, як від падокучливих мух, — все було марно. Щось дивовижне діялося в його душі.

І наступного, і третього дня він ходив тільки до яхт-клубу, де намагався завести і таки заводив знайомства з подібними до себе рибалками-відставниками, пив з ними бочкове пиво, обговорював новини, проте нічим не міг вдоволюватися. Він, сам того не помічаючи, раз по раз поглядав на чисту воду, на бузький розлив, де креслили поверхню білі спортивні яхти, рейдові катери, річкові пароплави. Четвертого дня у тій-таки флотській роботі Арсен Тихонович з'явився до інспектора кадрів, вибачився перед ним і дав згоду йти на буксир. За годину було складено наказ, начальник порту підписав його, і Арсен Тихонович одержав витяг із наказу.

РБ-17 стояв біля глухої заводської стінки. Він не димів, не папускав диму стільки, скільки папускав, коли виходив на рейд, з його чорної труби не вихоплювалися іскри, а лише злегка парувало тепле повітря. І повопризначений боцман подумав, що буксир може виглядати краще, ніж виглядав досі, що йому, боцманові, перш за все треба примусити команду подбати про зовнішній вигляд судна, домогтися від механіка і мотористів бездимного плавання, адже про це зараз дбають на всіх військових одиницях. Буксир — не флотське судно, але де сказано, що моряк любить свій дім лише на військовому флоті? І чому РБ-17 неодмінно мусить виглядати як стара руїна? «Капітальний ремонт і постійний догляд — і він ще послужить не один десяток літ», — розмірковуючи, запевняв себе мічман. Ступивши на трап, Арсен Тихонович привітав прапор, як до того звук ще на військовому кораблі.

Капітан буксира Колотій, на подив Арсенові Тихоновичу, зустрів його привітно, так, начебто і не було між ними жодних непорозумінь. Він сказав, що чекає свого нового боцмана вже чотири дні, відтоді, як на великій нараді начальник порту похвалився ним, Арсеном Тихоновичем, і запевнив, що мічман нікуди не дінеться, що такі люди, як він, не сидітимуть без діла, не всидять. І що не завадило б ще пошукати з-поміж колишніх боцманів знайомих моряків, тих, від кого ми навчимося шанувати флот і шануватися самі.

— Що ж до того, що наш буксир — могильник, — вів далі капітан, — то ви, Арсене Тихоновичу, даруйте... Маємо команду завтра йти до стапелів і супроводжувати на чисту воду новий корабель «Адмірал Сенявін». Спустимо крейсер, відбуксуємо на розлив — і пляшку шампанського розіб'ємо за традицією, і подумаємо разом, як нам жити далі і ділити спільно моряцький хліб.

Вони міцно потиснули один одному руки, і все, що тяжіло на душі в Арсена Тихоновича останні дні, відійшло кудись у безвість, неначе його й не було, і життя, яке він ладен був уже перекреслити, оновлювалося для нього знову, ставало таким самим прекрасним і світлим, як було у військовому флоті, хоча й набувало нового змісту.

МЕРТВИЙ ЯКІР

Війна примусила дооцінити все до неї недооцінене. І передусім саму людину, звичайну, невибагливу, завжди готову на всілякі нестатки, на голод і холод заради світлого майбутнього своїх нащадків і, зрозуміла річ, самої Вітчизни. Сумлінно виконуючи обов'язки, які гаразд знав кожен із нас, ми майже не знали, навіть не дуже дбали, щоб знати, свої права, і якимось ніколи не замислювалися, що горьківське «людина — це звучить гордо» треба утверджувати у самому собі.

Підлягаючи законам часу, який, постійно змінюючись, міняє і все навколишнє, я відчуваю, що сам також рішуче змінився, але чи на краще — того сказати не годен, живу постійно у трьох вимірах: в минулому, де багато такого, на чому можна спинитися, де поруч із гірким є чимало й відрадного, в нинішньому, яке хоч і цілком забезпечене, але надто постійне й одноманітне для офіцера у відставці, і трохи — в прийдешньому, котре неодмінно вбирає в себе і перше, і друге, однак, по суті, нічого привабливого, крім постійного старіння, не обіцяє, — моє покоління відходить, стає все менш зрозумілим для наступних поколінь, так само, як і ті, хто приходить на зміну нам, не все переймають од нас, не все схвалюють і не завжди хочуть бути схожими на нас, своїх попередників. У хвилини подібних роздумів мене знемагає нестерпна туга, розбирає злість на самого себе. Мені починає здаватись, що тепер, будучи у відставці, я клопочуся чимось неістотним, другорядним, не справжнім ділом, а його видимістю, подобою, живу не своїм життям, а так, ніби перебуваю у нього в гостині,

і було б далеко ліпше, якби не мій похилий вік, все враз обірвати і поїхати кудись подалі, скажімо, на Саяни, де поміж снігових вершин здіймаються опори високовольтних ліній і де дроти високої напруги несуть людям тепло й світло, й усвідомлювати, що в тім світлі є також частка твоєї праці, твого горіння. Або ж, що ще краще, вирушити в Арктику на атомному криголамі, звідати льодових штормів і північних заметілей... Але навіть думати про це, коли в цьому не було і не буде ніякої реальності — плинності буденщини, всьому усталеному у своєму відставному житті я безсилий протистояти, не годен у ньому щось змінити. Втім, якщо ось так віддаватися пустопорожнім роздумам, не важко занулитися і в самому собі, в хаосі фактів і явищ, і врешті-решт визнати свою передчасну неповноцінність і непотрібність у житті. Тому-то я весь час у борні, воюю і з самим собою, і з своїм домашнім оточенням.

Після останньої поїздки до Гайворона, а відтак до Одеси, де я перегорнув не один аркуш тамешніх архівних документів, але так нічого й не взнав про перебування капітан-лейтенанта Тухова в полоні, де переглянув майже всі підшивки одеських газет, які, з погляду порядного одесита, чи не найдокладніші й пайдоступніші на світі, я поспішив з відрядження додому. Плив я геть одряхлілим суденцем із восьмидесятилітнім капітаном, яке за довгий травневий день ледь-ледь добулося чапом до нашого порту, — весела Одеса не відступилася від своїх веселих традицій і спорядила на літній сезон мало не Ноїв ковчег, — так виглядало це допотопне судно із таким же допотопним капітаном. Натомлений морським переходом, я взяв таксі і помчав додому.

— Слава богу, що ти приїхав, — шепнула мені тітонька Євдокія, щойно я відчинив двері. — У нас таке тут... Прямо ціла катавасія, прости господи... Та ще й при гостеві.

І вона, не відкладаючи на потім, тут же ознайомила мене зі всіма домашніми повинями, які сталися за час моєї відсутності. Насамперед я дізнався, що Вікторія Максимівна, яка завше попускала синові, тепер мусить розплачуватись за все гіркими сльозами. Що мій Аркадій — блудний син, для якого гультьайство стало нормою, і він зникає з дому, коли хоче і куди хоче, а виправдовуючись перед матір'ю, вигадує безліч неймовірних історій, які навряд чи можуть когось переконати, історій, можливо, й зворушливих для матері та міліції, але ж шяк не для інституту, де в Аркадія є чимало ворогів і задрісників. Тому-то Вікторія Максимівна, вбачаючи у поведінці сина щось трагічне

для родини, завдала Аркадієві такого хльосту, що й не сказати. Всі в домі пересварилися, і тепер у присутності Ставра Івановича Несповитого вона знай повторює одне: коханий сип доведе до того, що поговор, який неминуче розійдеться по місту, ляже ганебною плямою на всю сім'ю. Ставр Іванович сидить уже другу годину і другу годину переконує Вікторію Максимівну, що її дочасне панікування і безпідставний галас можуть заповдіяти більше шкоди їй самій, ніж мені чи Аркадієві.

Моя поява не викликала ні у Вікторії, ні в сипа особливих емоцій, хоча Несповитий, як мені здалося, відверто з цього зрадів.

Труснувши довгою чуприною, Аркадій привітався зі мною, не підводячись із крісла, в якому сидів перед екраном телевізора і дивився спортивну передачу. Дружина, що аж знітилася перед Несповитим, обурена синою неввічливістю до батька, цмокнувши мене в щоку, нагадала Аркадієві, як насправді годилося б зустріти батька після тривалої розлуки і після власних байдикувань. І що йому також не завадило б, коли б він подивився на себе в дзеркало й поголився, а ще змінив сорочку й костюм перед тим, як вона запросить нас усіх до столу.

Я вибачився перед Ставром Івановичем, пішов до ванної і зробив усе, чого Вікторія безуспішно домагалася від сина. За столом Аркадій ліниво колупав тарілку ножем і виделкою, їв без апетиту і час від часу ловив на собі тривожні погляди матері, які виказували її занепокоєність, втрачену довіру до нього, тверду переконаність у тому, що її син нездатний керувати власними вчинками. Після десерту Вікторія Максимівна все-таки не втрималась і знову, незважаючи на сторонню людину, заходилася вичитувати Аркадієві всі його гріхи, наголошуючи особливо на тій прикрасі, яку він завдавав і завдає їй. Дедалі більше розпалюючись, вона слізливо жалілася пам і собі на свою безпорадність, на те, що їй уже не стає сил щось зробити зі своїм непутящим сином; що він, Аркадій, забрав у неї стільки здоров'я й снаги, скільки, напевно, не забрала війна, а за всі її турботи про нього, за всі недоспані ночі платять їй чорною невдячністю. Колись плаксивий і безпорадний, сип ще замолоду роз'ятрив їй серце і надсаджує його й досі і не помічає, не хоче помітити, що в неї вже з'явилася передчасна сивина на голові і недалеко той день, коли її спостигне смерть, неодмінно спостигне і ляже каменем на совісті сина й чоловіка. Вікторія пробирала Аркадія, а разом і мене, і здавалося, що вона сама не вірить у ма-

тічну силу своїх слів, але вже не годна зупинитись або не відає, де, як і на чому мусить закінчити.

— Наш син — не виняток. Аркадію, хто твій батько? — посміхаючись, запитав я його.

— Самі знаєте хто, вельмишановний таточку, — ухильно відповів він. Потім устав із-за столу, церемонно відкланявся старшим і демонстративно зачинився в своїй кімнаті.

Ми перейшли до кабінету, до мого домашнього притулку, де клопатами Вікторії Максимівни все було умебльоване у флотському стилі і дечим нагадувало мою командирську каюту на ракетноосці. Картини моря і морських баталій, компас і макети кораблів, книги відомих мариністів, межури флотководців — усе з минулого і про минуле — якщо і не зовсім зігрівали мене, то принаймні створювали якийсь затишок. Ставрові Несповитому, котрого я запрошував до себе кілька разів, також подобався мій кабінет.

— Діти завжди вимагають до себе уваги й рівності в стосунках. На жаль, ми не завжди це пам'ятаємо. Я не схильний підігрівати пристрасті, — почав філософствувати Несповитий, опускаючи своє громіздке тіло у фотель, — але... Ми надто вже потерпаємо за них, схильні думати, що вони здатні лише на злочин. Невірно.

— Я так не думаю.

— І я ні. Але моя Паня і твоя Вікторія думають саме так.

І Несповитий став розводитись про те, що нам інколи варто озирнутися назад і поглянути на себе молодих, що в нашій юності ми знайдемо багато чого несталого, бо ж у ній були і скороминущість захоплень, і насиченість душі несправжніми почуттями, було й те, що ми самі, перебуваючи в стані афекту, припускалися чогось такого, чого аж ніяк не могли схвалити люди із здоровим глуздом. Розпліскуючи краплю за краплею напій із власної духовної чаші, ми аж надто заповзято намагаємося уберігати від цього своїх дітей. Не годні самі зцілитися, ми беремося зцілювати своїх наступників. Аркадій, мій син, на його, Несповитого, погляд, цілком самостійна особистість, він не хоче, не допускає нічийого вторгнення в його автономність, навіть батьків, і з цим ми мусимо миритися. Він нещирий із матір'ю, але синова нещирість вимушена, продиктована бажанням мати свою, хоча б маленьку, тасмницю, ту, що становить суть його як особи.

Несповитий не криється, в нього вдома теж буває щось подібне, але він не надає йому особливої ваги, намагається згладити конфлікти, переконує свою Паню і себе самого,

що їм не слід гарячкувати, бити на сполох, брати все глибоко до серця,— потрібно лише перечекати якийсь час, дати подіям устоятися. Тоді все те, що спершу видавалося їм прикрим до болю, до гіркоти, морочливе й огидне, виявиться пезначущим, не вартим серйозної розмови, знівелюється й утратить позірну значимість.

Слухаючи Несповитого, я перебігав по корінцях улюблених книг і думав, що, можливо, в синовій поведінці є частка й моєї вини — адже Аркадій, по суті, не мав постійної батьківської уваги, військова служба вимагала від мене тривалих розлук із сім'єю, а мати, як медик, здебільшого піклувалася хворими в госпіталі, полишала Аркадія на самого себе, отож тепер нема нічого дивного, що ми з Вікторією і наш син перебуваємо на різних площинах.

Дружина в рожевому кімоно, яке правило їй за домашній халат (її було видно через відчинені двері), викладала перед люстром нічну зачіску, повільно розчісуючи косу великим гребенем. Вона все ще пишалася своєю вродою, не помічаючи того, як усе в ній уже відцвітає, втрачає давню свіжість,— а колись же воно привабило спочатку Василя Аліпатійовича Маркітана, а перегодом і мене, після його загибелі на «Сенявіні». Затиснувши в безбарвних устах шпильку, Вікторія вимостила з коси на голові щось подібне до гнізда, закріпила його тією ж шпилькою і тільки тоді присіла на пуфік і заходилася втирати крем у шкіру під очима. Не було сумніву, що водночас вона дослухається до всього, про що розповідає Ставр Несповитий своїм грубувато-гучним голосом. Скінчивши вечірній туалет, Вікторія попросилася до нас. Несповитий при ній ніби знехотя завважив, що під сучасну пору ліпше міркувати над світовими проблемами, ніж гаяти час над з'ясуванням щоденних дріб'язкових непорозумінь.

Вікторія Максимівна завела світську розмову про літаючі блюдця, про нові переклади із Сіменона — вона трохи кокетувала тим, що на літературі розуміється краще, аніж на політиці, заявляючи, що її завжди вражало вміння поетів римувати слова; говорила також, що в літературі знаходить для себе щось таке, чого не може знайти в повсякденному спілкуванні з людьми, що музика для неї не така незбагненна, як, скажімо, пушкінські рядки, отже, всупереч усім і всьому, вона визнає лише силу слова. Ніби на підтвердження цього, Вікторія з пафосом продекламувала:

Она с величием, он с разумом в очах —
Взирали, кроткие, во славе и в лучах,
Одни, без ангелов, под пальмою Сиона,

Исполнились мои желанія, Творец
Тебя мне ниспослал, тебя, моя Мадонна,
Чистейшей прелести чистейший образец.

Продекламувавши ці натхненні рядки, моя дружина перевела погляд на мене і, щоб уникнути моєї критики її дилетантських поглядів на поезію і музику, лагідно зазирнула в мої очі, пригладила сиву чуприну на моїй голові і поцілувала її. Несповитий не забарився зазначити, що постійна злагода й довічна любов подружжя ніколи не призводили і не призводять до серйозних родинних конфліктів.

— Здебільшого все залежить від вас, чоловіків,— промовила Вікторія, поблажливо усміхаючись пам'ятам обом.— Через свою надмірну і не завжди зрозумілу затятість ви псуєте життя і собі, і своїм жінкам. Порятунок од чоловічих амбіцій у жінок один — сльози...

— Людині потрібні як радощі, так і сльози. Хоча краще, коли переважають радощі. Втім, і сльози допомагають деяким неврівноваженим жінкам час від часу врівноважуватись,— кинув я у відповідь.

Несповитий засміявся і піби між іншим сказав, що не радив би мені при Вікторії Максимівні так небезпечно, навіть ризиковано жартувати,— подружжя ідилія може не витримати подібних випробувань і луснути, як волоський горіх.

Вікторія не сприйняла мого жарту і спаленіла. Вона гостро заявила, що коли я відмовляюся серйозно поговорити із сином, їй не залишається нічого іншого, як піти від нас геть. Не соромлячись Несповитого, дружина назвала мене послідовником Понтія Пілата, звинуватила в тім, що я поведуюся в сім'ї як квартирант, пропадаю весь час у необов'язкових роз'їздах і начисто умиваю руки від виконання своїх батьківських обов'язків. Тим часом вона, як мати, цілком присвятила себе синові, віддала йому все, що була здатна віддати, прищепила необхідні задатки культурної людини, навчила житейської мудрості, моральної чистоти. Досі вона гадала, навіть була певна: це од неї успадкував Аркадій прихильність до порядності й справедливості, аж виходить, ні,— є інші вихователі, інші наставники!

Тепер мені знову стало важко говорити з дружиною, і я був удачливий Несповитому, котрий нагадав, що не все, звичайно, так просто, як здається спершу, що в житті є місце щастю і горю, вірності і зраді, доброчесності і підступності, надіям і розчаруванням і що всі ці чесноти були

свого часу звідані нами і, напевне, будуть звідані й нашими дітьми. Все в них, у наших дорослих дітях, повторюється і повторюватиметься, їхній гаразд залежатиме від них самих, від того, як вони зуміють вибудувати свій особистий світ, досягнуть тріумфу власного покликання. А ми, батьки, давно мусили собі закарбувати: дітям також судилося виборювати себе, отож не будемо відбирати в них цього права.

— Не безконечні самотерзання, люба, не легкодухість, а вічний бій,— висловив я свою думку.

— Де? У чому вічний бій?

— В усьому і все життя.

— Не можна вигадати більших душевних мордувань, ніж ті, що зароджуються в родині, вдома,— мовив наостанці Ставр Іванович і рушив до дверей, так і не сказавши, що саме привело його до мене. Він поспішав зателефонувати мені наступного дня, і по тому, як він це вимовив, я збагнув, що його візит не випадковий, щось його, очевидно, надто стривожило. Але що? І чи не пов'язане воно із моїм сином? Ставр Несповитий щоразу більше мені подобався, і я вже питав себе: звідки і чому в мене виникла до нього нестерпна відраза на флоті?

Я був дуже втомлений, попрохав Вікторію відкласти розмову до ранку, побажав їй доброї ночі і підвівся, щоб вийти. Перевдягнувшись у піжаму, я постелився в кабінеті на канапі, відтак вимкнув світло і, перш ніж лягти, вирішив постояти біля розчиненого вікна. Навпроти нашого будинку один за одним гасли вечірні вогні, і кожного разу, як у когось там вимикалося світло, на мене мовби насувалася важка хмара і тисла мої груди свинцевим тягарем. Я прагнув одного: спокою, умиротворення, та ще хіба можливості старанно відібрати з мішанини думок і почуттів найпотрібніші, найнагальніші, щоб якимось локалізувати в собі роздратованість причіпками дружини,— а у мене все ще гуло в голові від сімейної тарапати, і я не знав, чим собі зарадити. І що довше я думав над цим, то відчутніше розбирала мене злість на Вікторію, котра не спромоглася навіть поцікавитися, що досяг, що відкрив для себе і для інших у цій поїздки, яких людей зустрів і яке враження справили вони на мене. Якщо час у чомусь мене змінив, і, можливо, й не на гірше, то якою ж стала тоді моя Вікторія Максимівна? Визначити це було пелегко — раніше я просто не мав часу, бо був постійно зайнятий службою, отож багато чого за нею не помічав чи не хотів помічати, а зараз... Так чи інакше, а мені здавалося, що моя Вікторія

чимось нагадує дружину, а то й самого колишнього мого товариша по службі — одеського архіваріуса. При зустрічах він, як правило, був масний на слова і щедрий на обіцянки, коли ж доходило до діла, враз мінявся. Якось я прийшов до нього і попрохав дістати потрібні мені рідкісні документи, дозволити бодай переглянути малодоступні архіви. Треба було бачити, як він зреагував на це! Ні, це вже не була людина з широкою морською душею, це був обережний чиновник, який знався, коли і в який спосіб ухилитися від прямої відповіді, перекладати відповідальність на інших, знав, на кого нагримати, перед ким показати зверхність, а перед ким і постелитися. Його духовне ество прикривала машкара доброчесності й добропристойності, він був певловимий, хоча нічого не мав за душею і був голий, як турецький святий. Його ж дружина, що хизувалася своїм знайомством із дружинами високопоставлених осіб, по суті, нічим не відрізнялася од пересічних міщанок, проте вважалася «світською дамою», і її претензії можна було інколи порівняти із претензіями королеви Нідерландів. Вікторія Максимівна, на відміну від цієї одеситки, не вимагала до себе особливого ставлення, однак не припускала жодних заперечень своїм судженням, навіть таким, які були вельми сумнівні і примушували мене червоніти перед друзями за її естетичну обмеженість. З роками я вже ні на що не зважав і всілякі несподівані витівки з її боку сприймав як неминуче, як накладні витрати подружнього життя. Резон, мабуть, був не в тому, щоб знаходити, відкривати разом з дружиною лише прекрасне і цим збагачувати одне одного, але, імовірніше за все, в тому, щоб не розтратити, не розгубити набуте колись, у молоді літа, скріпити його обоюстороннім досвідом і на цьому ґрунті будувати подальше щастя. Природно, що замолоду багато чого нам дається значно легше, ніж згодом, на схилі віку, де все виважується з аптекарською точністю, а чимало є й такого, що ми ставимо під сумнів, — навіть колишню любов. І вірних друзів та однодумців-товаришів ми набуваємо здебільшого в молодості, коли шукаємо тих, з ким має зв'язати нас спільність мети. Повною мірою це можна віднести і до кохання, а відтак і до подружнього життя, де зовнішня привабливість, милі риси жінки чи чоловіка з часом поступаються взаємним інтересам, упевненості в усьому і передусім постійному відчуттю надійного плеча своєї половини... Теоретичні підвалини шлюбних стосунків у Вікторії Максимівни не викликали жодних заперечень, більш того, вона навіть запевняла, що сивовіде

те, що сповідаю я; проте на практиці у неї не все узгоджувалося з теорією, і мені здавалося, що чим далі, тим помітніше ми віддаляємося одне від одного, живемо кожен у своєму строго окресленому колі.

А як же любов?..

Якщо вона зароджується і виростає із жалю, то я не маю жодних сумнівів, що мої почуття до Вікторії прокинулися сумного потійського вечора, коли наш ескадрений міноносець повернувся з останнього походу до Севастополя. Я добре запам'ятав, що як тільки я зійшов з корабля на берег, з натовпу морячок вибігла Вікторія і, не зважаючи на присутніх, впала мені на груди. Вона захлипалася від ридання, плечі її здригалися, сама вона, здавалося, не тямила, що діється навколо неї. Я не відсторонився, дав їй виплакати вдосталь, і вона нарешті заспокоїлась. Заточучись, Вікторія повела мене на якусь лаву і попрохала розповісти, як усе сталося.

Намагаючись говорити спокійно, викладати події того дня по черзі, без особливих емоцій, я все-таки не міг приховати свого хвилювання, нестерпного болю, що ятрив мене... Німецькі торпедоносці, які атакували есмінець на меридіані Ялти, полетіли ні з чим, не спромігшись завдати нам бодай найменших пошкоджень. Відбивши атаку, ми розвернули хід до можливого, сподіваючись невдовзі надгогнати «Сенявіна», приєднатися до нього і вже разом із ним іти на Севастополь. Неподалік від мису Ай-Тодор, там, де мав знаходитися лідер «Адмірал Сенявін», раптом зметнувся вгору зловісний стовп диму і пари. Жодного звуку ми тоді не почули, очевидно, його поглинув гуркіт наших машин. Згодом дальномірники, а за ними і всі присутні на ходовому містку, помітили, що низько над морем кружляють літаки, кружляють і обстрілюють щось на воді. Море, підсвічене косими променями вечірнього сонця, відливало масляним блиском мазуту. Наблизившись, ми побачили, що в цьому мазутному озері плавають уламки корабля, а побіля них і ще далі ледве тримаються на воді люди,— саме їх з бриючого польоту і розстрілювали фашистські негідники. Тоді артилеристи есмінца відкрили вогонь по літаках, і «юнкерси» ринулися на корабель. Густишали вечірні сутінки, ми були вже далеко від місця загибелі лідера, а на ходовий місток усе надходили й надходили незвичні на військовому кораблі запити: чому не повертаємося назад?.. Та повернутися ми вже не могли... Тільки в Севастополі ми дізналися, що в лідер попали одна за одною дві бомби, вибухнув котел, корабель заволокло

парою, він втратив хід і почав швидко тонути — вода ринула крізь пробоїни. Василь Аліпатійович Маркітан віддав останній наказ: «Всьому особовому складові покинути корабель», сам же зостався на ходовому містку і на очах у всіх, хто ще тримався за рятувальні засоби, як і належить командирові корабля за морськими законами, пішов із лідером під воду... Ми всі настільки були приголомшені загибеллю «Сенявіна», що весь похід провели ніби в якомусь заціпенінні — піякі атаки на корабель торпедоносців чи окремих літаків і катерів, що переслідували есмінець і вдень і вночі, не могли вивести нас із шокового стану. Все це я розповів Вікторії Максимівні. І додав, що ніколи не забуду, як, стоячи на лівому крилі містка, раптом побачив дві доріжки від торпед, котрі борознили воду. Вчепившись у поручні, я чекав, що торпеди ось-ось вибухнуть. Лише згодом, через якусь хвилину, я зрозумів — вони вже поминули корабель, і він таким чином уник смертельної небезпеки. Я нагадав Вікторії, що ніхто із нас у тім поході не був застрахований від загибелі, від смерті і що вона, смерть, обійшла мене зараз так само, як обійшла нас із нею біля Тендри. Вікторія, здавалося, вже зовсім заспокоїлася і лише мовчки витирала лице носовичком: вона, певно, не слухала мене, а думала про щось своє, напевне, про Василя Аліпатійовича та його лідера, які zostалися десь у глибинах Чорного моря. Я міг би ще нагадати їй, що лише завдяки щасливому випадку (через те, що капітан третього рангу Маркітан списав мене із «Сенявіна») я залишився живий, однак промовчав і вже по паузі, вибачившись, сказав, що не маю часу, мушу конче повернутися на корабель і знову готуватися до чергового походу. Черговий це буде похід чи останній — про це нікому невідомо, як невідомо, на яких якорях стояти флотові, коли німці все-таки змусять нас залишити Севастополь.

Есмінець не затримався на базі і вирушив у море. За кілька днів він знову був у Севастополі, і знову мене зустріла на пірсі Вікторія. І так вона зустрічала й проводжала мене ще довго, дізнаючись про наш прихід і відхід лише їй відомими шляхами та відпрошуючись у госпітального начальства щоразу, коли ця подія збігалася з її чергуванням на службі. Севастополь ми здали на початку липня, чимало кораблів відтоді базувалося на Поті, де, як і на головній базі флоту, у комендатурі господарював полковник Старушкін. Вікторія не приховувала, що вона користується в полковника особливою прихильністю і що з його допомогою може навіть домогтися для мене відпуст-

ки або ще краще — переведення до гарнізонної служби. Я категорично відхилив її пропозицію, вважаючи, що нічого не може бути ганебнішого для флотського офіцера, як служба на березі. Єдине, чого я постійно доневнявся в неї, — дізнатися про долю моєї Антоніни, котра після здачі Севастополя остаточно загубилася. Вікторія не відмовлялася, обіцяла допомогти. Час минав, і все у наших стосунках з Вікторією залишалось незмінним. Наші зустрічі-прощання з нею обмежувалися короткочасними розмовами, згадками про Україну, по якій тепер топталися німці, про тих, кого ми знали і кого вже немає серед нас, про життя, яке настане після війни, де ніколи не буде місця ні людським чварам, ні людській одноосібності. Вікторія все рідше згадувала Василя Аліпатійовича — важко було визначити, ким він був для неї, і що по-справжньому єдиного їй, і чи взагалі єдиного. Війна повернула на захід, і якось після визволення Азовська на обеліску, складеному морською піхотою з черепашику, серед багатьох імен моряків-десантників я прочитав ім'я старшини першої статті Антоніни Волочай. У груди мені вдарила невимовно гаряча хвиля, свідомість моя потьмарилася, і світ розколовся навпіл, килувши мене в чорну безодню. Штурман корабля, який сходив зі мною на берег, устиг підхопити мене під руки й посадити на моріг біля обеліска. Потім він спитав, що, зрештою, сталося, але я був безсилий щось йому пояснити, — мені все ще здавалося, що життя покидає мене, що тієї миті, коли я побачив ім'я своєї Антоніни на обеліску, свиснула і стукнулася об черепашику сліпа куля (я вразно чув, як вона цвенькнула, а відтак уже влучила і в мене... Якби це було так!..

Базові служби ще залишалися в кавказьких портах, ми ж тим часом повертали флотові Новоросійськ і Керч, Феодосію і Миколаїв, нарешті повернули Одесу і Севастополь. Згодом ми вже висаджували з кораблів десанти в Тулчу, Суліну, Констанцу, Варну і Бургас. І всюди впродовж майже двох років я одержував листи від Вікторії Максимівни і, як тільки випадала нагода, старанно відповідав на них. Я навіть не помітив, як звичайне фронтове листування привело мене до переконання, що для нас немає і не мусять бути іншої путі, як та, котру обрала нам війна, — спільна, у злагоді й любові, прекрасна, як саме життя, і приваблива, як омріяна вічність.

Сонячного серпневого дня до нас на Констанцький рейд прибуло санітарно-транспортне судно «Туапсе» й пришвартовувалося біля портового пірса. Невдовзі командир «Туап-

се» запросив мене на корабель, і я, діставши дозвіл флага-мана, вирушив баркасом у порт. Моєму здивуванню не було меж, коли, піднявшись на борт судна, я побачив Вікторію,— вона стояла поруч з вахтовим офіцером і посміхалася мені. Як і раніше, її обличчя зберігало сліди за-смаги, в темних очах усе так само відсвічувалися при-страсть і сила; над рівним, з горбинкою носом чорпіли роз-льотисті дуги брів, а з-під чорної флотської пілотки визи-рала коса з червонуватим полиском, зібрана її туго зв'язана на потилиці. Вікторія пачебто не змінилася, а якщо її змі-нилася трохи, то тільки на краще,— як-не-як вона стала і доросліша, і ставніша — її стрункість особливо підкрес-лював білий офіцерський кітель з погонами молодшого лей-тенанта медслужби. Анітрохи не звважаючи на присутніх офіцерів і матросів, Вікторія кинулася обіймати мене, і я відчув на своїх вустах солонаво-солодкий присмак її м'яких вуст і крізь сукно кітеля шалене калатання її серця. Я не здивувався і не зупинив її, коли вона, звертаючись до командира судна і персоналу медичного супроводу, на-звала мене своїм чоловіком, все сталося якось швидко, при-родно, можливо, навіть природніше, ніж на Тендрі з моїм незвичайним одруженням, яке також походило не з моєї ініціативи, а з ініціативи коханої жінки. Вікторія вибачи-лася перед колегами й одразу повела мене до своєї каюти, де на столику поруч із різними жіпочими причацдалами стояла ваза з виноградом і фруктами та пляшка рідкісного, як на той час, мускату. Крізь ілюмінатор видівся зовніш-ній рейд, на ньому — крейсер та міноносці, що стояли на якорі. Море брижилось, і сонячні промені, що відбивались од поверхні, гралися зайчиками на мідному окутті ілюмі-патора, на виноградних гронах, на пляшці з вином і навіть на лиці та косах Вікторії. Я пригорнув її до себе, і всі сум-ніви, які до цього ще діймали мене, розвіялися, відійшли в небуття, а натомість з'явилася віра в справедливість від-войованого життя і власний талап. «Здрастуй, любий,— парешті мовила Вікторія,— здрастуй, мій сдиний. Я ви-страждала тебе, і ніхто тепер не посміє відібрати в мене». В її очах стояли сльози, не вірити їй було неможливо.

Невже ж кохання з часом змінюється так, що іноді стає навіть нестерпним? Чи, може, його роз'їдає буденщина, проза побутових клопотів, неминучих і завжди однакових, як пустельне море?

Я відчув на щоді дотик холодних пальців чужієь руки і враз схопився й сів на ліжку. Сон мов рукою зняло.

— Батьку, маю до тебе діло. — Аркадій стояв наді мною свіжий, чисто виголений і палахчений; зодягнений був зовсім по-літньому — у джинсах, у картатій, із засуканими по лікті рукавами сорочці. — Я мушу тобі відкритися.

— Так нагально?

— Часу обмаль.

— Гаразд. Зачекай мене у своїй кімнаті.

Аркадій слухняно вийшов, і я, почувавши себе втомленим ще більше, ніж увечері, звівся на ноги. Йдучи до ванної, щільно причинив двері до спальні, щоб не розбудити дружини і не викликати повторення вчорашньої сварки. Все, що робив потім, я так само намагався робити якомога тихіше, тамуючи подих.

Син сидів на стільці похнюплений, обтяжений якимись своїми думками, курив і раз по раз куйовдив патли. Він мав страдницький вигляд, достоту такий, який має літня людина, котра звідала всі перипетії почувань. Біля дверей стояли два спакованих чемодани. У наскрізь прокурений кімнаті панував безлад — відчувалася Аркадієва байдужість до всього, що він лишав після себе в домі.

— Слухай, батьку, — озвався він, пригнітивши недокурок у попільничці і показавши мені на вільний стілець. — З матір'ю ми порозумілися, хочу порозумітися і з тобою.

— Від'їжджаєш?

— Іду.

— Куди?

— До дружини. До однієї чудової жінки... Я одружуюся, батьку.

— Вітаю тебе, як мужчина мужчину. В добрий час. Двадцять один рік — це якраз найкраща пора для подружнього життя. Можеш обирати і бути обраний у всі народні Ради... в усьому ти — повноправний громадянин.

— Не іронізуй. Я вирішив усе остаточно і прошу сприймати мої слова як належне.

— Даремно, Аркадію, гарячкуєш. Я все сприймаю, як ти кажеш. Проте дозволь запитати, чому ми з матір'ю ніколи не бачили твоєї нареченої? Чому ти ніколи не запрошував її до хати? Де ви вирішили жити? І на які кошти? Як тепер буде з твоїм навчанням, з інститутом?

— Передусім я йду до Лідії. Так буде краще і для вас, і для нас. Мама з її залізними принципами Ліді не поступиться. А Ліда... вона має двокімнатну квартиру на Слобідці, працює у відділі технічного контролю... Ліда цілком незалежна людина.

— Скільки ж їй років?

— Яке це має значення? Вона була заміжня... розійшлася з чоловіком. На те були причини.

— А які саме — ти не поцікавився?

— Яке це має значення? Досить того, що ми любимо одне одного.

— І все? А як буде з інститутом?

— Перейду на вечірній факультет. Я працюватиму на заводі корабелів за фахом, робітником і вчитимусь. Я не хочу бути неуком з дипломом і блудним сином, за якого мене має матуся. Хочу жити по-своєму, а не сидіти, як ти кажеш, на мертвому якорі. Зрештою, маю я право на власне життя?

— Маш... Що ж, хай буде по-твоєму. Тебе провести?

— Дякую, батьку. Ти все ж кращий, ніж я гадав.

Ми вийшли з квартири і спустилися ліфтом униз. Коло під'їзду на Аркадія чекала «Волга» — елегантний легковик вишневого кольору, за кермом сиділа розкішна дама із пишною золотою зачіскою. Вона тісі ж миті вийшла з автомобіля, ввічливо привіталася зі мною і допомогла Аркадієві покласти чемодани в багажник. «Чому ви на мене так пильно дивитеся? Чим я вам не до вподоби?» — спитали мене її підсинені очі, коли ми стрілися поглядами. Звісно, я їй нічого не відновів, хоч і міг сказати, що я бачив її ще взимку у скверику моряків-десантників і з того часу запам'ятав і білу пещеву шапочку, і каракулеву шубку, в яку вона була одягнена, і того молодика, котрий упадав за нею. Міг сказати й те, як вони, закохані, сиділи в молодіжному кафе і зігрівали себе часом. Я впізнав її, не міг помилитися, хоча б тому, що риси її обличчя (в який би колір вона не перефарбовувала волосся і не домальовувала все інше, доступне жінкам), — основні її риси залишалися незмінні. Головне ж — вона нагадала мені ту, пам'ять про яку для мене свята. Та спитав я її зовсім про інше, чого вона, напевно, не сподівалась:

— Якщо поцікавиться Аркадієва мати, Вікторія Максимівна, на скільки ви забираєте її сина, що я мушу їй відповісти?

— На стільки, скільки потрібно, щоб Аркадій став провідним інженером на заводі і спроектував свій корабель. Саме свій... Про це вже я подбаю, можете бути певні.

— Ваш батько інженер-конструктор?

— Він загинув в авіаційній катастрофі. Інженер-капітан першого рангу.

— Я його знав?

— Може, й знали... Лев Миколайович Казанов, оди́н із учнів академіка Крилова. В Ленінграді і на Балтійському флоті його знали всі... В кожному разі, так говорить мама. Можливо, з часом ми переберемося до неї.

Вона трималася незалежно, з гідністю і аж ніяк не скидалася на ту легкодумну жіночку, котра так вільно поводилася із молодиком у нейлоновій куртці на блискавках. Аркадієві нетерпеливилося їхати, отож вони квапливо сіли в легковик, не залишивши навіть адреси і попрощавшись абияк, недбалим помахом рук. Автомобіль від'їхав, а я все ще стояв на місці, піби припечатаний до асфальту, не знаючи, що б мені придумати, аби до ладу пояснити Вікторії Максимівні все, що сталося, до того ж із моєї згоди і при моїй допомозі. Я передчував, що без сварки тут не обійдеться, що сподіватись на якесь милосердя з боку Вікторії було б необачно,— я усвідомлював свою непоправну провину, бо що не кажи, а сприяв синовій втечі від матері, сприяв, схвалюючи його вчинок у глибинах наболілої душі. Для того, щоб зрозуміти бідність, треба самому бути бідним — це відома істина. Щоб зрозуміти молодість — не слід самому старітися, засуджувати вчинки молодих,— у кожному віці ми робимо власні помилки, і навряд чи є поміж нас хоч один, котрий би міг їх завбачити. Ми живемо в суспільстві, де нікому не заборонена свобода діянь, отож кожен має змогу піднятися вгору чи скотитися на дно, хоча суспільству анітрохи не байдуже, якщо хтось із його членів схильний занепасти себе негідною поведінкою. Отже, не будемо нікому заважати, навіть рідним дітям, прожити своє життя так, як їм хочеться,— досить того, що ми подарували їм життя і чесно виростили; і не будемо бити на сполох і робити трагедію, коли син не послухається нас і схоче жити своєю волею. Діти вільні чинити на власний розсуд, і зовсім не обов'язково, щоб вони радилися з нами, звітували за кожен свій крок — хіба ми самі когось просили на пораду, надто ж тоді, коли йшлося про наше кохання? Невже любов потребує підказувань ізбоку? Перекоаний, що ні, бо ж саме з неї й виростає щастя, те щастя, яке ми постійно зичимо одне одному і в свята, і в будень. Це нам самим належало б бути стриманішими і терпеливішими, а не нашим дітям.

Я втішав себе подібними міркуваннями, сперечався з самим собою, аж поки за звичкою не опинився на Адміральській вулиці, а відтак і біля гранітних сходів, що вели до мосту, туди, де другий рік в очікуванні свого кінця стояв

старий монітор «Витязь». Монітора, власне, вже не було, на вічному припопі відстоювався інший корабель, якийсь сторожовик. З його флагаштока звисав доволі зношений військово-морський прапор, і, як колись на моніторі, чорніли гнізда гармат, зпятих із корабля. На верхній палубі, любіля сходів, стояв вахтовий матрос, відбивав корабельні склянки. Поверхня річки брижилася легенькими хвилями, відсвічувала сліпучими полисками, які тьмяно мерехтіли на бортах і надбудові сторожовика.

Середпою річки проилвила брудно-бура баржа, навантажена гравієм, за нею — два чи три вилицюваті баркаси із засмальцьованими смолою бортами. До річкової пристані пришвартувався білий пасажирський пароплав. Від пристані йшов гострий дух смоленого каната, рогожі та вогкої гнилизни. Через увесь річковий розлив до суднобудівного заводу прошмигнув начальницький катерок, а невдовзі, вже у зворотному напрямку, статечно проплив заводський буксир, полишивши за собою чорний шлейф диму та каламутно-жовтий бурун. «Все той же РБ-17, незмінний заводський трудар,— подумав я.— Але де ж усе-таки «Витязь», куди він міг дітись?» Коло розсувних воріт наплавного мосту, забиваючи палю, гупала залізна баба, і з кожним ударом з її котла зі злим сичанням виривалася пара. Неподалік короткими гудками давав про себе знати сейнер, чекаючи на допуск до пристані. Всюди побрязкували якірні ланцюги, і скрізь метушилися й поспішали люди, пеначе всі вони були запрограмовані однією й тією ж невидимою силою, яка керувала ними, всіма разом і кожним окремо,— вони трудилися, для них настав звичайний робочий день, і їм не було жодного діла ні до мене, ні до когось іншого, такого ж, як і я, стороннього спостерігача. Трудилося сонце, зігріваючи щедротним промінням білий світ, трудилася ріка, несучи на собі людський тягар і свої повні води до моря, трудилися галасливі чайки в постійному леті,— все навколо перебувало в безперервному русі, назва якого визначалася єдиним словом — життя.

Я відчув за плечима чиясь присутність й озирнувся — позаду мене стояв Ставр Несповитий. Він також дивився у той самий бік, що і я.

— Ми ще раніше мусили знати щось складніше, ніж прописні істини,— мовив похмуро. Зодягнений у білий, добре скроєний кітель, випрасувані у стрілку штани, взутий у начищені до блиску черевики, поголений і приченурений, Ставр Іванович усе ж таки виглядав не зовсім

добре. Лице в нього було якесь брезкле, під очима темніли синці, все пагадувало людину після бурхливої хмільної гулянки. — Твій Аркадій пішов з дому?

— Пішов. Звідки знаєш? Заходив до нас, і тобі сказала Вікторія?

— Заходити не заходив, але вчора, ще до твого повернення, мені сказав про свій намір сам Аркадій. Я порадив йому дочекатися тебе, послухатися батька. Він пообіцяв.

— Я йому не перечив, Ставре Івановичу. Перечити було ні до чого.

— І добре зробив. Він однаково не послухався б і врештірешт пішов би. Гаразд, що так вийшло, без злоби і нібито з твоєї волі.

— Я допоміг йому винести чемодани. Вона вже чекала на нього у власній машині.

— Наречена з приданим... Машина, квартира, дача... А я, Сергію Степановичу, недовго тебе й розшукував, знав, що ти десь тут — у скверику чи на сходах... Неодмінно прийдеш поглянути на монітор.

— Де ж він?

— А де всі його ровесники. Все, що віджило, друже, мусить перейти в прах, поступитися місцем новому. Кораблі, як і люди, гинуть не лише в морі, у гаванях теж.

— Шкода... А як до цього поставився віце-адмірал Брухаль? Він же нахвалявся податись до Севастополя?

— Севастополь вирішив інакше, командуочий не схвалив його ініціативи. Брухалья запитали, що б він робив із старими лінками, з крейсерами. Флот постійно переоснащується... Не ставити ж на постаменти всі заслужені кораблі! Одних ставлять на злам, других спускають на воду. Зберігають найменування, почесні звання. Хвилюватись не варто, повітряний ракетносець буде ходити під прапором «Витязя».

— Але ж це буде зовсім інший корабель, зовсім не той.

— Зовсім не той, це вірно. Кораблі не повторюються, не ті тепер серії. Проте й люди не повторюються. Ми всі піклувалися про метал, а здається, прогледіли людину — Антона Ніловича. Вчора я не наважився сказати тобі про це.

— Де Антон Нілович?

— В окружному госпіталі, в палаті для генералів. Він дуже хоче бачити тебе. Може, поїдемо разом? Чи ти ще мусиш заглянути додому?

— Поїдемо. Гострі розмови, мабуть, ліпше відкласти. Для моєї Вікторії зараз не існує ніяких проблем, окрім синові.

— Її зрозуміти не важко, вона мати. Син виріс, не встигла й зогледітися. Радіти б їй та радіти!.. Аж ні!.. І не тому, що позаду безсонні ночі, постійні хвилювання за його здоров'я, турботи про те, щоб своєчасно його нагодувати, щоб пальтечко на ньому було таке як слід, а найголовніше — щоб поруч неї з'явилася доросла людина, друг, якому доступні всі її почуття й думки,— одне слово, син.

Несповитий, певно, чекає, що скажу я. А що я скажу? Що Вікторія Максимівна неправа? Що неправий я сам, батько? Що змалку ми вибираємо не той тон, яким годилося б розмовляти з дітьми, або й зовсім нічого не вибираємо. Діти ростуть, дорослішають, а в нашому спілкуванні з ними, по суті, нічого не змінюється. Ми або ж не розуміємо, або не помічаємо, що вони відстоюють свою самостійність, набуту з роками гідність. Не завжди ми здатні опанувати нову батьківську духовну височінь. Сила, примітивна сила, яку часом пускаємо в хід, стає доказом повного нашого виховного безсилля. Ми не помічаємо, що різкі, часом жорстокі вимоги, бажання все круто змінити викликають у наших дітей зворотню реакцію, а внаслідок — протест, бунт і, зрештою, такий фінал, як нинішній, з моїм власним сином... Ми забуваємо, що наші діти — сучасники майбутнього і що контакт з ними мусимо знаходити не на своїй, а на їхній території.

— На палубах нових, а не старих кораблів,— посміхнувся Несповитий.— Добре, що ти, дорогий мій кавторангу, це прекрасно розумієш... Значить, хочеш чи не хочеш, а тримайся свого покоління?.. Тоді куди ми з тобою йдемо?

— До кафетерію.

— Логічно... Між іншим, я поспішав, щоб розшукати тебе, і також не поспідав.

До Антона Ниловича нас допустили тільки по обіді. Генерал лежав у смугастій піжамі біля відчиненого навстіж вікна і задумливо дивився в гущавину госпітального саду. Наша поява, вочевидь, розчулила його, і він, потискуючи наші руки, привітно посміхався. Нам принесли білі, шорсткі від крохмалю халати, чергова сестра звеліла накинути їх на плечі і вказала на стільці, де ми мали сидіти, тримаючись на певній відстані од хворого. Ми слухняно виконали всі її настанови.

Оточений загальною турботою, генерал не приховував свого захоплення медперсоналом, надто сестричками, цими ніжними і тендітними створіннями, для яких над усе було його одужання і які повсякчас дбали, щоб створити навколо нього атмосферу домашнього затишку і спокою.

У свою чергу Антон Нілович подобався їм своєю невибагливістю та дисциплінованістю, і, на відміну від інших генералів, він не вимагав до себе якогось особливого ставлення. Хворий дозволив черговій сестрі, дівчині з білим личком і світлими кучериками, у нашій присутності зробити собі укол, випив мензурку якоїсь рідини, скрививши губи так, ніби то були не ліки, а гірка трутизна. Ми мовчали, поки медсестра не вийшла, і тоді Несповитий запитав Антона Ніловича, чи не втомлюють його часті відвідини.

— Нітрохи, Ставре Івановичу, нітрохи... Зараз в основному мені збивають кров'яний тиск. Нічого не вдієш, хвороба віку... А якщо відверто, то мучить безсоння. Мабуть, від надмірних зручностей і старань сердобольних нянюк... Цієї ночі до самісінького світання не склепив очей. Увімкнув транзистор, слухав концерт фронтової пісні і, звісно, розхвилювався за вас, Сергію Степановичу. Чекав, дуже чекав. Щоб віддати ключі від свого сейфа, від картотеки. Ви цю справу не полишайте нізащо. Ми ще з вами викличемо на вечірню повірку всіх фронтовиків, живих і мертвих, і пройдемо з ними колоною через усе місто, через усю країну...

Генерал Білопоjacko дістав з-під подушки свої ключі і подав мені. Я не став відмагатися і взяв, подякувавши за довіру. Завважив, що до його одужання не посмію навіть заглянути до сейфа. Антон Нілович зажмурився, ніби йому щось запорошило око, протер край ока жовтим мизинцем. Трохи промовчавши, знову пожвавішав, запитав:

— Вам подобається пісня, в якій співається про безкозирку на дунайській хвилі? Ну, та, що про моряків? Де Дунай не голубий, а червоний?

— Звісно, подобається,— поспішив відповісти Несповитий,— глибоко патріотична пісня. І скільки в ній ліричності!

— Саме так, ліричності і, я б сказав, сентиментальності... Я також слухав цю пісню, і мені спав на думку випадок у Відні, десь у завершальні дні війни... Раніше чомусь не пригадувався, а це пригадався, тут, на цьому ліжку, цієї ночі. Можливо, тому, що збіглося за часом... Кращого місяця року, як травень, не знаю... Я мав ординарця, спиртного тямущого старшину, ще з Новоросійська. Хлопець-зух. Я наказав йому знайти зручний постій, де ми змогли перепочити хоча б декілька днів, утома незбагненна, валилися з ніг. Старшина відшукав якусь старовинну віллу. Пішли з комбатом — одним майором... Все-таки вілла, заманливо... Важка камінна громадина сіріла поміж висо-

них дубів і ясенів древнього парку. «Ось де ми вже відіспимось по-людськи,— сказав майор.— Видно, що графський чи князівський маєток. Розкішно жили, негідники, і все їм мало було». Штовхаючи поперед себе дубові двері з блискотливими мідними ручками, дивувався: «Як на флоті, блищить мідь! І хто тільки їм драїв обковку?» Зайшли ми у просторий світлий вестибюль, там іще нахлю старими меблями і невивітраним гаром пострілів, хоча давно скінчилися бої. Валялася продірявлена німецька каска. Ординарець пхнув її ногою, і вона з гуркотом покотилася по білих мармурових сходах, які були щедро всіяні стріляними гільзами. Ясно, нашим тут не було легко. «Старшина, ти куди завів свого генерала?» — буркнув комбат, але я його не підтримав, мені в цій віллі подобалося, вілла вищій клас. «Радянському генералові після землянок і соломи,— сміється мій ординарець,— годиться поспати на перинах»: З речовим мішком й автоматом наготові він повів нас килимовою доріжкою по мармурових сходах нагору. «Я вам і постіль роздобув генеральську»,— каже. А вілла, як підмітив майор, справді, коли придивитися, була таки похмура і викликала підозру. На стінах висіли різні лицарські обладунки, із ніш визирали голі німфи, всюди позолота, кришталеві люстри із свічками, незвична розкіш... В опочивальні, посеред кімнати, стояли два старовинних, з червоного дерева, ліжка, накриті голубими атласними покривалами, горою лежали пухові подушки. Майор витер руки об шинелю, поторгав подушки. «Ще бабуся мені провіщала,— поєміхається,— що колись і я, селюк, посплю на пір'ї, а не тільки на лушининні кукурудзяних качанів... Лебединий пух, товаришу генерал!» — «Я роздобув вам і чисті простирадла»,— похвалився старшина. «Помітися б...» Віл передбачив і це, провів до ванної з душем, з дзеркалами та цілою батареєю якихось флаконів, пузирків... Мило, одеколон, шампунь і таке інше... Помілися ми, закусили, вляглися спати. За звичкою — зброю під голову. Лежимо, зітхаємо, а сон не йде, дивимось в сині вікна, неначе в амбразури, і край. «Як собі хочете, товаришу генерал,— каже комбат,— а я на цьому триклятому ложі ніколи не засну»,— і почав одягатися. «Ви куди зазбиралися?» — питаю.— «А нікуди, спатиму на підлозі». Я мимоволі розсміявся. Майор склав учетверо свою шинелю, підгнув під себе ще кінець килима, яким було заслапо паркет, вкрився плащ-палаткою й умить заснув. А я, із моїм генеральським званням, не зважився наслідувати комбата і всю ніч свердлив очима темні вікна і думав: до

чого тільки не привчить людину війна!.. Проте, даруйте, згадавши цю історію на віддалі десятиліть, я вже засумнівався, чи, бува, не вигадав це сам собі!.. А можливо, десь колись чув або вчитав... Тепер усе, пов'язане з війною, мені видається за мове, з ким це не було б, все приписую собі. І чиїсь давні рани відчуваю на власному тілі, неначе так і треба, щоб мені все з війни зійшлося до купи, разом... Чому це, скажіть?..

Ми не знали, що йому відповісти. Став Несповитий обережно нагадав мені, що нас попереджено не дуже засиджуватися, що після інфаркту Антонові Ніловичу потрібен спокій і тільки спокій. Білоножка м'яко всміхнувся Несповитому і запевнив, що це, про інфаркт, вигадка і що ніякого інфаркту у нього не було і не може бути. Він іще здатний на багато чого, і все, що йому належить іще зробити, він зробить. Генерал не мусив знати всю правду про себе, і цю правду від нього старанно приховували. І його обурювало те, що світ навколо людини цювсюкчас розширюється, а лікарі і родина заповзялися йому цей світ обмежити, довести до розмірів госпітальної палати, звести напівець, неначе він загубив із свого серця попереджувальний дзвінок... А болі? Без них не можна здоровій людині! Йому ж ніхто не боронить перекидатися з боку на бік і слухати ночами солов'їні трелі, думати тривожні думи?

Антон Нілович деякий час мовчить, а відтак удається до міркувань про людську невситимість до пізнання, що лише пізнання робило і робить людину кращою, і якби не його поважний вік, якби повернулася молодість, він ніколи не задовольнився б військовою кар'єрою, своїм генеральським званням і неодмінно записався б у матроси, у рядові мореходи, і знову й знову під вітрилами каравел повторяв би Колумба... Старець із Еллади Ксенофан вважав світ пласким, ніхто не заперечував, але хтось таки ж сумнівався? Фінікійці, чи не пайсміливіші мореплавці древності, зважилися на своїх вутлих суденцях зайти за Геркулесові стовпи. Римські легіони дісталися до туманного Альбіону, для них то був незаперечний край світу. Суворі і бородаті вікінги відкрили для себе Лабрадор. А путь із варягів у греки також відкриття. Міклухо-Маклай зупинив свою допитливість на Полінезії. Він був Колумбом по-своєму, всі попередники Христофора Колумба і всі після нього були колумбами тому, що вони щось відкривали. З кожним річним витком Земля для людей ставала ширшою, просторішою, і все тривало доти, поки Гагарін не глянув на планету збоку і не побачив, що вона блакитна і не

така вже безмежна, як нам уявляється, що, можливо, єдина у просторі. «Ми все пізнали, але чи все?.. Хіба нічого не залишили для пізнання своїм дітям?.. Зоставили! І тепер усе залежить не від нас, а від них самих... Треба тільки хотіти океану та свіжого вітру, щоб надимав їм паруси. А ще знати, де саме кидати свої якорі».

Генерал поринув у замріяність, і ми, аби не заважати йому в його поверненні до минулого, до молодості, тихо вийшли. Він зараз хотів океанського простору, стрункощоголової каравели, білих вітрил, пружних од стрічного свіжого вітру, бачити у леті альбатросів і чайок за кормою, і білі хмари в небесній сині, і все те, чого не вистачає непогамовному морякові. Нехай його путь буде світла і докочана, як того йому хочеться. Сказано ж, морські хвилі котяться до берегів, а люди прагнуть морської безбережності. З віку у вік, від покоління до покоління. І завжди прагнутимуть, чим би ми їх не приваблювали на рідній землі.

ВОСКРЕСІННЯ

П'ята пелюстка бузкового цвіту... Щастя! Яке воно, де і в чому виявляється? Що це — доля, фатум, талан, земні розкоші, постійний успіх, життя за власними переконаннями? Та обітована земля, де все і всі виявляють до тебе зичливість, ласку і прихильність, які надихають до діянь, до дерзань, всюди і повсякчас наснажують духовно й тілесно, сприяють злагоді і любові?

А хіба усвідомлювати, що твоє життя не завжди було одноманітним, буденним, що його хотілося б пережити ще раз, бодай у думках, звісно, якби можна було заново увійти в нього і відчутти подих давно призабутого, припорошеного снігами чи порослого морогом, змитого дощовою чи морською водою і винесеного хвилями на чийсь береги, а то й поглинутого часом,— хіба це не є щастя? Хіба людина не відчуває тоді своєї щасливої причетності до світу, до того світу, який було їй дано всього на одне життя, всього на одну мить в одвічному плині безнастанного буття? Що їй казати, літа беруть своє, ніяка сила не годна зупинити їх, повернути назад. І лише пам'ять здатна на повтор, лише завдяки їй, нашій пам'яті, ми визначасмо остаточно вагу свого щастя, маємо змогу підсумовувати свою життєвську путь. І скільки в ній віднадходимо щасливих чи нещасливих днів, годин, хвилин, митей!.. «Якщо комусь дано щастя, то воно дасться спозарання, а кому

зовсім не дано — не діждатися його і до самого заходу сонця». А чи ж так? Вважаю, що кожному із нас воно по- сильне. Щастя — не привид, щастя — не радість знахо- дження давно омріяного і, здавалося б, досі неприступ- ного.

Відколи мені став затісним мій командирський місток на дев'ятому поверсі будинку в тихому міському завулку, де з балкона добре видно увесь річковий залом, усю си- няву простору, — важко згадати. Можливо, після відвідин генерала Білоножка, а можливо, й раніше, після воїздки до Гайворона та Одеси... Тільки знову й знову уявляється мені морський простір, мариться його широчінь і неосяж- ність, п'янить солоний вітер далеких мандрів. Я лягаю і встаю з цією настирливою мрією-думкою, майже нездійс- ненною, марною, як на мій вік, і не можу у цім зізнатися ні Ставрові Несповитому, ні Вікторії Максимівні, ні ще будь- кому. Я потай зазнаю гіркої втіхи, переживаючи, хоча б у думках, морські походи, свою причетність до флоту, який урешті став океанський і для якого вже не було обмежень ні в часі, ні у відстапях. Не раз і не два у своїй уяві я під- німався на ходовий місток ракетного крейсера «Витязь», вів його через океани і тішився з того, що дожив до щасли- вих днів, коли з гафеля новітнього корабля на всіх морях і материках видно мій військово-морський прапор. І «Ви- тязь» живе і продовжується в своєму йменні... Багато чого, щоправда, залишилося позаду з моїх походів-уявлень! Велогий Ла-Манш з вітрами-протягами, огорнутий у за- пону туманів, горби Азорських островів, що розкинули над нами соковиту синяву небес, кинуті на груди Тихого океа- ну плескати Бермуди та зачучерявлені тропіками Філіппі- ни. Ракетний крейсер уже побував у Мексиці, в Колумбії, на Кубі, і в матроських згадках ще не поблідли яскраві кольори природи далеких південних країн, не затихло гро- мовисто-дзвінке звучання гітар та бубнів, запальних мело- дій. Їх, моїх матросів, і мене самого все ще, крім тих мело- дій, переслідують жар і гуркіт несамовитих циклонів, і нам не віриться, що світ може бути сповнений тиші, а палуба корабля і земля під ногами — надійними, стійки- ми... Я був майже щасливий, був радий своєму повернен- ню з плавання, все, що досі здавалося мені однаковим, буденним, нічим не примітним, не вартим уваги, тепер за- ново відкривалося моїм очам, набувало особливого сенсу. І я знову кохав Вікторію Максимівну, свою Вікторію, зно- ву відкривав у ній привабливі для себе риси характеру, відчував до неї не лише пристрасть, а й якусь особливу чо-

ловічу довіру. Від цієї довіри у неї в очах з'являвся явний блиск, всю її переповнювала радість і відчуття жіночої значущості, вона молоділа, розмовляла з усіма лише спокійним тоном, якого останнім часом майже не знала. Невситима жага до життя опановувала нас обох, і за це ми передовсім були вдячні морю, здатному не тільки роз'єднувати людські долі, приприсити гіркоту розлук, але й дарувати радість зустрічей. Воно, море, навіть уві сні і в нашій уяві назавжди пречудове і не стільки жорстоке, скільки милосердне.

Як і раніше, ранками я не залежуюся на канапі, поспішаю на Адміральську вулицю, до гранітних сходів і мосту, де пильную за буксирами, катерами і баржами, що сплують річковим розливом, за вітрильниками яхт-клубу, які скородять залом ріки, а вже після цього прямую до скверу моряків-десантників і прогулююся там тихими алеями або як сиджу на лавочці під жовтавими осокорами. Природа перемижувала осінні барви безладно і папрочуд дивовижно: молоді клени запалила буряково-матовим світлом, гілля лип визолотила вохрою, на акації і плакучі верби накинула небесну блакить. І лише сосни та ялипи зеленіли так само, а можливо, ще яскравіше, ніж у розповні жаркого літа. Навіть у місті якимось особливо відчувалося таїнство пробудження дня: осіннє сонце злегка торкалося променями верхівок дерев, і тоді на загубілому листі спалахували дрібні полиски; з темних алей ще повівало пічною прохолодою, десь у глибині парків і скверів дедалі голосніше озивалися птахи... Все давно знайоме і те, до чого я звик за останні місяці, сприймалося мною по-новому, так, начебто я справді повернувся з далекого походу, до болю занудьгувавши за всім звичним, земним. Я приходив додому після ранкової прогулянки свіжіший і бадьоріший, з добрим настроєм, бажанням негайно ж братися за якесь корисне діло. Вікторія зустрічала мене теж не так, як раніше, — приязно й лагідно. Віднедавна вона змирилася із синовим одруженням і тепер шукала шляхів примирення із осоружною їй невісткою.

— Ти стала надто терплячою, — кажу Вікторії за чашкою кави і дарую їй невдалу усмішку. — З чого б це? Може, якісь приємні думки чи спогади захопили мою любу дружину?

— Ні спогади, ні думки. Мені просто приємно, що чоловік не хапдрить, не вигадувє причин, щоб утекти з дому. Його не морить нудьга, меланхолія, невдоволення усім і всіма... Адже це правда?

— Хандра, Вікторіє Максимівно, на моє тверде переконання, цілком нормальний і необхідний людині стан. Ба. Це умова самовдосконалення.

— Хіба? — І вона поглядає на мене з неабиякою зацікавленістю, мовби вивчає мої здібності мислити тверезо навіть у поважному віці.

— Уяви собі. Ніколи не пізно вдосконалюватися. Я стрократ ціннішою вважаю юнацьку хандру, повна відсутність якої на тлі принципової вікової життєрадісності завжди підозріла. Можливі різні причини такого стану, — вони різноманітні, як різноманітна сама молодість. Ці причини ведуть і до хвороби духу, і до найвищих злетів.

— Хто це сказав? Гегель, Спіноза? Ломоносов чи... ваш Несповитий?

— А чому ти вважаєш, що твій чоловік нездатний пофілософствувати за чашкою ранкової кави?

— Припустімо, здатний... Але це схоже на якусь приховану хандру.

— Хіба? Ти спостережлива. Риса дорогоцінна, і втрачати її ніяк не варто.

— Як же цього досягти, Сергію Степановичу?

— Потрібно високо цінувати, Вікторіє Максимівно, всіляко підтримувати і вітати власну хандру... Так, я кажу це цілком серйозно, і не дивися на мене так.

— Припустімо і це. Далі що?

— Мусимо посилювати її в собі, а потім уже долати всіма приступними нам засобами.

— І все?

— Аж ніяк. Енергію хандри слід безперервно перетворювати на енергію м'язів і по можливості на розумову енергію. І жодного грама своєї хандри не передавати іншим, дорожити нею, як і рідкісним і найціннішим особистим багатством.

— Ти певен?

— Абсолютно. Це багатство передбачає самовдосконалення, сприяє розширенню індивідом меж своїх можливостей.

— Дорогий Сергію, — допивши каву, зітхає Вікторія, — тобі, напевне, відомо, якими можливостями наділив господь бог твою дружину. Мої межі, зокрема розумові, раз і назавжди визначені. Тож ніякою хандрою, ніякою меланхолією, ніякими заклинаннями їх ані розшириш, ані полішиш.

Ранкові словесні розминки з домішкою легкого гумору останнім часом вносили в наші стосунки злагоду і взаєм-

пу зичливість. Ні Вікторія, ні я не припускалися жодних необачностей, жодних учинків, які могли б зіпсувати наші настрої, потьмарити ще не прожитий нами новий день. Доброзвичайність, і тільки доброзвичайність!

— У тебе, любий, сьогодні чудовий настрої. Чи не так?

— Пречудовий.

— А вчора хтось його тобі зіпсував.

— Так. Я не помилився, коли сказав, що ти стала дуже спостережлива.

— Раніше ти цього не помічав. Я завжди була такою. Ти просто інколи забував помічати а чи не хотів зовсім помічати, що я жінка і мені притаманше все, що притаманне жінкам.

І вона з приємним усміхом на вустах говорить, що за довгі роки нашого неспокійного подружнього життя навчилася вгадувати мій настрої по звуку моїх кроків: якщо я ступав спокійно, розмірено, значить день минув нормально, без ексцесів. Коли ж човгав підощвами по підлозі — напевне, щось трапилось недобре.

— Вчора ввечері я здогадалася, що в тебе якась неприємність, хоча ти й намагався ступати твердо. Але обдурити мене тобі, Сергію, не вдасться. Що трапилось?

— Нічого важливого. Так, дрібниця.

— А все-таки?.. Чергова сутичка з Брухалем?

— Авжеж.

— Скажи, не крийся. Ти згодився йти в дальній похід? — Вікторія Максимівна поглянула на мене допитливо, і в її очах відбилася складна гама почуттів, що враз поійняли її. — З твоїм високим тиском?

— Заспокойся. Мені ще ніхто цього не пропонував. І не запропонує. Брухаль говорив про якогось майора з окружної газети. Жур-на-ліс-та. Майор набив руку на літературних записках і, мабуть, знадобиться Брухалеві для редагування його мемуарів.

— Але ж він не моряк, — уже спокійніше сказала Вікторія.

— І що з того? Хто відмовиться від такої щасливої нагоди? Крім майора, віце-адмірал рекомендуватиме Ставра Несповитого. Той не відмовиться і також скористається зі сприятливої нагоди, щоб побувати десь на Близькому Сході і привезти закордонні дарунки для своєї Папі.

Згадка про Несповитого і Близький Схід осою вжалила Вікторію, вона, наперекір самій собі і своїм бажанням, стала доводити, що я не повинен відступатися перед Бру-

халем, передавати в чужі руки все зібране мною, що констувало мені стільки зусиль і наполегливості. Вона не має сумніву, що мої поїздки безнадійні, виснажливі, але, як дружина, не перечитиме проти походу на Середземномор'я, бо нагода справді щаслива й удруге її може не трапитись. Вона переконувала мене навіть тоді, коли я цілком згодився з нею, впевнений, що домовитись із Брухалем буде значно легше, ніж із нею, мою божественною Вікторією Максимівною. Отож я слухав її, кивав головою на знак згоди і почував до неї палку вдячність.

Коли я прокинувся, поїзд стояв на якійсь кримській станції. Несповитий іще спав, смачно похропуючи і час від часу облизуючи сухі губи кінчиком язика. Минулого тижня ми з ним добре намучилися, відбираючи експовати, пакуючи їх і відправляючи до Севастополя, отож тепер, коли все було скінчено, могли безтурботно, під стукіт вагонних коліс, віддаватися блаженному відпочинку. Саме це залюбки робив Ставр Іванович, я ж, хоч і хотів того, все-таки не міг спати. Думка, що поїзд іде до моря, що незабаром я буду в Севастополі, відгонила сон, змушувала солодко завмирати моє моряцьке серце. Я вже бачив себе на вулицях міста, вдихав його солонувате повітря, і мені ставало приємно. Відхиливши фірапку, я виглянув у вікно: надворі кужелився негустий ранковий туман, од пічної роси поблискував асфальт перону з рядком тополь. За ними у привокзальному саду крізь мереживо примерхлого листя червоніли яблука, майже на голій лозі звисав рясними кетягами виноград.

Двоє наших супутників, котрі підсіли до нас у купе за Перекопом, також прокинулися і розмовляли на верхніх полицках півголосом. «Ні до чого мені зараз ця служба, Костю Марковичу. Що я робитиму на тому флоті зі своїм фахом?» — протягнув один із них м'яким голосом. «Діло знайдеться, Якимку, — повчально гудів баском другий, видно, що старший. — Технікум, скажу тобі, зараз не китайська грамота, не знахідка... Середня освіта загальна, акурат флотська. Призовна комісія знала, куди тебе слід посилати». — «Зпати-то знала. Я не про те. На моє прохання не зважили. Мене б у будівельники, там моє місце. І дисципліна в них м'якша, і порядки людяніші». — «Флот, Якимку, велика честь. Він з тебе справжню людину зробить. На флоті інакше не можна. Море жирунів не сприймає». — «Але ж кажуть, дуже вже строго там. Командири чудні, коли щось не по-їхньому, владу показують, різ-

ними причіпками діймаються». — «Певно, що виявляють суворість. Сказано ж, що море жирупів не сприймає. Екіпаж — одна сім'я. Без вимогливості на флоті ніяк не можна, кругом — стихія. Але все за справедливістю. І культура — це вже неодмінно. А тобі культура потрібна, хлопче. І починається вона із дисципліни, до того ж свідомої». Поїзд рушив, пропливла станція в оточенні жовто-зелених тополь і штахетних парканчиків, і літній пасажир з повобранцем примовкли.

В міру того, як поїзд заглиблювався в ущелину гір, наростало й моє хвилювання. Мені здавалося, що все навколо обступає мене щільним кільцем, отож лежати далі було несила, — я рішуче підвівся з постелі й одягнувся. Освіжившись холодною водою з-під крапа і поголившись, я підкріпився склянкою міцного чайку, що стояла звечора на купейному столику, потім вийшов у коридор, де вже прогулювалися кілька молодих офіцерів. Вони димили цигарками і потай розглядали жінок та штатських чоловіків, котрі тулилися до віконних шиб. Деякі з них, безсумнівно, їхали до Севастополя вперше. В отворі купейних дверей показалося заспане обличчя Несповитого.

— Де ми? — спитав коротко, але так, що на його голос обернулися всі, хто стояв поблизу. За вікнами враз запала темрява, і в вагоні спалахнуло електричне світло. — О, вже тунелі!.. Полундра!.. Незабаром Севастополь?! — вигукнув збуджено й одразу зник за дверима купе.

Моє хвилювання наростало й паростало, і коли поїзд виврався з тунелів й обабіч залізниці постали білі узвишся Інкермана, серце моє застукотіло так бадьоро, ніби передчувало омріяне любовне побачення або належало не поважній літній людині, а школяреві чи студентові перших курсів. Я намагався опанувати себе, приховати від сторонніх свою недоречну схвилюваність, але це мені не вдавалося, — я відчував, як пахнуть мої щоки, частішає пульс і побіля очей первово б'ється живчик. Я закурив, глибоко втягуючи в себе гіркий цигарковий дим. Втім, мені не треба було соромитися своєї зворушеності, — зворушені до сліз були й інші пасажири. Вони поприпадали до вікон вагона і, розглядаючи інкерманські штольні, певно, шукали очима ту, яку висадив у повітря разом з фашистами, пожертвувавши собою, Олександр Чикаренко.

Розступилися гори, і справа за ходом поїзда замерехтіла на сонці блакить Північної бухти. Вдалині, на внутрішньому рейді, стояли заякорені крейсери «Слава» й «Адмірал Корнілов», великий протичовновий корабель, кілька

середніх ракетноносців. Ми з Несповитим відсупули фіранки на вікні і, вмостившись біля купейного столика, уп'ялися очима в бухту. Попереднє хвилювання непомітно перетліло і вляглося на денці душі, і хоча моя екзальтованість іще не зовсім минула, я вже сприймав бачене майже спокійно, без гострих емоцій. Тепер мою увагу привернув до себе крейсер «Ворошилов», що стояв у найглухішому закутку Кілен-бухти,— його не ремонтували, він, як і монітор «Витязь» та багато інших великих і малих кораблів, що віджили свій вік, був призначений на злам, і його вже розтинали частинами, як тушу морського чудовиська; корпус оголювався, і корабель ставав схожим на руду залізну коробку, у якій було поховано скелет колись грізного бойового крейсера. Смуток, що опанував мене, непомітно минув, коли поїзд порівнявся з ракетними крейсерами, що стояли на бочках. Сірі сталеві велетні могутньо здіймалися над тьмяно-зеленуватою поверхнею води,— грізні башти артилерійських і ракетних установок вилискували проти сонця, надбудови увінчували штирі колючих антен, що підносилися над кораблями до піднебесся, сітки локаторів проціджували сонячне проміння, яке начебто золотило кораблі, і вони чимось нагадували казкові соборні гради, увінчані куполами і дзвіницями, що виринали із морських глибин. Крейсери вабили зір і своєю могутністю, і витонченістю,— техніка, якої ніколи досі не знав флот, вдало поєднувалася з притаманною флотові естетичною довершеністю. Ставр Несповитий поглянув на мене з таким гордим виразом, немовби все це було винайдено, сконструйовано і втілено його, Несповитого, клопотами.

— Як вам подобається, кавторангу? — спитав він зненацька, і в його голосі почулося неприховане захоплення. — Краса?

— Красиві і показні. Служити на таких кораблях — велике задоволення. А командувати ними — ще більше. Справжня насолода і виняткове щастя.

— Не перечу, Сергію Степановичу. Але це вже не для нас. Ми народилися передчасно. Завчасу і зістарилися.

— Помиляєтеся, Ставре Івановичу, помиляєтесь. Все починалося від нас, і ще раніше — з батьків, дідів і прадідів.

— Ракетний крейсер «Адмірал Корнілов»... Пригадуєш, як писав про нього в «Севастопольських оповіданнях» Лев Толстой? «...Цей герой, достойний стародавньої Греції — Корнілов, об'їжджаючи війська, казав: «Загинемо, друзі, а не віддамо Севастополя», — і напі росіяни, не здатні до

фразерства, відповідали: «Загинемо! Ура!» Отак-от, герой, достойний стародавньої Греції!

— Адмірал заслужив такої оцінки.

— То ж бо воно й є. А ми при всій своїй щедрості і багатстві досі не спромоглися поновити йому пам'ятника на Малаховому кургані.

— Поновимо, можеш не сумніватись... А крейсер?

— Нічого не скажеш — краса.

— Між іншим, ти мусив би помітити, Ставре Івановичу, щодо цього севастопольці не тугодуми. Чому ми здебільшого відзначаємо лише наші перемоги? Чому звикли ставити пам'ятники тільки там, де громили загарбників, де підносили наші знамена? А севастопольська ж слава народжувалася і в обороні, і у відступі, і в визволенні. Можливо, через те найголовніший пам'ятник оборони севастопольці поставили, як ти вважаєш, не десь на майдані, а на тридцять п'ятій батареї... А втім, тут кожен пам'ятник по своєму головний.

За два дні по приїзді до морської твердині, після того, як з доброї ласки начальника політуправління нам із Несповитим показали всі пам'ятки героїчного міста і все те, що ми виявили бажання оглянути, нас відправили штабним катером на «Адмірала Корнілова», де ми навіч переконалися: ракетний крейсер, безперечно, є гідною його імені вдячністю благоговійних нащадків, на яку адмірал заслужив. «Велич адміралова у величі корабля», — сказав вахтовий офіцер, зустрічаючи нас біля трапа і супроводжуючи до командирської каюти.

Я сьорбав гарячий чай, слухав Високова й оглядав його каюту, — все тут вражало передбачливістю і залізним морським порядком. Жодної зайвої речі, у кожній своє строго призначення і місце. За товстим склом — полицка з книжками; на столі письмове приладдя, перекидний календар, графин з водою і склянка, затиснуті скобами, щоб часом не викинуло при високій хвилі. Крісла і канапа оббиті чорною цератою... Барометр, рухлива стрілка якого помітно падала...

Командир запропонував пройтися з ним по кораблю — до обіду залишалось ще більше години. Ми з готовністю підвелися.

— Екіпаж у нас загартований, люди пройшли сувору перевірку, — казав Олексій Миколайович, показуючи ракетні комплекси. — Техніка нова, складна, вимагає грамотної обслуги. І ми її маємо. На флот приходить освічене поповнення, воно вимагає до себе тактовного, людяного

ставлення. Тепер на одній категоричності далеко не заїдеш, не всякому матросові досить скомандувати: «Припинити розумування. Кругом, кроком руш!», щоб він став зразковим і дисциплінованим. Нинішній матрос хоче бачити в командирі справжнього морського офіцера, якщо хочете, навіть наступника передових російських адміралів, подібних до Ушакова, Нахімова, Корпілова чи Макарова. І щоб була в тебе культура, її особиста мужність, і особиста хоробрість. Так, так, хоробрість!.. Виявляй її, як умієш і де зможеш, тільки виявляй, отак-то. Все показуй власним прикладом, і не інакше... Виходить, що традиції — це не абстрактні поняття.

Тут уклинюється в розмову Ставр Несповитий. Він говорить:

— Командир зараз — не просто командир. Командир зараз — це і комісар водночас, партійний боєць. Він, як і його замполіт, мусить добре володіти словом. Але, щоб запалити цим словом екіпаж, треба бути самому глибоко переконаним у правоті справи, яку обстоюєш. По собі знаю, робота з людьми — найскладніша робота, яку тільки можна собі уявити. Адаже доводилося виявляти себе в найрізноманітніших життєвих ситуаціях — і педагогом, і психологом, і філософом, і, коли хочете, навіть політичним діячем.

— Безперечно, — підтримав його Високов. — Головне — вміти приймати сигнали матроської душі.

До каюти, що була нам надана, нас супроводив веселий лейтенант, якого я примітив ще за столом. Певно, це він розсилав жарти і сам сміявся так, що примушував повсякчас поглядати у свій бік похмурого старпома.

З театральним напівпоклоном лейтенант звернувся до Несповитого, а відтак і до мене:

— Сердечно раді вельмишановним гостям, товариші ветерани! Маю за честь відрекомендуватись: «вво» начальника радіотехслужби лейтенант Панюта. Прошу вас іти за мною.

— Що це за дивний титул? — усміхнувшись, спитав я.

— «Вво», товаришу капітан другого рангу, значить «випадково виконуючий обов'язки». А випадково виконуючого, як правило, старший помічник не звільняє на берег, тримає на кораблі доти, поки обидві літери «ве» не зіллються в одну або взагалі не відпадуть зовсім. Звелено провести вас до каюти, а потім вирушити в клуб, де розібрати ваші експонати й підготувати виставку. Отож, як бачите, перед вами грішник, і притому невинуваний.

— Грішник?

Як виявилось, лейтенант Панюта служив на флоті вже не один рік, і, за його зізнанням, службові справи в нього спершу склалися цілком задовільно, але потім щось таке скоїлося, що саме, про це він волів мовчати, сказавши лише, що в нього, мовляв, поганий характер. По паузі, правда, він додав: корабельне начальство мусило б бути небайдужим до розвитку духовних сил на флоті, духовно наснажувати підлеглих, в тому числі, звичайно, і його, Панюту, а воно лише адмініструє, тому й не має потрібного контакту з людьми. Бо й справді: хіба можна надихнути на щось велике екіпаж, коли виховувати офіцера чи матроса самими стягненнями?

— Вам, лейтенанте, не здається, що ви забагато базикаєте? — невдоволено зауважує Панюті Ставр Іванович. — Ви ж самі вихователь, наставник, і вам не личить перекладати свої обов'язки на чужі плечі, до того ж ще й скаржитися випадковим людям на командування корабля.

— Боже борони, я не скаржуся. До слова прийшлося, товаришу капітан третього рангу! Я ще ж дуже молодий, ще сам потребую наставника і наперед згоден прийняти його у вашій особі. Ви — ветеран, дослужилися до пенсії, то чому б мені не скористатися вашим досвідом і вашими мозковими звивинами. Тепер це модно!

Несповитий не озвався, проковтнув одверто в'їдливу репліку лейтенанта, і Панюта відімкнув каюту і передав мені ключ.

— Дозвольте?..

— Гаразд, ви вільні, — сказав я, і лейтенант одразу ж ретирувався. Хоч він і був легковажним балакуном і самоуком-дотепником, котрому бракувало тактовності і звичайної офіцерської вихованості, усе-таки він мені сподобався, йому не можна було не симпатизувати. Несповитий зрозумів це (мою симпатію до лейтенанта): коли ми прощалися і я, посміхаючись, міцно потис руку Панюті, Ставр Іванович відвернувся.

Кабюта була досить простора і зручна. Як і належить на кораблі, нічого зайвого. Не змовляючись, ми обрали кожен собі ліжко-канапу, почали ґрунтовно влаштовуватися. Власне, влаштовувався лише я, — Несповитий, відхиливши ілюмінатор, вмовстився на канапі, склав руки навхрест і втомлено заклющив очі.

— Розкошувш, Ставре Івановичу?

— Думаю і дещо зіставляю, — знехотя озвався. — І надала ж мені нечиста послухатися Брухалля, а потім підда-

тися твоїм умовлянням і їхати сюди, в Севастополь! Цікаво знати, що я тут забув?.. Як хлопчисько, схопився і помчав! Чого, спитатися?

— Що ж тобі не до вподоби? Чим незадоволений?

— Усім. Нам пропонували йти на плавбазі, начпу перепитував обох, а ти затявся, щоб на крейсері і тільки на крейсері. Що ти думаєш тут робити?

— Те, що й на плавбазі «Дунай». Виступати перед матросами. Говорити з ними про те, що їм конче потрібне.

— Про Железнякова і Щорса...

— І про Железнякова, і про Щорса. А ще про тих, хто штурмував Зимовий, придушував білогвардійський заклад у Кронштадті, хто захищав од фашистів Ленінград і Севастополь, висаджувався з десантами під Одесою, Феодосією і на Малу землю. Про Фільченкова і Ключкова... А чому б ні?

— Для таких, як оцеї лейтенант? Панюта... чи як там його? Та він це гаразд знає і без тебе, бачив же сам, який мудрий. Він іще запитас тебе: «Про що мріє дуна відставника у літню спеку в задущому місті?» І сам відповість тобі, поки ти роздумуватимеш, що вона мріє, живе, тишиться чарівною річкою, тихою водичкою з лататтям, прогрітим на сонці жовтим пісочком, відлюдним закутком в осочинні, де можна сховатися з вудкою від божевільного світу. А ще про човник і радість похлюпатися у воді, здивитися бездумно в небо і стежити, як ширяє в ньому крилатий сокіл чи яструб, вишукуючи здобич. Про задоволення послухати легку музику і щось пофантазувати собі. Хто-хто, а вони, цей лейтенант та йому подібні, прекрасно знають, навіщо вони тут і що чекає їх попереду.

— Ставре Івановичу, ти мені сьогодні не подобаєшся.

— Я й не стараюся тобі подобатись,— відказує він.— Я просто думаю, як тобі відомо, і зіставляю. Навіщо я тут, на крейсері? Можна подумати, що я ще не наслужився, ще не досить навіструнчувався, не зазнав штормів і штлюю... Ні, мені послухатися вас!

— Даруй, Ставре Івановичу, але ти непослідовний. Все було начебто гаразд, і раптом... ні з того ні з сього бурчиш.

— Пардон, любий друже!

— Гаразд, я вмовк.— І він, заклавши за спину руки, злегка зігнувшись, але тримаючи голову прямо, почав ходити по каюті туди-сюди, наче не знав, чим угамувати несподаданий біль своєї душі.

Корабельна трансляція оповістила: всім, хто звільняється на берег, зібратися на юті. В очах Несновитого блис-

нув радісний вогник. Він мовби чекав цієї команди, почав одягатися. Я обережно поцікавився, куди Ставр Іванович зазбирався. І почув у відповідь, що йому не хочеться скніти цього суботнього вечора серед чужих людей і він надумався відвідати когось із безлічі севастопольських знайомих, котрі раніше не значилися у друзях, але після тривалої розлуки напевне не відмовлять ні в гостинності, ні в щирій приязні. Трохи причепурившись і прибравши бадьорого вигляду, мовби на своє виправдання, перед тим, як піти, він зазначив, що мені також нічого коротати вечір на кораблі, коли більшість офіцерів зійде на берег і залишиться, можливо, тільки вахтова служба. Я відмовився, зауваживши, що він тікає з крейсера через певні жарти лейтенанта Папюти, який і не підозрював, що це розізлить капітана третього рангу Несповитого; що він, Несповитий, хворобливо сприймає гумор, і то через те, що колись належав до категорії тих флотських начальників, які звикли, щоб у стосунках з ними не допускали пияких вільностей, постійно зберігали стриманість і поштивий офіцерський тон. «Ще один провидець»,— озвався Несповитий, уже переступаючи комінгс каюти і не озираючись на мене. Що ж, ніхто нікого не приневолює,— як і в мене, у нього вельми поважний вік. І ще одне: у кожного своя п'ята пелюстка бузкового цвіту.

Я трохи перепочив, і коли, за моїми спостереженнями, від «Корнілова» до Графської пристані відійшли всі катери і баркаси, піднявся на верхню палубу. Севастопольські бухти злегка брижили блакитною поверхнею, що закипала, іскрилась і переливалась опалом; над водою, мов примарні сірі громадини-скелі, зносилися бойові кораблі. Темно-синє небо яснішало в міру того, як опадало у море до обрію, де останньою пожежею догорав захід південного сонця. Сурмачі програли вечірню зорю, на кораблях спустили прапори і гюйси, запалили якірні вогні. Крізь бонову загороду, пеначе побоюючись запізнитися в гавань на стоянку, входив під усіма вітрилами трищогловий вітрильник «Альбатрос». Легкий, витончений, він плінув по гладіні моря повз закуті у сталеву обшивку сучасні крейсери, що супилися жерлами могутніх гармат, торпедними і ракетними комплексами, корабельною авіацією. Побіля цих грізних ракетноносних кораблів вітрильний барк здався весільним посланцем Афіни Паллади, чий визолочений бюст на носі вітрильника ще зберігав гарячий відблиск заобрійного сонця. Не прибираючи жодного паруса, «Альбатрос» дійшов до визначеного йому місця у глибині бухти,

обстенив передні вітрила і зупинився за кілька метрів від своєї бочки. Катерок, що його супроводив, підскочив до борту, прийняв кінець швартового ліня і, перш ніж барк під поривом вітру зрушився назад, закріпив лінь за рим бочки. «Фали травити, вітрила прибрати і кріпити!» — озвався поруч, за мою спиною владний голос, ніби той, хто говорив, звертався не сам до себе, а до тих, хто метушився на барку. Я озирнувся і побачив поблизу усміхнене лице старшого помічника командира крейсера.

— Пробачте, але не можу бути байдужим до вітрильників, — все ще усміхаючись виразним, широким обличчям, сказав капітан третього рангу. — Я спершу навчався у морехідці і пройшов справжній курс морської академії. Інколи думається, що офіцерів флоту слід би набирати звідти, не допускаючи жодного жовторотого пуцьвірінка зі шкільної лави. Гардемариши старого флоту мали більшу вагу, ніж сучасні лейтенанти. Офіцер флоту!.. Це звання слід належно цінувати.

Сяя вогнями Севастополь. Облямована електровогнями, чітко вирізнялася на тлі інших забудов Графського пристань, поблизу якої на бульварі гримів духовий оркестр вальсами Йоганна Штрауса і вулканічними виверженнями мелодій Арама Хачатуряна. У блакитному схрещенні прожекторних променів чітко поставали бронзові постаті Леніна і Нахімова. Заграва над Севастополем сягала небес, м'яко розчинялась у безвісті п'ятого океану. Треба було дожити до цих днів, вистояти на війні серед вогнепаду і руїн, щоб побачити навч і відчутти, заново спізнати нездоланність життя, його невідворотний поступ до відродження. Пильно, як ніколи за всі роки служби на флоті, я вдивлявся у Севастополь і відчував це дивовижне місто всім єством. Щастя! Яке воно, де і в чім його вияв? Я міг тоді непомильно відповісти на це питання і бути цією відповіддю цілком задоволеним.

Зі старшим помічником командира ми засиділися у каюткомпанії до півночі. На корабель повернувся останній катер, але серед тих, хто прибув з берега, Несповитого не виявилось. Лягаючи спати, я не замкнув каюти, сподіваючись на його пізній прихід. Він ввижався мені вві сні, і я двічі схоплювався, дослухався, але в коридорі чути було тільки кроки нічної вахти. Урешті востаннє склепив повіки і під одпоманітний плюскіт забортної хвилі заснув непробудним сном — над Севастополем виринали ескадрилья за ескадрильсю німецькі «юнкерси», блили зенітки, чорне

небо креслили цівки трасуючих куль, спалахували прожектори, місто оборонялося, всюду гримів бій.

Втретє за неспокійну флотську піч мене змусили підхопитися дзвони гучного бою — вони кликали приготуватися до бою і походу. Я похапцем зібрався, задраїв ілюмінатор, затемнив каюту. Ще роздумував над тим, де могло бути моє місце за бойовим розкладом, як постукав вістовий командира крейсера і переказав його наказ піднятися на ходовий місток. Намагаючись не відстати від спритного матроса, я збігав пагору по трапах і не відчував ні млості, ні тієї звичної задишки, що діймала останнім часом. Відсалютувавши у відповідь, Високов наказав жестом, де мені стояти, й далі приймав рапорти бойових частин та служб.

Севастополь зостався десь за кормою, а попереду вже слалося збурене холодним норд-остом, усе в крутих хвилях штормове море. Ще білів у небі місяць, але вже займався тьмавий, зеленувато-сірий осінній світанок. Палуба крейсера мірно злітала й опадала, стрічний вітер завивав круг ходового містка. Кипучі хвилі раз по раз злітали на бак і розливалися по настилу прозорою пінявою плівкою. Позаду ракетноносця здіймався кипучий бурун — тугий білий горб і вирва за ним. Командир «Адмірала Корнілова» тримав курс на Босфор і Дарданелли до Середземномор'я.

Сивина до чогось та зобов'язує, — любив нагадувати Майстер корабля. Я призабув на той час заповідь Майстра і почувався молодим, аж надто молодим, щоб її поповлювати в пам'яті. Я мав мету, яку мусить мати кожен замолоду, і щоб досягти тієї мети, мені належало знову і знову все пережити, повторити Ж и т я.

З М І С Т

Слово про Віталія Логвиненка. <i>К. Волинський</i>	5
ХОЛОДНА ВИСЬ. Роман	19
МЕРТВИЙ ЯКІР. Роман	203

Виталий Андреевич Логвиненко

СОЧИНЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том первый

Холодная высь
Мертвый якорь

Романы

Київ, «Радянський письменник», 1986

(На українском языке)

Редактор М. Ф. Стеблина

Художник В. М. Флокс

Художній редактор В. С. Соловійов

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректори В. А. Нікітова, Т. К. Щегельська

Інформ. бланк № 1999.

Здано на виробництво 29.05.85. Підписано до друку 27.11.85.
БФ 16631. Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Високий друк. 24,36 ум.-друк. арк., 24,89 ум. фарб.-відб., 27,5 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. Зам. № 5-1326. Ціна в оправі 2 крб. Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Логвиненко В. А.

Л69 Твори: В 2-х т. Том I. Холодна вись. Мертвий якір: Романи. К.: Рад. письменник, 1986. — 464 с.

До першого тому творів відомого українського радянського письменника Віталія Логвиненка увійшли романи «Холодна вись» і «Мертвий якір».

З головним героєм роману «Мертвий якір» капітаном другого рангу Сергієм Глобою ми знайомимось тоді, коли він виходить у відставку, проте не може покинути море, готовий узятися за будь-яку справу, тільки б лишитися на флоті, бути разом з моряками. Закінчили службу і генерал-майор Білоножко, і мічман Пануша, але життя продовжується, і ніхто з героїв твору не хоче бути осторонь від нього.

Роман «Холодна вись» — про морських льотчиків. У центрі уваги автора сім'я генерал-майора авіації Івана Євграфовича Топала, його сини Олег та Ігор. Це твір про нинішні будні і бойову діяльність офіцерів — людей з високим почуттям гідності і честі, вірних своєму обов'язку, готових до захисту чистого неба Вітчизни.

1911

